

ANTI-REVOLUTIONAIRE STAATKUNDE

MAANDELIJKS ORGAAN
VAN DE Dr. ABRAHAM KUYPERSTICHTING
TER BEVORDERING VAN DE STUDIE
DER ANTI-REVOLUTIONAIRE BEGINSELEN

ONDER REDACTIE VAN

Dr. W. P. BERGHUIS, *voorzitter* - Mr. W. AANTJES
Prof. Dr. W. ALBEDA - Prof. Dr. P. H. KOOIJMANS
Ds. B. VAN SMEDEN - Prof. Dr. A. TROOST
Dr. C. J. VERPLANKE, Mr. J. H. PRINS, *secretaris*

ZEVEN EN DERTIGSTE JAARGANG

J. H. KOK N.V. KAMPEN 1967

REGISTER 37e JAARGANG

ALFABETISCHE LIJST VAN SCHRIJVERS

Albeda, Prof. Dr. W.	Over christelijke politiek en christelijke partijvorming	97
Albeda, Prof. Dr. W.	Oost en west, op de drempel van een nieuw tijdperk?	129
Algra, H.	De electorale schaar	154, 188
Algra, H.	Noodzakelijk verweer	233
Boer, Prof. Dr. E. de	Over christelijke politiek en christelijke partijvorming	97
Bos, Mr. A.	Over christelijke politiek en christelijke partijvorming	97
Bosch, Prof. Dr. L.	Over christelijke politiek en christelijke partijvorming	97
Diepenhorst, Prof. Mr. I. A.	Problemen van journalistiek en pers	295
Faber, Drs. S.	Een ombudsman voor Nederland?	105
Goudzwaard, Drs. B.	Electoral epiloog	65
Hagen, Mr. A. J.	Een ombudsman voor Nederland?	19
Hagen, Mr. A. J.	Onderschrift	112
Hollander, Mr. J.	Amerika; aantekeningen na een studiereis.	46
Hollander, Mr. J.	Over christelijke politiek en christelijke partijvorming	97
Hollander, Mr. J.	Enige opmerkingen over de organisatie van het werkgelegenheids- en arbeidsmarktbeleid	180
Idenburg, Mr. P. J. A.	De A.R.P. en de toekomst van het partijstelsel	141
Jurrjens, R. Th.	Vijftig jaar Sowjet-regiem in eigen ogen	265
Kooy, Prof. Dr. T. P. van der	Protestantisme en conservatisme	1
Kooijmans, Prof. Dr. P. H.	Christendom, pacifisme en kernwapenen	29
Kouwenhoven, Dr. A.	De Kennedy-ronde, brandpunt der atlantische economische samenwerking	165
Kuijper, F.	Christelijke politiek van A tot Z?	206
Lafeber, A. F.	Vermogensverschillen	92
Lafeber, A. F.	Christelijke politiek en christelijke partijvorming	197
Molen, Drs. J. W. van der	Enige opmerkingen betreffende de economische ontwikkeling van de Sowjet-Unie: 1917—1967	275
Romkes, Jac.	Doorlichting	150
Roon, Dr. G. van	Het Duitse verzet tegen Hitler	219
Ruiter, Dr. A. C. de	Een kritische reactie op het stuk van de zes	201
Scholten, Drs. J. J. A.	De taak, werkwijze en bevoegdheden van de commissie voor de verzoekschriften uit de beide Kamers der Staten-Generaal	113
Schouten, Drs. A.	De toekomst van het industriebeleid	85
Stegeren, Dr. J. T. van	Een nieuwe koning in een nieuwe grondwet	74
Terpstra, Drs. G. H.	Naschrift	95
Troost, Prof. Dr. A.	Christelijke sociale ethiek in een veranderende wereld	313
Wilde, Dr. J. P. I. van der	Een impasse in de ontwikkeling naar een volwassen samenleving	244
Winter, J. de	Rusland 1917—1967: permanente revolutie?	285
Zuthem, Prof. Dr. H. J. van	Over christelijke politiek en christelijke partijvorming	97

ALFABETISCH ZAKENREGISTER

<i>Amerika</i> ; aantekeningen na een studiereis, door mr. J. Hollander	46
<i>Anti-Revolutionaire Partij</i> , De — en de toekomst van het partijstelsel, door mr. P. J. A. Idenburg	141
<i>Arbeidsmarktbeleid</i> , Enige opmerkingen over de organisatie van het werkgelegenheids- en —, door mr. J. Hollander	180
<i>Atlantische economische samenwerking</i> , De Kennedy-ronde, brandpunt der —, door dr. A. Kouwenhoven	165
<i>Christelijke politiek</i> , Over — en christelijke partijvorming	97
(<i>Christelijke politiek</i>). De A.R.P. en de toekomst van het partijstelsel, door mr. P. J. A. Idenburg	141
<i>Christelijke politiek</i> en christelijke partijvorming, door A. F. Lafeber	197
(<i>Christelijke politiek</i>). Een kritische reactie op het stuk van de zes, door dr. A. C. de Ruiter	201
<i>Christelijke politiek</i> van A. tot Z.?, door F. Kuijper	206
(<i>Christelijke politiek</i>). Noodzakelijk verweer, door H. Algra	233
<i>Christelijke sociale ethiek</i> in een veranderende wereld, door prof. dr. A. Troost	313
<i>Christendom, pacifisme</i> en kernwapenen, door prof. dr. P. H. Kooijmans	29
<i>Conservatisme</i> , Protestantisme en —, door prof. dr. T. P. van der Kooy	1
(<i>Districtenstelsel</i>). De electorale schaar, door H. Algra	154, 188
<i>Duitse verzet</i> , Het — tegen Hitler, door dr. G. van Roon	219
<i>Electorale epiloog</i> , door drs. B. Goudzwaard	65
<i>Electorale</i> , De — schaar, door H. Algra	154, 188
<i>Economische ontwikkeling</i> van de Sowjet-Unie, Enige opmerkingen betreffende de —: 1917—1967, door drs. J. W. van der Molen	275
<i>Ethiek</i> , Christelijke sociale — in een veranderende samenleving, door prof. dr. A. Troost	313
<i>Grondwet</i> , Een nieuwe koning in een nieuwe —, door dr. J. T. van Stegeren	74
<i>Hitler</i> , Het Duitse verzet tegen —, door dr. G. van Roon	219
<i>Industriebeleid</i> , De toekomst van het —, door drs. A. Schouten	85
<i>Journalistiek</i> , Problemen van — en pers, door prof. mr. I. A. Diepenhorst	295
<i>Kennedy-ronde</i> , De —, brandpunt der atlantische economische samenwerking, door drs. A. Kouwenhoven	165
<i>Kernwapenen</i> , Christendom, pacifisme en —, door prof. dr. P. H. Kooijmans	29
(<i>Kiesstelsel</i>). De electorale schaar, door H. Algra	154, 188
<i>Koning</i> , Een nieuwe — in een nieuwe grondwet, door dr. J. T. van Stegeren	74
<i>Ombudsman</i> , Een — voor Nederland?, door mr. A. J. Hagen	19, 112
<i>Ombudsman</i> , Een — voor Nederland?, door drs. S. Faber	105
(<i>Ombudsman</i>). De taak, werkwijze en bevoegdheden van de commissie voor de verzoekschriften uit de beide Kamers der Staten-Generaal, door drs. J. J. A. Scholten	113
(<i>Oorlogsvraagstuk</i>). Christendom, pacifisme en kernwapenen, door prof. dr. P. H. Kooijmans	29
<i>Oost en west</i> , op de drempel van een nieuw tijdperk?, door prof. dr. W. Albeda	129
<i>Pacifisme</i> , Christendom, — en kernwapenen, door prof. dr. P. H. Kooijmans	29
(<i>Partijen</i>). Electorale epiloog, door drs. B. Goudzwaard	65
<i>Partijstelsel</i> . De A.R.P. en de toekomst van het —, door mr. P. J. A. Idenburg	141
<i>Partijvorming</i> . Over christelijke politiek en christelijke —.	97
(<i>Partijvorming</i>). Doorlichting, door Jac. Romkes	150
<i>Partijvorming</i> . Christelijke politiek en christelijke —, door A. F. Lafeber	197
(<i>Partijvorming</i>). Een kritische reactie op het stuk van de zes, door dr. A. C. de Ruiter	201
(<i>Partijvorming</i>). Christelijke politiek van A. tot Z.?, door F. Kuijper	206

<i>(Partijvorming)</i> . Noodzakelijk verweer, door H. Algra	233
<i>Pers</i> , Problemen van journalistiek en —, door prof. mr. I. A. Diepenhorst	295
<i>Politiek</i> , Over christelijke — en christelijke partijvorming	97
<i>(Politiek)</i> . De A.R.P. en de toekomst van het partijstelsel, door mr. P. J. A. Idenburg	141
<i>Politiek</i> , Christelijke — en christelijke partijvorming, door A. F. Lafeber	197
<i>(Politiek)</i> . Een kritische reactie op het stuk van de zes, door dr. A. C. de Ruiter	201
<i>Politiek</i> , Christelijke — van A. tot Z.?, door F. Kuijper	206
<i>(Politiek)</i> . Noodzakelijk verweer, door H. Algra	233
<i>(Politiek)</i> . Een impasse in de ontwikkeling naar een volwassen samenleving, door dr. J. P. I. van der Wilde	244
<i>Protestantisme</i> en conservatisme, door prof. dr. T. P. van der Kooy	1
<i>Revolutie</i> , Rusland 1917—1967: permanente —?, door J. de Winter	285
<i>Rode leger</i> , Het — van 1917—1967	292
<i>(Rusland)</i> . Vijftig jaar Sowjet-regime in eigen ogen, door R. Th. Jurriens	265
<i>(Rusland)</i> . Enige opmerkingen betreffende de economische ontwikkeling van de Sowjet-Unie: 1917—1967, door drs. J. W. van der Molen	275
<i>Rusland</i> 1917—1967: permanente revolutie, door J. de Winter	285
<i>Samenleving</i> , Een impasse in de ontwikkeling naar een volwassen —, door dr. J. P. I. van der Wilde	244
<i>Sowjet-regime</i> , Vijftig jaar — in eigen ogen, door R. Th. Jurriens	265
<i>Sowjet-Unie</i> , Enige opmerkingen betreffende de economische ontwikkeling van de —: 1917—1967, door drs. J. W. van der Molen	275
<i>(Sowjet-Unie)</i> . Rusland 1917—1967: permanente revolutie?, door J. de Winter	285
<i>Staten-Generaal</i> , De taak, werkwijze en bevoegdheden van de commissie voor de verzoekschriften uit de beide Kamers der —, door drs. J. J. A. Scholten	113
<i>Toekomst</i> , De — van het industriebeleid, door drs. A. Schouten	85
<i>(Verkiezingen)</i> . Electorale epiloog, door drs. B. Goudzwaard	65
<i>(Verkiezingen)</i> . De electorale schaar, door H. Algra	154, 188
<i>(Vermogensaanwasdeling)</i> . Naschrift, door drs. G. H. Terpstra	95
<i>Vermogensverschillen</i> , door A. F. Lafeber	92
<i>Verzoekschriften</i> , De taak, werkwijze en bevoegdheden van de commissie voor de — uit de beide Kamers der Staten-Generaal, door drs. J. J. A. Scholten	113
<i>Werkegelegenheidsbeleid</i> , Enige opmerkingen over de organisatie van het — en arbeidsmarktbeleid, door mr. J. Hollander	180

BOEKAANKONDIGING

<i>Problemen der democratie</i> ; tweede bundel, onder redactie van drs. S. W. Couwenberg. 's-Gravenhage, 1965 en 1967	165
--	-----

BOEKBESPREKING

<i>Albeda, W.</i> Enkele problemen van centraal sociaal-economisch beleid. Rede uitgesproken bij de aanvaarding van het ambt van gewoon hoogleraar in het sociaal-economisch beleid aan de Nederlandse Economische Hogeschool te Rotterdam. Deventer, 1966 (prof. mr. P. Borst)	126
<i>Bethge, E.</i> Dietrich Bonhoeffer; eine Biographie. München, 1967 (dr. G. van Roon)	261
<i>Christen-radicaal</i> ; samengesteld door B. de Gaay Fortman en W. in 't Veld. Hilversum—Kampen, 1967 (prof. mr. I. A. Diepenhorst)	330
<i>Douma, J.</i> Algemene genade; uiteenzetting, vergelijking en beoordeling van de opvattingen van A. Kuyper, K. Schilder en Joh. Calvijn over „algemene genade”. Academisch proefschrift, Goes, 1966 (dr. F. H. von Meyenfeldt)	59
<i>Puchinger, G.</i> Tilanus vertelde mij zijn leven. Kampen, 1966 (I. N. Th. Diepenhorst)	258
<i>Vietnam, De kwestie</i> —; feiten en achtergronden; met een voorwoord van prof. dr. J. Verkuyl. Amsterdam, 1966 (drs. J. D. Thijs)	55

PROTESTANTISME EN CONSERVATISME

DOOR

PROF. DR. T. P. VAN DER KOOY

Een politicologisch onderzoek

Het is nu alweer twee jaar geleden dat dr. A. Hoogerwerf aan de Vrije Universiteit promoveerde in de sociale wetenschappen. Zijn proefschrift was getiteld: *Protestantisme en progressiviteit* en het droeg als ondertitel: *Een politicologisch onderzoek naar opvattingen van Nederlandse protestanten over verandering en gelijkheid*¹⁾. Het is geen ernstig verzuim dat de bespreking van dit boek, waarom de redactie mij verzocht, eerst nu verschijnt. Want het boek is van een soort dat niet snel verouderd. Terecht heeft de auteur voor het schrijven van dit boek de Kluwer-prijs ontvangen. In een vooraanstaand sociologisch tijdschrift werd er in de rubriek „Het Forum van het Boek” terecht een grondige discussie aan gewijd²⁾. Het is een boek dat rustige bezinning ten volle waard is.

Het onderwerp is belangrijk. Het gaat over de vraag, in hoeverre de protestanten in Nederland in politiek opzicht progressief, conservatief of reactionair zijn, en met welke sociale en culturele verschijnselen dit samenhangt. Over de vraag of de godsdienst als zodanig, het christelijk geloof in het algemeen, en het protestantisme in het bijzonder de maatschappelijke vooruitgang plegen te bevorderen dan wel te remmen, heersen in de literatuur zeer tegenstrijdige opvattingen. Dit is begrijpelijk, want bij de beantwoording van die vraag is van grote invloed, wat men onder godsdienst, christendom en protestantisme enerzijds, onder vooruitgang anderzijds verstaat. Dr. Hoogerwerf, die wetenschappelijk hoofdmedewerker voor de politicologie in de faculteit der sociale wetenschappen aan de Vrije Universiteit is, wil het probleem op een wetenschappelijk verantwoorde wijze aanvatten. Hij streeft daarom naar beperking van het terrein van onderzoek, en naar scherpe omschrijving van begrippen.

Conservatisme en progressiviteit

De schrijver beperkt zijn onderzoek tot de protestanten in Nederland *vandaag*. Verder beschouwt hij alleen het terrein der *politiek*. Ter verklaring van de politieke progressiviteit resp. het politiek conservatisme van de onderzochte protestanten gaat de schrijver alleen in op sociale en culturele verschijnselen, en hij stelt dus geen onderzoek in naar de samenhang met de *persoonlijkheid*. Hij wil hiermee niet beweren dat conservatisme en progressiviteit meer met de sociale structuur en de

---

1) Het verscheen bij J. A. Boom en Zoon, Meppel.

2) *Mens en maatschappij*, mei/juni 1965.

cultuur dan met de persoonlijkheid samenhangen. Hij laat die kwestie alleen maar rusten omdat het hem te ver in de psychologie zou voeren, indien hij daarop inging. Voorts is zijn benadering „niet-normatief”, d.w.z. hij wil geen oordeel uitspreken over de aanvaardbaarheid of verwerpelijkheid van bepaalde politieke opvattingen. Want op de vraag in hoeverre men progressief of conservatief behoort te zijn, is naar zijn mening geen wetenschappelijk antwoord mogelijk: dit is een kwestie van „subjectieve opvattingen”. Hij wil dus het politiek conservatisme en de politieke progressiviteit van de Nederlandse protestanten niet *beoordelen*, maar alleen *beschrijven* en *verklaren*. Bovendien hebben de verklarende gedeelten meer het karakter van hypothesen dan van bewijzen. Dit was moeilijk te vermijden vanwege het tekort aan gegevens. De schrijver putte zijn gegevens uit partijprogramma's en andere politieke geschriften, uit historische en sociologische studies, en uit een enquête die in april 1962 in Delft werd gehouden. Bij die enquête werden 912 personen ondervraagd, en wel hervormden, gereformeerden en remonstranten, als protestanten, en ter vergelijking daarmee rooms-katholieken en buitenkerkelijken, als niet-protestanten.

Wat deze aanpak betreft, vraag ik mij af of het „politiek conservatisme” wel zo mag worden losgemaakt van het „conservatisme” *als zodanig*. Weliswaar onderzoekt de schrijver de „sociale en culturele factoren” van het politiek conservatisme. Maar dit wijst er reeds op, dat het politiek conservatisme belangrijke verbindingen kan hebben met „sociaal” en „cultureel” conservatisme. De schrijver laat buiten beschouwing de samenhang van het politiek conservatisme met de „persoonlijkheid”. Hij erkent dat daar belangrijke verbanden met het politiek conservatisme kunnen liggen (mijns inziens geldt hetzelfde voor het sociaal en cultureel conservatisme), maar hij vreest dat het onderzoek daarvan hem „te ver in de psychologie” zou voeren. Ik geloof dat de psychologie daar inderdaad mee te maken heeft, maar ik meen dat hier in de *eerste* plaats aan de *anthropologie* moet worden gedacht. Door deze buiten spel te zetten kan men naar mijn mening het conservatisme niet goed meer in het vizier krijgen. Bovendien is het juister, conservatisme niet tegenover progressiviteit, maar tegenover „progressivisme” te stellen. Progressiviteit staat tegenover „conservativiteit”. Steeds gaat het om de houding die ten opzichte van de „vooruitgang” wordt aangenomen, en naar mijn mening heeft deze houding in de eerste plaats te maken met de menselijke persoon als zodanig. Het menselijk leven is gekenmerkt door het kiezen van doeleinden en middelen, en door het aanwenden van de gekozen middelen ter bereiking van de gekozen doeleinden, op zodanige wijze dat er „vooruitgang” d.w.z. verbetering in de menselijke situatie ontstaat. Dit betekent dat de mens zich bij zijn handelen moet laten leiden door „beginselen”, immers hij behoeft maatstaven om vast te stellen welke doeleinden en middelen hij moet kiezen om daadwerkelijk „verbetering” van de situatie te verkrijgen. Typerend voor het menselijk leven is, dat er zulke maatstaven *zijn* en dat deze een zo algemeen karakter dragen dat zij aan de mens een grote vrijheid van keuze, en dus een grote verantwoordelijkheid, overlaten. De Britse socioloog Ginsberg wees erop (en hij was niet de eerste) dat zoals hij het formuleerde „alle wereldgodsdiensten de *gouden regel* hebben ontdekt”, en hij was van mening dat er

in vele samenlevingen „werkelijke vooruitgang” is geweest, aangezien wetgeving en rechtspraak in toenemende mate rekening houden met de zedelijke beginselen waarop het recht dient te berusten. In dit verband spreekt hij over de verhouding tussen „vrijheid en gelijkheid” en tussen „de behoeften van de persoon en van de gemeenschap”. Vrijheid en gelijkheid, zo zegt hij, zijn idealen die „rationeel” verdedigd kunnen worden, en vooruitgang is „de beweging in die richting”; met „metafysica” en „theologie” heeft dit zijns inziens niets te maken³). Wanneer dit zo is, dan zou op de vraag in hoeverre men progressief of conservatief behoort te zijn, *wel* een wetenschappelijk antwoord mogelijk zijn. Ik vind dit niet zo belangrijk, maar wel moet naar mijn mening als uitgangspunt voor de sociale wetenschappen worden gesteld, dat de mens *geroepen* is tot voortdurende verbetering van zijn situatie (het beginsel van de vooruitgang) en dat de beginselen van naastenliefde en gerechtigheid (de „gulden regel”) hem daarbij als richtsnoeren moeten dienen⁴). Bovendien zijn er behalve ethische en juridische ook sociale, economische, technische, psychische en andere beginselen of normen die bij de keuze van doeleinden en middelen tegelijkertijd om harmonische verwerkelijking vragen. Conservatief is nu mijns inziens de mens die het beginsel van de vooruitgang *relatieveert*: hij vindt de bestaande situatie niet zo slecht of hij acht het risico van verandering (dat de nieuwe situatie slechter zal zijn dan de bestaande) te groot. De „progressief” *absoluteert* het beginsel van de vooruitgang: hij acht de bestaande situatie zonder meer slecht en slaat het risico niet hoog aan. Conservatisme en progressivisme moeten beide *afgewezen* worden, maar conservativiteit en progressiviteit zijn beide *noodzakelijk*, want de gebreken der bestaande situatie mogen niet worden verbloemd (progressiviteit) en het risico dat verandering misschien op een bepaald punt vooruitgang maar op andere punten grotere achteruitgang zal brengen, moet degelijk worden overwogen (conservativiteit). Ik meen dat een dergelijke „normatieve” benadering in de sociale wetenschappen onmisbaar is. Zij is ook wetenschappelijk geoorloofd, wanneer de vooronderstellingen slechts „expliciet worden gemaakt”. Ook al zouden deze vooronderstellingen aan de „metafysica” of aan de „theologie” worden ontleend, dan nog zou daar wetenschappelijk geen bezwaar tegen mogen worden gemaakt. Want de „metafysica” is, om met de Engelse economete Joan Robinson te spreken, van groot belang voor de wetenschap, omdat zij gezichtspunten tot uitdrukking brengt, richtlijnen formuleert, ons laat weten wat wij willen weten, en een vindplaats van hypothesen verschaft⁵).

Vermindering van ongelijkheid

Het is wel noodzakelijk in de wetenschap het terrein van onderzoek te beperken, maar bij de afleiding van begrippen doen wij goed enige armslag te houden. Dr. Hoogerwerf heeft niet alleen het terrein van

³) M. Ginsberg, *Evolution and Progress*, Londen 1961.

⁴) Om misverstand te voorkomen wijs ik erop dat het hier gaat om een goddelijke roeping die tot alle mensen uitgaat en die constituerend is voor het menszijn.

⁵) J. Robinson, *Economic philosophy*, Londen 1962.

onderzoek beperkt, maar hij heeft verder voor de begrippen „conservatief” en „progressief” zodanige „werkdefinities” gekozen dat zoals hij zegt de aanwezigheid ervan zich „empirisch” laat vaststellen. Hij erkent dat er vele gezichtspunten of maatstaven zijn waaraan men de vooruitgang kan meten. Maar hij wil een *keuze* maken en hij wil een gezichtspunt kiezen dat zoveel mogelijk relevant is voor de ontwikkeling op het te onderzoeken terrein. Nu heeft naar zijn mening de politiek der overheid betrekking op het kiezen van doeleinden en middelen op het gebied van het totstandbrengen en verdelen van „waarden” (een waarde is datgene wat een menselijke behoefte bevredigt). In de loop der politieke geschiedenis zijn de doeleinden „relatief vaak” in termen van vermindering van ongelijkheid in de verdeling van waarden geformuleerd, en het resultaat was „relatief vaak” een vermindering van ongelijkheid. Zij die de bestaande ongelijkheid wilden handhaven werden „vaak” als conservatief beschouwd, zij die naar vermindering ervan streefden als progressief. Daarom kiest de schrijver als „werkdefinitie” van politieke progressiviteit het streven tot vermindering van ongelijkheid in de verdeling van een bepaalde waarde. Conservatisme en reactionarisme zijn dan gekenmerkt door het streven de ongelijkheid onveranderd te laten dan wel te vergroten. De essentie van conservatisme, progressiviteit en reactionarisme, zo gaat de schrijver voort, betreft een aspect van de *doeleinden*: is men conservatief dan is het doel (de nagestreefde situatie) gelijk aan de bestaande situatie, reactionair dan is het doel gelijk aan een voorbijgegangene, progressief dan gelijk aan een nieuwe toekomstige situatie. Het wezen van conservatisme, progressiviteit en reactionarisme ligt dus niet in beginselen, normen of verwachtingen, maar in de doeleinden.

Waar de schrijver het wezen van de onderzochte verschijnselen ziet als een aspect van de doeleinden, en als losstaand van de beginselen en verwachtingen, verschil ik met hem van mening. Mijns inziens gaat het om de houding die wordt aangenomen tegenover de vooruitgang, en dat vindt logisch (hoewel misschien niet chronologisch) plaats vóór het vaststellen van de doeleinden. De confrontatie met de beginselen en de taxatie van verwachte risico's gaan aan de beslissing vooraf. De doeleinden hebben vele normatieve aspecten, en de verhouding tussen conservatief en progressief komt tot uitdrukking in de houding die bij de besluitvorming wordt aangenomen tegenover het *beginsel* van de *vooruitgang*, en daarmee impliciet ook tegenover de simultaan met dat beginsel geldende overige beginselen. Ik erken natuurlijk volmondig dat de houding die tegenover de vooruitgang wordt aangenomen, in de gekozen doeleinden tot *uitdrukking* komt, zij het evengoed in de gekozen middelen.

Ongelijkheid en verscheidenheid

Komen wij nu tot de houding tegenover de vooruitgang in het *politiek proces*. In het voorbijgaan merk ik op dat het mij niet geheel juist lijkt, het niet-statelijke politieke proces buiten het gezichtsveld der politicologie te sluiten, gelijk dikwijls gebeurt. Maar wat dan de statelijke politiek betreft, wil het mij niet gelukkig voorkomen deze te definiëren als het kiezen van doeleinden en middelen, want dit is kenmerkend voor *al* het menselijk handelen. Ook als men eraan toevoegt „met het oog op het totstand-

brengen en verdelen van waarden" is niet veel helderheid gewonnen: het zwaartepunt moet m.i. ook hier bij de „beginselen" worden gezocht. De politiek der overheid heeft naar mijn mening betrekking op het streven naar *rechtvaardige* afweging van belangen bij het kiezen van doeleinden en middelen door de overheid. In de statelijke politiek heeft „waarde" alleen datgene wat aan het beginsel der rechtvaardigheid beantwoordt. De politiek dient de vooruitgang alleen voorzover zij de rechtvaardigheid dient. Terecht wees Ginsberg erop, dat er „werkelijke vooruitgang" is geweest, omdat er een toenemend begrip voor rechtvaardigheid en een fijner vermogen tot onderscheiding van onrechtvaardigheid is gekomen. In dit verband spreekt hij over de gelijkheid als „kern van de rechtvaardigheid" en over de vrijheid als „complement van de gelijkheid". Wanneer dr. Hoogerwerf de maatstaf voor politieke vooruitgang zoekt in de gelijkheid, werpt hij teveel overboord. Ook al zou in de politieke geschiedenis de vermindering van ongelijkheid onophoudelijk aan de orde zijn geweest, voor de *vooruitgang* zou beslissend zijn of er vermeerdering van *rechtvaardigheid* was. De schrijver herinnert eraan dat rechtvaardigheid vaak is gedefinieerd als „gelijke behandeling van het gelijke en ongelijke behandeling van het ongelijke". Een heel oude poging tot benadering van het begrip rechtvaardigheid is ook de formule „ieder het zijne toedelen". Anders gezegd, ook de vrijheid behoort tot de gerechtigheid ⁶⁾.

In de politieke geschiedenis kan men dan ook „relatief vaak" niet alleen een streven naar vermindering van ongelijkheid, maar ook een streven naar vermindering van onvrijheid opmerken. Dit gaat dan vaak gepaard met een proces van toeneming van ongelijkheid. Want bij de „verdeling van waarden" eist de rechtvaardigheid niet alleen dat niet wordt gediscrimineerd tussen gelijken, maar ook dat onderscheid wordt gemaakt waar verscheidenheid is. De schrijver probeert zich daarvan af te maken door te stellen dat de verscheidenheid tot de „bestaande situatie" behoort, en dat men bij de opstelling van doeleinden niet mag uitgaan van de bestaande situatie, omdat men van de bestaande situatie alleen tot doeleinden kan komen langs de weg van beginselen en normen. Maar hierin schuilt een tegenspraak, want wanneer men langs de weg van beginselen en normen van de bestaande situatie tot doeleinden wil komen dan gaat men dus uit van de bestaande situatie, met alle daarin aanwezige verscheidenheid. De verscheidenheid als element van de bestaande situatie is van meet af aan tegenwoordig bij de opstelling van doeleinden. Hier ligt het verschil tussen progressiviteit en progressivisme: de eerste houdt via de conservativiteit contact met de bestaande situatie, het laatste absoluteert het beginsel van de vooruitgang en laat zich meeslepen door het utopisch beeld van de nieuwe toekomstige situatie. Vermeerdering van gelijkheid, *ondanks* verscheidenheid, betekent vermindering van vrijheid. Vermindering van ongelijkheid, onder *eerbiediging* van verscheidenheid, betekent vermindering van onvrijheid. Vermindering van onvrijheid binnen een samenlevingsverband gaat gepaard met versterking van het *gezag* en met

---

⁶⁾ Ik wil hiermee niet beweren dat de „inhoud" der gerechtigheid alleen bestaat uit een evenwicht van vrijheid en gelijkheid. In de gerechtigheid weerspiegelt zich *meer* dan vrijheid en gelijkheid. Maar in dit verband behoef ik daar niet verder op in te gaan.

terugdringing van willekeurige machtsoefening. Wanneer het waar zou zijn dat conservatieven gekenmerkt zijn door hun beroep op gezag, vrijheid en verscheidenheid, dan heb ik mij bij de progressivisten dus nu wel goed verdacht gemaakt. Maar de juiste toedracht is, dat progressivisten een loopje nemen met gezag, vrijheid en verscheidenheid.

Dr. Hoogerwerf zal dit wel met mij eens zijn, maar hij kan mij tegenwerpen dat hij nu eenmaal behoefte had aan een zodanige „werkdefinitie” dat de aanwezigheid van „conservatisme” en „progressiviteit” zich „empirisch laat vaststellen”. Hij wil zich bij zijn onderzoek nu eenmaal „beperken tot de immanente, d.w.z. tot de in beginsel waarneembare werkelijkheid. Zijn begrip „vooruitgang” betekent *methodologisch* nu eenmaal „gelijkheid”. Bovendien is zijns inziens deze definitie niet in strijd met het spraakgebruik, want zij die een bestaande ongelijkheid willen handhaven *worden* inderdaad vaak als conservatief beschouwd, en zij die naar vermindering ervan streven als progressief. Wij hebben hier dus te maken met het wijsgerige probleem van de wijze waarop de *taal* in het dagelijks leven en in de wetenschap functioneert. De schrijver wil „beschrijven”, dus „feiten” constateren, en hij wil zich daartoe losmaken van „subjectieve opvattingen”. Hij streeft naar „wetenschappelijke objectiviteit”, en dit streven moet natuurlijk worden toegejuicht. Voor mij is echter een grote vraag of men zich in de sociale wetenschappen wel *kan* beperken tot de „immanente” werkelijkheid, wat dan zou zijn de „in beginsel waarneembare” werkelijkheid. Want men heeft daar te maken met de „menseelijke” werkelijkheid, en het menselijk leven is „transcendent” in zoverre de mens geroepen is tot verbetering van zijn werkelijkheid. De mens is met zijn werkelijkheid voortdurend „onderweg”. In dit verband is van belang wat van wijsgerige zijde wordt opgemerkt. Zo wijst prof. Van Peursen erop dat „feiten” slechts geconstateerd kunnen worden door *af te zien* van „de totale werkelijke situatie”. De geconstateerde feiten krijgen, zo zegt Van Peursen, iets absoluuts, zij worden „onttrokken aan de concrete geschiedenis”⁷⁾. Ik zou willen zeggen dat men met dergelijke „losgerukte” feiten wel voorzichtig mag zijn. Het zou kunnen zijn dat wanneer men uit een soort van „anti-metafysische reactie” in de feiten wil vluchten, men in een onbewoonbare wereld terecht komt⁸⁾. Het verdient in de wetenschap aanbeveling, zich bij de keuze van zijn „taal” (dus van begrippen en definities) niet onnodig ver te verwijderen van „de totale werkelijke situatie” en van „de concrete geschiedenis”. De „concrete geschiedenis” van de mens is, hoe hij in zijn situatie omspringt met de fundamentele normen, tot welker gelijktijdige verwerkelijking hij is geroepen.

Ik ben het met de schrijver eens dat het „gelijkheidsideaal” een stempel op het *spraakgebruik* heeft gedrukt bij het spreken over vooruitgang. Maar dit was dan vooral in de z.g. progressieve kringen het geval. Voor „conservatief” werd uitgemaakt wie om welke reden ook niet dadelijk

⁷⁾ C. A. van Peursen, *Feiten, waarden, gebeurtenissen* (Amsterdam 1965). Vgl. ook de dissertatie van H. Hart, *Communal certainty and authorized truth* (Amsterdam 1966).

⁸⁾ Voor de „anti-metafysische reactie” in de theologie vgl. H. M. Kuitert, *De realiteit van het geloof* (Kampen 1966).

voor opheffing van een ongelijkheid was. Omgekeerd wordt de laatste tijd „progressief” als scheldwoord gebruikt voor de voorstanders van nivellering. Ik geloof dat het beter is, dat men zich bij het zoeken naar een wetenschappelijk begrip voor de houding ten opzichte van de vooruitgang, van zulk spraakgebruik distancieert: het is mijns inziens te oppervlakkig. Daarom vind ik het jammer dat de schrijver nu juist als werkdefinitie voor vooruitgang dit simpele, aan de politieke strijd ontleende criterium kiest. Blijkbaar is hij van mening dat hij anders geen vragenlijst had kunnen opstellen voor de enquête die hij wilde houden. Gaarne had ik dit dan aangetoond gezien. Het wil er bij mij niet in dat geen enquête kon worden ingesteld aan de hand van criteria ontleend aan een meer *volledige* theorie van de menselijke houding tegenover de vooruitgang. Wanneer dit werkelijk niet had gekund, had de schrijver ook kunnen overwegen de enquête achterwege te laten. Of op zijn minst had hij aan zijn studie als titel kunnen meegeven: Het protestantisme en het gelijkheidsideaal. Met als ondertitel: Een politicologisch onderzoek naar opvattingen van Nederlandse protestanten over nivellering.

Opvattingen van protestanten

Trouwens, dan zou ik nog bezwaar hebben gehad tegen het begrip „protestantisme” dat dr. Hoogerwerf gebruikt. Hij definieert protestanten als „personen die lid zijn van een kerkgenootschap dat algemeen als protestants wordt beschouwd”. Dit is dus wel een heel uitwendig kenmerk. Juist waar het gaat om de persoonlijke keuze ten opzichte van wat als „vooruitgang” moet worden beschouwd, zou het veel interessanter zijn geweest indien de schrijver voor „protestantisme” een criterium had gekozen dat betrekking heeft op de „protestantse” levens- en wereldbeschouwing, in verband met de „protestantse” godsdienstige overtuiging. Hij deed dit niet, omdat hij op het stuk der belijdenis zovele verschillen van opvatting tussen de protestanten aantrof.

Die verschillen zijn er, en zij zijn dikwijls heel respectabel: naar mijn mening vormen zij een ernstige aanwijzing dat bescheidenheid nodig is bij de beoordeling van „anderskerkelijken”. Maar dit houdt dan ook in dat men de uiteindelijke geloofsverbondenheid der protestantse christenen niet moet onderschatten. Ook is het voor mij zeer de vraag of de verschillen die er zijn in politieke houding tussen protestanten, wel in de eerste plaats uit hun kerkelijke oriëntatie moeten worden verklaard: ook binnen eenzelfde denominatie zijn die verschillen er. Trouwens, ook tussen protestanten en rooms-katholieken is er verbondenheid in het christelijk geloof. Zij belijden allen Christus als hun Verlosser, zij beluisteren de goddelijke roeping om naar het liefdegebod te leven, en zij verheugen zich dat zij daarmee iedere dag een nieuw begin mogen maken. Het wil mij voorkomen dat deze verbondenheid zo groot is, dat een afzonderlijk onderzoek naar de politieke houding der protestanten niet zoveel waarde heeft. De invloed van het christelijk geloof op de politieke houding lijkt mij een belangrijke zaak om te onderzoeken, al zal het moeilijk zijn daar een vergelijkende statistiek over te maken. De indeling naar kerkelijke of zelfs buitenkerkelijke oriëntatie acht ik daarbij van zeer secundaire betekenis. Trouwens, ook de behoefte aan cijfers over de houding van protestanten of

gereformeerden en dergelijke bij aangelegenheden als beroepskeuze, opleiding, vrijetijdsbesteding, openlucht recreatie, omgang enz. lijkt mij lichtelijk overdreven, en in de getrokken conclusies herken ik mij als gereformeerd protestant gewoonlijk niet. Wanneer men tot elke prijs de protestanten apart wil bezien in verband met hun politieke houding, dan moet men naar mijn mening het verschil in hun uitgangspunt met dat van rooms-katholieken eerst duidelijk belichten. Het zou kunnen zijn dat de theologische verschillen voor bepaalde levensterreinen niet meer zo *relevant* zijn. Het viel bijvoorbeeld op dat prof. Dooyeweerd in zijn afscheidscollege zei dat de wijsbegeerte der wetsidee eigenlijk geen calvinistische maar een oecumenisch-christelijke wijsbegeerte is⁹⁾. Onlangs heeft prof. Van Niftrik op verzoek van de protestants-christelijke werkgevers getracht enige verschillen tussen Rome en de Reformatie onder woorden te brengen¹⁰⁾. Hij wees er o.m. op, dat het rooms-katholiek handelen beheerst wordt door een soort van „waarden-idealisme”, terwijl het protestantisme meer invloed toekent aan de doorwerking der zonde. De rooms-katholiek beroept zich gemakkelijk op een „natuurrecht”, terwijl de protestant gelooft dat de Schrift onze vormgeving vraagt in de concrete situatie van het ogenblik. De rooms-katholiek wil de staat als werktuig gebruiken om tot de „verwerkelijking van waarden” te komen, de protestant erkent de staat als „functie in het heilshandelen Gods”. Zo prof. Van Niftrik, en ik vraag mij af of deze verschillen zo ingrijpend zijn dat zij, gegeven de staatkundige structuur in Nederland vandaag, een belangrijk verschil in politieke houding tegenover de vooruitgang zouden kunnen motiveren. Ook binnen de protestantse wereld vindt men theocratische denkbeelden, en binnen de rooms-katholieke wereld nuchter werkelijkheidsbesef. Hoe dit zij, het lijkt mij niet raadzaam het oppervlakkig criterium van de kerkelijke oriëntatie, met uitschakeling van de wezenlijke problematiek, als uitgangspunt te nemen, zoals dr. Hoogerwerf doet. Zijn antwoord kan weer zijn dat hij een „empirisch” bruikbaar, want „in beginsel waarneembaar” kenmerk nodig heeft. Mijn bezwaar blijft, dat hiermee aan het *wezenlijke* voorbijgegaan wordt, en dat niet wordt aangetoond dat het niet anders had gekund. Zo niet, dan had hij in de titel en ondertitel van het boek in plaats van „protestantisme” en „protestanten” beter kunnen schrijven „leden van protestantse kerken”.

Gewapend met zijn beide deerlijk ontakelde hoofdbegrippen benadert de schrijver nu zijn materiaal. Zowel uit de literatuur als uit de enquête-resultaten verzamelt hij een grote hoeveelheid dikwijls interessante gegevens en hij stelt een aantal belangwekkende hypothesen op. Uit de rijkdom van markante uitspraken doe ik een beperkte keus. Calvijn leidde uit de gelijkheid der mensen voor God af, dat een rechtvaardige overheid herkend kan worden aan haar zorg voor het beschermen van armen en zwakken tegen rijken en machtigen. Groen en Lohman bepleitten vooral gelijkheid voor de wet: vermindering van ongelijkheid in inkomen en bezit wezen zij af. Kuyper erkende onder de mensen alleen gezag dat op meerderheid in karak-

⁹⁾ H. Dooyeweerd, *Het oecumenisch-reformatorisch grondmotief (Philosophia Reformata 1966)*. De spreker wees op „het stempel ener christelijke transcendentiaal-filosofie” dat de wijsbegeerte der wetsidee draagt. Hij deelde ook mee dat de benaming „wetsidee” hem sinds lang niet meer bevredigt.

¹⁰⁾ G. C. van Niftrik, *Samenwerking met de Rooms-Katholieken (De Werkgever, 8 dec. 1966)*.

ter of talent bij de gratie Gods berust. De ongelijkheid verklaarden de protestanten meestal uit de schepping en de zonde, soms ook uit de uitverkiezing. De schrijver veronderstelt dat politiek conservatisme een samenhang vertoont met de beklemtoning van schepping en voorzienigheid, in plaats van zonde en menselijke verantwoordelijkheid, bij de verklaring der ongelijkheid. Althans de ongelijke verdeling van inkomen werd vaak uit de schepping en de voorzienigheid verklaard. Ten aanzien van de gelijkheid voor de wet, de vrijheid van geweten, de vrijheid van onderwijs en de vrijheid van godsdienstoefening werd het accent daarentegen vaak op de menselijke verantwoordelijkheid gelegd. De schrijver veronderstelt dat de beginselen dus somtijds als middel tot ondersteuning van reeds *gekozen* politieke doelstellingen werden gebezigd. In de zestiende eeuw waren de protestanten progressief toen het ging om hun gewetensvrijheid. In de negentiende eeuw waren zij conservatief toen de godsdienstvrijheid der rooms-katholieken in het geding was. Ten aanzien van de financiële gelijkstelling van openbaar en bijzonder lager onderwijs waren de antirevolutionairen progressief, ten aanzien van de leerplicht en de schoolgeldheffing waren zij conservatief.

Mijn bezwaar tegen het uitwendig karakter van de criteria die de schrijver kiest voor de definitie van zijn hoofdbegrippen kan ik aan de hand van deze beknopte bloemlezing duidelijk maken. Stellig zijn er protestanten geweest die de ongelijke verdeling van inkomen en bezit aan de voorzienigheid hebben toegerekend, of uit creatuurlijke verscheidenheid hebben verklaard. Er zijn er echter ook velen geweest die bij die verklaring aan de menselijke verantwoordelijkheid een belangrijke plaats hebben gegeven. Dit laatste werd in toenemende mate het geval, naargelang natuurrechtelijke en rationalistische elementen in het westerse denken op de achtergrond kwamen. Deze elementen waren, hoewel vreemd aan de geest van het protestantisme (want in strijd met de Schrift) toch in de protestantse wereld binnengedrongen. Het zou natuurlijk niet juist zijn, alles wat door „protestanten” wel eens of misschien zelfs vaak is beweerd, op rekening van „het protestantisme” te schrijven. Wanneer de schrijver zegt dat ten aanzien van gelijkheid voor de wet en vrijheid van geweten, onderwijs en godsdienst, het accent vaak op menselijke verantwoordelijkheid werd gelegd, moet dit mijns inziens worden toegeschreven aan het feit dat rechtsverkrachting en gewetensdwang met de geest der Schrift kennelijk in strijd zijn. Ten aanzien van verschil in inkomen en bezit kan men dit niet zo dadelijk zeggen, want er hangt veel van af of die verschillen met de rechtvaardigheid in strijd zijn¹¹). Ik kom hierop terug, doch noem eerst nog het voorbeeld van de schoolstrijd. Zolang er geen financiële gelijkstelling van openbare en bijzondere scholen was, en er dus nog niet voldoende christelijke scholen waren, konden de antirevolutionairen moeilijk voor versterking van de openbare school door invoering van leerplicht en afschaffing van schoolgeld zijn. Juist hun „progressieve” standpunt dat er „vrijheid van onderwijs” langs de weg van financiële gelijkstelling moest komen, verbood

¹¹) Vgl. o.a. het opstel van G. Brillenburg Wurth over *De bijbelse waardering van de welvaart* in het rapport *Welvaart en welvaartsdenken* van de Oecumenische Raad van Kerken in Nederland, Amsterdam 1960.

hun zulks. Zij waren „conservatief” omdat zij „progressief” waren. Vooral dit voorbeeld maakt mijns inziens duidelijk, dat de woorden „conservatief” en „progressief”, wanneer zij op deze wijze worden gebruikt, alle zin hebben verloren. De keus van uitwendige kenmerken schakelt het eigenlijke probleem uit. En wat de strijd der protestanten om gewetensvrijheid betreft, is het wel af te keuren maar toch te begrijpen dat zij aan de roomse kerk de vrijheid van godsdienst niet dadelijk gunden. In de negentiende eeuw waren zij op dit gebied inderdaad wel veel te terughoudend.

De ongelijke inkomensverdeling

Dr. Hoogerwerf legt veel nadruk op de houding van protestanten tegenover de ongelijke verdeling van inkomen en bezit. Ik wil op dit punt wat dieper ingaan. Niet alleen bij protestanten, maar ook bij rooms-katholieken en humanisten bestond honderd jaar geleden de overtuiging dat de maatschappelijke inkomensverdeling, die uit het maatschappelijk productieproces resulteerde, in hoofdtrekken aanvaardbaar maar ook onvermijdelijk was. Het lot der armen moest worden verzacht door particuliere en kerkelijke liefdadigheid en door gemeentelijke armenzorg. Ook mocht de belasting onevenredig zwaar drukken op de hogere inkomens. Maar ingrijpen van de overheid in de inkomensvorming zou de produktie verminderen en de welvaart schaden. Zo was toen de algemeen gangbare opvatting, mede op grond van het overheersend wetenschappelijke inzicht. Het veranderen van de maatschappelijke orde der „ondernemingsgewijze produktie” werd als uitermate riskant beschouwd. De persoonlijke vrijheid zou daarbij op het spel worden gezet en de armoede vergroot in plaats van verminderd. Het handhaven van het bestaande stelsel van inkomensvorming werd niet bepleit vanwege een voorkeur voor ongelijke verdeling, maar op grond van bestaand inzicht in de betekenis van een bepaalde maatschappelijke orde voor de ontplooiing van het menselijk leven. De conservatie van deze orde werd noodzakelijk geacht voor de *voortuitgang*. In het kader van die tijd kan men dit geen conservatisme noemen. Dit zou een spel met woorden zijn. Men kan de begrippen progressief en conservatief alleen hanteren in een bepaalde historische context. Het criterium is, of met een bepaalde verandering de voortuitgang in de zin van een harmonische ontplooiing van het menselijk leven zal worden gediend. Daar hoort dan een goede dosis inzicht bij, op grond van de stand der kennis op dat moment.

Later kwam er verandering in het *inzicht*. Het bleek mogelijk door sociale wetgeving, sociale verzekering, sociale zorg, belastingpolitiek, vakbeweging, kartelvorming, monopolisering, technologische voortuitgang, handelspolitiek, monetaire en financiële politiek, rekening houdend met de conjuncturele en de structurele situatie, de inkomensverdeling te beïnvloeden *zonder* dat de produktie achteruitliep (en zelfs op zodanige wijze dat zij voortuitliep) en *zonder* dat de maatschappelijke orde der ondernemingsgewijze produktie werd aangetast. Wel bleek het nodig te letten op de conjuncturele en structurele consequenties van loonsverhogingen, terwijl bij de hoge inkomens en de winsten een belangrijke maatschappelijke functie werd vervuld door de besparingen, die namelijk

nodig bleken voor de financiering van de investeringen in het bedrijfsleven, ten behoeve van de uitbreiding der produktie, en voor de financiering van de overheidsactiviteit, onder meer ten behoeve van de infrastructurale investeringen. De begrippen „conservatief” en „progressief” die dr. Hoogerwerf hanteert, spelen hier op een vreemde wijze doorheen. Zo wordt bijvoorbeeld van de antirevolutionairen opgemerkt dat zij tussen de beide wereldoorlogen conservatief waren, want zij legden nadruk op verhoging van de laagste inkomens, terwijl zij niet op verlaging van de hoogste inkomens aandrongen. Trouwens, ook later streefden de confessionele partijen vooral naar verhoging van de minimum-inkomens en niet naar afremming van de hoogste inkomens. Zij wilden, aldus de schrijver, de ongelijkheid niet verminderen, en waren dus niet „progressief”. Ik meen dat tussen de oorlogen de conjuncturele situatie een bijzondere rol speelde, en dat vandaag bijvoorbeeld de kapitaalschaarste en de concurrentiepositie op de buitenlandse markt belangrijke gezichtspunten zijn, ook wat betreft de inkomenspolitiek. Het is voor protestanten en niet-protestanten noodzakelijk daarmee rekening te houden, en zorg te dragen dat het stelsel van economische politiek een goed afgewogen geheel vormt. De vooruitgang is daarmee gediend. De „progressief” die meent dat de vooruitgang zonder meer gediend wordt door verhoging van lage en verlaging van hoge inkomens, *vergist* zich en dat is niet „progressief”.

Ten aanzien van de inkomensverdeling constateert de schrijver bij de „protestanten” een neiging tot vermindering van het aantal relevante criteria. Ziekte, werkloosheid, ouderdom, weduwschap, invaliditeit, sexe, woonplaats, afkomst en bezit worden steeds minder als relevant voor de inkomensverdeling beschouwd. Over de criteria begaafdheid, prestatie en behoefte bestaan onder Nederlandse protestanten aanzienlijke meningsverschillen. Maar de schrijver meent dat de opvattingen zich bewegen in de richting van een verdeling van het maatschappelijk inkomen naar de maatstaf der *behoefte*. Ik teken hierbij aan dat deze soort van beschouwingen en overwegingen niet speciaal bij protestanten te vinden zijn. Verder wordt er meestal van *witgegaan* dat de inkomensverdeling op het prestatiecriterium dient te berusten, terwijl het behoeftecriterium dan ten aanzien van de lage inkomens ter correctie wordt aangewend. De oorzaak hiervan is dat de waarde der prestatie aan de hand van de resultaten van het prijsvormingsproces, of met behulp daarvan, op min of meer objectieve wijze kan worden vastgesteld, terwijl op het gebied van de behoeften de maatstaven veel onzekerder zijn. Dr. Hoogerwerf beroept zich vooral op een artikel van prof. Roscam Abbing, die loon naar prestatie ethisch alleen aanvaardbaar acht voorzover en naarmate de prestatie arbeids-onlust veroorzaakt, en dus niet wanneer zij degene die haar verricht gemakkelijk valt ten gevolge van zijn aanleg of begaafdheid. Loon naar gelang van de marktpositie acht deze hoogleraar onbillijk. Het loon dient op de behoefte en op de kosten van levensonderhoud te zijn afgestemd. Evenwel zou beloning uitsluitend naar het behoeftecriterium de luiheid in de hand werken. Daarom is in de praktijk, als tegemoetkoming aan de menselijke zwakheid, loon naar prestatie onvermijdelijk ¹²⁾. Aldus deze

¹²⁾ P. J. Roscam Abbing, *Ethische normen voor de inkomensverdeling* (Evangelië en Maatschappij, 5 mei 1963).

moraaltheoloog en het is interessant de nieuwste beschouwing van prof. Tinbergen hier te vermelden. Ook deze prominente economist beschouwt de inkomens voorzover zij voortspruiten uit aangeboren persoonlijke kwaliteiten als een *bevoorrechting*. Het enige rechtvaardige criterium is zijns inziens dat van „het gelijk welzijn voor allen”. Welzijn heeft te maken met de „mate van bevrediging”. Het is evenwel tot dusver niet mogelijk gebleken het „welzijnsniveau” te meten en de mate van bevrediging die de ene persoon bereikt te vergelijken met die van de andere persoon. Deze „interpersonele nutsvergelijking” is volgens Tinbergen een nog onopgelost wetenschappelijk vraagstuk. Maar wel zijn er mensen die het vermogen hebben om het welzijn van anderen onderling te vergelijken, als het ware „door projectie daarvan in hun eigen waardeschaal”. Genoemd worden goede huisvaders en huismoeders, goede rechters en docenten, en zo neemt ook de „goede volksvertegenwoordiger” beslissingen over wat „economisch rechtvaardig” is, bijvoorbeeld bij de vaststelling van het belastingstelsel en van onderdelen van het beloningstelsel. Hij vertegenwoordigt daarbij niet een bepaald belang, doch het gehele volk. Dat is, zo schrijft prof. Tinbergen, beter dan het alleen op te nemen voor de belangen van onderliggende groepen, want als men dit doet moet men zich van tijd tot tijd afvragen of de vroeger onderliggenden het ook nu nog zijn. Rechtvaardigheid vordert dus niet gelijkheid van *inkomens*, maar gelijkheid van het totale effect van alle factoren die het *welzijn* beïnvloeden. Tinbergen zoekt echter ook nog in een andere richting. Rechtvaardig zou ook kunnen zijn „de sociale orde die een bepaalde sociale welvaart maximaliseert”. In die „sociale welvaartsfunctie” zou dan de graad van gelijkheid van de welvaart van de afzonderlijke personen moeten worden opgenomen, maar ook de *totale* welvaart. De discussie zou dan moeten uitmaken, welk gewicht aan de gelijkheid moet worden gegeven¹³). Aldus prof. Tinbergen.

Dr. Hoogerwerf beschouwt de ontwikkeling in de richting van het behoeftecriterium als „progressief”. Uiteindelijk is het streven dus niet gericht op gelijke *inkomens*, maar op gelijke behoeftenbevrediging, en de behoeften zijn bij de mensen nu eenmaal ongelijk. Ten gevolge van de ongelijkheid der behoeften moet er een ongelijke inkomensverdeling zijn. Opvallend is dat Roscam Abbing de beloning naar prestatie (voorzover de prestatie berust op begaafdheid), en naar de marktwaarde daarvan, principieel verwerpt, maar uit praktische overwegingen wil handhaven, namelijk bij wijze van prestatieprikkel, omdat de mensen nu eenmaal zulk een prikkel nodig hebben. Evenals Roscam Abbing geeft ook Tinbergen de voorkeur aan inkomen naar behoefte, maar hij heeft vooral moeite met de „meetbaarheid” van de behoefte. Dit probleem heeft velen bezig gehouden en men is over het algemeen de opinie toegedaan dat het onoplosbaar is. De Indische economist Mehta wees er heel nuchter op dat de „interpersonele nutsvergelijking” in de praktijk toch geregeld plaats vindt: „het gebeurt in de geest”, zo merkte hij op¹⁴). Tinbergen gaat enigszins die kant uit wanneer hij zegt dat goede huisvaders en huismoeders, goede

¹³) J. Tinbergen, *Rechtvaardigheid in de theorie van de economische politiek (Wijsgerig perspectief op maatschappij en wetenschap*, november 1966).

¹⁴) J. K. Mehta, *A philosophical interpretation of economics* (Londen 1962).

rechters en docenten en goede volksvertegenwoordigers daartoe het vermogen hebben (waarom ook niet goede ministers en ambtenaren, ja alle mensen „van goede wil“?). Wat de volksvertegenwoordigers betreft is het interessant op te merken dat Tinbergen een beetje huiverig is voor de vertegenwoordigers van „belangenpartijen“. Belangrijk is echter in dit verband vooral dat zijns inziens de gelijkheid van het niveau van behoeftenbevrediging niet het enige criterium voor rechtvaardigheid behoort te zijn, maar dat ook de totale welvaart daarbij de aandacht moet hebben. Het gaat dus niet alleen om gelijkheid van het niveau van behoeftenbevrediging, maar ook om verheffing van dat niveau. Het gaat niet alleen om de verdeling maar ook om de produktie, en dus om de prestatie. Dit zal vooral gewicht in de schaal leggen zolang de prestaties van de enkelingen een belangrijke rol spelen bij het verhogen van de produktie. Dan is het naar mijn mening echter ook noodzakelijk dat deze prestaties door verschil in *beloning* worden gedirigeerd naar die plaatsen in het produktieproces waar zij de belangrijkste bijdrage tot de produktie geven. Want *dit* is de economische functie van het verschil in inkomen. Het doet er dan niet toe of de prestatie hoog is ten gevolge van verschil in inspanning dan wel ten gevolge van verschil in begaafdheid. Er zijn vele soorten van prestaties die in het produktieproces worden gevraagd en aangeboden. Voor het welvaartspeil is het van belang dat de juiste prestatie op de juiste plaats wordt verricht. Het economisch beginsel der doelmatigheid eist dit. Er is een prijsvormingsproces waardoor de beloningsvoeten voor de verschillende soorten van prestaties worden vastgesteld. Dit wil niet zeggen dat er een „arbeidsmarkt“ is waar exacte „noteringen“ voor de soorten prestaties worden vastgesteld. Maar er zijn spanningen en stromingen in het arbeidsbestel die de arbeidsprestaties in bepaalde *richtingen* stuwen. De doelmatige aanwending van allerlei soorten van arbeid is een belang van hoge orde. Zij is voor de ontplooiing van het menselijk leven van fundamentele betekenis. Protestant en niet-protestant behoeven zich er niet over te schamen dat verschil in inkomen een positieve waarde heeft, niet alleen omdat er verschil in behoefte en inspanning, maar ook omdat er verschil in talent en begaafdheid is. Bovendien wordt door de *besteding* van hoge inkomens de produktie direct en indirect op allerlei wijzen bevorderd. De verdeling van het inkomen moet niet alleen gericht zijn op een zo gelijkmatig mogelijke verdeling van „welzijn“, maar ook op een zo hoog mogelijk „totaal welzijn“. Niet alleen een rechtvaardige verdeling is van belang maar ook een hoge produktie. Niet alleen in de economische politiek, maar in al het economisch handelen moet met de doelmatigheid en de rechtvaardigheid *beide* rekening worden gehouden. Niet alleen sommige functionarissen maar *alle* mensen dragen daarvoor verantwoordelijkheid, elk op zijn terrein.

Mocht er een tijd komen waarin de prestaties van enkelingen, of van grote groepen enkelingen, *geen* belangrijke rol meer spelen in de produktie, dan verandert er nogal wat in het beeld. Onlangs heeft prof. Geertman gewezen op ontwikkelingen die zich in het maatschappelijk denken in de Verenigde Staten voordoen in verband met de automatisering¹⁵).

¹⁵) J. A. Geertman, *Drie werken over het gewaarborgd inkomen* (Maandschrift *Economie*, december 1966).

De gedachten gaan daar in de richting van een gegarandeerd inkomen, ook wel genoemd een negatieve inkomstenbelasting, d.w.z. een minimum-inkomen voor iedereen. Het streven naar volledige werkgelegenheid, zo wordt opgemerkt, zal op de achtergrond raken omdat er op den duur geen werk zal zijn voor iedereen. Het vereist enige omschakeling om zich dat voor te stellen. Misschien zou men het zo moeten zien dat niet een gewaarborgd geldinkomen wordt verstrekt, maar een bepaald „welzijnsniveau” zal worden gegarandeerd. Misschien zal men er dan toe overgaan de „begaafden” die het werk doen dat er nog te doen valt, een aftrek op het „welzijnspakket” te geven omdat zij anders teveel worden „bevoorrecht”. Misschien zal het werk zo eenvoudig zijn, dat men de begaafden beter maar werkloos kan laten. Ik laat met opzet mijn gedachten even de vrije loop om te doen zien dat de „voortgang” die de maatschappij maakt, misschien niet in alle opzichten „vooruitgang” zal blijken te zijn. Welke criteria voor „progressiviteit” nog eens „relatief vaak” gehanteerd zullen worden, is moeilijk te voorspellen. Het is moeilijk te zeggen hoe de maatschappelijke orde er nog eens uit zal komen te zien. Terecht heeft prof. F. L. Polak er eens op gewezen dat de toekomstromans die zich daarmee bezig houden, overwegend het karakter van „anti-utopieën” dragen ¹⁶⁾.

De Delftse enquête

Maar keren wij tot de begane grond, en tot de studie van dr. Hoogerwerf, terug. De schrijver introduceert het begrip „sociaal-politieke progressiviteit”. Deze zou in hoofdzaak zijn gekenmerkt door het streven de in de samenleving bestaande ongelijkheid in de verdeling van het inkomen, van het bezit, en van de macht in het bedrijfsleven, te verminderen. Bij de in Delft gehouden enquête zijn vragen gesteld naar het standpunt der ondervraagde personen ten aanzien van de bestaande ongelijkheid op deze gebieden. Naar mijn mening zijn deze vragen wel wat weinig genuanceerd, of liever zij zijn helemaal niet genuanceerd. De vraagstelling suggereert dat het mogelijk is en waarde heeft zulke onderwerpen op categorische wijze, losgemaakt van de historische context en van de vele daaraan verbonden aspecten, aan de orde te stellen en daarop „à la minute” een antwoord te geven ¹⁷⁾. De „feiten” die men op deze wijze op het spoor komt, worden radicaal en geforceerd „onttrokken” aan de „stroom van het gebeuren”. Ik heb voor dit procédé weinig waardering. Uit de cijfers blijkt dat de ondervraagde buitenkerkelijken het *hoogst* staan wat betreft deze „progressiviteit”, de rooms-katholieken staan *hoog*, de remonstranten het *laagst*, en de hervormden en gereformeerden nemen een *middenpositie* tussen roomsen en remonstranten in. Verder blijkt dat het percentage „progressieven” bij alle richtingen het grootst is bij de lagere *inkomens*. Merkwaardig is in dit verband dat het percentage „tevrede-
neden over het eigen inkomen” bij alle richtingen in alle inkomens-

¹⁶⁾ F. L. Polak, *De toekomst is verleden tijd* (Utrecht 1955).

¹⁷⁾ Typerend is bijvoorbeeld dat geen poging wordt gedaan bij de vraag naar „de macht in het bedrijfsleven” enige onderscheiding te maken naar de *soorten* van „medezeggenschap van de arbeiders” die er kunnen bestaan.

categorieën aanzienlijk hoger is dan het percentage „progressieven”. Voorts blijkt bij alle richtingen het percentage progressieven groter te zijn bij mensen met lagere *opleiding*. Ook neemt op hogere *leeftijd* het percentage progressieven af. Bij de veelheid van gepubliceerde cijfers mis ik een overzicht van de verdeling der ondervraagden per kerkelijke richting naar leeftijd, opleiding, economische groepering, partij-aanhang e.d. (wel zijn de percentages progressieven aldus gespecificeerd). Wat dit betreft volstaat de schrijver met mededeling van de percentages van het aantal personen met een jaarinkomen van f 6000,— of meer per richting. Hieruit blijkt dat zich in de drie protestantse kerken relatief veel personen uit de hogere inkomenslagen moeten bevinden (vooral bij de remonstranten). Dit is een tamelijk ruw gegeven, want wel is aanvaardbaar dat vooral bij een zo categorische vraagstelling het percentage progressieven groter is bij de lagere inkomens, maar opleiding, leeftijd e.d. zullen daarbij toch ook wel een rol spelen. De schrijver is voorzichtig in zijn conclusies. Hij meent dat het lage percentage progressieven bij de protestanten niet aan hun kerkelijke gezindte maar aan hun inkomenspositie moet worden toegeschreven. Hij veronderstelt dat het lidmaatschap van de hervormde of gereformeerde kerk de neiging tot progressiviteit *matigt* in de lagere inkomensgroepen. Hij denkt hierbij aan de invloed van godsdienstige opvattingen en aan wederzijds begrip voor elkaars sociaal-economische positie ten gevolge van onderlinge contacten. Daar staat tegenover dat bij personen met hoge inkomens uit die kerken de neiging tot sociaal-politiek conservatisme vermoedelijk wordt *versterkt* doordat zij kerkelijk minder meeleven en de godsdienstige opvattingen worden gebruikt als bron van rationalisaties voor sociaal-politiek conservatisme. Hoe dit zij, een belangrijke conclusie van de schrijver is dat de aanhangers van de protestants-christelijke *partijen* op het gebied van de sociale politiek minder vaak progressief zijn dan die van de Partij van de Arbeid of de Katholieke Volkspartij, maar vaker dan die van de VVD. De vraag rijst, of de progressiviteit van de rooms-katholieken verband houdt met het „waarden-idealisme” of het „natuurrechtdenken” dat volgens Van Niftrik veel bij hen zou voorkomen, dan wel of de ondervraagde rooms-katholieken misschien overwegend arbeiders of lagere beampten waren.

De confessionele partijen

Afgezien hiervan geloof ik dat de plaats van de „protestanten”, wat partij-aanhang betreft, tussen liberalen en socialisten in, wel aanvaardbaar is. In dit verband is een veronderstelling interessant, die de schrijver uitsprekt over het calvinisme. Hij veronderstelt namelijk dat het calvinisme vanouds zocht naar een evenwicht tussen de waarde van de enkeling resp. van de gemeenschap in de samenleving, en tussen het gezag van de overheid en de vrijheid van de burger in de staat. Bovendien was er vanouds een sterk gevoel van roeping en verantwoordelijkheid wat de regeling van wereldlijke zaken betreft, zonder in een blind vooruitgangsgeloof te vervallen. De schrijver veronderstelt dat deze evenwichtige houding is *verstoord* door invloeden van Renaissance, Verlichting, Piëtisme, Puritanisme en Romantiek (hij had ook rationalisme en existentialisme kunnen noemen). Verder wijst hij op een invloed van de liberale leer van de staatsonthou-

ding, die tot uitdrukking zou komen in de eenzijdige aandacht voor de „grenzen der overheidstaak”, in de leer van de „soevereiniteit in eigen kring”, in het pleidooi voor vrijheid van overheidsbemoeiing, in de sympathie voor „handhaving van het gezag” binnen de samenlevingsverbanden, al moet hij tenslotte concluderen dat dergelijke opvattingen toch niet uitsluitend tot verdediging van politiek conservatisme hebben geleid. Ik ben ervan overtuigd dat het calvinisme inderdaad vele stormlopen heeft ondergaan, maar dat het van zijn oorspronkelijke „evenwichtigheid” (die overigens meer oecumenisch-christelijk dan specifiek-calvinistisch van aard is) de kern goed heeft *bewaard*. Daarin schuilt de verklaring van het verschijnsel dat het zich in politiek opzicht niet door liberalisme of socialisme (de uitersten waarin het humanisme pleegt te vallen) op sleptouw heeft laten nemen, doch wat betreft de verhouding tussen overheid en samenleving, tussen die beiden een „centrumpositie” inneemt. Het is opvallend dat, hoeveel bezwaren men ook mag hebben tegen de methode van het Delftse onderzoek, de resultaten daarvan dit statistisch bevestigen. Ik ben van mening dat de christelijke partijen (en niet alleen de protestants-christelijke) krachtens hun beginsel in deze „centrumpositie” *thuis* horen. Het wordt vaak als een soort beschuldiging tegen hen in het veld gebracht dat zij „slechts” centrumpartijen zijn. Hieronder wordt dan verstaan, dat zij onmachtig zouden zijn te kiezen voor een „duidelijk” politiek beleid en daarom hun aanhangers trachten te verenigen rondom een „niet-politiek beginsel” en vervolgens een middenkoers houden tussen politiek rechts en politiek links, waarbij „links” zichzelf gaarne „progressief” en de anderen verachtelijk „conservatief” of „centrum” noemt.

In de kring der christelijke partijen bestaat de neiging, de beschuldiging dat zij een centrumpositie innemen van de hand te wijzen. Zo wees onlangs mr. Hoogendijk erop dat christelijke politiek de bedoeling heeft de samenleving naar nieuwe maatstaven in te richten, en dat zij dus niet in het centrum maar in de *voorhoede* thuis hoort¹⁸). Ik ben het ermee eens dat de maatstaven „alle dagen nieuw” zijn, maar zij zijn toch ook al heel oud: zij zijn met het waarlijk-menzijn gegeven en het oude calvinisme had er ook al kennis aan. De evenwichtige afweging van belangen, die geëist wordt door het beginsel der gerechtigheid, en de wetenschap dat dit beginsel samenhangt met een fundamentele normativiteit die de mens bij zijn handelen voor een veelzijdige verantwoordelijkheid plaatst, zijn oorzaak dat de christelijke politiek ondanks de radicale ernst die haar bezielt, naar haar aard niet kan vooroplopen in de voorhoeden van links en rechts. Zij moet wel voorhoede zijn, maar in het *centrum*, waar idoolvorming en absolutering worden vermeden en waar dan ook geen binding aan belangen van bepaalde groepen plaats vindt, doch het belang van het gehele volk op de voorgrond staat, en ook met de belangen van andere volkeren rekening wordt gehouden. Het zou mijns inziens aanbeveling verdienen dat de christelijke partijen zich niet trachten te verdedigen tegen de beschuldiging dat zij een „centrumpositie” innemen, maar dat zij het scheldwoord „centrum” opnemen en er een eretitel van maken, gelijk in de geschiedenis wel meer is gebeurd (denk bv. aan de geuzen).

¹⁸) W. C. D. Hoogendijk, *Geen centrum, maar avant-garde* (Nederlandse Gedachten, 19 november 1966).

Dr. Hoogerwerf merkt op dat de verbondenheid van protestanten met confessionele partijen berust op „levensbeschouwelijke beginselen en politieke doeleinden”. Naarmate de samenhang tussen beginselen en doeleinden minder „duidelijk” is, is de kans op spanningen tussen de voorstanders van die partijen zijns inziens groter. Hij meent dat er zich in de confessionele partijen een accentverschuiving van beginselen naar doeleinden aan het voltrekken is. Hij kan niet zeggen dat de keus van beginselen als grondslag voor partijvorming op *zichzelf* bevorderlijk is voor „politiek conservatisme”, want dat hangt ervan af *welke* beginselen men als grondslag kiest. Wel is hij van mening dat er in protestantse kring een afweershouding is geweest tegenover doeleinden die op basis van „vreemde” beginselen werden bepleit, maar die ook op grond van het eigen beginsel hadden kunnen worden verdedigd. De doeleinden waartoe men zich op deze wijze de weg versperde waren in vele gevallen „progressieve” doeleinden. Ik zou hiervan willen zeggen dat er inderdaad van socialistische zijde vaak doeleinden zijn gepropageerd op grond van de klassenstrijd, het internationaal socialisme, de socialistische heilstaat, het historisch-materialisme en dergelijke. Zulke doeleinden kwamen daardoor begrijpelijkerwijze bij vele protestanten van meet af aan in een verdacht licht te staan. Het was niet zozeer een streven naar afgeslotenheid tegenover de buitenwereld, als wel een poging tot handhaving van eigen wezen, dat tot weerstand leidde. Het moest wel even duren voordat het inzicht doorbrak dat sommige doelstellingen die de socialisten (vooral in hun reformistische periode) nastreefden, in het geheel geen typisch-socialistische doelstellingen waren. Maar dit neemt niet weg dat ook los van het socialisme, op grond van christelijke bevoegenheid met het lot der misdeelden en onderdrukten vele maatschappelijke hervormingen zijn bepleit. Naast een scherp inzicht in de situatie is beslissend de keus van *beginselen*, en de christelijke beginselen kunnen, als zij zuiver worden gehouden, noch tot conservatisme noch tot progressivisme leiden, omdat zij tot vereniging en verzoening van conservativiteit en progressiviteit *beide* oproepen. Daarom zou ik het zeer *betreuren*, indien de schrijver gelijk zou krijgen wanneer hij beweert dat er in de christelijke partijen een accentverschuiving van de beginselen naar de doeleinden gaande is. Het zich vastleggen op bepaalde belangen moeten de christelijke partijen aan de zogenaamde programpartijen of belangenpartijen overlaten. Bij verkiezingen mogen de beginselpartijen op bepaalde actuele programpunten wijzen, maar zij moeten de handen vrijhouden om bij iedere verandering die in de uitermate bewegelijke situatie der samenleving intreedt, opnieuw hun standpunt te bepalen op grond van hun beginsel. De „evangelische radicalisering” van de politiek, waar dr. Feddema onlangs terecht op aandrong¹⁹⁾, zou anders tot mislukking veroordeeld zijn.

Conclusie

Resumerend merk ik op dat de dissertatie van dr. Hoogerwerf een waardevolle bijdrage vormt tot de wetenschap der politiek, en dat zij grote diensten kan bewijzen aan de politieke bezinning in de kring der christe-

¹⁹⁾ J. P. Feddema, ingezonden stuk in *Trouw* van 28 december 1966.

lijke partijen. Hoewel ik het betreurt dat de schrijver niet van een bepaalde anthropologische visie is uitgegaan, moet worden opgemerkt dat dit in de wetenschap ook zeer ongebruikelijk is, en men kan deze auteur daarvan dus geen bijzonder verwijt maken. Het gevolg is echter, dat de veelheid van facetten die aan het gekozen probleem vastzitten, niet op systematische wijze tot uitdrukking komt. Ook moet de onderzoeker die zich deze weg afsnijdt, elders uitgangspunten voor zijn redenering zoeken. De verleiding ligt dan voor de hand, de maat van relevantie en objectiviteit te zoeken in de empirie en in de frequentie der verschijnselen. De „operationele begrippen” die op deze wijze worden geconstrueerd, brengen evenwel het gevaar mee van onbillijke beoordeling van bepaalde personen en groepen. Bovendien gaat er van die begrippen een suggestieve werking uit, waarvan ik de indruk heb dat de schrijver zich er niet altijd geheel van heeft kunnen losmaken. Ik hoop dat zijn boek ook in antirevolutionaire kring vele lezers zal vinden en dat zij menige goede waarschuwing die het bevat, ter harte zullen nemen.

EEN OMBUDSMAN VOOR NEDERLAND?

DOOR

MR. A. J. HAGEN

In de afgelopen jaren is van verschillende kanten een lans gebroken voor invoering van het instituut van de ombudsman in het Nederlandse Staatsbestel. Vooraanstaande figuren als P. J. Oud, G. E. Langemeijer, C. H. F. Polak en A. D. Belinfante betoonden zich min of meer enthousiaste voorstanders. Anderen bleken er gereserveerd of zelfs afwijzend tegenover te staan. Tot de laatste groep behoren o.a. H. Mulderij en G. A. van Poelje. Aan argumenten voor en tegen heeft het niet ontbroken en uit de levendige discussies, welke hierover zijn gehouden, kan worden geconcludeerd, dat aan het vraagstuk enige actualiteit niet kan worden ontzegd. Ik wil trachten in dit artikel een — als strikt persoonlijk te beschouwen — standpunt dienaangaande te bepalen en zal daarbij inzonderheid ingaan op een tweetal rapporten, welke aan deze zaak zijn gewijd, te weten een rapport van een commissie, benoemd door de Dr. Wiardi Beckman-Stichting, welk rapport onder de titel *Betere bescherming tegen de overheid — Ook Nederland een Ombudsman* in 1963 is uitgekomen, en het in 1964 verschenen rapport *De Ombudsman*, opgesteld door een commissie van de Vereniging voor Administratief Recht¹⁾. Van deze rapporten volgt hier eerst een samenvatting.

Commissie-Langemeijer

Het rapport van deze commissie moet worden gezien tegen de achtergrond van het beginselprogram van de Partij van de Arbeid, hetwelk in artikel 24 stelt, dat ter wille van de bescherming van de rechten en belangen van de burgers de wettelijke waarborgen tegen willekeur en machtsmisbruik van overheidsorganen dienen te worden uitgebreid. Ten einde tot een nadere uitwerking van deze gedachte te komen, werd de commissie-Langemeijer ingesteld met de opdracht te rapporteren over de vraag, welke voorzieningen moeten worden getroffen ter bescherming van de burgers tegen beslissingen van overheidsorganen, die hoewel binnen de kring van haar competentie blijvende in feite in sterke mate onbillijk of willekeurig zijn. Deze opdracht doet denken aan die van een commissie welke enige jaren tevoren was ingesteld door het College van Advies van de Anti-Revolutionaire Partij en onder voorzitterschap van wijlen J. Verdam hetzelfde vraagstuk bestudeerde; in het rapport dezer commissie is echter de figuur van de ombudsman niet aan de orde gekomen (het rapport

---

¹⁾ In dit artikel zullen de bovenvermelde commissies worden aangeduid met de namen van haar voorzitters, respectievelijk G. E. Langemeijer en A. D. Belinfante.

verscheen in 1956, toen dit instituut hier te lande nog weinig of geen aandacht had getrokken).

De commissie-Langemeijer wijst in het begin van haar rapport op het bekende verschijnsel van de toenemende overheidsmacht. Deze ontwikkeling bergt gevaren in zich voor de rechtszekerheid en de gerechtigheid en nu is er, aldus de commissie, „juist voor degenen die het socialisme zijn toegedaan alle aanleiding te onderzoeken, in hoeverre de burger groter bescherming en meer zekerheid tegen een machtige overheid kan worden geboden. Juist in hun denken neemt immers de overheid bij de behartiging van de zorg voor het algemeen welzijn een centrale plaats in. Een van de pijlers van het menselijk geluk is het bezit van zekerheden. Het socialisme in ons land heeft zich gedurende tientallen jaren beijverd de bestaanszekerheid voor ons gehele volk tot werkelijkheid te maken. Van maatschappelijke vooruitgang zou echter slechts zeer ten dele sprake zijn, indien de inpoldering van de bestaansonzekerheid gepaard zou gaan met terreinverlies aan de kant van de rechtszekerheid en de gerechtigheid. Want ook de gerechtigheid is hier in het geding. Naar gangbare Nederlandse opvatting eist zij dat gelijke gevallen een gelijke behandeling onder vinden. Naarmate de overheid haar zorg verder uitstrekt, wordt men gevoeliger voor die gevallen, waarin haar werking ongelijkmatig is of uitblijft. Daarmee willen wij niet zeggen, dat deze gevoelens steeds gerechtvaardigd zijn. Maar ook indien zij achteraf inderdaad ongerechtvaardigd blijken te zijn, is het van belang dat dat door onderzoek komt vast te staan.” (blz. 7/8).

Na vervolgens enige ideeën, welke in de afgelopen decennia zijn gepropageerd, te hebben gememoreerd, staat de commissie stil bij de situatie van vandaag. Zij stelt dat er ook na invoering van de — inmiddels in werking getreden — Wet beroep administratieve beschikkingen, volgens welke wet tegen een groot complex van beschikkingen van organen van de centrale overheid door belanghebbenden bij de Kroon voorziening kan worden gevraagd, een categorie klachten onvatbaar zal blijven voor enige vorm van rechterlijk of administratief beroep. Bovendien ontbreekt het adres, waar men kan vernemen waarom een beslissing van een overheidsorgaan luidt zoals zij luidt en waar men kan vernemen of en waar men een klacht kan indienen.

In deze leemte behoort naar de mening van de commissie te worden voorzien. De Staten-Generaal doen weliswaar op dit gebied nuttig werk (o.m. door de commissie voor de verzoekschriften en door de tussenkomst van individuele Kamerleden) maar de commissie betoogt, dat dit, hoe waardevol ook, toch niet voldoende is om de bedoelde leemte te doen verdwijnen. Hiermede is, zo concludeert zij, de behoefte vastgesteld aan „een orgaan, dat uitsluitend bestemd is om toegankelijk te zijn voor alle burgers, die klachten of grieven hebben over de werking van het overheidsapparaat en tevens beschikt over alle bevoegdheden om deze te onderzoeken, doch de staatsrechtelijke functie hiertoe der Staten-Generaal onaangetast laat.” (blz. 14).

Bij overweging van de vraag hoe aan deze behoefte kan worden voldaan, gaan, zo vervolgt de commissie, de gedachten haast vanzelf uit naar instellingen als de in de Scandinavische landen bekende ombudsman. Hierop laat zij een interessant overzicht volgen van de regelingen in de bedoelde

landen en van vergelijkbare voorzieningen in West-Duitsland en Nieuw-Zeeland. De commissie wijst er op, dat de in deze landen in het leven geroepen organen onderling veel gelijkenis vertonen en wel vooral hierin, dat zij alle meer of minder nauw met de volksvertegenwoordiging zijn verbonden.

Is nu een overeenkomstig orgaan ook voor Nederland gewenst? De commissie-Langemeijer beantwoordt deze vraag bevestigend, al voegt zij daaraan aanstonds toe, dat „eerst de discussie over haar voorstellen zo volledige gegevens zal kunnen aandragen dat de vraag met redelijke zekerheid te beantwoorden zal zijn.” (blz. 33).

Vervolgens zet de commissie uiteen, hoe in grote lijnen het door haar gewenste orgaan, luisterend naar de naam „commissaris-generaal voor bezwaren”, er uit zou kunnen zien. Het zou te ver voeren de commissie in haar beschouwingen op de voet te volgen en daarom wordt hier volstaan met een korte weergave van de hoofdpunten.

De commissaris-generaal moet niet de taak van bestaande rechterlijke en administratieve organen overnemen, maar als aanvulling functioneren. Hij zal klagers, voor wie een normale rechtsgang openstaat, daarheen dienen te verwijzen. Zijn taak is niet beperkt tot incidentele bestuurshandelingen; hij kan zich ook uitspreken over de doelmatigheid van algemene wettelijke en administratieve regelingen (op praktische gronden voorlopig te beperken tot regelingen van de centrale burgerlijke overheid, dus niet van lagere lichamen noch van militaire autoriteiten). Wat het onderwerp van de klacht betreft geldt slechts deze beperking, dat de klacht het optreden van een overheidsorgaan moet betreffen voor zover dit aan de controle van de commissaris-generaal is onderworpen. Benoeming voor de tijd van 6 jaren geschiedt, evenals ontslag, door de Tweede Kamer. Aan beide Kamers der Staten-Generaal moet jaarlijks een openbaar verslag van werkzaamheden worden overgelegd. Aldus in grote lijnen de regeling, welke de commissie-Langemeijer aanbeveelt.

Commissie-Belinfante

Allereerst iets over de samenstelling der commissie. Deze is veelzijdig en, evenals de commissie-Langemeijer, van hoog gehalte. Zowel de wetenschap als de bestuurspraktijk waren er rijk in vertegenwoordigd; o.a. hadden zitting T. A. van Dijken, J. M. Kan, I. Samkalden, A. F. Schepel, J. G. Steenbeek — door zijn studies op dit gebied een erkend ombudsman-*specialist* ²⁾ — en G. J. Wiarda. Bij de aanbieding van haar rapport deelt de commissie mede met betrekking tot de vraag of de invoering van het instituut van de ombudsman in ons land wenselijk is, niet volledige overeenstemming te hebben kunnen bereiken. Zij voegt daaraan toe dit in haar rapport te hebben doen uitkomen door de onderscheidene argumentaties tegenover elkaar te plaatsen; de lezer treft deze aan op blz. 14—18 van het rapport.

²⁾ O.m. verscheen in 1963 van zijn hand *De parlementaire ombudsman in Zweden, Denemarken en Noorwegen*, rapport van een in opdracht van de Vereniging voor Administratief Recht door de auteur verricht onderzoek.

De commissie begint met de volgende typering van het Scandinavische instituut van de ombudsman:

de ombudsman behoort noch tot de rechterlijke macht, noch tot de „administratie”, doch is in algemene zin vertrouwensman van de volksvertegenwoordiging; hij onderzoekt als zodanig, doch verder in onafhankelijkheid, gevallen waarin twijfel is gerezen aan de correctheid van het optreden van de administratie; hij is met het oog op dit onderzoek met vergaande bevoegdheden van onderzoek bekleed; hij mag echter slechts zijn oordeel geven en heeft geen beslissende bevoegdheid. Zijn — niet bindende — uitspraken nopen, zo zij kritiek inhouden op overheidsinstanties, die instanties tot nadere bezinning over hetgeen hun verweten wordt; hij werkt in beginsel in de openbaarheid.

Vervolgens wordt uiteengezet, dat het voor de volksvertegenwoordiging en haar leden in feite niet mogelijk is het vergaande toezicht op de administratie uit te oefenen, dat in veler ogen noodzakelijk is. De commissie is ervan overtuigd, dat zowel bij de burgers als bij de volksvertegenwoordiging de behoefte leeft aan een persoon of een instantie, die een zelfstandig onderzoek kan instellen — liefst reeds in een vroeg stadium en in een snel tempo — naar gevallen van beweerd onjuist optreden van de overheid tegenover burgers.

Voorts betoogt de commissie, dat de lacunes in de bescherming van de burger tegenover de overheid niet volledig zijn op te lossen langs de weg van een verdere ontwikkeling van de rechtspraak en het administratief beroep. Zij meent in meerderheid, dat het instituut van de ombudsman zal kunnen bijdragen tot het opvullen van die lacunes. Evenals de commissie-Langemeijer, doch zich distantiërend van het politieke uitgangspunt van deze commissie, komt de meerderheid der commissie-Belinfante dan ook tot de conclusie dat invoering van dit instituut, zij het aangepast aan de Nederlandse verhoudingen, aanbeveling verdient, daarbij de verwachting uitsprekend, dat het niet in de laatste plaats een positieve factor van belangrijke sociaal-psychologische betekenis in het verkeer tussen burger en overheid zal worden. Het gewicht ervan moet naar haar mening worden onderstreept in een tijd als de tegenwoordige, waarin de afstand tussen burger en overheid allerwegen reden tot zorgen geeft.

De commissie heeft het niet bij beschouwingen gelaten, doch ook een ontwerp van wet, houdende „instelling van de algemeen vertrouwensman” opgesteld. De taak van deze autoriteit wordt aldus omschreven dat hij al dan niet naar aanleiding van bij hem binnengekomen schriftelijke klachten gevallen onderzoekt, waarin door de wijze waarop de overheids-taak is vervuld, het vertrouwen in de overheid kan worden geschaad. Op hem rust geen verplichting tot het in behandeling nemen van klachten, doch wel moet hij, indien hij besluit een klacht niet in behandeling te nemen, daarvan de klager gemotiveerd bericht geven. Hij mag geen zaken behandelen, welke tot de competentie van de rechter of een ander onafhankelijk beroepsorgaan behoren.

Voorts wordt de werkwijze van de vertrouwensman in het wetsontwerp geregeld. Hierbij wordt o.m. bepaald, dat ieder, daaronder — behoudens enkele uitzonderingen — begrepen personen of colleges, met openbaar gezag belast, verplicht is de inlichtingen te verschaffen en de medewerking te verlenen, welke de algemeen vertrouwensman van hem met het oog

op het onderzoek van een aangelegenheid verlangt. De personen, die verplicht zijn inlichtingen te verschaffen, kunnen door hem als getuigen of deskundigen worden opgeroepen.

De benoeming van de algemeen vertrouwensman geschiedt door de Kroon op voordracht van de Tweede Kamer voor de tijd van zes jaren. Het ontslag geschiedt eveneens door de Kroon, hetzij op eigen verzoek, hetzij op voorstel van de Tweede Kamer. Zo nodig kunnen twee of meer algemene vertrouwensmannen worden benoemd; in dat geval verdelen zij de werkzaamheden onderling.

Volgens het wetsontwerp zal de regeling niet aanstonds op alle departementen van toepassing zijn, doch zal met enkele ministeries een begin worden gemaakt; later zou dan bij algemene maatregel van bestuur de werking tot andere departementen kunnen worden uitgebreid. De vervulling van de overheidstaak door lagere organen kan in de onderzoekingen van de vertrouwensman slechts worden betrokken, in zoverre die lichamen geroepen zijn tot de medewerking aan de uitvoering van wettelijke regelingen.

Verder bevat het wetsontwerp nog voorschriften inzake de vereisten van benoembaarheid, de incompatibiliteiten en de rechtspositie van de algemeen vertrouwensman.

Omtrent de functie van de algemeen vertrouwensman behelst de bij het wetsontwerp gevoegde toelichting o.m. de volgende belangrijke uitspraak: „Al is de algemeen vertrouwensman niet te vergelijken met een rechter die beslist wat in concreto rechtens zal gelden, in zoverre bestaat wel overeenkomst, dat ook de algemeen vertrouwensman zich bewust moet zijn, dat hij de bestuursverantwoordelijkheid nimmer kan overnemen. Ook hij zal dus een zekere distantie moeten bewaren tegenover wat gemeenlijk de beleidsvrijheid der bestuursorganen wordt genoemd. Anders evenwel weer kan de rechter zal de algemeen vertrouwensman niet genoopt zijn, zich bij zijn toetsing uitsluitend te beroepen op criteria van recht. In de algemene beschouwingen is reeds betoogd, dat het werkkterrein van de algemeen vertrouwensman niet beperkt moet zijn tot het gebied van het recht. De algemeen vertrouwensman zal al met al kritiek kunnen geven niet slechts in gevallen, waarin de strijd met de wet of strijd met het recht (algemene beginselen van behoorlijk bestuur) aanwezig is, doch ook waar kennelijk incorrect, nonchalant enz. is gehandeld, kortom, waar het bestuur niet heeft gefunctioneerd op de wijze als redelijkerwijs mag worden verwacht. Waar de grenzen van het onderzoek van de algemeen vertrouwensman nu verder precies zullen liggen, is een zaak die gevoeglijk aan de ontwikkeling kan worden overgelaten” (blz. 30).

Beoordeling van de voorstellen

Het eerste dat bij bestudering van bovenbedoelde rapporten opvalt is de grote mate van overeenstemming, niet slechts wat de strekking doch ook wat de inhoud der voorstellen betreft. Er zijn enige verschillen in de uitwerking — op één ervan kom ik nog terug —, maar de grondgedachte is dezelfde. De algemeen vertrouwensman van het laatste rapport lijkt in sterke mate op de commissaris-generaal voor bezwaren die de commissie-Langemeijer presenteert. Niet ten onrechte gewaagde dan ook Lange-

meijer bij de bespreking van het tweede rapport in een algemene vergadering van de Vereniging voor Administratief Recht van een „buitengewoon vergaande overeenstemming van denkbeelden tussen beide commissies”³⁾).

Dat deze denkbeelden bij velen een gunstig onthaal hebben gevonden, is een onbetwistbaar feit. Hierbij speelt ongetwijfeld een rol de in brede kring levende gedachte, dat invoering van het instituut van de ombudsman de oplossing zal betekenen van het probleem van de zwakke positie van de burger tegenover de overheid. Dat dit gevoelen niet slechts hier, doch ook elders leeft, blijkt uit een artikel van Donald C. Rowat, hoogleraar te Ottawa, in de *Revue Internationale des sciences administratives*⁴⁾. De schrijver, zelf voorstander van het instituut, constateert, dat de term ombudsman door menigeen wordt gezien „as a kind of magic word that will cure all their administrative ills”. Terecht voegt Rowat hier waarschuwend aan toe: „the age-old problem of the relation between the State and the individual is far too complex to be solved by one simple scheme.”

Inderdaad is hier sprake van een eeuwenoud probleem. Misschien moeten we zelfs zeggen, dat het probleem van de spanning in de verhouding tussen overheid en burger nimmer volledig kan worden opgelost, aangezien nu eenmaal de overheid overheid is, dat wil zeggen gezag heeft en doet gelden en dat zich de situatie kan voordoen dat de burger ten slotte ondanks zijn „goed recht” voor dit gezag moet buigen. In het rapport van de bovengenoemde commissie-Verdam wordt — op blz. 14 e.v. — duidelijk gemaakt, dat enerzijds de overheid óók voor rechtsbescherming tegen haarzelve behoort zorg te dragen, doch dat anderzijds deze rechtsbescherming een limiet vindt in „het eigen recht der overheid”.

Het is van belang dit ook voor ogen te houden bij de overweging van de vraag, in hoeverre door invoering van het ombudsman-instituut de leemten in de bescherming van de burger tegenover de overheid zullen worden weggenomen. Het komt mij voor, dat dit nimmer ten volle het geval kan zijn en dat er altijd leemten zullen overblijven, welke regelingen men ook treft.

Intussen moet worden erkend, dat hierin allerminst een argument is gelegen tegen de invoering van het instituut. Wel maant het echter tot voorzichtigheid bij het wekken van verwachtingen die de burger er van zal mogen hebben. Zouden deze te hoog gespannen zijn, dan zouden na de eventuele invoering teleurstellingen zeker niet uitblijven.

Alvorens nu nader op de voorstellen der commissies in te gaan, is het van belang eerst een korte schets te geven van het ombudsman-instituut. Ik baseer me hierbij op de uitgebreide — in noot 2 vermelde — studie van Steenbeek en kies als voorbeeld de regeling zoals deze in Denemarken geldt, aangezien de voorstellen van de commissies bij deze regeling nauwer aansluiten dan bij de regelingen die elders gelden.

In Denemarken, waar men niet van ombudsman, doch van ombudsmand spreekt, is de hierop betrekking hebbende regeling tot stand gekomen bij

³⁾ Zie geschrift LIII van de Vereniging voor Administratief Recht, blz. 9.

⁴⁾ Jaargang 1962, blz. 399.

de wet van 11 juni 1954. Deze wet, welke inmiddels op enkele punten nog is herzien, bepaalt, dat het parlement (folketing) na elke verkiezing een ombudsmand kiest die zich vanwege het parlement op de hoogte houdt van het civiele en militaire bestuur van de staat en het bestuur der gemeenten. Indien de ombudsmand niet langer het vertrouwen geniet van het folketing, kan het folketing hem ontslaan, waarna een nieuwe verkiezing van een ombudsmand plaats vindt. Het parlement stelt voor zijn werkzaamheid algemene bepalingen vast.

De ombudsmand kan zowel uit eigen beweging als naar aanleiding van een klacht, tot het indienen waarvan een ieder bevoegd is, een zaak in onderzoek nemen. Krijgt hij kennis van fouten of nalatigheden van aanmerkelijke betekenis, begaan door een overheidsorgaan dat onder zijn competentie valt, dan moet hij dat rapporteren aan het parlement en aan de betrokken minister, alsmede, indien het feit een gemeente betreft, aan het gemeentebestuur. In bepaalde gevallen kan hij bovendien een strafrechtelijke of disciplinaire vervolging gelasten. Voorts bepaalt de wet dat de ombudsmand, indien hij op gebreken in wetten of administratieve bepalingen stuit, het parlement en de minister, c.q. ook het gemeentebestuur daarvan mededeling moet doen.

Zoals uit het voorgaande volgt, stemt hetgeen hier te lande is voorgesteld afgezien van enkele afwijkingen in grote trekken overeen met de regeling welke thans in Denemarken is ingevoerd en daar volgens de bevindingen van Steenbeek in goede aarde is gevallen. Wel wijst hij erop dat een klare voorstelling van wat de ombudsmand kan bereiken naar het schijnt vaak ontbreekt en dat men maar al te gauw denkt dat de ombudsmand alles kan. Maar uit de gevoerde gesprekken is, aldus Steenbeek, toch wel heel duidelijk naar voren gekomen, dat de positieve waardering voor het instituut van de ombudsmand zonder twijfel overheerst⁵⁾. Men dient intussen hierbij wel te bedenken, dat Denemarken — zoals ook uit de studie van Steenbeek blijkt — niet een stelsel van administratieve rechtspraak kent zoals in Nederland tot ontwikkeling is gekomen. Hieruit is te concluderen, dat de behoefte aan een voorziening op dit terrein daar groter was dan hier te lande het geval is.

Het trekt de aandacht, dat, terwijl in de Scandinavische stelsels de vertrouwensman een typisch parlementaire functionaris is — hij wordt door het parlement benoemd c.q. ontslagen en oefent zijn ambt uit namens het parlement — en dit parlementaire karakter ook sterk, zij het op andere wijze, domineert in het onlangs in Engeland ingediende voorstel tot invoering van een *parliamentary commissioner for administration*⁶⁾, hier in Nederland de gedachten meer gaan in de richting van een *los* van het parlement staande autoriteit. Weliswaar heeft de commissie-Langemeijer voorgesteld deze functionaris door het parlement te doen benoemen, maar de voorzitter der commissie heeft zich later op dit punt geconformeerd aan het zijns inziens beter inzicht der commissie-Belinfante⁷⁾.

Het komt mij voor, dat we hier niet maar met een punt van ondergeschikte betekenis hebben te maken, doch dat hierbij de grondslag van de

⁵⁾ a.w., blz. 119.

⁶⁾ Zie publicatie Cmnd. 2767 van H.M.'s Stationary Office te London.

⁷⁾ Zie het in noot 3 vermelde geschrift, blz. 10.

regeling zelf in geding is. In het Scandinavische systeem zit de ombudsman(d) als het ware in een vleugel van het parlamentsgebouw, terwijl volgens het voorstel der commissie-Belinfante hij een afzonderlijk huis bewoont. Dit nu komt m.i. in wezen neer op een doorkruising van ons parlementaire stelsel. Verwezen zij hier naar de doeltreffende kritiek van A. H. Günther en de daarop aansluitende opmerkingen van W. E. Siegmann in de vergadering van de Vereniging voor Administratief Recht waarin het rapport van de commissie-Belinfante werd besproken (Geschrift LIII, blz. 20 e.v.).

Het op deze kritiek namens de commissie door C. H. F. Polak gegeven antwoord (blz. 53 e.v.) was, zoals we van deze hoogleraar gewend zijn, wel scherp en geestig, maar vanwege het beroep dat hierbij op het Scandinavisch voorbeeld werd gedaan, niet overtuigend, aangezien nu eenmaal de commissie juist op dit punt van dat voorbeeld is afgeweken. Een vraagteken kan voorts worden geplaatst bij de opvatting van Polak, dat, terwijl de ministeriële verantwoordelijkheid de sanctie is „van het staatsrecht”, het administratief recht nog moet zoeken naar „zijn eigen sanctie” en dat hierin de ombudsman-figuur zal kunnen voorzien (blz. 56). Ongetwijfeld is de ministeriële verantwoordelijkheid een bij uitstek staatsrechtelijke figuur, maar dit betekent allerminst, dat zij niet mede op het terrein van het administratief recht tot gelding zou komen en effect zou sorteren; de parlementaire geschiedenis leert — gelukkig — wel anders.

De bovenbedoelde doorkruising van het parlementaire stelsel acht ik inzonderheid hierin te zijn gelegen, dat de vrouwensman, al dan niet naar aanleiding van een klacht, in bepaalde gevallen ook het beleid van een minister kan toetsen c.q. veroordelen. De minister zou aldus, althans indien de veroordeling niet op juridische, maar op andere gronden berust, wel eens in een dwangpositie kunnen geraken en de mogelijkheid van verzwakking van het beleid zou niet denkbeeldig zijn. Daarbij komt dat men ook de unieke positie van het parlement aantast, indien men — zoals de meerderheid der commissie-Belinfante wenst — daarnaast een ander onafhankelijk publiekrechtelijk orgaan creëert, dat bevoegd is op de overheid in het openbaar⁸⁾ kritiek te oefenen! Dit heeft vergaande en naar mijn mening voor ons staatsbestel niet onbedenklijke consequenties.

Het bezwaar van de doorkruising van ons parlementaire stelsel geldt niet in dezelfde mate ten opzichte van het voorstel der commissie-Lange-meijer, aangezien volgens dit voorstel de te benoemen autoriteit sterk gelieerd zal zijn aan het parlement. Wat de grondslag betreft past dit voorstel dus beter in ons staatsbestel dan dat der commissie-Belinfante, maar de uitwerking van het voorstel is m.i. zodanig, dat het gevaar van een feitelijke doorkruising toch niet afwezig is. De bedoelde autoriteit zal immers volgens een uitdrukkelijke uitspraak van de commissie-Lange-meijer „geheel onafhankelijk van het parlement zijn werkzaamheden moeten verrichten en ook bij zijn oordeelsvorming geheel onafhankelijk te werk moeten gaan” (blz. 49). Verraadt zich hier niet een zekere halfslachtigheid in het voorstel der commissie? Terecht heeft J. R. Stellinga erop gewezen⁹⁾, dat het als een ernstig bezwaar is te beschouwen dat de commissie, hoewel zij

⁸⁾ Vgl. art. 16 van het wetsontwerp.

⁹⁾ *Tijdschrift van Overheidsadministratie* 1963, blz. 235.

erkent, dat het optreden van de commissaris-generaal niet de parlementaire verantwoordelijkheid mag doorkruisen, nochtans de commissaris-generaal de vrijheid zou willen laten om in bepaalde gevallen in het samenspel tussen regering en parlement tussen beide te treden. Dat het hier, zoals de commissie stelt, praktisch een casus non dabilis betreft, valt te betwijfelen.

Hoe is het nu gesteld met de *behoefte* aan verdere bescherming van de burger tegenover de overheid en hoe is in deze behoefte te voorzien?

Allereerst zou ik willen constateren dat, zoals ook door anderen reeds is opgemerkt, tot nog toe door de voorstanders van het ombudsman-instituut geen concrete gegevens ter bepaling van de omvang van deze behoefte zijn geproduceerd. Men beschouwe dit niet als een verwijt, want het is moeilijk zodanige gegevens te verzamelen. Toch ben ik van mening, dat enige documentatie hierover zeker zou zijn te verkrijgen. Men zou bijvoorbeeld een aantal instanties, waarvan bekend is dat zij herhaaldelijk klachten van burgers over overheidsorganen ontvangen, kunnen uitnodigen een opgave te verstrekken van aantal en aard dezer klachten over een bepaald tijdvak. Uit een analyse van het aldus te verkrijgen materiaal zou dan kunnen volgen een verdeling van de gevallen in de volgende groepen:

a. de gevallen, waarin een rechtsgang nog ontbreekt, terwijl daaraan wel behoefte bestaat;

b. de gevallen, welke niet door het scheppen van een rechtsgang zijn op te lossen.

Wat de onder *a* bedoelde gevallen betreft, behoort de overheid alsnog een rechtsgang te openen. In dit verband zij hier herinnerd aan de instelling van de Staatscommissie-Wiarda die een rapport zal uitbrengen over de vraag, welke voorzieningen ten aanzien van de rechtsbescherming tegenover de lagere overheidsorganen kunnen c.q. moeten worden getroffen. Voor deze gevallen is de figuur van de ombudsman niet voor de hand liggend.

De onder *b* bedoelde gevallen zijn in twee categorieën onder te verdelen, te weten de gevallen van klachten welke evident ongegrond zijn, daarnaast de gevallen die wel aandacht behoeven doch zich wegens de aard van de klacht niet lenen voor behandeling in het kader van een administratief-rechtelijke rechtsgang. De eerste categorie kan hier verder buiten beschouwing blijven, want het heeft geen zin ten behoeve daarvan een vergaande voorziening te treffen. Blijft dus over de tweede categorie. Ten aanzien hiervan zou ik willen stellen, dat het op de weg van de volksvertegenwoordiging ligt deze gevallen — voor zover niet op andere wijze, bijvoorbeeld in de lokale sfeer een oplossing wordt gevonden — door middel van haar organen, met name de commissie voor de verzoekschriften, in behandeling te nemen. Een wettelijke voorziening is daarvoor niet nodig. Wel zou het misschien aanbeveling verdienen aan het bestaan van evenbedoelde commissies meer bekendheid te geven. Het apparaat van deze commissies kan zo nodig worden uitgebreid, bijv. door de benoeming van een op dit terrein gespecialiseerde commissie-griffier.

In de discussies over de ombudsman is door de voorstanders erop gewezen, dat dit instituut ook een nuttige rol zou kunnen spelen als orgaan van voorlichting ten behoeve van hen, die in de doolhoven der administratie

niet de weg kunnen vinden. Dit laatste komt inderdaad voor, maar, gelet op het feit, dat er reeds vele adviesinstanties, al dan niet met publiek-rechtelijke status, zijn, waaronder ook enige, die op bepaalde gebieden door de wetgever zijn aangewezen — zoals bijv. de colleges van burgemeester en wethouders met betrekking tot de mogelijkheden van dienstverlening in de zin van artikel 2 van de Algemene Bijstandswet —, ben ik van mening, dat ook in dit motief geen voldoende grond is gelegen voor invoering van het ombudsman-stelsel in Nederland.

Door sommige voorstanders van het stelsel is nog aangevoerd, dat aan de invoering ervan ook een sociaal-psychologisch voordeel is verbonden, aangezien daardoor het vertrouwen van de burger in de overheid zal toenemen. Het is echter de vraag of dit inderdaad het geval zal zijn. Hoe dit overigens moge zijn, in elk geval staat daar tegenover, dat van het stelsel óók invloeden kunnen uitgaan welke uit sociaal-psychologisch oogpunt een ongunstige uitwerking kunnen hebben. Met name zal dit het geval zijn indien de vertrouwensman de gewekte verwachtingen niet of onvoldoende honoreert — zelfs bij de beste man of vrouw op deze plaats zal dit zich in zekere mate voordoen — en voorts indien de vertrouwensman in contro-versiële zaken eenzijdige theorieën zou gaan verkondigen, welke een belemmering vormen voor de goede voortgang van de administratie; hier dreigen bij een *niet-parlementaire* vertrouwensman zeker gevaren.

Het voorgaande ¹⁰⁾ kan als volgt kort worden samengevat: aan een figuur als de ombudsman bestaat hier te lande ¹¹⁾ geen evidente behoefte, aangezien de leemten in de bescherming van de burger tegenover de overheid op andere, minder ingrijpende wijze kunnen worden opgevuld; zou nochtans deze figuur alhier worden geïntroduceerd, dan zou zijn functie op zorgvuldige wijze in het parlementaire stelsel behoren te worden ingebouwd, zulks ten einde te voorkomen dat aan dit stelsel afbreuk zou worden gedaan.

8 december 1966.

---

¹⁰⁾ Wat de financiële consequenties van eventuele invoering van het ombudsman-stelsel betreft, zij opgemerkt dat dit aspect in beginsel irrelevant is voor de vraag, of het stelsel in Nederland al dan niet navolging verdient. Er is daarom van afgezien in dit artikel aan deze financiële kant beschouwingen te wijden.

¹¹⁾ Zie over het vraagstuk in België het artikel van H. van Impe in *Tijdschrift voor Bestuurswetenschappen en Publiekrecht*, Jrg. 1966, blz. 270. Voorts vestig ik nog de aandacht op de recente studie van Walter Gellhorn, *Ombudsmen and Others, Citizens' Protectors in Nine Countries* (Harvard University Press 1966) en de door deze schrijver aangehaalde literatuur.

CHRISTENDOM, PACIFISME EN KERNWAPENEN *)

DOOR

PROF. DR. P. H. KOOIJMANS

In een interview in *Trouw*¹⁾ zegt Mevrouw Mr. E. G. van Diemen-Mekking, voormalig chef van de MARVA: „Ja, gunst, de atoombom, je weet niet wat je daarover denken moet. Moet je niet protesteren? Vindt u het niet moeilijk vandaag?” Deze uitspraak is typerend voor het gevoel van onbehagen dat zich de laatste tijd allereerst manifesteert. Op zichzelf is het een merkwaardig feit dat de wereld de atoombom reeds meer dan twintig jaar kent, doch dat de mensheid zich eerst nu rekenschap schijnt te gaan geven van de consequenties, die het hebben van dit wapen met zich mee kan brengen, en daartegen eerst nu protest aantekent. Lange jaren immers was het oorlogsvraagstuk en het probleem van de kernwapens een zaak, waarover slechts de ingewijden zich het hoofd braken en de enkeling, die het waagde een meer algemeen gericht appèl te doen uitgaan, vond weinig weerklank. Maar de situatie heeft zich grondig gewijzigd. Wellicht mede onder invloed van de afschuwelijke oorlog in Vietnam, is er een grotere bewustheid ontstaan voor de verschrikkingen van een eventuele kern-oorlog. De weerzin tegen de moderne oorlog met zijn afschrikwekkende wapens neemt toe en het pacifisme — altijd een zaak van betrekkelijk weinigen geweest — oefent een grotere aantrekkingskracht uit dan ooit.

Ook in christelijke kring is het gesprek op gang gekomen, niet meer alsof het een academische kwestie betreft, maar in het besef dat er een probleem ligt ten aanzien waarvan zonder meer van gewetensnood kan worden gesproken. Met name vanuit de pastorale hoek wordt op indringende wijze de vraag gesteld: „Heeft het Evangelie, heeft de kerk iets te zeggen tot hen, die opgeroepen worden in militaire dienst en die zich afvragen of het gebruik van de moderne wapens, waarop zij zich moeten voorbereiden, wel te rijmen is met de geboden van Christus?” De oude antwoorden, zo ze ooit gedeugd hebben, voldoen thans niet meer. Op zichzelf waardevolle argumenten als: het oefenen van geweld dient tot verdediging van de gerechtigheid en tot herstel van het recht, schijnen

---

*) Dit artikel werd geschreven naar aanleiding van de verschijning van een aantal boeken, handelende over het oorlogsvraagstuk, te weten:

Dr. Kr. Strijd, *52 vragen over oorlog en vrede*, Carillon-reeks nr. 52, W. ten Have N.V. Amsterdam; prijs f 2,20.

Christendom en oorlog, Gereformeerde stemmen over het oorlogsvraagstuk, J. H. Kok N.V., Kampen; prijs f 9,75.

C. F. von Weizsäcker, *Voorwaarden voor de vrede*, Lemniscaat, Rotterdam; prijs f 9,50.

De schrijver geeft er zich rekenschap van dat hier niet een boekbespreking in de eigenlijke zin des woords geboden wordt.

¹⁾ Zaterdag 28 januari 1967.

zinloos te zijn geworden tegen de achtergrond van een verminkte en vernietigde wereld, „waar de overlevenden de doden zullen benijden”.

Men vraagt een duidelijk antwoord van het Christendom, van de kerk, op de benauwende problemen die zich hier voordoen. „Kan een Christen, die ernst maakt met zijn geloof, nog wel meedoen? Is thans niet de grens bereikt van de gehoorzaamheidsplicht aan de overheid en zo niet, waar ligt die grens dan? Is dit niet het ogenblik, waarop de kerk een profetisch getuigenis moet doen horen aan de overheid? Wordt zwijgen thans niet medeplichtigheid aan een proces, waar zonde zich op zonde stapelt?” En het zijn legitieme vragen, want een kerk die aan de gewetensnood van haar leden voorbijgaat, verzaakt haar plicht.

Een duidelijk antwoord wordt in ieder geval gegeven door het christen-pacifisme, een onvoorwaardelijk „neen” tegen elke vorm van internationale oorlog, onverschillig met welke middelen zij worden gevoerd. De opvattingen der christen-pacifisten zijn laatstelijk op heldere en klemmende wijze uiteengezet door dr. Kr. Strijd in zijn catechetisch boekje *52 vragen over oorlog en vrede*²⁾. Het zijn opmerkingen die ernstig dienen te worden genomen. Te lang reeds heeft het christen-pacifisme in een verdachte hoek gezeten, alsof het hier zou gaan om christenen van minder allooi, die op de een of de andere manier niet zuiver in de leer waren. Te weinig werd aandacht besteed aan de veelal gegronde verwijten die het de officiële christelijke leer maakte. Met name in gereformeerde kring werd pacifisme als een ernstige ketterij beschouwd en de beschuldiging, dat de aanhangers ervan zo onverdraagzaam zouden zijn, laat zich met evenveel gemak richten tegen degenen die haar uitten.

Een duidelijk antwoord schijnt ook de synode van de Nederlandse Hervormde Kerk gegeven te hebben in haar beruchte rapport: *Het vraagstuk van de kernwapenen*. In dit rapport werd een onvoorwaardelijk „neen” uitgesproken ten aanzien van het gebruik van kernwapens, al werd de oorlog zelf als middel tot rechtshandhaving nog niet verworpen.

Ook in gereformeerde kring wordt de eis van een duidelijk antwoord steeds vaker gesteld. De Generale Synode, die het tot dusver volgens dr. Bruins Slot niet verder bracht dan de angst om zich aan koud water te branden, zo nietszeggend waren haar uitspraken³⁾, stelde in het voorjaar van 1966 een deputaatschap in ter bestudering van het oorlogsvraagstuk. Najaar 1966 verscheen een bundel, samengesteld door leden der Gereformeerde Kerken, getiteld *Christendom en Oorlog. Gereformeerde stemmen over het oorlogsvraagstuk*⁴⁾, waarin dit vraagstuk vanuit verschillende aspecten werd benaderd. Diegenen, die met veel verwachting naar de verschijning van dit boek hadden uitgezien, werden daarin veelal teleurgesteld, juist omdat een duidelijk antwoord, waardoor alle bestaande vragen bevredigend zouden kunnen worden opgelost, niet werd gegeven en omdat de essentiële kwesties in de meeste opstellen omzeild werden⁵⁾. De verontrusting grijpt steeds verder om zich heen. De radicaal-pacifistische geluiden in gereformeerde kring nemen toe; daarnaast zijn er stemmen, die

2) Carillon-reeks nr. 52, W. ten Have N.V., Amsterdam 1965.

3) In de nader te noemen bundel *Christendom en oorlog*, blz. 158.

4) Uitg. J. H. Kok N.V., Kampen 1966.

5) Al lezende krijgt men inderdaad de indruk dat de veelheid van medewerkers en themata unieke kansen bood voor het elkaar toespelen van de zwarte piet.

pleiten voor een uitdrukkelijk „neen” zeggen tegen het gebruik van kernwapens. Openlijk stelde prof. dr. J. Verkuyl: „We achten het de verantwoordelijkheid van de christenen, het gebruik van de atoombom af te wijzen . . . Wie naar de atoombom grijpt, vindt God tegenover zich”⁶⁾.

Is het wonder dat velen niet meer weten waar ze aan toe zijn, hetgeen enerzijds kan leiden tot het aangrijpen van iedere oplossing, die althans enige klaarheid biedt, anderzijds een moedeloosheid en fatalisme tot gevolg kan hebben, die desastreus kan zijn?

Bij een bespreking van de verschillende benaderingen van het oorlogsvraagstuk en van het vraagstuk van de kernwapens — twee zaken, die ten onrechte wel eens uit elkaar gehaald worden — moet één ding vooropgesteld worden: nl. dit, dat er geen verschil van mening bestaat over de afschuwelijke wijze waarop een eventuele totale oorlog zich aan ons zal manifesteren en over de noodzaak er ernstig naar te streven haar te voorkomen, juist omdat zulk een oorlog de gerechtigheid niet kan dienen en er derhalve „niets meer in is te herkennen van Christus”⁷⁾. Natuurlijk zijn er nog groeperingen, waarin de gedachte van de „frische und fröhliche Krieg” nog levend is, doch dit moeten wel wereldvreemde figuren zijn, aangezien een kernoorlog noch „frisch” noch „fröhlich” zal zijn. Belangrijker en derhalve gevaarlijker zijn diegenen, die nog geheel denken in de traditionele kaders van de oorlog als middel tot handhaving van de nationale soevereiniteit, tot het afweren van bedreigingen en tot het bereiken van politieke doeleinden. Zij zijn zich doorgaans terdege bewust van de gevolgen van een kernoorlog, doch menen dat niet iedere oorlog in een kernoorlog behoeft te onttaarden, daarbij wijzend op de in de afgelopen jaren gevoerde oorlogen. Wanneer zij maar beseffen dat zij met deze redenering het spitsroede lopen aan het beoefenen zijn, is de situatie nog niet zo ernstig, doch wanneer zij gaan speculeren op het niet-gebruik maken van kernwapens, juist vanwege de afschrikwekkende werking ervan, kan gesproken worden van een levensgevaarlijke situatie. Het is niet zo zeer de opzettelijk ontketende, doch de onopzettelijke kernoorlog, door escalatie, dwaling e.d. ontstaan, waarvoor men bevreesd dient te zijn.

Diegenen echter, die werkelijk bekommerd zijn over het oorlogsprobleem, moeten elkander ernstig nemen. Zij dienen begrip te hebben voor elkanders moeilijkheden en onderlinge verkettering dient achterwege te blijven. Dit betekent dat de christen-pacifist eindelijk de legitieme plaats behoort te worden toegekend die hem toekomt en dat de christen-pacifist de houding moet afleggen, alsof hij de enige is die Gods Woord juist verstaat. Bij deze hoogst belangrijke zaak is geen plaats voor de oude kerkelijke liefhebberij van verdachtmakingen en beschuldigingen.

Waar het om gaat in de onderhavige problematiek is de functie van het geweld in de internationale samenleving, om het oorlogsvraagstuk in zijn geheel dus. Het afscheiden van het kernwapen-probleem daarvan is een ontoelaatbare simplificatie, die tot onbruikbare oplossingen leidt. Daarmee wil niet gezegd zijn dat de kernwapens het oorlogsvraagstuk niet wezen-

⁶⁾ Verslag in *Trouw* van woensdag 8 februari 1967.

⁷⁾ *Strijd*, a.w., blz. 5.

lijk beïnvloed hebben. Juist omdat een volgende oorlog een kernoorlog kan zijn, dient men de oorlog vanuit een nieuw licht te bekijken. En juist omdat we de oorlog vanuit dit nieuwe licht benaderen, zullen we wellicht tot de conclusie komen, dat we in het verleden te veel dingen hebben geaccepteerd, die niet door de beugel konden.

Kernpunt hierbij is het zwaard van de overheid. Als uitgangspunt wordt aanvaard dat de overheid een instelling Gods is ons ten goede, en dat het overheidsgezag met een zekere uitoefening van macht moet worden gehandhaafd. Deze macht is de overheid gegeven tot bevordering van het goede en tot bestraffing van het kwade, m.a.w. tot het stellen van orde en recht in de samenleving. Daartoe draagt de overheid het zwaard. Op de problematiek, hieraan verbonden met betrekking tot de uitoefening van het overheidsgezag in het intern-statelijk verband, wordt hier niet verder ingegaan.

Want de vraag waar het op aan komt is: mag de overheid dit zwaard ook gebruiken naar buiten, tegen andere overheden, in een sfeer waar veeleer van een gezagsvacuum kan worden gesproken? Op het eerste gezicht lijkt het antwoord simpel: zo goed als de overheid de taak heeft haar onderdanen te beschermen tegen onrecht in de interne sfeer, zo goed heeft zij de plicht haar onderdanen te vrijwaren tegen aanvallen van buiten. Zij moet het recht handhaven en de aantasting van het recht kan zowel van binnen uit als van buitenaf geschieden. Daarmee zijn wij gekomen bij het punt van de rechtvaardige oorlog. Een oorlog zou rechtvaardig zijn, als zij gevoerd wordt door het wettig gezag, ter verdediging van een rechtvaardige zaak, met de zuivere bedoeling alleen het recht te herstellen en voorts op een gepaste, dus niet op inhumane wijze. Nu kan direct al worden gesteld dat slechts een verdwijnend klein percentage der talloze in de geschiedenis der mensheid gevoerde oorlogen aan deze criteria zou kunnen voldoen en evenzeer kan ruiterslijk worden toegegeven, dat de leer van de rechtvaardige oorlog meestal gebruikt is — ook van kerkelijke zijde — als een dekmantel waaronder veel onrecht schuil ging én werd goedgepraat. Thans echter is diezelfde leer van de rechtvaardige oorlog, die lange tijd voor het christendom de rechtvaardiging van het op zichzelf verschrikkelijke instituut van de oorlog heeft betekend⁸⁾, in discredit geraakt. Daarbij kan voorbij worden gegaan aan de argumenten die veelal — en met name van pacifistische zijde — tegen deze leer zijn aangevoerd, zoals: in de internationale samenleving ontbreekt een gezag dat uit kan maken wie het recht aan zijn zijde heeft; in een oorlog worden niet de werkelijk schuldigen getroffen; men mag een volk niet collectief verantwoordelijk stellen, etc. Op deze aspecten van de zaak is enige jaren terug in dit tijdschrift uitvoerig ingegaan⁹⁾. Ik wil mij beperken tot het argu-

⁸⁾ Ook voor werkelijk verontrusten, zoals bv. prof. dr. H. Bavinck, die — na een onvoorwaardelijke afwijzing van de motieven die tot de Eerste Wereldoorlog leidden — niettemin opmerkte: „De christelijke ethiek laat dus inderdaad geen andere conclusie toe dan deze, dat er goede en rechtvaardige oorlogen kunnen zijn... Een oorlog kan goed en rechtvaardig wezen, mits hij aan de eis van hogere beginselen voldoet, tot handhaving der gerechtigheid dient, en niet dan in de uiterste nood ondernomen wordt... En ook dan nog blijft hij, evenals de rampen en tegenspoeden in dit leven, een kwaad (malum physicum), dat in Gods heilige handen tot opvoeding der mensheid dienen kan.” *Christendom en Oorlog*, blz. 22/23.

⁹⁾ *A.R. Staatskunde*, jrg. 33 en 34 (1963 en 1964).

ment dat in ieder geval heden ten dage een oorlog nimmer rechtvaardig kan zijn, gezien de vernietigende kracht der moderne wapens. De vraag óf er rechtvaardige oorlogen zijn, wordt een academische kwestie, indien gesteld kan worden dat hij in de huidige situatie in ieder geval nimmer aan de vereiste criteria kan voldoen.

De redenering is dan als volgt: indien het doel van de oorlog te allen tijde moet zijn het dienen van de gerechtigheid, dan is de verwezenlijking van dit doel thans onmogelijk geworden. „In een moderne oorlog worden de verhoudingen tussen de mensen opgebroken. En het subject van de verhoudingen, de mens zelf, wordt aan de vernietiging prijsgegeven”¹⁰⁾. De moderne oorlog betekent het prijsgeven van de wereld aan vernietiging en maakt dus zonder meer rechtsherstel onmogelijk. Bovendien zijn de middelen zo verschrikkelijk, dat het huichelarij lijkt ze als middelen in dienst van de gerechtigheid te bestempelen. Zo de oorlog al ooit middel is geweest tot het vestigen van vrede en gerechtigheid, dan is zij dit thans niet meer.

Hij, die opmerkt dat deze vragen al oud zijn, heeft gelijk, doch dient te bedenken, dat we er thans in heviger mate mee geconfronteerd worden dan ooit te voren, nu wij te maken hebben met verdelgingsmiddelen, die de wereld geheel of gedeeltelijk voor een geruime periode onbewoonbaar kunnen maken.

Het dient te worden toegegeven dat een kernoorlog — de totale oorlog in volle omvang — vrede en gerechtigheid nimmer kan herstellen. Of zij niettemin op andere gronden geoorloofd zou kunnen zijn is een vraag, waarop nog moet worden teruggekomen. Allereerst dient het punt ter sprake te komen dat immers niet alle oorlogen kernoorlogen zijn, dat immers in feite geen der na-oorlogse militaire conflicten tot het gebruik van nucleaire wapens hebben geleid. Nog afgezien van de vraag of deze oorlogen wél geleid hebben tot herstel van vrede en recht — naar mijn mening vormt het merendeel ervan een overtuigend bewijs dat de oorlog geen middel meer tot dit doel is — is het bepaald een uiterst hachelijke zaak te speculeren op de afschrikwekkende werking der atoomwapens. Immers, ook al neemt men zich aan beide kanten heilig voor geen kernwapens te gebruiken, dan nog kan — en moet men niet zeggen zal? — bij een dreigende nederlaag van een der partijen, voor de inzet van deze wapens gevreesd moeten worden. En hoe lang nog zullen de niet-nucleaire landen — door te profiteren van de angst der kernmachten voor elkaar — hun onderlinge geschillen op conventionele wijze kunnen uitvechten? Trouwens, naarmate het aantal kernmachten toeneemt wordt de kans dat een beperkt conflict tot een totale oorlog uitgroeit, groter.

Maar wat dan, indien een land wordt aangevallen op manifest onrechtmatige gronden? Zou dan het recht van zelfverdediging — door het Handvest van de V.N. uitdrukkelijk aan de leden toegekend — niet langer gelden? Neen, zegt de christen-pacifist, ook in dat geval dient het ter hand nemen van de wapenen te worden afgewezen¹¹⁾. De niet-pacifist zal met deze vraag meer moeite hebben. Thans kan reeds gesteld worden dat hij er in ieder geval van overtuigd zal moeten zijn, dat de overheid,

¹⁰⁾ J. J. Simonse, *Nee, nee en nog eens nee*. In: *Regelrecht*, 3e jrg. nr. 2, blz. 48/49.

¹¹⁾ Strijd, a.w., blz. 89, 92.

indien zij besluit zich gewapenderhand te weer te stellen, zich de consequenties van haar handelwijze ten volle dient te realiseren en dat niet alle middelen tot afweer der aanval geoorloofd zijn. Maar ik geloof dat op deze manier de zaak nog te eenzijdig wordt benaderd. Wij gaan er nog te veel van uit dat de oorlog veelal het laatste middel is, waartoe men in geval van nood zijn toevlucht moet nemen. Ik dacht dat de zaak eerder omgekeerd moest worden: wij dienen er van uit te gaan dat de oorlog geen middel is, zelfs geen ultima ratio. Wanneer dit besef in brede kring zou zijn doorgedrongen, wanneer deze radicale mentaliteitsverandering verwezenlijkt zou zijn, zou de politiek ook op andere wijze gevoerd worden. Ook in dit opzicht kunnen wij van het christen-pacifisme leren. Op de vraag: hadden wij ons in 1940 dan niet tegen de Duitse inval moeten verweren, zegt dr. Strijd „dat men altijd doet alsof de geschiedenis met 1939 of 1933 begonnen is”¹²⁾. De begindatum van de Tweede Wereldoorlog is in feite te plaatsen in 1919 bij de Vrede van Versailles¹³⁾, zoals het begin van een eventuele Derde Wereldoorlog gedateerd behoort te worden in 1938, toen Engeland en Frankrijk geheel buiten de Sovjet-Unie om met Hitler-Duitsland pacteerden ten koste van de — ook door de Sovjet-Unie gegarandeerde — Tsjecho-Slowaakse onafhankelijkheid¹⁴⁾. Noch na de Eerste, noch na de Tweede Wereldoorlog hebben de mogendheden met inzet van alle krachten gepoogd een maatschappij op te bouwen, die berust op grondslagen, waarvan de oorlog geen deel meer uitmaakt. Men heeft de zaak op zijn beloop gelaten, in de hoop dat alles wel ten goede zou keren en met in het achterhoofd de gedachte dat in laatste instantie nog altijd gewapend optreden tot de mogelijkheden behoorde. In deze gedachten sfeer leven wij in feite nog, maar zij is volstrekt irreal en zij belet ons onze krachten in te zetten op die terreinen, waar dat het meest noodzakelijk is. Volkomen terecht wijst prof. De Gaay Fortman erop dat het een beschamende situatie is, dat velen meer heil verwachten van de NAVO dan van de V.N.¹⁵⁾; alsof de NAVO niet de — misschien onmisbare — exponent is van een wereld, die zo snel mogelijk dient te verdwijnen en de V.N. de aarzelande en volkomen — maar daarom juist met des te meer inspanning te vervolmaken — eerste stap naar de organisatie van een nieuwe wereld-samenleving.

Men kan dit evenwel alles onderschrijven en niettemin van oordeel zijn, dat in bepaalde uitzonderlijke gevallen de oorlog — zelfs de kernoorlog — nog als geoorloofd is te beschouwen. Dat wij daarbij in een apocalyptische situatie zijn terechtgekomen, waarbij de gebruikelijke criteria van herstel van recht, vrede en gerechtigheid geen rol meer kunnen spelen, wordt geredelijk toegegeven¹⁶⁾. Indien het communisme of een ander totalitair

¹²⁾ A.w., blz. 93.

¹³⁾ Wanneer prof. De Gaay Fortman in *Christendom en Oorlog*, blz. 147 opmerkt ten gunste van het Verdrag van Versailles o.a. dat Engeland en Frankrijk, als zij gebruik hadden gemaakt van de hun bij dit Verdrag toegekende bevoegdheden, de Tweede Wereldoorlog naar alle waarschijnlijkheid hadden kunnen voorkomen, dan mag dit op zichzelf waar zijn, maar dan acht ik dit toch nauwelijks een rechtvaardiging van de materiële inhoud van dit Verdrag.

¹⁴⁾ Bruins Slot, *Christendom en Oorlog*, blz. 164.

¹⁵⁾ *Christendom en Oorlog*, blz. 151.

¹⁶⁾ Zo merkt prof. dr. A. Troost, *Is kernbewapening verantwoord?* In: *Mededelingen van de Vereniging voor Calvinistische Wijsbegeerte*, juli 1964, op dat „het evenwicht tussen offer en belang, dat immers een inhaerent element is in de gerechtigheid, en

systeem, waarin de mens geen gelegenheid wordt gegeven tot vrije ont-plooiing van zijn persoonlijkheid, maar belangrijker nog, waarin de mens niet de gelegenheid heeft zijn relatie tot God te beleven, zou trachten de vrije wereld in zijn greep te krijgen, dan mag en moet men zich daartegen desnoods met gebruikmaking van alle middelen teweêr stellen. Het gaat in deze redenering niet om de verdediging van de zg. „Westerse waarden” of van een bepaalde maatschappijbeschouwing. Het gaat er om dat leven méêr is dan een fysiek bestaan, nl. „leven” in de bijbelse zin van het woord, dat is „leven-in-vrede-met-God”¹⁷⁾. En hij, die zich enige indruk heeft verworven van de indoctrinatie-methoden van totalitaire systemen, maakt zich weinig illusies over de mogelijkheden tot dit 'leven-in-vrede-met-God', zoal niet wat hemzelf, dan toch zeker wat zijn kinderen, die in dit systeem opgroeien, betreft. „En,” zoals prof. Troost opmerkt: „dát leven-in-gerechtigheid staat op het spel. En alléén daarvoor geldt, dat men het behouden zal, indien men *innerlijk bereid* is het (wat de „fysieke existentie” betreft) *desnoods* in de atoomdood te verliezen.”

Ook deze stem verdient het gehoord en ernstig genomen te worden, al heb ik er moeite mee om haar volledig te verstaan. Deze gedachtengang zou dus inhouden, dat men bij confrontatie met een dergelijke demonische macht (Is het huidige communisme dit? Belet dit een dergelijk, de diepste wortels van het bestaan rakend leven-in-vrede-met-God?) desnoods de druk op de knop moet geven (ook als eerste?) en zodoende de vernietiging teweeg brengen, niet alleen van de tegenstander, maar ook van zichzelf? Kan men ooit de zekerheid hebben dat dit een opdracht van God is? En zo niet, betekent het dan geen eigenmachtig ingrijpen in Gods wegen met deze wereld? Ik stel dit alles met opzet vragenderwijs, omdat ik mij de situatie nog niet kan indenken, waarin dergelijke beslissingen genomen zouden moeten worden. Want nooit mag lichtvaardig worden aangenomen, dát zich zulk een situatie voordoet. En wie zal — op dat apocalyptische ogenblik — de wijsheid en de moed hebben om te zeggen, dat tháns het moment gekomen is, aannemende dat dit niet reeds is vastgesteld door minder bekommerde zielen?

Is, met al hetgeen hierboven is neergeschreven, de weg van het pacifisme niet een eindweegs ingeslagen, althans wat de geoorloofdheid van het gebruik van geweld in de internationale verhoudingen aangaat? Want niet vergeten mag worden, dat het pacifisme ook een zeer bepaald standpunt heeft ten aanzien van de bestaande wapensituatie, een punt waarop nog nader zal moeten worden teruggekomen.

Voor alle duidelijkheid moet worden vooropgesteld, dat het christen-pacifisme — althans in de vorm waarin het in het boekje van dr. Strijd naar voren komt — niet *alle* gebruik van geweld afwijst. „Wanneer het recht¹⁸⁾ wordt aangetast, dan zal het in deze zondige wereld niet zonder machtsmiddelen kunnen worden gehandhaafd. Uiteindelijk zal dit in de

in de verantwoording van een 'rechtvaardige oorlog', hier geen rol meer kan spelen. De aardse verhoudingen zelf, waarbinnen de gerechtigheid moet functioneren, staan op het spel.”

¹⁷⁾ Troost, t.a.p.

¹⁸⁾ Dr. Strijd verstaat in dit verband onder „recht” datgene, waarin iets te be merken is van de Gerechtigheid die God ons in Israël en in Jezus Messias heeft geopenbaard.

praktijk ook betekenen: niet zonder geweld" ¹⁹⁾). Met grote klem wordt dan ook aangedrongen op vorming van een internationale rechtsorde, waar een werkelijk supra-nationaal gezagsorgaan bestaat, dat overtredingen van deze rechtsorde kan bestraffen door middel van een internationaal politie-leger, dit alles in een ontwapende wereld, omdat eerst dan een effectief optreden van het politie-leger mogelijk is. „De politie dankt het effectieve van haar optreden immers aan het feit dat de burgers ongewapend zijn" ²⁰⁾).

Dit alles kan natuurlijk volmondig worden onderschreven, maar wanneer ik dergelijke redeneringen lees, vraag ik mij toch altijd één ding af. Is het beeld, dat men zich maakt van zulk een internationale rechtsorde met een bovenstatelijk gezagsorgaan en een internationaal politie-leger niet wat al te rooskleurig? Wij kunnen ons uiteraard nog weinig voorstellingen maken van een dusdanig georganiseerde wereld, maar dat geeft ons nog niet het recht ons ongenoegen over de huidige samenleving te compenseren door goudgerande fantasieën over een toekomstige. Zal de straf-expeditie der volkerengemeenschap tegen een staat-misdadiger, vooral wanneer het een grote staat met belangrijke economische en andere reserves betreft, materieel werkelijk zoveel verschillen van de huidige oorlog en zullen de middelen, waartoe men misschien noodgedwongen zijn toevlucht moet nemen, zo minimaal zijn, als men thans veelal voorstelt? Waartoe een volk, dat zich eendrachtig teweer stelt, zelfs tegen een overmacht in staat is, zien wij thans in Vietnam. Een staat-misdadiger blijft altijd iets anders dan een individuele misdadiger en ik vraag mij af of in een dergelijke gewelddoepassing wel 'zoveel te herkennen zal zijn van Christus'. Maar goed, er is dan een supra-nationaal orgaan, dat de overtreding heeft vastgesteld — een instelling die thans ontbreekt en waarvan het nut geenszins wordt bestreden —, maar wie garandeert dat de beslissingen daarvan objectief zijn en de toets der gerechtigheid kunnen doorstaan, zolang de integratie der wereldgemeenschap nog niet vergaand is voortgeschreden en de opvattingen over wat de gerechtigheid inhoudt, nog scherp divergeren? Indien in een land als Nederland met een langdurig gemeenschappelijk verleden en in redelijke mate overeenstemmende meningen over wat recht en billijk is, het gebruik van geweld door het gezag reeds heftig omstrede is, dan moet men geen al te hoogstaande verwachtingen hebben aangaande het gebruik van machtsmiddelen door een wereld-autoriteit.

Op het eerste gezicht lijkt dit misschien spijkers zoeken op laag water, maar het zou kunnen zijn dat hiermee een belangrijk punt is aangeraakt. Want van tweeën één: óf men aanvaardt het gebruik van geweld ter handhaving van orde en recht óf men aanvaardt dit niet. Dat laatste is een consequent pacifisme, dat ik desnoods kan respecteren, maar waarmee ik het niet eens ben en waarmee ik ook niet kan discussiëren, omdat de waarden en prioriteiten zo volkomen anders gesteld worden, een pacifisme overigens dat dicht in de buurt komt van anarchisme.

Maar het christen-pacifisme, zoals dat wordt geleerd door dr. Strijd, kent wél prioriteit toe aan de handhaving van recht en gerechtigheid overeenkomstig de Bijbelse boodschap en acht daartoe zelfs het gebruik van

¹⁹⁾ Strijd, a.w., blz. 81.

²⁰⁾ Strijd, a.w., blz. 87.

geweld geoorloofd. Echter niet in de huidige internationale verhoudingen tussen de staten onderling, wel in een toekomstige wereldfederatie door het boven-nationale gezag. Nogmaals, het ligt bepaald niet in de bedoeling de waarde en de noodzaak van zulk een gezag te ontkennen, maar ik vraag wel: met welk recht maakt dr. Strijd dit onderscheid? Geldt dan thans de opdracht tot het handhaven van recht en gerechtigheid in mindere mate? Is het argument voldoende dat niemand rechter mag zijn in eigen zaak? Is dit niet een argument dat alleen maar hout snijdt als er een rechter is, die recht kan doen? Dr. Strijd werkt in zijn boek zelf met constructies als: „Het is ermee als met drankgebruik: ik kan in theorie heel moeilijk aangeven waar het misbruik begint. In de praktijk is het echter heel duidelijk... De *feitelijke* werkelijkheid kan een zo duidelijke taal spreken dat alle geredeneer over 'grenzen' overbodig wordt" ²¹⁾. Zo kan ik gevallen voorstellen (bv. Nazi-Duitsland), waar het onrecht zo manifest is aan één zijde, dat we kunnen spreken van gebruik van geweld tot handhaving van de gerechtigheid. De oorlog tegen de fascistische machten acht ik dan ook volledig legitiem, althans wat de rechtsgrond ervan betreft ²²⁾. Dan kan volledig akkoord worden gegaan met de redenering, dat wij in feite mede-verantwoordelijk waren voor de situatie die in Duitsland was ontstaan, evenals wij mede-verantwoordelijk zijn voor de koude oorlog en voor alle ellende in de huidige wereld — een mede-verantwoordelijkheid die bepaald niet licht mag worden opgevat en die in daden moet blijken —, maar ik kan dit niet als een steekhoudend argument tegen het gebruik van geweld aanvaarden, want tegen een moordenaar, die door zijn maatschappelijke omstandigheden tot zijn daad wordt gebracht, wordt ook opgetreden. Het betekent wel dat ik er geen moeite mee heb om met dr. Bruins Slot ²³⁾ oorlog, zeker zoals wij die nu kennen, — en daarmee bedoel ik iedere oorlog — zonde te noemen.

Er kan worden opgemerkt, dat met de moderne oorlog het *doel* — de handhaving van recht en gerechtigheid en herstel van de vrede — niet meer kan worden verwezenlijkt. Ook dat kan worden onderschreven. Adlai Stevenson heeft eens opgemerkt ²⁴⁾, dat het een nieuw verschijnsel van het atoom-tijdperk is dat oorlogen niet meer worden uitgevochten, dat de oorlog in de zin zoals Von Clausewitz haar opvatte, nl. als het bereiken van politieke doeleinden met andere middelen, haar functie verloren heeft en dat men dit allerwegen gaat inzien. Het meest tragische aspect van de oorlog in Vietnam is wellicht, dat dit inzicht daar ten enenmale ontbreekt. Dat de oorlog deze Von Clausewitz-functie verloren heeft, is een zaak, waar we allerm minst rouwig om behoeven te zijn. Maar betekent het dat het gebruik van geweld geen enkele zin of functie meer heeft, zoal niet tot herstel van het recht, dan toch wel voor het voorlopig een halt toeroepen aan het onrecht? Het Handvest van de V.N. erkent het recht van zelf-verdediging, onder voorwaarde van onmiddellijke rapportage aan de Veiligheidsraad.

²¹⁾ Strijd, a.w., blz. 82.

²²⁾ De wijze, waarop wij er in verzeild zijn geraakt is, achteraf gezien, niet iets wat bewondering afdwingt, al past het geheel in het algemene beeld van die tijd. En dat de toegepaste middelen niet alle de toets der kritiek konden doorstaan, kan niet bestreden worden.

²³⁾ *Christendom en Oorlog*, blz. 157.

²⁴⁾ In een rede, afgedrukt in *Eén wereld of geen wereld*, uitgave van de Katholieke Vredesbeweging Pax Christi, 1966.

Zodra de V.R. maatregelen getroffen heeft, vervalt dit recht van zelfverdediging²⁵⁾. Indien een land wordt aangevallen mag, positief-rechtelijk, de staat zich verdedigen. De overheid van zulk een land dient zich daarbij ernstig te beraden over de consequenties van zulk een handelwijze. Het is een eis der gerechtigheid dat zij daarbij de verschillende belangen afweegt. Indien zij tot de conclusie komt dat, door gewapende tegenstand te bieden, daarmee een onafzienbare ellende voor haar onderdanen én voor de wereld — de overheid heeft niet enkel verantwoordelijkheid voor haar onderdanen — ontketend wordt, dan is het m.i. een eis der gerechtigheid dat zij van zulk een gewapende tegenstand afziet. De aardse gerechtigheid kan ook eisen dat een zekere mate van onrecht getolereerd wordt, hoe grievend dat ook moge zijn (Hongarije). Maar dat behoeft niet in alle gevallen zo te zijn. En dan is het de plicht van de overheid op te treden. Men moet niet te min denken over de taak en functie van de overheid en over het handhaven van het recht en de gerechtigheid. Dat de overheid daarbij aan bepaalde grenzen is gebonden, ligt in het bovengemaakte voorbehoud reeds opgesloten. Niet alle middelen, niet elke duur van het conflict is geoorloofd.

Mijn hoofdbezwaar tegen het christen-pacifisme, zoals dat naar voren komt in het boekje van dr. Strijd, is dat het niet consequent is. De bekommerdheid over het ongeremde en mateloze geweldgebruik in de internationale verhoudingen kan gewaardeerd worden en het ware te wensen, dat de kerk in de loop der tijden meer van deze bezorgdheid blijk had gegeven. En het dient openlijk te worden erkend dat in het verzet tegen het christen-pacifisme veelal een fatalisme schuilt, een lethargie ten aanzien van het voortbestaan van het kwaad, die onvernegbaar is met de grondslagen van het christelijk geloof en met de roeping der kerk. Doch er bestaat een onverzoenlijke tegenstelling tussen enerzijds de aanvaarding van de goddelijke opdracht tot het brengen van recht en gerechtigheid, waartoe de toepassing van geweld noodzakelijk kan zijn, en anderzijds de bewering dat het onmogelijk zou zijn daaraan in het huidige tijdsbestek te voldoen. Want, ook al kan men geredelijk toegeven dat het in de bestaande situatie bijzonder moeilijk is aan deze opdracht op verantwoorde wijze vorm te geven, dat betekent niet dat daarmee de opdracht niet behoeft te worden vervuld. De van God gestelde normen behoren telkens in een concrete situatie te worden gerealiseerd. Aan de ene kant kan men blijven hangen aan realiseringen, die in een voorbije situatie wellicht verantwoord waren, doch thans niet meer (i.c. het al te gemakkelijk aanvaarden van de oorlog als middel tot het stellen van de gerechtigheid), doch aan de andere kant bestaat het gevaar dat men een gewenste, doch nog niet bestaande situatie als maatstaf gaat nemen en daaruit voor het heden regels afleidt. In beide gevallen heeft men een bepaalde, zich in werkelijkheid niet voordoende situatie absoluut gesteld en de bestaande realiteit miskend.

Nu zal een christen-pacifist mij tegenwerpen, dat ik daarmee zou suggereren, dat het christen-pacifisme berust in het onrecht en dat dit een onbillijk verwijt zou impliceren. Men wijst de toepassing van geweld in de internationale samenleving af, juist omdat deze toepassing werkt als een

²⁵⁾ Handvest art. 51.

stroomversnelling. Als eenmaal tot gewelddadig optreden is overgegaan, dan is dit niet meer in de hand te houden, het roept steeds heviger onrechts-explosies op. De toepassing van geweld is dus thans absoluut onbruikbaar voor het verwezenlijken van het enige doel, dat die toepassing kan rechtvaardigen. Dat betekent evenwel nog niet, dat men het onrecht maar weerloos over zich laat komen, dat men er passief tegenover staat. Integendeel; maar waar gewelddadige weerbaarheid ongeoorloofd is, moet men het zoeken in de geweldloze weerbaarheid.

Het is thans niet mijn bedoeling diep op de leer van de geweldloze weerbaarheid in te gaan²⁰). Deze nieuwe vorm van verzet tegen onrecht kan inderdaad in bepaalde gevallen vrucht afwerpen en is als zodanig verre te verkiezen boven de toepassing van geweld. Mogelijkheden, doch ook grenzen daarvan dienen nauwkeurig te worden onderzocht. Ik zeg met nadruk „grenzen”, want het is de vraag of deze geweldloze weerbaarheid inderdaad de oplossing biedt, die men zich er van voorstelt. Veronderstelt niet de 'nieuwe weerbaarheid' een bepaalde structuur van de samenleving, waarin zij metterdaad kan worden geëffectueerd? Kan bijvoorbeeld in een totalitaire maatschappij de geweldloze weerbaarheid zodanig worden beoefend, dat zij leidt tot een breken van het onrecht? Wat heeft de geweldloze weerbaarheid bereikt in Nazi-Duitsland (waar zij zeker aanwezig was), wat tegen het Stalin-régime? Toegegeven, de noodzakelijke mentaliteit was nog niet tot stand gekomen, maar zal deze mentaliteit ooit kunnen groeien onder een totalitair régime, gezien alle middelen van indoctrinatie, waarover het kan beschikken? De geweldloze weerbaarheid vooronderstelt veeleer een zekere vrijheidssfeer, waar binnen zij zich kan ontplooiën.

Want onder geen beding mag worden vergeten: waar het om gaat is het breken van de macht van het kwade. In die gevallen, waarin de geweldloze weerbaarheid daartoe niet in staat is, is zij niet een geëigend middel tot handhaving en herstel van het recht.

Doch — een laatste argument — moeten wij dan toch maar niet liever, zoals dr. Strijd zegt, het ons door anderen toegebrachte lijden aanvaarden dan anderen lijden toe te brengen? Op dit punt nu spitst mijn bezwaar tegen het christen-pacifisme zich toe. Want deze vraag laat zich in zijn algemeenheid niet beantwoorden. Haar zo te stellen wijst al op verabsolutering van één bepaald gebod: de liefde tot de naaste, die tot een karikatuur van dit gebod kan leiden. Het kán ongeoorloofd zijn toe te laten dat anderen ons lijden toebrengen, het kán noodzakelijk zijn anderen lijden toe te brengen, liever dan zelf onrecht te lijden, omdat slechts op deze wijze de macht van het kwade, een macht die ook over de ander heerst, kan worden gebroken. Dat kwaad kan bestaan uit een demonisch systeem, als bijvoorbeeld het Nazisme, dat men aan andere volken wil opdringen, doch het kan ook bestaan uit het simpele veroveren van een stuk territorium.

Het christen-pacifisme stelt dat geweld, wanneer het eenmaal is toegepast, de neiging heeft ons de baas te worden, zoals de tovenaarsleerling de door hem ontketende krachten niet meer in de hand had. Zij zouden evenwel moeten bedenken, dat ook onrecht en rechtsverkrachting, wanneer daaraan geen halt wordt toegeroepen, hand over hand plegen toe te nemen.

²⁰) Verwezen moge worden naar hetgeen dr. Strijd daarover schrijft, a.w., blz. 151 v.v. en de Carillon-pocket *Geweldloze weerbaarheid*, W. ten Have, 1965.

Op het keren van eventueel onrecht dient men zich voor te bereiden. Het wordt vaak gesteld dat, evenmin als de burger zijn huisdeur open mag laten zodat inbrekers vrijelijk de gelegenheid hebben hun ambacht te beoefenen, een land door te ontwapenen een eventuele aanval mag uitlokken. Wordt daarmee de huidige bewapening goedgepraat? Zo zijn wij bij een ander probleem terecht gekomen. De pacifist, ook de christen-pacifist, is van mening dat „de huidige wapensituatie ethisch, menselijk, christelijk gezien beschamend en onaanvaardbaar is”, dat er geen direct uitzicht bestaat op een multilateraal georganiseerde aanpak van dit vraagstuk en dat wij derhalve een „*risico-nemend* eenzijdig begin moeten maken met drastische vermindering van bewapening”²⁷⁾. Als testimonium van ons menselijk onvermogen is de huidige wapensituatie inderdaad beschamend genoeg. Dat het bezit van wapens gemakkelijk tot een bewapeningswedloop leidt is onmiskenbaar en dat alle besprekingen over ontwapening in concreto nog maar bitter weinig resultaat hebben gehad, is niet voor tegenspraak vatbaar. De vraag, die pacifist *en* niet-pacifist stellen, luidt dan ook gelijk: hoe komen wij uit deze vicieuze cirkel? Is eenzijdige ontwapening — met alle risico’s van dien, zoals ook dr. Strijd toegeeft — daartoe de weg? Dat de christenen daartoe zouden moeten aanmoedigen, omdat zij leven van de Genade van God die unilateraal met de Verzoening begon, is een redenering die naar mijn mening op een al te directe deductie berust en die mij dan ook niet aanspreekt.

Bepalend voor een beslissing mag alleen zijn de overtuiging dat door deze wijze van handelen generale ontwapening kan worden gerealiseerd, daar het immers onze opdracht is van deze wereld een leefbaar geheel te maken. En dan moet ik eerlijk bekennen dat ik de verwezenlijking van dat doel langs de weg der eenzijdige ontwapening zeer twijfelachtig vind. Om te beginnen is het misschien wel eens goed te stellen dat eenzijdige ontwapening door Nederland alleen, een tamelijk voos gebaar zou zijn, dat gemakkelijk kan worden gemaakt. Wij zouden er namelijk niets mee riskeren: onze veiligheid zou er niet door in gevaar komen, eenvoudig omdat het Westelijk bondgenootschap een dergelijk vacuum niet zou toelaten en wij derhalve nolens volens onder de Amerikaanse parapluie beschutting zouden blijven vinden. Waar het dus om zou gaan is een unilaterale ontwapening c.q. een drastische wapenvermindering van het Westen als geheel²⁸⁾, hetgeen impliceert dat het machtsevenwicht wordt verbroken. De vooronderstelling daarbij is, dat op deze wijze „de fatale geweldsban die de mensheid gevangen houdt”, wordt doorbroken. Het zou kunnen, maar we moeten ons wel steeds goed voor ogen houden, waar het om gaat: een algehele ontwapening onder internationale controle en met voldoende garanties dat een herbewapening der verschillende landen niet kan plaats vinden. En de kansen daarop nemen niet toe, als niet van beide kanten evenwaardige prestaties en offers worden gevraagd. Natuurlijk dient het onderling vertrouwen te worden aangemoedigd en versterkt. Maar het goed vertrouwen alleen is niet voldoende, omdat het op een gegeven moment weer kan gaan ont-

²⁷⁾ Strijd, a.w., blz. 145.

²⁸⁾ Een beperkte unilaterale wapenvermindering kan, zoals reeds gebleken is, tot ontspanning bijdragen.

breken. Von Weizsäcker heeft eens gezegd: „In werkelijkheid zijn oorlogen zichtbare condensaties van de conflictstoffen die voortdurend smeulen in de irrationele afgronden van de ziel van de mens”²⁹⁾. En het is die condensatie-mogelijkheid die wij moeten reguleren.

De leer van het machtsevenwicht kan inderdaad tot een struikelblok worden dat iedere vooruitgang stagneert. Aan de andere kant is — in de huidige periode van ontspanning — het gevaar niet denkbeeldig dat de functie van dit machtsevenwicht wordt onderschat. De potentiële tegenstanders in dit machtsevenwicht zijn de communistische landen. Gelukkig benaderen wij het communisme thans genuanceerder dan vroeger, er bestaat meer begrip voor de wijze waarop zij ons beschouwen, maar dat alles neemt niet weg, dat het het communisme blijft, waarmee wij te maken hebben en dit communisme heeft, hoezeer het ook zelf aan veranderingen onderhevig is, nooit een tittel of iota van zijn pretenties laten vallen. Nu kan misschien rustig worden aangenomen dat het niet zal proberen deze pretenties waar te maken door middel van een oorlog. Het beschikt daartoe over voldoende andere middelen. Een ontwapend Westen zou het het communisme gemakkelijker maken deze middelen toe te passen. Wij zijn er — tot onze eigen schande — nog niet in geslaagd onze maatschappelijke structuren zo hecht te maken, dat zij tegen iedere uitholling van binnen uit of van buiten af bestand zouden zijn. Het is misschien geen overbodige luxe het Tsjechoslowakije en het Griekenland van 1948 in de herinnering te roepen. De putsch in het eerste land leidde direct tot oprichting van de Westerse Unie en indirect tot die van de NAVO, het laatste land werd ternauwernood van een communistische greep naar de macht gered door Amerikaans optreden. Daarmee was de bestaande machtsconstellatie in het leven geroepen. Dat wil natuurlijk niet zeggen, dat wij dan maar bij de toestand van 1948 moeten blijven staan (die indruk krijgt men wel eens als men fervente verdedigers van de NAVO hoort), doch het kan ons er wel voor behoeden oude schoenen weg te gooien alvorens wij er nieuwe voor in de plaats hebben. Het machtsevenwicht heeft een beschermende functie gehad en heeft dit nog, naast een verstarrende functie, omdat het een normalisering van de betrekkingen en een wijziging van het patroon tot op zekere hoogte belemmert. Uit dit laatste kan al worden afgeleid, dat in de bestaande machtsconstellatie niet mag worden berust.

Dat mag allemaal waar zijn, maar dit machtsevenwicht is dan toch maar een 'balance of terror' of, sterker nog, een 'balance of horror', berustend op de mogelijkheid en daarmee implicite de bereidheid de meest weerzinwekkende wapens in te zetten, die de mensheid ooit heeft gekend. Het zijn de kernwapenen, die de huidige situatie dat onaanvaardbare karakter geven. Behoort daarom niet in ieder geval tegen deze kernwapenen een radicaal 'neen' te worden uitgesproken? Dienen wij niet duidelijk te maken dat de verdediging der Westerse waarden, de verdediging tegen onrecht ook, in ieder geval niet met *deze* wapens zal mogen plaats vinden? Daarmee komen wij aan de vraag van doel en middelen, een relevante vraag, al was het alleen maar omdat zij ons heden ten dage

²⁹⁾ Carl F. von Weizsäcker, *Voorwaarden voor de vrede*. Uitg. Lemniscaat 1966, blz. 22.

voortdurend op indringende wijze wordt gesteld. Daarmee komen wij ook bij diegenen, die onvoorwaardelijk 'neen' zeggen tegen de atoombom.

Enkele dingen moeten, naar ik dacht, worden vooropgesteld. In de eerste plaats, wanneer alleen tegen de kernwapenen 'neen' wordt gezegd, kan de indruk gewekt worden, dat het met de conventionele oorlogsmiddelen nog wel los zou lopen. Von Weizsäcker heeft te dien aanzien zeer snedig opgemerkt: „Een verbod om atoomwapens te gebruiken, alleen om zonder die wapens met minder gevaar oorlog te kunnen voeren, zo'n verbod lijkt me net zoets als wanneer men 's ochtends de rinkelende wekker het raam uit zou gooien om verder te kunnen slapen; terwijl het in werkelijkheid er juist op aankwam om wakker te worden”³⁰). Het benadrukken van de kernwapens en de nucleaire oorlog kan de aandacht van de conventionele oorlog afleiden, doch wij moeten ons realiseren dat de Tweede Wereldoorlog een met conventionele middelen gevoerde oorlog was en dat de techniek sindsdien niet stil heeft gestaan³¹). Een op conventionele wijze (het woord 'conventioneel' alleen al is reeds absurd) gevoerde oorlog kan evenzeer het demonische benaderen als de kernoorlog.

Dat neemt niet weg dat erkend moet worden dat met de kernwapens een nieuwe dimensie is toegevoegd aan de vernietigingsmogelijkheden waarover de mens beschikt, dat zij een absoluut nieuw element zijn in de oorlogvoering. Doch wel moet de vraag gesteld worden: wat verandert er, wanneer men uitdrukkelijk 'neen' zegt tegen deze wapenen? Ik bedoel dit: wat beogen zij, die dit 'neen' uitspreken, nu eigenlijk? Emotioneel is men natuurlijk geneigd hen van harte gelijk te geven en op het eerste gezicht lijkt deze uitspraak een verlossend antwoord. Maar bij dieper nadenken blijkt dat zij geen enkele oplossing biedt, noch voor de individuele nood noch voor het algemene vraagstuk van de uitbanning van de oorlog.

Niet op het individuele vlak: hij, die in dienst gaat, weet immers niet of ooit van hem gevraagd zal worden deze wapens te gebruiken. Wanneer men hem nu het advies geeft: een radicaal 'neen' tegen de kernwapens, geen medewerking aan een oorlog, waarbij deze wapens worden ingezet, dan verplaatst men voor hem het probleem naar een moment in de toekomst. Op dat moment zal door hem een besluit moeten worden genomen, waarvan hij de draagwijdte thans niet kan overzien, een besluit bovendien dat men redelijkerwijs van geen mens kan verlangen, want in oorlogsomstandigheden kan de consequentie zijn: de doodstraf. Men zou hem nog beter kunnen aanraden reeds thans zich te vrijwaren voor de eventualiteit van een keuze, waarvoor men de verantwoordelijkheid niet op ieders schouders mag leggen, en hem adviseren dienst te weigeren. Doch dat is nu juist wat degenen die het 'neen' tegen de atoombom uitspreken — terecht — niet willen.

Doch ook op het algemene vlak van de ontwapeningsproblematiek brengt zulk een uitspraak geen enkel soulaas. Zij, die er bij de kerken op aandringen een 'neen' uit te spreken — een 'neen', reeds uitgesproken door de Synode der Nederlandse Hervormde Kerk — maken er geen geheim van dat zij deze uitspraak niet alleen wensen ter leniging van de nood van de individuele gelovigen, doch tevens om er de overheid op

³⁰) A.w., blz. 22.

³¹) Zo ook Ds. S. J. Popma, *Christendom en oorlog*, blz. 135.

te wijzen, dat bij eventueel gebruik op medewerking van de christenen niet gerekend mag worden ³²). En daarbij moet toch aangenomen worden dat men als ideaal ziet dat de overheid op haar beurt zal uitspreken dat zij nimmer tot inzet van deze wapens zal overgaan. Maar kan de overheid dit doen? Als dit niet het geval is, dan is er een dilemma tussen enerzijds de kerk die tot de gelovigen zegt dat kernwapens nimmer gebruikt mogen worden en anderzijds de overheid die deze uitspraak tegenover haar onderdanen — waaronder diezelfde gelovigen — niet tot de hare kan maken. Maar we moeten goed beseffen dat het dan een dilemma betreft, dat door één kant, nl. de kerk, in het leven zou zijn geroepen en waarvoor dus ook de kerk de volle verantwoordelijkheid moet dragen, een verantwoordelijkheid die zich ook uitstrekt tot de conflictsituaties, waarin haar gelovigen door deze uitspraak kunnen geraken.

De vraag moet dus allereerst gesteld worden: indien zulk een uitspraak een dergelijk dilemma, dergelijke conflict-situaties in het leven roept, is zij dan wel goed gekozen? Men zou deze vraag bevestigend kunnen beantwoorden, indien de toelaatbaarheid van het gebruik van kernwapens algemeen aanvaard werd. Maar dat is ver bezijden de werkelijkheid. Het is al uit ten treure gezegd, doch het schijnt telkenmale weer te moeten worden herhaald, dat de legitimiteit van het kernwapen niet in het geding is, althans niet ten onzent. (Ik kan mij dan ook niet aan de indruk onttrekken dat de 'neen-zeggers' voortdurend aan de bel trekken bij een huis, waar niemand woont.) Prof. dr. C. L. Patijn stelde reeds in 1962: „Ik heb er geen moeite mee te erkennen dat dit wapen illegitiem is. Maar het wapen bestaat, en de vraag is, hoe men kan voorkomen dat het zal worden gebruikt. Dat doet men niet door het buiten de wet te stellen, een grens te trekken in de abstractheid der zedelijke casuïstiek, maar door effectief de politieke problemen, die gevaar voor de vrede opleveren, zó te behandelen, dat het niet tot een oorlog komt. Het gaat onder alle omstandigheden om de praktische realisering van onze zedelijke beslissing, dat dit wapen niet mag worden gebruikt” ³³).

Want waar het uiteindelijk op aankomt is niet — en dit kan niet genoeg onderstreept worden — dat *wij* het kernwapen niet gebruiken, maar dat het kernwapen niet gebruikt *wordt*. En juist daarom kan de overheid deze uitspraak van het radicale neen in haar algemeenheid nooit tot de hare maken; en daarmee is het dilemma en de conflictsituatie in het leven geroepen.

Dit alles heeft te maken met de op zichzelf absurde paradox dat op het moment het gebruik van kernwapens wordt voorkomen door de stilzwijgend blijkende bereidheid ze eventueel wel te gebruiken. Wie tracht hier met strikt-logische redeneringen uit te komen, zal niet slagen. Het is de afschrikwekkende werking van een eventueel gebruik, die ze onbruikbaar maakt. Het is ook deze afschrikwekkende werking van een eventueel gebruik die het mogelijk maakt de oorlog uit te bannen. Wanneer men nu

³²) Zo zegt het schrijven van de Hervormde Synode over het vraagstuk van de kernwapenen, blz. 44: „Wat men in de wereld reeds nu zeker moet weten van de christenen en van de kerk is, dat zij van oordeel zijn dat de kernwapenen ook in het uiterste geval niet gebruikt mogen worden en dat christenen het niet voor hun, aan het Woord en de beloften God's gebonden, geweten zullen kunnen verantwoorden aan zulk een oorlog met kernwapenen hun medewerking te geven.”

³³) *Wending* 1962, blz. 644.

zegt, dat men ze nooit³⁴⁾ zal gebruiken, gaat deze werking ontbreken en verkleint men de kans tot afschaffing te geraken.

Maar als men *nu* geen 'neen' zegt, betekent dat nog niet automatisch dat men te zijner tijd 'ja' zal zeggen. Wie de overheid nu reeds voor dit dilemma stelt, legt haar een onmogelijke vraagstelling voor, waarop zij niet kán antwoorden, omdat haar taak allereerst is de veiligheid en de vrede voor haar onderdanen en 'de wereld te garanderen en deze veiligheid is merkwaardigerwijs in de huidige situatie het beste gewaarborgd door de 'balance of terror'.

Dan kan onmiddellijk worden toegegeven dat die veiligheid uiterst precair is, dat zij berust op een beschamend samenstel van feiten en op demonische middelen. Het is een veiligheid die dringend een ander fundament behoeft en wij moeten zonder aflaten zoeken naar wegen om dit andere fundament te vestigen. Doch naar mijn stellige overtuiging is deze weg niet de eenzijdige ontwapening, maar ook niet het eenzijdig 'neen' zeggen tegen het atoomwapen. Want daarmee is het wapen niet weg en de mogelijkheid van gebruik (door een ander) niet uitgesloten. En wanneer ik, door vanuit mijn christelijke overtuiging 'neen' te zeggen tegen de atoom-bom, de kansen op uitbanning van de oorlog verklein, dan ben ik evenzeer mede-schuldig aan een eventueel gebruik door een ander als die ander. Het is een harde waarheid, doch dat is de situatie van vandaag. En in die situatie zijn de ethische geboden niet zo klaar en duidelijk, als wij graag zouden willen en als zij ons misschien op het eerste gezicht lijken. Prof. dr. G. C. van Niftrik heeft eens opgemerkt: „Gods gebod treft ons altijd in een zeer bepaalde situatie. Het gaat in de christelijke gehoorzaamheid niet om de toepassing van altijd eendere beginselen als ware de christelijke ethiek een soort mathematica. Het gaat erom in de concrete situatie Gods wil te doen . . . Om te weten wat wij thans doen moeten, welke houding wij moeten aannemen tegenover de nucleaire bewapening, is het noodzakelijk de concrete situatie, waarin wij ons bevinden, goed te analyseren”³⁵⁾.

Prof. Verkuyl heeft terecht gezegd dat de ABC-wapens een absoluut nieuw element vormen in de oorlogvoering³⁶⁾, maar juist daarom dient hun bestaan aangegrepen te worden om de oorlog zelf uit te bannen en andere wegen in te slaan voor rechtshandhaving in de internationale samenleving. Het is immers de verdienste van de kernwapens dat zij de zinloosheid van de oorlog zonneklaar hebben aangetoond. Het kernwapen kan niet buiten de deur gezet worden, het is er en wij zullen er, om de uitdrukking van Von Weizsäcker te gebruiken, mee moeten leren leven. Dat betekent dat we het bestaan ervan zodanig in onze samenleving moeten integreren, dat er van samenleving nog sprake kan zijn. Alleen dan zijn we gewapend tegen de mogelijkheid dat het menselijk brein over enkele decennia (of wellicht veel eerder) nieuwe vernietigingsmiddelen heeft uitgedacht, die ons wederom voor dezelfde problematiek stellen.

Dat is geen eenvoudige opgave. En het is bepaald niet zeker, dat we daarin ooit zullen slagen, maar dat mag geen reden zijn om nu reeds

³⁴⁾ Hetgeen iets anders is dan de verklaring dat men ze niet als eerste zal gebruiken.

³⁵⁾ *A.R. Staatskunde*, 1963, blz. 145.

³⁶⁾ *Trouw*, 8 februari 1967.

tot fatalisme te vervallen, zonder dat wij ons een buitengewone morele krachtsinspanning getroost hebben. In één van zijn, onder de naam *Voorwaarden voor de Vrede* gebundelde toespraken, een boek dat ik in ieders handen zou wensen, zegt Von Weizsäcker: „De wereldvrede vergt van ons een buitengewone morele krachtsinspanning. Wij moeten immers een complete ethiek voor het leven in de technische wereld ontwikkelen. Wat betekent het wanneer ik spreek over een ethiek van de technische wereld? Haar grondslag is niet nieuw. De oude ethiek der naastenliefde is voldoende, indien wij haar toepassen op de realiteiten van de nieuwe technische wereld; en als we haar niet toepassen, dan menen we het niet ernstig met deze ethiek. Het revolutionairste boek dat wij bezitten, het Nieuwe Testament, is nog lang niet uitgeput”³⁷). Iemand, die zo spreekt, heeft de wereld van vandaag niet opgegeven, doch vat zijn taak aan met nieuw élan. En wanneer hij even later opmerkt: „Daarmee wil ik niet van ethische postulaten uitgaan, maar van het gezond verstand. Er is een zeer nauwe relatie tussen die beide. Echt gezond verstand, op de praktijk toegepast, zet zichzelf onvermijdelijk in ethische postulaten om. Wat echter ons gezond verstand de ogen heeft geopend en, wanneer we ze nog niet weten te gebruiken, ze steeds weer opent, is de stem van de naastenliefde, die wij eenmaal hebben gehoord”³⁸), dan is dat misschien geen vlekkeloze formulering, maar het raakt wel het hart van de zaak.

Is er dan geen reden tot verontrusting? Maar al te veel, en duidelijke uitspraken zijn dan ook wel op hun plaats. Er is een periode van ontspanning, waarvoor we niet dankbaar genoeg kunnen zijn. Maar die periode moet dan ook uitgebuit worden. Al zijn er de laatste tijd verheugende verschijnselen waar te nemen (een verdrag tot het vreedzaam gebruik van de ruimte, een verdrag, waarbij Zuid-Amerika een kernvrije zone wordt, de mogelijkheid van een non-proliferatie-verdrag), anderzijds steken eigenbelang, bekrompen nationalisme, volkomen verouderde prestige-overwegingen de kop weer op³⁹). Terecht merkt prof. De Gaay Fortman op dat gebrek aan lenigheid van geest, trage reactie en vooropgezet wantrouwen de kleine vossen zijn die de wijngaard van de internationale verhoudingen bederven⁴⁰). Teveel in wezen ondergeschikte zaken belemmeren een werkelijke vooruitgang. Teveel berust men in het fait accompli. Gebrek aan lenigheid van geest: het is het weigeren ernst te maken met het ontwikkelen van een ethiek voor het leven in een aan een radicale omwenteling onderhevige wereld. Hier mag de kerk, hier mag de christenheid niet zwijgen.

Als de pretentie — lange tijd verwaarloosd, doordat de kerken en de christenen teveel de gevestigde machten achternaliepen — terecht wordt gevoerd, dat vanuit het christelijk geloof vensters worden geopend op een herstructurering van de samenleving, dan is het thans de tijd om die pretentie waar te maken. In ieder geval wordt het nu van ons verwacht. Maar dan moeten we ook midden in die wereld gaan staan met al haar

---

³⁷) A.w., blz. 67.

³⁸) A.w., blz. 68.

³⁹) Wie kennis neemt van de bezwaren, die thans reeds worden ingebracht tegen een non-proliferatie-verdrag, stijgt het schaamrood naar de wangen. Alsof het hier een zaak betreft, waar men mee kan marchanderen!

⁴⁰) *Christendom en Oorlog*, blz. 152.

onrecht, schande en ellende en er niet uit wegspringen, zoals de christen-pacifisten en de neen-zeggers tegen de atoombom in al hun bewogenheid in laatste instantie toch doen. Wij moeten in alle nederigheid, omdat wij de verantwoordelijkheid voor de huidige benauwende situatie aanvaarden, onverdroten ijveren voor de vestiging van een internationale rechtsorde en voor de totstandkoming van een mentaliteit, waar zulk een rechtsorde noodzakelijkerwijs door moet worden geschraagd. En daarbij vind ik dan de christen-pacifist en de neen-zegger, Gode zij dank, toch weer aan mijn zijde.

En als dit alles niet baat, als de apocalyptische situatie zich toch voordoeft, dat de massale vernietigingswapenen worden ingezet? Dan kán het moment gekomen zijn dat het 'neen' zal moeten worden uitgesproken, dat de christen de verantwoordelijkheid voor de gang van zaken niet langer meer mee kan dragen. „Het ogenblik is dan gekomen, dat de kerk zich uit de samenleving terugtrekt en tegelijk eruit gebannen is. Ze doet niet mee en ze mag vanwege de weigering het merkteken (van Openb. 13 : 16) te dragen niet meedoen”⁴¹).

Het probleem van de vrede is een ingewikkeld probleem en het is de vraag of wij er ooit in zullen slagen er een simpel en pasklaar antwoord voor te vinden. Mevrouw van Diemen heeft gelijk: het is enorm moeilijk vandaag. Een eenvoudig en klaar antwoord, hoe aantrekkelijk ook — en het is vaak om jaloers op te worden —, kan ook wel eens uiting zijn van een heilige simplisme. Doch het dient verre geprefereerd te worden boven het onheilig simplisme van de indifferentie. En ik vrees dat dit laatste het numeriek nog wint.

AMERIKA; AANTEKENINGEN NA EEN STUDIEREIS *)

DOOR

MR. J. HOLLANDER

Wat een bezoeker uit een klein land als het onze in de Verenigde Staten van Amerika het eerst opvalt, is hun *grootheid* en *grootsheid*. Zij zien zich tegelijkertijd belast met de wereldomvattende politieke problemen, met binnenlandse vraagstukken van rassentegenstellingen en armoedebestrijding, een bewapeningswedloop, een ruimtevaartprogram, een oorlog in Vietnam, het in stand houden van grote legers, verspreid

⁴¹) Ds. S. J. Popma in *Christendom en oorlog*, blz. 132.

*) Een „International Seminar” van twee maanden aan de Harvard Universiteit en daarna bezoeken o.a. aan New York, Washington, Chicago, waarbij door gesprekken met politici, regeringsfunctionarissen, hoogleraren, vakbondsleiders, ondernemers en particulieren, en door bezoeken aan instellingen en bedrijven is getracht een beeld te krijgen van de Amerikaanse binnen- en buitenlandse politiek, en de sociale en maatschappelijke ontwikkelingen.

over bijna de gehele wereld en een wereldwijde ontwikkelingshulp. Zijn zij onbetwist de rijkste en machtigste staat der wereld, en zien zij zich daardoor met een leidende rol in deze wereld belast, toch beseffen de Amerikanen ook zeer wel dat die leiding hen eerst 20 jaar geleden toeviel, zodat zij in dit opzicht ervaring missen en dus wel fouten *moeten* maken. Voelen zij zich wat dat betreft de mindere van landen als bv. Engeland en Frankrijk, die een eeuwenlange ervaring en traditie in internationale politiek hebben, anderzijds vinden zij dat zij als „post-industrial society” de rest der wereld v r vooruit zijn. Ook in nalatigheid! Zo is het nu wel duidelijk dat de afkeer van planning er toe geleid heeft, dat ieder wel zijn individuele behoeften (auto’s, huishoudelijke machines) kan bevredigen, maar dat de gemeenschapsbehoeften (wegen, straatverlichting, vuilafvoer, krotopruijing) dikwijls sterk zijn verwaarloosd. De problemen der verstedelijking, als armoede, slumvorming, misdaad, verslaving aan verdovende middelen, die nu in Amerika aan de dag treden, zullen zich over enkele jaren ook elders in de wereld gaan voordoen. Amerika zal dan reeds oplossingen gevonden hebben en in deze problematiek leidinggevend kunnen optreden, of in geval van falen, een waarschuwend teken kunnen zijn.

Ook in technische ontwikkelingen als bv. ruimtevaart, diepzeeonderzoek, massaproductie staat Amerika in de wereld vooraan, terwijl het reeds leert leven met de welvaart en de sociale ontwikkelingen die hiervan het gevolg zijn.

De Amerikanen beschouwen hun land als overborrelend van energie en dadendrang, in staat tot zeer grootse ondernemingen, maar ook in staat grote fouten te maken. Zij beseffen dat het vaak nauwelijks te regeren is, de centrale regering is nog steeds zwak, zeker in de binnenlandse politiek. Ook heeft er zich geen duidelijk nationaal centrum ontwikkeld; is Washington het centrum voor de politiek, New York is het handelscentrum, Chicago is het huis van de invloedrijke staalindustrie. Culturele centra zijn verspreid over verschillende plaatsen, zoals de universiteiten Harvard bij Boston en de universiteit van Californië in Berkeley om er eens twee te noemen die een werelddeel van elkaar verwijderd zijn, financiële centra zijn te vinden in New York en Chicago etc.

De invloed der afzonderlijke staten op het binnenlandse politieke beleid is zeer groot. De president heeft grote macht ten aanzien van de buitenlandse politiek en de defensie, binnenslands is zijn invloed zeer beperkt. De sociale ontwikkelingen daarentegen worden vrijwel geheel beheerst door de werkgevers- en werknemersorganisaties, waarop de federale overheid noch die der afzonderlijke staten veel invloed kunnen uitoefenen.

De Verenigde Staten van Amerika vormen weliswaar een nationale eenheid, maar geen centraal bestuurde eenheid. Hun wapenspreuk „e pluri-bus unum” geeft de feitelijke situatie zeer goed weer. Alleen een duidelijke uitdaging van buitenaf als bv. tijdens de Eerste en Tweede Wereldoorlog vermag eensgezindheid en doelgerichtheid van het gehele land en volk te bewerkstelligen. De oorlog in Vietnam is niet zulk een uitdaging.

De onvoorstelbare natuurlijke rijkdom van het land, zowel in grondstoffen, ruimte en bevolking en het Amerikaanse organisatie-vermogen hebben het produktieprobleem vrijwel geheel opgelost. Men kan alles in elke hoeveelheid en van elke hoedanigheid voortbrengen. Amerika beleeft nu een tijdperk van *consumptie-problematiek*. Zo wordt bv. het gebruik van

verdovende, of beter, hallucinerende middelen wel verklaard als een zoeken naar nieuwe prikkels en belevenissen van in wezen reeds oververzadigde mensen. Zoals in de armoede en crisis van de dertiger jaren met sterke drank vergetelheid werd gezocht, wordt nu met geestbeïnvloedende middelen juist naar „hogere” graden van bewustheid gestreefd.

Opvallend is, dat vrijwel alle Amerikanen die ik ontmoette, zowel als toehoorder van lezingen als in persoonlijke gesprekken, een behoefte vertoonden hun land en maatschappij te verklaren. Duidelijk bleek, naar mijn mening, dat het land zó groot, de problemen zó weids, het aantal invloeden zó geschakeerd zijn, dat ook de Amerikanen zelf niet in staat zijn het te begrijpen (dit in de oorspronkelijke zin van: geestelijk omvatten).

Het aantal *levensbeschouwingen*, *maatschappij-opvattingen* en *godsdiens*ten kan zo groot en zo verscheiden niet zijn, of men vindt er ver-tegenwoordigers van.

De rechtlijnige, puriteinse moraal, tot nu toe kenmerk van het Amerikaanse volk, dat daarom makkelijk tot „zwart/wit denken” verviel, begint heel langzaam plaats te maken voor meer geschakeerde opvattingen. De nieuwe theologieën van protestantse zijde en de resultaten van het Vaticaans Concilie beginnen ook in Amerika hun invloed te doen gelden, zij het nog in veel mindere mate dan bv. in ons land. De *volkenkundige herkomst* speelt, zelfs in het tweede en derde geslacht, nog een belangrijke rol; men blijft er trots op van Griekse, Italiaanse of Scandinavische etc. afkomst te zijn en hoewel men in Amerika geboren en getogen is, blijven vooral in de lagere en middengroepen de oude en hedendaagse Europese tegenstellingen en vooroordelen tussen deze volkeren bestaan. Bv. Grieken contra Turken n.a.v. de kwestie Cyprus, Arabieren tegen Joden, Joden tegen Duitsers. Dwars door deze talloze tegenstellingen heen loopt de duidelijke tegenstelling tussen negers en niet-negers. Merkwaardig is daarbij dat bv. Chinezen, Japanners, Indiërs, hoewel gekleurd, in deze tegenstelling duidelijk tot de niet-kleurlingen worden gerekend.

Bij dit alles krijgt men de indruk dat het *individualisme*, waarop de Amerikanen prat gaan, in zaken tot hardheid leidt en in het maatschappelijke verkeer wel eens aanleiding tot ruwheid en geweld geeft. In hoeverre de vrije wapenverkoop, tot zelfs machinegeweren en bazooka's toe, hiertoe bijdraagt, durf ik niet te zeggen.

De *sociale verhoudingen* in Amerika worden vrijwel uitsluitend geregeld tussen werkgevers en werknemers. Enigszins overdreven zou men kunnen stellen, dat wat deze twee bindt is hun gezamenlijke vijand: de overheid. Beiden zien de vrije ondernemingswijze produktie, het kapitalistische stelsel (wat daar dan ook maar onder begrepen mag worden), als het meest wenselijke systeem. Beiden geloven dat alleen zij, zonder tussenkomst van derden in vrije onderhandelingen, per bedrijf of bedrijfstak, steeds weer tot overeenstemming moeten geraken in het blijvende geschil tussen de werkgever die maximale winst wil en de arbeider die maximaal loon en sociale zekerheid wil. Wederzijds erkent men deze belangen. De strijd wordt met hardheid en felheid gevoerd. Van een min of meer welwillende overlegsefeer, als in ons land, is geen sprake, en gedachten als bv. medezeggenschap of inspraak in het beleid van de onderneming, zijn in dit stelsel dan ook ondenkbaar. Wel trachten beide partijen de regering en het publiek in het algemeen te beïnvloeden, doch zij wensen zelf geen

politieke verantwoordelijkheid te dragen. Dit is in tegenstelling tot Europa, waar de vakbondsleider meestal naar een plaats in het parlement of een ministerschap streeft en waar de sociale maatregelen bij de wet tot stand komen.

Werkgevers en werknemers zijn niet geheel ongevoelig voor een beroep op het nationaal belang — maar alleen voorzover dit hun te pas komt. De wetten die de stakingsvrijheid beperken en de invloed van de regering zijn nog vrij zwak en worden nog steeds door de vakbonden aangevochten.

De organisatie-graad van de arbeiders is overigens in het algemeen vrij laag, $\pm 35\%$. Vele werkgevers staan vijandig tegenover de vakbeweging en trachten organisatie van hun arbeiders te voorkomen. Het percentage werklozen (4 — 5) wordt in Amerika normaal geacht voor een goede werking van de arbeidsmarkt. Naar men zegt, is de doorstroming in de groep werklozen zeer groot, zodat het persoonlijk leed niet te groot is. Uiteraard zijn er in den lande bepaalde „pockets” waar geen doorstroming mogelijk is en ook zijn er bepaalde bevolkingsorganen die door gebrek aan de juiste opleiding, of door rassendiscriminatie (vaak twee factoren die elkaar versterken) niet aan de doorstroming kunnen deelnemen. Maar daarom heeft men dan ook het „Anti-poverty-program” — wat overigens nog maar moeizaam van de grond komt.

Over de invloed van de *automatisering* op de arbeidsmarkt heeft zich nog geen algemeen aanvaarde mening gevormd. Overheid, bedrijfsleven en wetenschap hebben onderkend dat automatisering vragen oproept en bijveren zich naar antwoorden te zoeken. De reacties van de vakbonden op het verschijnsel van de automatisering zijn verschillend. Het komt voor dat bedrijven door vakbonden gedwongen worden arbeiders voor wie door automatisering in het bedrijf geen werk meer is, toch in dienst te houden (zg. feather-bedding). Een berucht voorbeeld daarvan vormen de stokers die nog steeds op diesel- en elektrische treinen meerijden. Er zijn echter ook vakbonden, die zeer wel inzien dat modernisering van het bedrijf noodzakelijk is om in de concurrentie staande te blijven; zij juichen daarom automatisering toe terwille van het behoud van werkgelegenheid in de toekomst. In een aantal gevallen hebben zelfs vakbonden op die grond geld in het bedrijf gestoken om het in staat te stellen automatisering door te voeren.

Het is eigenlijk verwonderlijk, dat men in een land dat zoveel tegenstrijdige krachten kent, steeds weer in staat is gebleken leiders van bekwaamheid en stabiele *regeringen* aan het bewind te brengen.

Zelfs moord op het staatshoofd (het is tot nu toe gevaarlijker president van de V.S. te zijn dan Amerikaans soldaat in welke tot nu toe gevoerde oorlog ook; 1 op de 5 presidenten is tijdens zijn ambtsperiode vermoord), vermag regering, land en volk niet uit hun evenwicht te brengen.

Dit valt te meer op daar het Amerikaanse politieke en maatschappelijke leven zeer pragmatisch is ingesteld en men, algemeen gesproken, weinig ontzag heeft voor gevestigde instituten of oude tradities. In de politiek worden mannen gekozen, die behalve door hun „good looks” de kiezers weten te winnen op grond van wat zij gedaan hebben en wat zij voorstellen te zullen gaan doen met de onmiddellijk voorhanden problemen.

Afkomst, wereldbeschouwing of partij-lidmaatschap zijn, anders dan in

ons land — van veel minder belang. De mogelijkheid dat er op die manier wel eens kortzichtige of zelfs onverantwoordelijke lieden de macht in handen valt, is, zoals de praktijk leert, niet uitgesloten. De praktijk leert dan echter ook weer dat deze lieden geen blijvende, invloedrijke plaats in het openbare leven is beschoren. De algemene instelling is, dat men de vraagstukken niet met dogmatische leerstellingen moet benaderen maar moet trachten een praktische oplossing te vinden en zo nodig daarvoor nieuwe, aangepaste instellingen in het leven te roepen. Door „trial and error” vindt men dan wel de juiste weg. Daardoor bestaat er ook een neiging alleen belangstelling te tonen voor diè problemen die enigszins overzichtelijk zijn en waarvan de oplossing binnen het bereik schijnt te liggen. Voor vraagstukken op veel langere termijn, als bv. een wereldregering, heeft men in het algemeen weinig smaak.

Tot vrij kort geleden vormde *Europa* het belangrijkste object van de *buitenlandse politiek*. Inmiddels heeft men zich gerealiseerd dat het merendeel van de wereldbevolking buiten Europa woont, gekleurd is, internationaal van groeiende betekenis is en vermoedelijk in de toekomst ook in toenemende mate de wereld zal beïnvloeden. Het zwaartepunt van de Amerikaanse politiek begint zich dan ook langzaam maar zeker naar Afrika en Azië te verleggen, terwijl ook Zuid-Amerika om voor de hand liggende redenen, steeds meer in de belangstelling komt te staan.

Wat dit voor Europa zal betekenen is nog niet duidelijk. De geringe, maar toch merkbare toenadering tussen Amerika en Rusland, het opdoemen van China als hun gezamenlijke tegenstander werken ook mee de Europese problemen in Amerikaanse ogen te verkleinen.

Mijn indruk over *onderwijs en wetenschap* thans, vergeleken met die, welke ik bij een bezoek dertien jaar geleden opdeed, is veel gunstiger. De hoogleraren die ik ontmoette, waren zeer enthousiast over de huidige studenten-generatie, die zij beter opgeleid, meer op de hoogte en meer belangstellend achten dan de vroegere. Financieel is het onderwijs thans ook veel ruimer bedeed, de mogelijkheden om te gaan studeren zijn groter, het maatschappelijk aanzien van de intellectueel is aanmerkelijk gestegen.

De schok, die dit alles heeft veroorzaakt, is de lancering van de eerste Russische Spoetnik in 1958 geweest. Dit technische en wetenschappelijke succes van de Russen, dat eigenlijk een nieuw tijdperk in de wereldgeschiedenis inluidde, overviel de Amerikanen die tot dan dachten dat zij in alle opzichten „on top of the world” waren.

Op echt Amerikaanse wijze werd het beleid met een ruk gewijzigd en het is vooral onder het Kennedy-bewind dat deze, onder Eisenhower begonnen, omwenteling duidelijk vorm ging aannemen. Het aantal jongelieden dat vervolgonderwijs en universitair onderwijs geniet, neemt sprongsgewijze toe. Naar de gevolgen van deze betere opleiding van steeds bredere lagen der bevolking op de politieke en maatschappelijke opvattingen, durft men slechts te gissen.

Wat meer in het bijzonder de *opleiding voor het bedrijfsleven* betreft, valt vooral op dat „business-administration”, anders dan tot nu toe in ons land, in Amerika een apart vak is. Eén van de befaamde instellingen op dit gebied is de Harvard Business School, die vooral bekend is geworden door de hoge waarde die zij aan „case-studies” toekent. Dit stelsel sluit

ook goed aan bij de Amerikaanse opvattingen, dat ervaring de beste leermeester is en dat men mensen moet opleiden die de hedendaagse vraagstukken aan kunnen. Kennis der geschiedenis, alsmede onderzoek naar wat de toekomst mogelijk brengen kan, acht men wel noodzakelijk maar toch van ondergeschikt belang. Men wil mensen afleveren voor hier en nu, en niet voor gisteren en morgen.

Andere universiteiten hebben andere opvattingen, zoals bv. die van Chicago en Wisconsin, die een meer Europese aanpak voorstaan. Daar geeft men de voorkeur aan een algemene en zo breed mogelijke opleiding en is men van mening dat de toepassing daarvan in de praktijk van het bedrijfsleven zelf proefondervindelijk geleerd moet worden.

Een algemeen probleem voor de universiteiten is de kloof die er bestaat tussen wat op de universiteiten wordt geleerd en de praktijk van het bedrijfsleven.

De snelle technologische ontwikkelingen, de talloze fusies van bedrijven, de groeiende aandacht die men voor buiten-Amerikaanse markten aan de dag legt, maken het voor de universiteiten moeilijk zich steeds tijdig aan te passen. In Chicago is zo sinds kort een „computer-cursus” verplicht onderdeel van de business-administration-studie geworden, wat niet alleen zijn invloed heeft op de leerstof die de docenten tot nu toe brachten, maar ook op de vooropleiding die voor de studenten vereist wordt. Het tempo waarin men moet trachten de leer in overeenstemming te brengen met het leven, zal in de toekomst vermoedelijk nog moeten toenemen.

Anderzijds scheppen de universiteiten ook problemen voor het bedrijfsleven. De opleiding van bv. Chicago en Wisconsin is meer geneigd mensen voor morgen dan voor vandaag af te leveren. Er is zeker sprake van een gaping tussen de denkwereld van de jonge, pas afgestudeerde „businessman” en die van de oudere bedrijfsleiding en hun bedrijfsmethoden, waarmede hij in de praktijk in aanraking komt.

Dit houdt nauw verband met het — ook in ons land — belangrijke vraagstuk van de opleiding van toekomstige ondernemingsleiders. Vele bedrijven werden aan het begin van deze eeuw gesticht en hebben nu een omvang en ingewikkelde samenstelling gekregen, die het de zoon niet meer — althans niet zonder meer — mogelijk maakt zijn vader als directeur op te volgen. Die ondernemingen vragen nu leiders voor het hoogste en onmiddellijk daaronder liggende niveau, in aantallen en van hoedanigheden die niet langer vanzelf „opgroeien” uit het bedrijfsleven; ze moeten „gekweekt” worden.

Dit stelselmatig kweken van ondernemingsleiders — management development — is eigenlijk pas na de laatste wereldoorlog begonnen. Ook voor de hogere overheidsfuncties wordt het toegepast. Universiteiten, instituten van werkgevers-organisaties en particuliere instellingen houden zich er mee bezig, bibliotheken zijn te vullen met de boeken die over dit onderwerp zijn geschreven, allerlei opleidingsmethodes zijn ontworpen. Ten aanzien van deze wijze van „management development” beginnen er in sommige bedrijven echter andere opvattingen te groeien. Het stelsel van zorgvuldige opleiding en vorming binnen en buiten het eigen bedrijf leidde in een aantal gevallen niet tot het gewenste resultaat: goede managers. Daarom bepleiten sommigen een ander systeem. Men moet trachten de persoonlijke kwaliteiten van een jonge man op vrij jeugdige leeftijd (zeg

25 jaar) te onderkennen, en alleen hem, die van het hout schijnt te zijn, waaruit men managers snijdt, in staat stellen praktijkervaring op te doen (geen opleiding en vormingscursussen dus). Twee, of, in twijfelgevallen, drie jaar op een bepaalde post met een bepaalde verantwoordelijkheid en daarna, hoger op of, bij falen voorgoed van het dragen van verdere verantwoordelijkheid uitsluiten.

Tot welke resultaten dit „cold blooded system” leidt, dat van de leiding ten aanzien van jonge werknemers een bijna bovenmenselijke mensenkennis vraagt, kon men mij nog niet meedelen.

De waardering van de capaciteiten en van de taakuitvoering van de aankomende manager — en daarmee zijn toekomst, dreigen in dit systeem geheel afhankelijk te worden van het subjectieve oordeel van zijn toevallige chefs.

Een gevolg van het feit, dat de bedrijfsleiding steeds meer uit academici gerecruteerd wordt, is de verwijdering die er groeit tussen werkgevers en werknemers. Immers, het aantal directeuren dat zich vanuit de fabriek omhooggewerkt heeft en dus het bedrijf in al zijn geledingen door en door kent, wordt steeds kleiner. De academici worden direct op een bepaald, vrij hoog, niveau in het bedrijf te werk gesteld.

Deze academici op hun beurt, hebben nog het probleem dat zij op de universiteit getraind zijn in het oplossen van vraagstukken op het niveau van de hoofddirectie. Dit is vooral het geval met de Harvard case-studies. Wanneer zij dan op 25 à 30-jarige leeftijd in het bedrijfsleven komen, krijgen zij echter functies van veel lager peil en meer bijzondere aard. Dit leidt tot spanningen.

Velen van de meestbelovende jongelui zoeken dan ook niet langer een carrière in het bedrijfsleven, maar zijn meer geneigd in overheidsdienst te treden of een wetenschappelijke loopbaan te kiezen. Zij willen niet langer van de grond af beginnen en eerst aan het eind van hun leven de top bereiken. Bij overheid en universiteit wordt meer gelet op capaciteit dan op dienstjaren, terwijl de werkzaamheden doorgaans een breder en belangwekkender terrein bestrijken dan die van het bedrijfsleven. In het bedrijfsleven overheerst thans veelal een bureaucratische opvatting van „career-planning”, die de man gedurende zijn gehele loopbaan van laag naar hoog wil laten promoveren.

Deze opvatting komt ook nog in botsing met de grote beweeglijkheid der jonge werknemers, zeker van academici, die veel minder bedrijfsbinding kennen dan de oudere werknemers en doordat zij nooit een economische depressie of werkloosheid hebben meegemaakt, ook weinig waarde hechten aan „job-security”, pensioenen en andere „ouderwetse” aantrekkelijkheden.

In het bijzonder heeft men in het bedrijf problemen met de steeds groeiende *wetenschappelijke afdelingen*. De „scientists” zijn qua instelling te individualistisch om zich gemakkelijk in de bedrijfsbureaucratie in te passen. De vraag is ook hoe deze mensen te honoreren in een bureaucratisch opgezet systeem, waar altijd de hogere chef het werk van ondergeschikten evalueert. De „scientist” wil noch chef zijn, noch er één hebben. Zijn werk kan nooit door een meerdere geëvalueerd worden, maar door zijn vakbroeders, in en buiten het bedrijf.

De *heropleiding en bijscholing* van het hogere personeel en de directie — door de snelle technische en maatschappelijke ontwikkeling een noodzaak — vormt een ander probleem in het bedrijfsleven. De universiteiten kunnen dit, door gebrek aan tijd, ruimte en mankracht, niet aan, terwijl bedrijfsherscholing vaak te beperkt en te specifiek zijn. Dit laatste omdat elk bedrijf beangst is mensen voor andere bedrijven op te leiden. De idee van een „sabbatical year”, wat o.a. bij universiteiten gebruikelijk is, slaat bij het bedrijfsleven nog niet erg aan. De bedrijfsleiding meent dat men waardevolle medewerkers niet zo lang kan missen en kan zich nog niet vertrouwd maken met de gedachte, dat het in het bedrijfsbelang is iemand zonder bepaalde studie-opdracht en zonder controle op het resultaat achteraf een jaar lang te laten studeren. Ook bij de medewerkers zelf bestaat wel weerstand, omdat zij vrezen dat hun plaats tijdens hun langdurige afwezigheid door anderen veroverd zou kunnen worden.

Waarschijnlijk zal het zó worden in de toekomst, dat ieder zijn eigen opleiding en heropleiding in zijn eigen tijd en voor eigen rekening zal moeten zien te verkrijgen. In de Amerikaanse maatschappij, waar men makkelijker enige tijd zonder werk op het vroeger verdiende geld en het inkomen van zijn werkende vrouw kan leven en waar de sociale zekerheden individueel geregeld en minder bedrijfsgebonden zijn, is dit eerder voorstelbaar dan in onze samenleving.

Wat de *bedrijfsorganisatie* betreft, meent men een trend naar *re-centralisatie* te kunnen onderkennen, voornamelijk dank zij de computer en de moderne communicatie-middelen.

De gedachte dat ieder filiaal een zelfstandige onderneming moet zijn, wordt steeds meer verlaten. De verbeterde communicatiemiddelen, de snelle verwerking van gegevens door steeds beter wordende computers, maken het het hoofdkantoor mogelijk betere en snellere beslissingen te nemen. Ook de gedachte, dat iedere afdeling die een afzonderlijk product maakt, een klein compleet bedrijfje binnen het bedrijf moet zijn met een eigen technische staf, calculatiebureau etc., wordt niet meer verdedigd, daar men ondervond dat men op die manier te veel dubbel werk schiep. Het verschijnsel van „*world-firm*”, d.w.z. ondernemingen die buiten Amerika werken, wat de productie en/of de verkoop betreft, is voor Amerika nog vrij nieuw. Deze ondernemingen nemen echter snel in aantal toe en er is dan ook een gebrek aan internationaal ervaren managers. Sommige universiteiten trachten in deze behoefte in hun programma's te voorzien. Zo heeft de universiteit van Chicago een studenten-uitwisseling met de universiteit van Leuven en met de London School of Economics, waarbij de tentamens over en weer erkend worden.

Het zal duidelijk zijn dat vele Amerikaanse problemen ook de onze zijn of vermoedelijk binnenkort de onze zullen worden. Daarom kan kennisname van Amerikaanse vraagstukken en de daar gevonden oplossingen voor ons zeker van belang zijn. Zeer in het algemeen gesproken, geloof ik dat de kloof in *persoonlijke welvaart*, tussen de Amerikaan en de Westeuropeaan, die een tiental jaren geleden nog vrij groot was, nu aanmerkelijk smaller is geworden.

Of de kloof in *wetenschappelijk vermogen en technisch kunnen* (bv. op het gebied van de ruimtevaart, de kernenergie, de automatisering)

daarentegen groter is geworden, kan ik niet overzien, alleen vermoeden.

De vooral Franse vrees, dat Europa door de overweldigende industriële macht van Amerika in wereldverband gezien, zal worden teruggedrongen tot een toeleveringsbedrijf aan de Amerikaanse industrie, is zeer wel te begrijpen. Temeer ook, daar de voor de moderne industrie benodigde grote hoeveelheden geld, vaak alleen in Amerika te vinden zijn, waardoor ook langs die weg invloed op het Europese bedrijfsleven wordt verkregen. Een afhankelijkheid zowel technisch als financieel dus, die vanzelfsprekend ook gevolgen kan hebben voor bv. de werkgelegenheid in Europa, om van politieke consequenties nog maar te zwijgen. Het is duidelijk, dat deze ontwikkelingen, die zich ook aan ons land voltrekken, onze nauwlettende aandacht verdienen.

Omgekeerd, van enige politieke invloed van ons land op de Verenigde Staten van Amerika, behoeft men zich geen enkele illusie te maken. Wordt Europa als geheel voor de Amerikanen al wat minder belangwekkend (maar zeker niet onbetekenend), met Engeland, Frankrijk en Duitsland houdt West-Europa voor Amerika, politiek gesproken, op. Nederland behoort met landen als België, Noorwegen en Denemarken tot die dwergstaatjes, die als zij de Amerikaanse politiek al niet geheel volgen, zich er in ieder geval nooit tegen verzetten. Zo bezien zou een groeiende technische en economische afhankelijkheid van Amerika alleen maar aansluiten bij wat op politiek terrein reeds in hoge mate het geval is.

Hoe moeten wij ons tegen een dergelijke ontwikkeling opstellen? In de eerste plaats zit er iets onweerstaanbaars in deze gang van zaken. Dit te onderkennen lijkt me op zichzelf al belangrijk. Het ontbreekt ons eenvoudigweg aan politieke, economische of welke macht dan ook om hierin zelf verandering te brengen. In de tweede plaats moeten we erkennen, dat we weliswaar moeilijk anders kunnen, maar feitelijk tot nu toe ook niet anders hebben gewild. Onze politieke gerichtheid op Europa is maar zeer beperkt, noch tot Frankrijk, noch tot Duitsland voelen wij ons politiek sterk aangetrokken. Economisch natuurlijk wel — en dit is het wat ons zo belanghebbende maakt in de Europese integratie. Maar wat de politiek betreft vinden we meestal wat Amerika heeft gedaan, wèl gedaan.

Een tegenwicht tegen onze sterk op Amerika gerichte politiek — te sterk, omdat het onze economische afhankelijkheid verstevigt — zouden we kunnen vinden in onze Europese politiek. Een politiek toneel, waarop naar mate het minder landen omvat (West-Europa, EEG, Benelux) ons land een grotere rol kan spelen. Het zou goed zijn als wij ons met Frankrijk en Duitsland politiek wat meer Europees gingen opstellen en — waar dat in ons belang is — een wat kritischer houding ten opzichte van de Amerikaanse politiek aannamen. Dat wij daarbij dan ook een politiek ten aanzien van de Oost-Europese landen en Rusland moeten ontwikkelen — iets wat ons tot nu toe vrijwel geheel ontbreekt — spreekt vanzelf. Langs die weg is wellicht ook enige tegendruk te ontwikkelen tegen een al te grote technische en economische afhankelijkheid van Amerika.

In dit korte verslag tenslotte zijn meer kanten van Amerika niet dan wel aangeroerd. Amerika is nog steeds het land van de onbegrensde mogelijkheden en de meest verbazingwekkende werkelijkheden. Men heeft er alles — en al het andere ook nog!

De bezoeker verlaat het land met de zekerheid in het wereldcentrum van economische, politieke en militaire macht, van het menselijk kennen en kunnen van deze tijd te zijn geweest.

Voorschoten, januari 1967.

BOEKBESPREKING

De Kwestie Vietnam. Feiten en Achtergronden, met een voorwoord van prof. dr. J. Verkuyl; redactie: S. J. Bosgra, R. R. Eijbersen; eindredactie: A. P. E. Korver, M. B. H. Visser, H. Amptmeyer en F. de Vries. Polak & Van Gennep, Amsterdam 1966; prijs f 6,50.

Blijkens de inleiding van de redactie op dit boek, hebben de auteurs zich „in de eerste plaats ten doel gesteld de lacunes in de informatie over Vietnam aan te vullen”. Terecht meenden zij, dat er in Nederland een „gebrek aan feitelijke en gedocumenteerde kennis” over de gebeurtenissen in Vietnam bestond en dat het „gevaarlijk is politiek te bedrijven, die uitgaat van onvoldoende kennis van de feitelijke toestanden”.

Met de publikatie van dit boek wordt dus beoogd te voorzien in de behoefte aan zakelijke informatie in de Nederlandse taal met betrekking tot de kwestie Vietnam. En dit niet alleen om de weetgierigheid van de lezers te bevredigen, doch tevens — en vooral — ter bevordering van een verantwoorde opinievorming over die kwestie.

Er zal wel niemand zijn, die met deze doelstelling niet van harte zal instemmen. Maar al te vaak worden oordelen over de gebeurtenissen in Vietnam uitgesproken, die blijk geven van onvoldoende kennis, om niet te zeggen volslagen onkunde, van de feiten. Persoonlijk sta ik vaak versted over het gemak, waarmee velen, zonder kennis van de achtergronden van het conflict, het Amerikaanse optreden in Vietnam botweg veroordelen dan wel critiekloos toejuichen. Om dit soort goedkope — en niet ongevaarlijke — oordeelvellingen tegen te gaan en tot diepere bezinning te stimuleren, is een goed gedocumenteerd overzicht van de feiten en gebeurtenissen in Vietnam inderdaad broodnodig. De poging, die de schrijvers hebben ondernomen om in deze behoefte te voorzien — voorwaar geen gemakkelijke taak — is daarom als zodanig alleszins lofwaardig.

Het resultaat van deze poging is een boek van ruim 300 bladzijden, dat ongetwijfeld heel wat nuttige informatie over Vietnam bevat. Het belicht, bijvoorbeeld, enkele facetten van het Vietnam-probleem, die naar mijn indruk nog al eens over het hoofd worden gezien. Ik denk daarbij in het bijzonder aan het sociale aspect. Heel duidelijk laten de schrijvers zien, hoe de Vietcong heeft geprofiteerd van het voortwoekeren van ernstige sociale misstanden in Zuid-Vietnam. Wie nog van mening mocht zijn, dat alle aanhangers van de Vietcong communisten zijn, zal na onbevangen kennismaking van de in dit boek vermelde feiten deze mening moeten her-

zien. Het zou te veel eer voor de communisten zijn, als elk verzet tegen sociale misstanden als communisme zou moeten gebrandmerkt.

En toch — ondanks de nuttige informatie, die het bevat — voldoet het boek niet aan de verwachtingen, die door de inleiding van de redactie en het prijzende Woord Vooraf van prof. Verkuyl worden gewekt. Het stelt in de eerste plaats teleur, omdat de daarin vervatte gegevens lang niet alle betrouwbaar zijn. Dit moge aan de hand van een drietal voorbeelden worden aangetoond.

1. Op blz. 27 lezen wij, dat Ho Chi Minh van 1925—1927 op de Russische ambassade in Kanton heeft gewerkt, waarna hij veertien jaar lang gedwongen was „het bestaan van opgejaagd balling te leiden in verschillende Zuidoost-Aziatische landen”.

Ho heeft in Kanton echter niet op een Russische ambassade gewerkt, doch als agent van de Komintern geopereerd. (Er bestond toen in Kanton geen Russische ambassade en die heeft daar nooit bestaan). Bovendien berust het verhaal over zijn veertien jaar lange zwerftochten als opgejaagd balling op pure fantasie. De waarheid is, dat Ho hoogstens 3 jaar in Zuidoost-Azië (Thailand en Hongkong) heeft vertoefd en dan niet als balling, doch wederom als agent van de Komintern, die hem met speciale opdrachten daarheen had gezonden.

2. Op blz. 38 verneemt de lezer, dat de Vietcong omstreeks of na 1958 is ontstaan, toen „groepjes mensen” hun dorpen ontvluchtten om zich veilig te stellen tegen de terreur van het regime in Saigon. Deze Vietcong, zo leest hij verder, „had de eerste jaren coördinatie noch organisatie”. Deze voorstelling van zaken is in strijd met de feiten. De Vietcong is niet eerst omstreeks 1958 in Zuid-Vietnam ontstaan, doch opereerde daar reeds in 1945 onder de naam Vietminh. De Vietminh was een in 1941 opgerichte communistische frontorganisatie. (De opmerking op blz. 27, dat de Vietminh uit „verschillende nationalistische groeperingen, waaronder de communistische partij” bestond, is misleidend, omdat daaruit niet blijkt, dat deze organisatie onder communistische controle stond). Omstreeks 1956 begon men in Zuid-Vietnam de Vietminh-opstandelingen met de naam „Vietcong” (Vietnamese communisten) te betitelen.

Na een periode van betrekkelijke rust, die volgde op het sluiten van de Genève-overeenkomst, werden de guerrilla-activiteiten in de loop van 1956 hervat. De leiding hiervan berustte bij de, in strijd met genoemde overeenkomst, in Zuid-Vietnam achtergelaten Vietminh-agenten, die, zoals Bernard Fall heeft aangetoond, in nauw contact stonden met het regime in Hanoi¹⁾. Deze „Vietcong” buitte de ontevredenheid van de boeren uit en stelde zijn gelederen voor hen open. Zo werd het verzet van de boeren van meet af georganiseerd en gecoördineerd door de Vietcong, die nog steeds (evenals in 1945) door Hanoi werd gedirigeerd.

3. Op blz. 196 staat te lezen, dat de Dang Lao Dong („Arbeiderspartij”, de benaming van de Vietnamese C.P.) in 1951 is ontstaan door een fusie van de Vietminh en de Lien Viet, die „een politieke partij onder leiding van geschoolde communisten” wordt genoemd.

Ook dit is een onjuiste voorstelling van zaken. De Vietminh werd in

¹⁾ Zie o.m. zijn artikel *South Viet-Nam's Internal Problems*. In: *Pacific Affairs*, sept. 1958, blz. 255.

1946 omgezet in de Lien Viet, geen politieke partij, doch eveneens een communistische frontorganisatie, die echter op een bredere basis was opgezet. In maart 1951 werd de C.P., die in november 1945 om tactische redenen was „ontbonden” (in feite bleef zij bestaan) onder de naam Dang Lao Dong weer „heropgericht”.

Door het te doen voorkomen, alsof de Vietminh, die immers een aantal niet-communistische groeperingen bevatte, in de Dang Lao Dong zou zijn opgelost, wekken de schrijvers de indruk, dat deze partij geen echte communistische partij zou zijn. Deze indruk wordt ook gewekt door hun opmerking op blz. 195, dat de Dang Lao Dong „enigszins” als een voortzetting van de in 1945 ontbonden C.P. kan worden beschouwd. In feite is zij zonder meer dezelfde partij als de C.P. van voorheen, zoals uit diverse documenten blijkt.

Met opzet koos ik deze drie voorbeelden van onjuiste informatie, omdat hieruit een tendens blijkt, die ik in het hele boek heb aangetroffen. De tendens n.l. om het communisme in Vietnam onschuldiger voor te stellen dan het is (al worden de kwalijke aspecten daarvan niet verzwegen). Over de activiteiten van Ho Chi Minh als agent van de Komintern wordt niet gerept. Het ontstaan van de Vietcong wordt zonder meer toegeschreven aan het verzet van de boeren tegen de terreur van Ngo Dinh Diem. En de Dang Lao Dong wordt toch eigenlijk voorgesteld als een niet-echte communistische partij.

Mijn hoofdbezwaar tegen het boek is dan ook, dat het geen juist beeld van het Vietnamese communisme geeft. De schrijvers hebben zich daarvoor blijkbaar ook niet veel moeite getroost. Slechts zijdelings maken zij enkele (vaak nog foutieve) opmerkingen over de communistische partij en zijn mantel-organisaties. Zelfs een systematische uiteenzetting van de tactiek, die de communisten in de loop der jaren hebben toegepast, ontbreekt in het boek. Gezien het feit, dat de communisten een der hoofdspelers in het Vietnamese drama zijn, had men toch van de schrijvers mogen verwachten, dat zij minstens een paragraaf daaraan zouden hebben gewijd. Temeer, omdat zij wel uitvoerig aandacht schenken aan het wanbeleid van een der beide andere hoofdspelers, het dictatoriale regime in Saigon.

De gesignaleerde nalatigheid van de schrijvers wreekt zich vooral bij hun beschouwingen over het Nationale Bevrijdings Front in Zuid-Vietnam. Reeds bij de eerste berichten over de oprichting van dat front uitten vele deskundigen op grond van de in het verleden door de communisten in Vietnam gevolgde tactiek, het vermoeden, dat dit een nieuwe communistische frontorganisatie was. Dit vermoeden is sindsdien door communistische documenten en uitspraken bevestigd.

In het boek wordt echter zelfs geen poging gedaan de oprichting van het N.B.F. in het kader van de communistische tactiek te verklaren. De schrijvers stellen eenvoudig, dat het front op initiatief van Zuid-Vietnamese verzetstrijders (waaronder vele communistische) is gevormd (blz. 37 en 127). Wel merken zij op, dat door de Dang Lao Dong een „organisatorische band met de verzetsgroepen in het Zuiden” (dus blijkbaar ook met de N.B.F.) werd gelegd (blz. 128), doch over de aard van deze band wordt niet gerept.

Iets verder (blz. 132) bespreken zij dan de vraag, hoe groot de invloed

van de communistische leiders in Hanoi op het N.B.F. is. Daarbij pogen zij duidelijk, met een verwijzing naar uitlatingen van deskundige schrijvers, deze invloed geringer voor te stellen dan hij is. Zo beweren zij (blz. 132), dat Scigliano van mening is, dat de invloed van Hanoi op het front „tamelijk ver reikt”, terwijl deze auteur in de aangehaalde passage van zijn boek nota bene opmerkt, dat het front door de Dang Lao Dong wordt beheerst en als een tijdelijk instrument tot verwezenlijking van haar doeleinden wordt gebruikt.

Het is ook opmerkelijk, dat de schrijvers over de „Revolutionaire Partij van het Volk”, die „de ziel van het N.B.F.” wordt genoemd, met geen woord reppen. Deze partij is blijkens communistische documenten de zuidelijke arm van de Dang Lao Dong. In een goed gedocumenteerd artikel heeft de Engelse Vietnam-deskundige P. J. Honey aangetoond, dat de communisten met de oprichting van het N.B.F. in 1960 en de Revolutionaire Partij van het Volk in 1962 precies dezelfde tactiek hebben gevolgd als met de oprichting van de Lien Viet in 1946 en de Dang Lao Dong in 1951.

Honey komt in zijn artikel tot de conclusie, dat „het aan geen redelijke twijfel onderhevig is, dat de gewapende opstand in Zuid-Vietnam georganiseerd en geleid wordt door de communistische autoriteiten van Noord-Vietnam”. Tot dezelfde conclusie komen ook Vietnam-deskundigen als Bernard Fall, E. Hammer en de reeds genoemde R. Scigliano. Bovendien heeft George A. Carver nog onlangs in een uitvoerig artikel de overheersende invloed van Hanoi op de Vietcong in Zuid-Vietnam op overtuigende wijze aangetoond²⁾.

Het is te betreuren, dat dit aspect van het Vietnam-probleem in het boek niet tot zijn recht komt. De Vietcong wordt daardoor te eenzijdig belicht als een verzetsbeweging van Zuid-Vietnamezen tegen sociale misstanden en dictatuur. Dat is zij inderdaad, doch zij is meer dan dat, zij is ook een instrument van de heersers in Hanoi bij hun streven om heel Vietnam onder hun macht te brengen.

Door dit feit te verdoezelen geven de schrijvers geen waarheidsgetrouw beeld van het zo gecompliceerde Vietnam-probleem. Bovendien blijkt uit hun weergave en interpretatie van diverse gebeurtenissen in Vietnam zo sterk hun afkeer van het Amerikaanse optreden, dat zij niet geheel aan het gevaar van tendentieuze voorlichting zijn ontkomen.

Het is hier niet de plaats om de visie van de schrijvers op de Amerikaanse politiek in Vietnam te beoordelen. Zij presenteren hun boek immers niet als een beschouwing over die politiek, doch als een gedocumenteerd overzicht van de feiten en gebeurtenissen in Vietnam. Als zodanig voldoet het naar mijn oordeel niet aan de maatstaven van objectiviteit en onbevooroordeeldheid, die voor zo'n boek moeten gelden.

Wishful thinking en vooroordelen zijn in het politieke bedrijf even gevaarlijk als het door de redactie in haar inleiding gesignaleerde gevaar van onvoldoende kennis van de feitelijke toestanden.

DRS. J. D. THIJS

²⁾ Zie zijn artikel *The faceless Vietcong*. In: *Foreign Affairs*, april 1966.

J. DOUMA, *Algemene Genade. Uiteenzetting, vergelijking en beoordeling van de opvattingen van A. Kuyper, K. Schilder en Joh. Calvijn over „algemene genade“*. Academisch proefschrift, verdedigd op 25 november 1966 aan de theologische Hogeschool van de Gereformeerde Kerken (vrijgemaakt) in Nederland te Kampen. Uitgever: Oosterbaan en Le Cointre N.V., Goes. Prijs ing. f 24,50.

Wat is het geweest, dat in Schilder de gereformeerden in de twintiger en dertiger jaren aan de ene kant ontzaglijk heeft geboeid en aan de andere zijde ongemeen heeft geïrriteerd? Wat heeft hem toen tot de centrale figuur gemaakt in het gereformeerde leven? Uiteraard bedoel ik daarmee niet dat hij toen de enige belangrijke figuur onder ons was, maar wel was hij het „pièce de résistance“, het gerecht dat voor de één de gereformeerde maaltijd bedierf, en voor de ander die maaltijd juist goed maakte.

Het is niet gemakkelijk om dit verschijnsel te verklaren. In de dertiger jaren in mijn lyceumtijd heeft Schilder mij weg gemaakt van de theologie alleen al door zijn werk in *De Reformatie*. Ik spelde dat blad. En zijn gedachten werden meteen in discussie gebracht op school, thuis, op vereniging enz. enz. De jeugdbeweging heeft van Schilder uit een geweldige impuls gehad. Overal, op congressen, bondsdagen en in jeugdbladen kwam Schilder ter sprake. Niet dat de jongelui het met zijn gedachten eens waren. O heden neen. Maar hij was olie op ons discussievuur. We hadden geen leidraden voor de techniek van het gesprek nodig: het spoot er zo maar uit. Je beoordeelde ook de mensen op hun waarde voor het Calvinisme al naar hun houding tegenover Schilder. Zo vonden we de huidige prof. dr. R. Schippers toen al belangrijk, omdat Schilder hem naar voren haalde in *De Reformatie* en hij het helemaal eens was met Schilders visie op de cultuur, getuige zijn reeks artikelen over het vreemdelingschap in het toenmalige sterk met Schilder sympathiserende weekblad *Pro Ecclesia*.

Hoogtepunt van dit alles was Schilders heroïsche journalistiek in oorlogstijd. Zeer consequent heeft hij toen zijn visie op de cultuur en de politiek toegepast. Vele buitenkerkelijken lazen toen *De Reformatie*. Ik herinner me levendig dat in die dagen *De Reformatie* circuleerde onder de employees van een grote bankinstelling: ze verslonden zijn beslist niet gemakkelijk geschreven artikelen alsof het *De Telegraaf* was.

Wat is het geweest?

Het was niet zijn grote geleerdheid, hoewel die voor ons zeer indrukwekkend was. We vonden het ook bepaald leuk als hij Calvijn beter vertaalde dan Hepp, of zelfs dan Sizoo. Zoiets stimuleerde je om Tacitus met nieuwe ogen te bekijken; wie weet, haalde je er óók iets anders uit dan je leraar!

Het was ook niet Schilders hartstocht voor polemieken, hoewel het spelelement daarin ongetwijfeld invloed zal hebben gehad. Toch was Schilder betrekkelijk zelden een genietbaar polemicus: wekenlange polemieken over hetzelfde onderwerp, waarbij hij vaak zijn tegenstanders het terrein liet bepalen, waren zeker niet aantrekkelijk! H. H. Kuyper bijv. was een veel subtieler polemicus: mijn vader, een jurist, heeft me er meermalen op ge-

wezen dat een advocaat van H. H. Kuyper een geslepen opzet en stijl kon leren voor zijn pleidooien.

Wel had het iets te maken met zijn aanvat van voor een gereformeerd theoloog verrassend nieuwe onderwerpen: vooral in zijn eerste periode ging hij graag uitvoerig in op de moderne literatuur. En daarbij bleef hij niet wat watertandend om de hete brij heen lopen, integendeel, doelbewust stevende deze schriftgeleerde op de dichters af om ze ter verantwoording te roepen coram Deo. Ook zijn stijl had iets dat hem zeer sterk onderscheidde van het gangbare theologenjargon. Sommigen deed hij aan Kierkegaard denken, mij herinnerde hij aan het snijdende, woordenopelkaarstapelende proza van Lodewijk van Deyssel. Er zat iets uitdagends en tegelijk modern zakelijks in deze auteur. En dan de ijzingwekkende moed waarmee hij vraagstukken uit de oude doos van de orthodoxe zolder haalde om er op zijn geavanceerde manier ontstellende boeken over te schrijven: *Wat is de Hel?* en *Wat is de Hemel?* Daarin was hij toch sterk: in het samenbrengen van wat voor ons niet meer samen kon gaan. En dan deed hij dit niet als een logisch spel, maar met de inzet van zijn hele persoon. Heel zijn leven was hij intens bezig al zijn vingers te branden en niet alleen de zijne!

Dat maakte hem boeiend: in existentiële betrokkenheid was deze theoloog al zijn gereformeerde theologische tijdgenoten ver vooruit. Misschien zal men zeggen: ja maar, hij was het dan toch maar niet eens met de moderne theologen van zijn dagen. Wat is hij tekeer gegaan tegen Barth en heel de dialectische theologie, om dat alleen maar te noemen. Inderdaad! Maar toen ik in mijn studententijd Barth begon te lezen en op de duur verslond, deed ik een merkwaardige ontdekking bij mezelf. Ik merkte nl. dat wat mij in Barth's stijl en optreden zo geweldig aantrok heel veel weg had van Schilders aanpak. Schilders theologiseren betekende voor mij een waardevolle propaedeuse tot de studie van Barth. Wel was er een groot verschil in uitgangspunten en resultaten: Barth stond in de bevrijdende ruimte van wat ik de wereldkerk zou willen noemen en Schilder is in de engte van het mannen-broederdom uit het lood geslagen. Hij heeft zich daar niet bovenuit weten te werken. De galwespen van de nijld en de honingbijen van de verafgoding hebben hem op hol doen slaan.

Ik kon deze uitweidingen niet missen om mijn oordeel over het knappe en belangrijke proefschrift van dr. Douma nader toe te lichten. Om maar meteen met de deur in huis te vallen:

dr. Douma onderscheidt in Schilders denken over het vraagstuk van de algemene genade drie perioden.

In de eerste, vóór 1932, kon hij zich nog vrij goed vinden in de genemengedachte.

In de tweede periode, tot 1938, oefent hij kritiek op de algemene-genadetheorie en dan wil hij deze nog slechts corrigeren.

Maar in de derde periode treedt er bij hem op een definitieve breuk met geheel deze leer. Schilder wil er dan niets meer van weten. In deze laatste periode domineert ten aanzien van dit genemengedachte bij hem de gedachte van de predestinatie in deze zin, dat verkiezing en verwerping in die predestinatie bij hem eenzelfde gewicht ontvangen. Hij wil Gods toorn niet op zij laten dringen door Gods genade. Beide aspecten — toorn en genade — worden op gelijke wijze geopenbaard in de voortgang van de cultuurgeschiedenis.

Ik geloof dat Douma er goed aan gedaan heeft perioden in Schilders denken over de gemene gratie te onderscheiden; ik meen dat een soortgelijke onderscheiding ook te maken zou zijn met het oog op de andere problemen waarvoor hij zich stelde. Alleen zou het wel van belang geweest zijn wanneer Douma meer aandacht besteed zou hebben aan de vraag hoe de overgangen tussen de verschillende perioden te verklaren zijn. Nu heeft hij het wel gedaan, met name ten aanzien van de overgang tussen de laatste en de voorlaatste fase. Maar met wat hij daarvan zegt maakt hij de ontwikkeling beslist niet doorzichtiger. Hij wijst nl. af de gedachte van Berkouwer dat Schilder in zijn argumentatie vrijwel geheel afhankelijk is van de ideeën van de Amerikaan Hoeksema die de algemene-genade-gedachte jarenlang radicaal heeft bestreden. Douma vraagt dan terecht aandacht voor het feit dat Schilder van meet af, al in zijn vroegste publicaties, bezig was met de toorn Gods, en vooral in zijn prediking heeft hij daarvan getuigd. De bouwstoffen voor zijn latere meer systematische uiteenzettingen tegen de gemene gratie zijn bij Schilder reeds vóór zijn eerste Amerikaanse reis te vinden.

En hier blijven voor mij nu verschillende vragen bestaan. Het mag dan waar wezen dat zijn latere extreme ideeën niet geheel vreemd waren aan zijn vroegere denken, maar waarom zijn ze al die tijd ondergronds gebleven!? Heeft Hoeksema daarmee niets te maken en hebben beide theologen hier evenwijdige, maar aparte wegen bewandeld? Het lijkt me heel moeilijk om dat vol te houden, temeer waar Schilder zich in Amerika zo hevig voor Hoeksema heeft geïnteresseerd. En juist na die contacten is die radicale oppositie tegen de gemene-gratie-leer gekomen.

Hiermee hangt samen, dat de overgang tussen de eerste en de tweede periode veel minder uitgesproken is dan die tussen de tweede en de derde. Voor mij blijft het nog de vraag of we deze periodisering van Douma zo wel kunnen overnemen. Ik vind de overgangen nl. beslist niet gelijkwaardig, ook niet in de weergave van Douma. Met hem ben ik het eens dat er een insnijding is in het leven en denken van Schilder, en die begint inderdaad ongeveer in de tweede helft van de dertiger jaren. En de gebeurtenissen die hier een beslissende invloed op hem hebben uitgeoefend, zijn zijn contacten met Amerika en de kerkscheuring. Wij spraken van „insnijding”, maar dat suggereert teveel dat de contouren van die perioden scherp getekend zouden kunnen worden. Dat is echter niet zo: er zijn twee grote perioden in het denken van Schilder, die langzamerhand in elkaar overgaan. Wanneer de scheuring een feit geworden is, is de laatste fase definitief ingetreden. Levendig herinner ik me nog wat een deceptie het voor mij was om *De Reformatie* na de jarenlange onderbreking door het publicatieverbod van de Duitsers, weer te lezen. Voor mijn besef, en voor velen, was het een andere Schilder. De speelsheid was verdwenen, zijn stijl was ook beduidend slechter geworden, zijn belangstelling was vernauwd en het geheel was aan het verlopen in een rationalistisch zwart-wit schema: waar of vals, genade of toorn enz. enz. Hierin paste helemaal zijn predestinatieopvatting met de twee gelijkwaardige polen: verkiezing en verwerping als een soort communicerende vaten. Ook de bestudering van Douma heeft mij niet overtuigd van de juistheid van zijn driedeling: wat hij eerste en tweede periode noemt is niet zo scherp van elkaar te onderscheiden, en wat hij de derde periode noemt is door een duidelijke kloof gescheiden van de

beide door Douma daaraan voorafgaand gestelde perioden. Op deze wijze wordt ook de overgang veel begrijpelijker tussen beide fasen: op de grens tussen beide voltrekken zich voor Schilder zeer ingrijpende gebeurtenissen: Amerika, de scheuring en de oorlog.

Hier noem ik een ander bezwaar dat bij mij gerezen is tegen de opzet van deze studie: de gedachtengangen van de behandelde auteurs worden veel te veel als op zichzelf staand benaderd: en te weinig worden wij op de hoogte gesteld met de ontwikkeling van het theologisch en filosofisch denken om hen heen. Zij hebben toch met hun ideeën ook gereageerd op wat anderen dachten. Zeker bij een sterk beïnvloedbare figuur als Schilder is dat het geval geweest. En wat heeft de Duitse romantische filosofie voor Kuiper betekend en de historische school van Von Stahl e.a., en vooral Hegel met zijn optimistische ontwikkelingsdenken? En wat is er al zo gebeurd tussen Calvijn en Kuiper? Waarom moeten deze figuren helemaal uit hun verband gelicht worden als uitgeprepareerde fossielen? Deze methode overtuigt niet, ze is te gemakkelijk: de auteurs worden uit hun situatie weggedacht. En daardoor wordt te weinig kritisch aangetoond wat kaf en wat koren is, wat ongelukkige ontwikkelingen zijn. Zo is het voor mij duidelijk dat die passages waar Schilder in de lijn van Maccovius de dubbele predestinatie als een uitgebalanceerd schema beredeneert niet de onvermijdelijke consequentie zijn van zijn oorspronkelijke visie: het is ook kwaadaardige reactie geweest op verschillende factoren waarop ik nu niet meer inga.

Wel wil ik nog even aanstippen een gedachtengang uit deze studie waar het genoemde bezwaar duidelijk naar voren komt. Douma spreekt op blz. 263 over de „breedheid van de predestinatie”. Hij bedoelt daarmee, dat de predestinatie als te breed wordt opgevat niet gezien wordt als een besluit alleen met het oog op het eeuwig wel en wee van redelijke schepselen, maar als een besluit dat héél de historie, en héél de kosmos omvat. Hij vindt nu dat Kuiper de predestinatie veel breder opvat dan Calvijn en Schilder. Maar wie Schilder juist in zijn eerste periode heeft meegemaakt, zal zich herinneren wat een krachtige impuls juist van zijn cultuurvisie uitging om de hele cultuur aan te vatten. Wat heeft deze theoloog zich bijv. intens bemoeid met de politieke bewegingen! En persoonlijk heeft hij meer aandacht gegeven aan de literatuur dan Kuiper. Hij schreef alleen niet zo abundant als Kuiper, maar dat kon toen dan ook niet meer!

Bovendien, en hier ligt nog een bezwaar, in Kuipers tijd waren er nog geen auteurs opgestaan die de moed hadden om een reformatorische filosofie op te zetten als Dooyeweerd en Vollenhoven. Schilder heeft deze mensen geëerd als medestrijders al was hij het niet met hen eens. Daarom heeft hij zich niet aan wat hij tot hun competentie rekende gewaagd. Met die factor moet worden gerekend in de tekening van de ideeën van Schilder, anders krijgt men een verkeerde indruk. Ik ben ervan overtuigd dat Schilder in wat Douma de tweede periode noemt, op verschillende gebieden is gaan zwijgen omdat hij Dooyeweerd en Vollenhoven niet voor de voeten wilde lopen. Ik denk dan aan de uiterst vriendelijke recensies die hij wijdde aan hun eerste werken. Pas later, na de conflicten, heeft hij zich kritisch over hen uitgelaten, maar dat waren niet zijn knapste publicaties!

Het komt mij voor in dit verband, dat het ook belangrijk was geweest

wanneer Douma de vraag behandeld had welk verband er bestaat tussen de wijsbegeerte der wetsidee en Schilders cultuurfilosofie. Ik geloof dat Dooyeweerd en Schilder elkaar wederzijds respecteerden zonder veel van elkaar te lezen, maar daarom is het nog wel van belang te onderzoeken in hoeverre hun ideeën samenhangen. Ik denk bijv. aan Schilders uitgangspunt „in den beginne” en Dooyeweerds „scheppingsordinantiën”. Ik denk ook aan het cultuur-mandaat en aan de wetsidee. Een dergelijk onderzoek zou met name daarom van belang geweest zijn omdat dan had kunnen worden gezien in hoeverre Schilders ideeën noodzakelijk moesten uitlopen op die vreemde predestinatiespeculatie: in de wijsbegeerte der wetsidee is dat nl. beslist niet het geval!

Wat Kuyper betreft, de auteur verschilt van mening met de interpretatie van Van Ruler en die van Rothuizen. Ik kan me dat voorstellen, maar dit alles was pas goed uit de verf gekomen wanneer eens nagegaan was in hoeverre Kuyper door Lutherse theologie mede is beïnvloed; Kuyper was altijd nogal ingenomen met wat uit Duitsland kwam. Kuyper komt toch niet uit de lucht vallen!

Heel sterke bezwaren heb ik tegen de wijze waarop Calvijn hier in dit opzicht aan de orde wordt gesteld. De auteur doet dit eigenlijk aan de hand van de studie van de Amerikaan, Kuiper: *Calvin on Common Grace*, uit 1928. Om dit te verdedigen laat hij dan zien hoe verschillende theologen deze studie als goed hebben aangeprezen. Dit doet me denken aan de middeleeuwse methode om de oude kerkvaders uit citatenverzamelingen aan te halen, al heeft de auteur de citaten wel met het origineel vergeleken! Maar dat is al weer geen historische behandeling van een historische figuur. Temeer is dit een bezwaar waar nogal stellige dingen beweerd worden. Bijvoorbeeld, dat voor Calvijn de algemene genade op *het kennen van God* gericht zou zijn, en voor Kuyper daarentegen op *culturele ontplooiing*. Dit klopt echter niet wanneer men alleen al denkt aan Calvijns waardering voor de muziek. Douma had daarover kunnen lezen in E. Doumergue, *Essai sur le culte réformé*, Paris, 1890. Doumergue haalt daar met instemming iemands oordeel aan, die beweert dat sinds Plato tot aan Luther vrijwel niemand de muziek zo hoog heeft aangeslagen als Calvijn. Maar ja, van Doumergue's studies wordt in dit proefschrift niets gezegd evenmin als van talloze anderen die over Calvijn juist voor dit onderwerp belangrijke dingen hebben geschreven. Ik denk bijv. ook aan Calvijns arbeidswaardering. Ik miste hier legio publicaties. En om verder van het vele slechts één te noemen: Dr. S. van der Linde, *De leer van den Heiligen Geest bij Calvijn* had niet mogen ontbreken. Van deze laatste had Douma ook kunnen leren Calvijn in dit opzicht te plaatsen naast anabaptisten uit zijn dagen. Hij had dan niet zo gemakkelijk kunnen ontkennen dat hier bij Calvijn van een „leer” gesproken kan worden. Want bewust stelt Calvijn er zich mee tegenover hun wereldmijding. En ook had hij aandacht moeten besteden aan Calvijns verhouding tot het humanisme van die tijd, want ook een dergelijke studie had het een en ander opgeleverd om zijn visie te verduidelijken.

Van groot belang lijkt me in deze dissertatie van een vrijgemaakt predikant de kritische wijze waarop hier — met zeer veel piëteit overigens — geschreven wordt over de laatste periode van Schilder. Want in die laatste periode is de versmalling in zijn cultuurvisie opgetreden, waardoor

het hele cultuurvraagstuk, dus ook de politieke problematiek, gesteld werd vanuit de uitverkiezing der gemeente: de numerus clausus. Waar alle culturele activiteit circuleert rondom de verkiezing der gemeente, daar wordt ook het uitzicht belemmerd op het eigen karakter van de christelijke politieke activiteit en op de betekenis over het algemeen van wat wij het „politieke leven” noemen. De misère van de kerkelijke politiek ligt voor de deur. Dr. Douma heeft hierover niet met zoveel woorden gesproken. Maar het is een voor de hand liggende consequentie uit wat hij hier naar voren brengt.

Voor ieder die belang stelt in de achtergrond ook van wat wij zijn gaan noemen de „christelijke politiek” is deze studie zeer belangrijk. Wel zijn we niet geheel bevredigd: dr. Douma heeft teveel met citaten gewerkt en te weinig de historische verbanden nagegaan. Daardoor wordt aan geen van de drie behandelde figuren historisch recht gedaan. Vooral de figuur van Calvijn heeft eronder geleden. Voorts heeft hij vele onmisbare studies links laten liggen. Misschien moet gezegd worden dat het onderwerp voor een dissertatie te veel omvattend is. Een vergelijking van Kuiper en Schilder alleen was meer dan voldoende geweest voor een goede historische studie. Maar dat neemt niet weg dat Douma onze dank verdient voor het bijeenbrengen van belangrijk materiaal. Hij heeft scherpzinnige kritiek geleverd op Schilder, Kuiper en op andere interessante figuren. Wie over de christen in de wereld wil nadenken kan niet aan dit boek voorbijgaan of hij lijdt vrijwillig armoede.

F. H. VON MEYENFELDT

Hilversum, januari 1967.

ELECTORALE EPILOOG

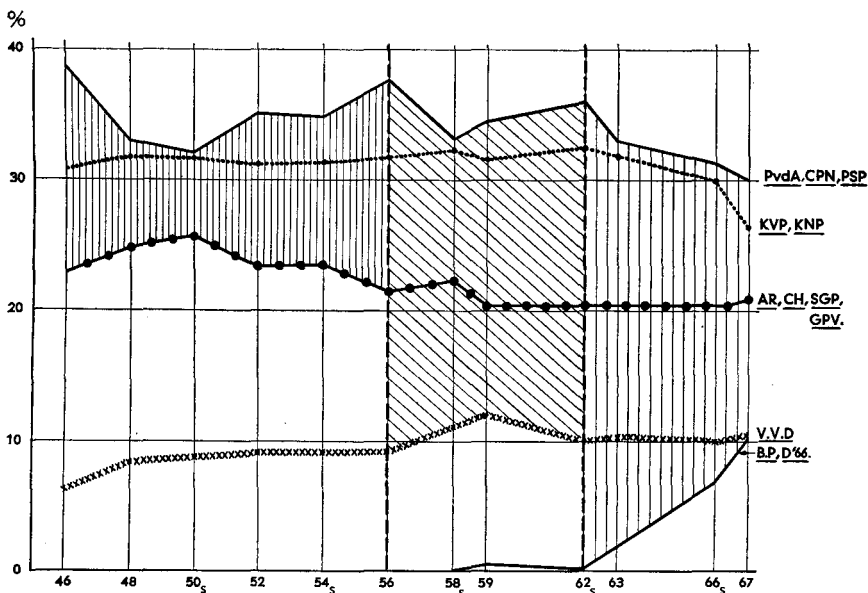
DOOR

DRS. B. GOUDZWAARD

De kamerverkiezingen 1967 zijn verkiezingen geweest, die hun staatkundige echo lang zullen doen horen. Er hebben zich verschuivingen voorgedaan ofwel voortgezet, die door menigeen worden uitgelegd als het begin van het einde van ons huidige partijstelsel. Het is dan ook bepaald niet overbodig, dat in dit antirevolutionaire studieorgaan eens wat nauwkeuriger op enkele bepalende factoren wordt ingegaan die tot de recente uitslagen geleid hebben of kunnen hebben. Daarbij zal ik mij beperken tot voornamelijk *ideële* factoren en wel die welke van blijvende, van structurele aard zijn. Niet geanalyseerd worden dus hier de meer tijdelijke invloeden, zoals het befaamde „Zijlstra-effect” en de niet-ideële factoren, zoals de invloed van de televisie, de welvaartstoename, enz.

Uitslagen op langere termijn

Structurele invloeden van ideële aard doen zich altijd op langere termijn gelden. Het ligt dan ook voor de hand, de recente uitslag in de eerste plaats te stellen tegen de achtergrond van de verkiezingsuitslagen sinds 1945. De belangrijkste gegevens zijn samengevat in het onderstaande grafiekje; daarin is onderscheiden tussen een „links” blok (P.v.d.A. plus

P.S.P. plus C.P.N.), een „katholiek” blok (K.V.P. plus K.N.P. (Welter)), een „protestants” blok (A.R.P. plus C.H.U. plus S.G.P. plus G.P.V.), een „liberaal” blok (V.V.D.) en een „nieuw partijen”-blok (Boerenpartij en D'66)¹).

Uit de lijnen in deze grafiek blijkt, dat de na-oorlogse periode zich in drie tijdvakken laat onderverdelen.

Het *eerste tijdvak* is dat tussen 1946 en 1956. Hiervan is het beheersende motief, het geleidelijke — gedeeltelijke — doorbraakproces van de protestantse partijen in de richting van de Partij van de Arbeid; een proces dat — mede ten gevolge van de Indische kwestie — tussen 1946 en 1956 tijdelijk onderbroken is geweest. In de grafiek blijkt dit beheersende motief uit het feit, dat de lijnen van het „linkse” blok en het „protestantse” blok van 1946 tot 1956 elkaars spiegelbeeld vormen. De K.V.P. en de V.V.D. blijven in dit tijdvak stabiel, het „doorbraakproces” gaat, althans gemeten in stemmenpercentages, goddeels buiten hen beide om.

Het *tweede tijdvak* is dat tussen 1956 en 1962. De beheersende lijnen in dit tijdvak zijn die van het „linkse blok” en het „liberale blok”; de tegenstelling tussen Partij van de Arbeid en V.V.D., tussen „progressief” en „conservatief”, blijkt voor de zwevende kiezers de hoofdrol te spelen. In de grafiek is dit tegengestelde verloop van de lijnen gearceerd aangegeven.

Het *derde tijdvak* is dat van 1962 tot heden. Hierin zien we, dat tot en met de laatste kamerverkiezingen het stemmen-belooop in het „liberale” en het „protestantse” blok zeer stabiel is geweest. In 1967 percentages:

	1962 (staten)	1963 (kamer)	1966 (staten)	1967 (kamer)
V.V.D.	10,0	10,3	10,0	10,7
A.R. + C.H. + G.P.V. + S.G.P.	20,1	20,3	20,5	20,9
waarvan A.R.	8,8	8,7	8,3	9,9

Tussen de protestantse partijen onderling zijn dus wel verschuivingen geweest, maar hun gezamenlijk stemmenbelooop is zeer rustig en stabiel evenals van de V.V.D. De dominerende politieke tegenstelling van dit laatste tijdvak is dan ook nòch die tussen P.v.d.A. en het protestantse blok, nòch die tussen P.v.d.A. en V.V.D., maar *die tussen de oudere grote partijen (K.V.P. en P.v.d.A.) en de nieuwe partijen (de Boerenpartij en D'66)*. Hun lijnen vertonen welhaast elkaars volmaakte spiegelbeeld.

Vanwege het belang van deze constatering passen hierbij nog enkele losse kanttekeningen.

1. De cijfers geven weinig reden tot de vrijwel algemeen gehuldigde mening, dat uitgerekend deze *laatste* kamerverkiezingen het grote keerpunt vormen in de partijpolitieke verhoudingen. Veeleer kan men zeggen, dat deze laatste kamerverkiezingen de bevestiging hebben opgeleverd van een trend, die reeds in 1962-1963 zichtbaar begon te worden: namelijk de trend van een geleidelijke verschuiving van de bestaande grote partijen naar opkomst van nieuwe *reactiepartijen*. Ondanks belangrijke verschillen tussen

¹) Eenzelfde methode is gevolgd in het artikel *Verkiezingsuitslagen 1946—1962 in A.R. Staatskunde* april/mei 1962, blz. 110 vv.

D'66 en de Boerenpartij hebben zij immers gemeen een zeer kritische instelling ten opzichte van het *bestaande partijbestel*. Er is dan ook bepaald grond voor de stelling, dat de Boerenpartij heeft gefungeerd als de wegberieder van D'66, dus dat D'66 bij de recente verkiezingen gedeeltelijk de politieke reactie-fakkel van de Boerenpartij heeft overgenomen. Het gezamenlijk beloop van de stemmenpercentages van Boerenpartij en D'66 is sinds 1962, inclusief de laatste verkiezingen, een zeer regelmatig opgaand beloop geweest.

2. Frappant is, dat de bestaande „vijf grote partijen” (K.V.P., P.v.d.A., V.V.D., A.R. en C.H.U.) een uiteenlopende gevoeligheid hebben getoond voor de opkomst van deze nieuwe reactie-partijen. De protestantse partijen en de V.V.D. zijn (per saldo) voor deze nieuwe partijen het minst gevoelig geweest; V.V.D. en A.R.P. hebben bij de laatste verkiezingen zelfs gewonnen. De meest gevoelige partijen zijn ongetwijfeld de K.V.P. en de P.v.d.A. geweest. Van 1962 tot 1967 is het stemmenpercentage van de K.V.P. gekelderd van 32,5% tot 26,5%; de P.v.d.A. daalde in dezelfde periode van 29,9% naar 23,5%. Daarbij valt voor de K.V.P. nog in het bijzonder op, dat de teruggang zich bij de laatste kamerverkiezingen heeft versneld; in 1966 bedroeg het stemmenpercentage van de K.V.P. nog 30,1%. Dit laatste kan men ook zo interpreteren, dat het doorbraakproces, dat de protestantse partijen van 1946-1956 volop te verwerken kregen, nu ook de K.V.P. essentieel heeft bereikt. Maar het frappante verschil is, dat deze doorbraak-nieuwe-stijl zich thans *niet* heeft gericht op de Partij van de Arbeid, maar vooral op de beide nieuw-modische reactiepartijen: D'66 en in mindere mate de Boerenpartij. De Partij van de Arbeid heeft dus geen profijt van de doorbraak in katholieke kring, die zij lang heeft verbeid en geëntameerd, en die nu eindelijk is gekomen. De vernieuwing in de partij-verhoudingen, die zij nastreefde, gaat zich buiten haar om voltrekken.

3. Opmerkenswaard is tenslotte, dat ook een bescheiden, maar zeer duidelijk verlies kan worden geconstateerd van de K.V.P. aan de A.R.P.; met name in het Zuiden blijkt dit onomstotelijk. Dit bewijst, dat binnen rooms-katholieke kring de openheid niet in één richting, maar in het algemeen is toegenomen²⁾.

Wat zijn nu de achterliggende *structurele, ideële* factoren, die — naast typisch tijdelijke factoren — tot deze belangwekkende verschuivingen hebben geleid?

Ik zou er hier met name drie willen noemen:

- een opkomend pragmatisme,
- een de-confessionaliserend katholicisme in de K.V.P.,
- een niet-bezielend socialisme bij de Partij van de Arbeid.

Opkomend pragmatisme

Zowel de Boerenpartij als D'66 kenmerken zich door een sterk-pragmatische³⁾ inslag; zij stellen zich — voor wat de Boerenpartij betreft,

²⁾ Volgens de zojuist gepubliceerde enquête van het Sociaal Wetenschappelijk Instituut van de Vrije Universiteit stemden van de kiezers, die in 1966 nog hun stem op de K.V.P. uitbrachten, in 1967 1% op de A.R.P. (4% op D'66).

³⁾ Pragma betekent: feit; pragmatisch is dus elke benadering, die zich louter wil laten leiden door de „concrete feiten”.

althans in de politieke praktijk — onafhankelijk op van welke geestelijke voedingsbodem dan ook, en richten zich vrijwel uitsluitend op de door hen gekozen concrete programmapunten. Het duidelijkst en meest zuiver wordt dit aangetroffen bij D '66, de partij die zich heeft vereenzelvigd met het streven naar concrete wijzigingen in ons kies- en regeerstelsel. In het verkiezingsmanifest van D '66 wordt dit politieke pragmatisme als volgt onder woorden gebracht:

„De ideologieën van de huidige Nederlandse politieke partijen geven geen antwoord meer op de vragen die ons bezighouden. Velen zouden liever hun stem uitbrengen op grond van een visie op heden en toekomst, dan op grond van politiek gezien verouderde beginselen.”

Het pragmatisme — als hang naar het louter-programmatische — is typisch een kind van deze tijd. Het vindt zijn geestelijke voedingsbodem in de Verenigde Staten (de vader van de pragmatistische filosofie was de Amerikaan James), het land waar de beide grote partijen — de Republikeinse en de Democratische partijen — beide op typisch-pragmatische grondslagen zijn gebouwd. Ook de bestaande partijen in Nederland ondergaan steeds meer de invloed van het pragmatisme. Zo is het b.v. tegenwoordig een zeldzaamheid, wanneer in het parlement een volksvertegenwoordiger nog ronduit blijkt geeft van de geestelijke voedingsbodem, waaruit hij zijn praktische benadering opbouwt. Vrijwel elke verwijzing naar het socialisme, het liberalisme en/of het christelijk geloof „valt slecht”, ook op de persbanken en de tribunes; men beschouwt het als zemelarij — wat het inderdaad soms is, maar vaak ook niet — en als het aanroeren van zaken, die niet aan de orde zijn. Alleen „feiten” zijn aan de orde.

Omdat „pragmatisme” vooral bij de jeugd, maar ook bij de ouderen, steeds meer ingang vindt, is het niet verwonderlijk, dat een voluit-pragmatistische partij als D '66 nu haar intrede gaat doen in het parlement. Want vele kiezers — en met name de jongeren ⁴⁾ — geven er zo te zien de voorkeur aan, alleen op „feitelijke” standpunten te kiezen. Zo raakt men ten minste niet met enige geestelijke stroming „geëngageerd”, waardoor men door anderen met een scheef oog zou kunnen worden aangekeken. D '66 kiezen heet „vrijblijvend” kiezen; men kiest wel partij, maar niet in geestelijk opzicht partij. Het raakt, naar het mij voorkomt, uit de mode, om als liberaal, als socialist — laat staan als christen — bekend te staan. Daarom stellen velen het op prijs, wanneer ook de politieke keus geleidelijk verzeilt in het vlak van de geestelijke kleurloosheid.

Dit mag overigens ons niet beletten, door de voosheid van deze pragmatistische levenshouding heen te zien, ook in haar politieke uitlopers. Want het pragmatisme is in de grond van de zaak *onwaarachtig*. Het suggereert geestelijke vrijblijvendheid, waar die niet is. Om een voorbeeld te geven: hoe kan D '66 ooit spreken over een „visie op heden en toekomst”, en daaruit leven en daar naar toe werken, zonder daarbij op de een of andere wijze geestelijk partij gekozen te hebben? Hetzelfde geldt voor een andere passage uit het program van D '66, waar staat, dat de partij bij de beoor-

4) 20% van degenen, die in 1967 voor het eerst stemden, kozen D '66 (V.U.-enquête).

deling van de inkomens- en vermogensverdeling uitgaat van de wenselijkheid van een „redelijk evenwicht tussen sociale rechtvaardigheid en economische doelmatigheid”. Deze zinsnede is volmaakt nietszeggend; zij wordt alleen van die nietszeggendheid ontdaan, wanneer de aanhangers van D '66 *inhoud* gaan geven aan termen als „rechtvaardigheid” en „doelmatigheid”. Maar juist dat inhoud geven kan alleen plaatsvinden vanuit de drijvende geestelijke beginselen en motieven, waardoor men zich bezielen laat. Een consequent pragmatisme heft zichzelf op; het politieke pragmatisme bestaat alleen bij de gratie van haar eigen inconsequenties.

Een de-confessionaliserend catholicisme

Het zal misschien bij sommigen zijn opgevallen, dat ik het tot nu toe nog in het geheel niet gehad heb over „de herziening van het kiesstelsel”, die door D '66 zo ijverig wordt bepleit. Dat komt, omdat naar mijn persoonlijke mening dit punt — althans bij de verkiezingen — meer fungeerde als blikvanger, dan dat hier werkelijk iets werd vertolkt dat diep bij de kiezers leefde. Wanneer D '66 met een ander „origineel” punt de verkiezingen zou zijn ingegaan, had dat naar mijn mening haar nauwelijks enige stem gescheeld. Mits dat punt maar zo gekozen was, dat het „kritiek” had ingehouden op de bestaande „beginself”-partijen.

Maar wanneer dat juist is, roept dat als vanzelf een andere vraag op: waarom slaat deze kritiek op de bestaande partijen dan bij de kiezers zo goed aan? Hoe komt het, dat sinds 1962 met name de P.v.d.A. en de K.V.P. per saldo zo'n relatief groot deel van hun aanhang aan deze nieuwe partijen hebben verloren? Daar moeten dan afzonderlijke, in die partijen gelegen redenen voor bestaan. En die bestaan er ook.

Voor wat de K.V.P. betreft, is er m.i. niet alleen de reden van een toegenomen politieke onhelderheid, van de aanwezigheid van een Cals-Bogaersvleugel en van een meer liberaal-getinte vleugel, die in een openlijk politiek conflict met elkaar zijn geraakt. Wellicht een even belangrijke factor wordt gevormd door het feit, dat de geestelijke inspiratie- en voedingsbodem van de K.V.P., die de samenbindende kracht moet leveren en naar binnen en de dynamiek voor het politieke optreden naar buiten, de laatste tijd aan het verschromelen is. Dit proces houdt onder meer verband met wat men in K.V.P.-kring aanduidt als de „deconfessionalisering” der partij.

Aan de zgn. „deconfessionalisering”, die met name door vele K.V.P.-jongeren wordt bepleit, zitten verschillende kanten. Een goede kant is bijvoorbeeld die, welke men als het streven naar „declericalisering” heeft betiteld, het streven dus om uit te komen onder elke rechtstreekse invloed van het kerkelijk-institutionaire leergezag. Dit streven is goeddeels voltooid, zelfs op zo'n wijze, dat de K.V.P. er zelf van geschrokken is (Mgr. Bluysen). Een andere kant van het streven naar „deconfessionalisering” is echter, dat men de christelijke „inbrengh” in de politiek tot meer beperkte proporties wil terugbrengen. Die inbrengh zou zich namelijk alleen mogen voltrekken als een vormgeving vanuit de christelijke levensovertuiging van voor de politiek relevante „geestelijke waarden”. Sommige K.V.P.-ers voegen hier nog aan toe, dat deze waarden door christenen en niet-christenen in *gelijke* mate kunnen worden gedeeld, dus dat zij zich beide daardoor kunnen laten „inspireren”. De „christelijkheid” van een partij als de K.V.P. zou bij zulk een voltooide deconfessionalisering, wanneer ik het

goed zie, dus alleen blijken uit haar beroep op „waarden” als „gerechtigheid”, „vrijheid”, „vrije ontwikkeling van de persoonlijkheid”, die naar hun herkomst uit het Evangelie stammen of daarmee verband houden.

Ik wil eerlijk bekennen, dat ik deze kant van het deconfessionaliseringsproces allerminst toejuich. Het is bekend, dat men dit in K.V.P.-kring mede fundeert op sommige uitspraken van het Vaticaanse Concilie, o.a. die, welke betrekking hebben op de „autonomie van het binnenwereldlijke”. Maar is de *geest* van dit Concilie niet veeleer deze geweest, dat men zich hernieuwd door het Evangelie wilde laten bezielen en toespreken, en het in zijn concrete betekenis voor déze tijd wilde doorgeven? Is de les van het Concilie voor de K.V.P. dan ook niet veeleer hierin gelegen, dat men als politieke partij niet tekort zal mogen doen aan de wereldwijdsheid en de actualiteit van het Evangelie, ook niet in haar rechtstreekse betekenis voor de politieke vragen van onze tijd?

Ik stel deze vragen, omdat het hier gaat om zaken van groot gewicht. Want wanneer de K.V.P. zou doorgaan op het pad van de deconfessionalisering, zoals dat hierboven omschreven is, legt dat m.i. dynamiet onder elk streven naar één overkoepelend christen-democratisch partijverband. Bovendien geloof ik, dat de K.V.P. zich al deconfessionaliserend in eigen vlees snijdt. Want door te deconfessionaliseren in de boven bedoelde zin maakt de K.V.P. intern ruim baan voor de opmars naar het louter-programmatische; in de praktijk kan het deconfessionaliseringsproces dienst gaan doen als de wegbereider voor de overwinning van het pragmatisme in deze partij. En juist een partij als de K.V.P. kan hierdoor voor de kiezers de enige aantrekkelijkheid verliezen die zij nog bezit. Het enige wat een volledig gedeconfessionaliseerde K.V.P. aan typisch eigen geestelijk erfgoed kan behouden, is m.i. haar begeerte tot politiek-maatschappelijke synthese; een begeerte die overigens tot diep in het verleden, tot in de oorsprongen van de Thomistische maatschappijbeschouwing, teruggaat.

Een niet-bezielend socialisme

Er zit een zekere tragiek in de ontwikkeling van de Partij van de Arbeid. Deze partij is opgezet, om aan de vernieuwing van de Nederlandse partij-verhoudingen gestalte te geven; een begeerte tot vernieuwing, die werd gedragen door een inspirerende overtuiging: het democratisch socialisme. Dit inspirerende socialisme was niet minder dan het concentratiepunt van alle politieke uitingen van de Partij van de Arbeid; en het maakte die partij tot een boeiende partij, hoe zeer men ook met haar in principieel opzicht van mening mocht verschillen. Dit geestelijke concentratiepunt was bijvoorbeeld voldoende sterk, om binnen de P.v.d.A. de opvatting mogelijk te maken, dat de keuze voor of tegen socialisatie er een was van doelmatigheid, namelijk van doelmatigheid ten opzichte van het bewerkstelligen van een democratisch-socialistische samenleving. Om het bewerkstelligen van die samenleving ging het; en men had de moed, de politieke wegen daar naar toe van meet af aan te relativeren. Of dat doel nu zou worden bereikt via socialisatie, via een commissariaat-algemeen belang in grote NV's, of via andere wegen, achtte men van secundaire betekenis.

De dubbele tragiek van de Partij van de Arbeid is nu, dat in de eerste plaats de vernieuwing van de partijverhoudingen zich buiten haar om dreigt te gaan voltrekken, en in de tweede plaats dat de Partij van de

Arbeid haar inspirerende samenbindende overtuiging, haar richtinggevend geestelijk concentratiepunt goeddeels is kwijtgeraakt. Daardoor is zij min of meer stuurloos geworden; eensdeels is zij in afwachting van de nieuwe inspiratie, die nieuwe partijen als D '66 aan het Nederlandse partijbestel zouden kunnen gaan bieden, en anderzijds stelt zij zich sterk open voor nieuwe linkse invloeden als die van „Tien over rood”. Deze laatste invloeden zijn echter wederom typisch-programmatisch⁵⁾; invloeden, die opnieuw oud-socialistische *methoden* en *wegen* centraal stellen en niet bijdragen tot het herstel en de vernieuwing van een inspirerende, samenbindende politieke visie.

Er ligt dan ook naar mijn mening een onlosmakelijk verband tussen de opmars van het pragmatisme in politiek en partijkeuze enerzijds en de niet bezieldde, niet innerlijk gedreven houding van zowel de K.V.P. als de P.v.d.A. anderzijds.

De kiezers die op een partij als D '66 hebben gestemd, hebben m.i. niets anders gedaan dan de consequenties getrokken uit hetgeen zij bij hun eigen partijen in aanzet reeds volledig aantreffen: een goeddeels ont-zieldde politiek en een hang naar het — zo bedrieglijke — puur programmatische. Tegen het pragmatisme in de politiek zijn alleen werkelijk doorlééfde, werkelijk richtinggevende geestelijke overtuigingen opgewassen; niet die overtuigingen, welke slechts in naam worden aangehangen, en waarvoor men zich dan ook in het openbaar min of meer schaamt.

De anti-revolutionaire koers

Intussen mag ons dit alles niet verleiden tot het koesteren van de overtuiging, dat deze belangrijke verschuivingen in de geestelijke habitus van partijen en kiezers buiten onszelf om zouden gaan. De vlucht in het puur-programmatische — die door velen luidkeels als een daad van grote moed wordt aangeprezen — ligt ons niet minder na dan anderen. En de vraag, of het Evangelie inderdaad de drijvende kracht is van ons politieke handelen, kan in onze tijd niet gauw te veel en te aanhoudend worden gesteld. In andere partijen spréékt men over deconfessionalisering; maar geven ook wij anti-revolutionairen ons daar in *feite* niet aan over? Ik besef dat dit een brutale vraag is; maar brutale vragen kunnen soms heel nuttig zijn.

Bij deze losse vragen en constateringën zullen we echter niet mogen blijven staan. We zullen ons ook opnieuw hebben te bezinnen op de taak en de plaats van onze partij in deze tijd. Daarbij is die „taak” het belangrijkste, en de „plaats” van onze partij daaraan ondergeschikt; de A.R.P. zal nimmer als een doel op zichzelf mogen worden beschouwd en gehandhaafd.

Bij wijze van afronding van dit artikel zou ik over die „eigentijdse” taak en plaats van de A.R.P. nog twee dingen willen opmerken.

a. Pragmatisme als uitdaging

Wanneer inderdaad het pragmatisme binnen de bestaande politieke partijen in toenemende mate veld wint, en zelfs aanleiding geeft tot de forse entree van nieuwe politieke partijen — dan betekent dat voor een partij als

⁵⁾ Vgl. ook de naam: „Tien over rood”; deze stroming kiest als haar kenmerk tien *programmapunten*.

de anti-revolutionaire een uitdaging op leven en dood! We kunnen dan onmogelijk langer volstaan met het uitzetten van de fronten tegenover bestaande — maar *geestelijk* wegkwijnende — stromingen als socialisme en liberalisme. Wij zullen ons als christelijke politieke partij dan tevens en vooral waar hebben te maken tegenover het *politieke pragmatisme*, dat elke rechtstreekse geestelijke voedingsbodem als inspiratiebron negeert.

Het is van groot belang er daarbij op te wijzen, dat dit „waarmaken” daarbij nog niet is bereikt, wanneer de verborgen geestelijke drijfveren van de pragmatische politieke partijen en hun voormannen zijn ontmaskerd. De A.R.P. zal zich eerst dan tegenover het pragmatisme in de politiek hebben waargemaakt, *wanneer zij tegelijkertijd volledig beginselpartij en volledig programmapartij is*; anders gezegd: wanneer zij een concreet en uitgewerkt program nastreeft, dat tot in zijn vezelen zijn gerechtigheid ontvangt vanuit het Evangelie. Want zij kan op twee manieren tegenover het politieke pragmatisme falen. Zij kan falen door te volstaan met een beroep op het Evangelie, zonder daar een duidelijke politieke uitwerking aan te geven over de gehele breedte van de politieke problematiek; ofwel zij kan falen door aan een program en een concreet beleid vorm te geven dat zij niet vanuit het Evangelie beleven en motiveren kan. Op beide manieren graaft de A.R.P. langzaam maar zeker haar eigen graf.

Een hopeloze situatie? Een bij voorbaat verloren strijd? Geen sprake van. Wie dat zegt of denkt, heeft het besef verloren, dat de actie-radius van het Evangelie niet beperkt is tot „geestelijke” zaken, maar het *gehele* leven en de *gehele* wereld omvat. Kuyper zei het in zijn dagen als volgt: „Men blijft altoos hangen in het geestelijke, steeds in eenzelfde kring van gedachten omlopende, en laat daardoor na de volle Christus te prediken, wiens Evangelie zo klaarlijk toont, dat Hij ook op het sociale leven wilde inwerken, het oordeelde gelijk het was, en het tot beter heiligen wilde”⁶⁾.

Anders gezegd: ook de strijd tegen het politieke pragmatisme kan door ons wel ter dege worden gevoerd. Mits wij dan onze politieke houding niet laten bepalen door het *defensief* inzake een christelijke partijformatie, maar laten bepalen door het *offensief van het Evangelie zelf!* Want laten wij onze opdracht als christenen in de politiek niet misverstaan: die opdracht is niet, uit het Evangelie via rationele gedachtengangen enkele programma-punten „af te leiden” — het cultuuroptimisme zit ons nog steeds dwars — maar die opdracht is, doorgang te geven aan wat het Evangelie *zelf*, van *huis* uit, ten aanzien van het politieke gebeuren van deze tijd te zeggen heeft. En dat is ongelooflijk concreet, op de man af, niets en niemand ontziend. Zelfs onze bestaande samenlevingsstructuren komen niet ongeschonden vandaan onder de onverbiddelijke, kritische toets van dat Evangelie.

Overal waar die structuren zelf aanleiding vormen tot zonde en tot het wortel schieten van maatschappelijke misstanden, staat het Evangelie als het ware „programmatisch” tegenover hen. En onze zeer bescheiden taak is, aan de stem van dat Evangelie in ons eigen leven, maar ook in ons maatschappelijk samenleven, doorgang te verlenen; er in alle menselijke zwakheid getuige van te zijn.

⁶⁾ *De Christus en de sociale noden*, blz. 53.

b. De katholiciteit der frontvorming

Tenslotte zullen we uit de recente ontwikkelingen en verschuivingen ook consequenties moeten trekken ten aanzien van de *plaats* van de A.R.P. in ons politieke nationale leven. Tegen de achtergrond van een oprukkend pragmatisme, een de-confessionaliserend katholicisme in de K.V.P., en een gedesinspireerd socialisme in de Partij van de Arbeid, is m.i. de voornaamste consequentie deze, dat de A.R.P. op langere termijn een belangrijke bijdrage zal kunnen en moeten leveren aan de totstandkoming van een politieke concentratie van al degenen, die — ongeacht hun kerkelijke herkomst — ook in de huidige tijd een concreet en bewust-*Evangelische*, niet pragmatische politiek voorstaan, en daarbij een open oog hebben voor de maatschappij-kritische functie van dat Evangelie ⁷⁾.

Dit streven is een streven op *langere* termijn, waarbij ik bovendien geheel in het midden laat of deze nationale concentratie al of niet uit één partijformatie moet bestaan, alsook of de A.R.P. al of niet in die ene partijformatie moet opgaan of overgaan. En dat niet, omdat ik er voor terug zou schrikken me hier duidelijk uit te spreken, maar eenvoudig, omdat het zich *vastleggen* op deze concrete toekomstige vormen — ik spreek dus niet over een gemeenschappelijke *bezinning* op die vormen — onverstandig en voorbarig zou zijn.

Want we staan thans aan het begin van ontwikkelingen, waarvan het beloop nog geenszins valt te overzien, en die men enigszins in hun beloop moet kennen om tot meer concrete voorstellen te geraken. Vooral drie ontwikkelingen van wellicht beslissende betekenis zijn daarvoor te onzeker: in de *eerste* plaats het verdere beloop van het deconfessionaliseringsproces in de K.V.P. (zal zich dit ongewijzigd voortzetten, of zullen zich tegenkrachten ontwikkelen?) —; in de *tweede* plaats het bezinningsproces in de Wereldraad van Kerken (zal de bezinning aldaar op de betekenis van het Evangelie voor moderne maatschappelijke vragen goede en meer concrete vruchten gaan dragen?) —; en in de *derde* plaats de wijze van opstelling van onze eigen A.R.P. (zal men er in slagen, de leuze van een politiek „uit de eigen radicaliteit van het Evangelie” metterdaad ook inhoud te geven?).

Welke concrete wegen tot hergroepering moeten worden ingeslagen, zal m.i. rechtstreeks afhankelijk zijn van de wijze, waarop zich deze drie processen gaan ontwikkelen. Dat kan alleen in samenhang daarmee worden uitgemaakt.

Wat m.i. echter thans wel reeds kan worden vastgesteld, is, dat de voorstanders van zulk een bewust-Evangelische nationale concentratie niet alleen kunnen en mogen worden gezocht binnen de „gereformeerde gezindte”. Ook in het a.r. beginselprogram wordt bij de kenschetsing van de term „anti-revolutionaire richting” dit criterium niet aangegeven. De enige daar gebezigde maatstaf is — zeer terecht — op staatkundige verhoudingen toegespitst, namelijk op de bereidheid om in te stemmen met de belijdenis, dat overheid en volk aan de macht van Christus zijn onderworpen en naar Zijn Wet en Evangelie hebben te luisteren. Voor allen, die deze belijdenis daadwerkelijk tot de hunne maken, behoort de A.R.P. reeds thans haar

⁷⁾ Met opzet stel ik ook hier de maatschappijkritiek als *functie* van het Evangelie, en niet als doel in zichzelf; de radicaliteit van het Evangelie mag niet met radicalisme worden geïdentificeerd.

deuren wijd open te zetten, ongeacht of zij nu gereformeerd, hervormd of katholiek zijn ⁸⁾).

Niet alleen in de diepte, maar ook in de breedte geeft de verkiezingsuitslag dus alle aanleiding tot nieuwe bezinning en heroriëntering. Wij zullen hierbij echter heel nuchter moeten blijven en niet door organisatorische vondsten en handgrepen ontwikkelingen moeten forceren, die voor het dragen van vruchten hun tijd volledig nodig zullen hebben.

EEN NIEUWE KONING IN EEN NIEUWE GRONDWET

DOOR

DR. J. T. VAN STEGEREN

1. Een van de kenmerken van ons staatsrecht is de onduidelijkheid, veroorzaakt door het niet (meer) passen van de grondwettelijke regeling en voorstelling van onze staatsstructuur op verschillende feitelijke staatsrechtelijke en staatkundige situaties.

De positie en betekenis van de koning zijn aan die onduidelijkheid en de daaruit ontstane begripsverwarring wel allerminst ontkomen. Het is niet ondenkbaar dat die begripsverwarring een van de oorzaken is van het feit dat vooral in jongerenkringen („de jeugd wil graag radicaal en eerlijk zijn”) de betekenis van het koningschap discutabel wordt gesteld.

Van een scala van voorstellingen over de plaats van de koning in ons staatsbestel wil ik er slechts een tweetal noemen.

In a.r.-kringen — en daar niet alleen — komt men geregeld de voorstelling tegen van „de Koningin, die in haar zware taak wordt bijgestaan door de ministers”. Een voorstelling waartoe ons geschreven staatsrecht een eerste aanleiding geeft, maar die toch wel ver verwijderd is niet alleen van de realiteit van het dagelijks staatkundig bedrijf, maar ook van ons hedendaags staatsrecht.

Daartegenover wil ik noemen een bericht in *Het Vaderland* van 25 juni 1966, volgens hetwelk minister-president Cals en de ministers Samkalden en Smalldenbroek op een vraag van enkele kamerleden hadden geantwoord dat „al jaren als beleidslijn geldt, dat geen adeldom meer wordt verleend. De regering heeft geen reden gezien in het onderhavige geval van deze beleidslijn af te wijken en het jonge paar (bedoeld zijn Prinses Margriet en Pieter van Vollenhoven) wenste dit evenmin”. Onder dit bericht heeft de redactie de volgende opmerking geplaatst: „In deze memorie balanceert de regering wel heel erg op de rand van ons constitutionele bestel, stapt zij zelfs naar onze mening naar de verkeerde kant. Immers niet de regering beslist formeel over al dan niet verlenen van adeldom. Dat is 'n Koninklijk prerogatief, waarvoor de regering alleen de verantwoordelijkheid draagt krachtens onze constitutionele monarchie. De formulering had moeten

---

⁸⁾ Opmerkenswaard is, dat volgens de V.U.-enquête de winst van de A.R.P. voor 52% bestond uit hervormde stemmen en voor 17% uit rooms-katholieke.

luiden: „de regering ziet geen reden te adviseren tot afwijking”. Nu wordt de verhouding onzuiver gesteld.”

Terwijl de eerstgenoemde voorstelling uitgaat van de identiteit van koning en regering, doet de redactie van *Het Vaderland* het voorkomen dat ministerraad en regering identiek zijn en dat de regering geen beslissing mag nemen in zaken die in de Grondwet aan de koning als een prerogatief zijn voorbehouden. Voegt men daaraan dan nog de opvatting toe dat de regering geen staatsorgaan is¹⁾, dan is het niet overdreven te spreken over begripsverwarring.

Hoe liggen de feiten hier nu eigenlijk en wie heeft er gelijk? In het volgende wil ik proberen een bijdrage te geven tot een betere gedachtenvorming over deze vragen. Als uitgangspunt zou ik daarbij willen nemen het begrip „koninklijk prerogatief”, een begrip dat in de geciteerde redactionele opmerking als argument is gebruikt en dat ook in de gedachtengang in de hierbovenbedoelde kringen niet onbekend is.

2. Hoewel we de term koninklijk prerogatief nog herhaaldelijk tegenkomen in gesprekken en geschriften, blijkt bij het raadplegen van de in deze eeuw verschenen handboeken over staatsrecht dat in de alfabetische registers het trefwoord „prerogatief” alleen voorkomt in Ouds *Het constitutioneel recht van het Koninkrijk der Nederlanden*. Dat geeft wel een zekere indicatie dat het i.c. niet om een essentieel staatsrechtelijk begrip gaat.

Van Dale's *Groot Woordenboek der Nederlandse Taal* geeft van het woord „prerogatief” de volgende omschrijving: *prerogatief*, recht dat iemand of een groep van personen heeft boven anderen en hem onderscheidt van degenen die het niet hebben, bep. als teken van aanzien, voorrecht: *een prerogatief van de kroon*, aan de regerende vorst voorbehouden recht (bv. het recht van munt, van gratie enz.).

De aan het slot van deze omschrijving genoemde voorbeelden maken het inzicht in de betekenis van het woord voor de Nederlandse verhoudingen niet bepaald duidelijker. Het recht van de munt, genoemd in art. 73 Gw. is door de opneming van de artt. 191 en 193 Gw. in 1815 en 1848, niets anders dan het recht van de regerende vorst om zijn beeltenis op de munt te doen stellen, dus een recht honoris causa zonder enige materiële betekenis²⁾, terwijl het recht van gratie niet het recht is van de regerende vorst persoonlijk, maar van het staatsorgaan de Kroon, dus van de Koning en de ministers samen.

Zoals ik al aangaf heeft Oud in zijn handboek (II, blz. 186—187) aandacht aan de prerogatieven gewijd. Na te hebben betoogd dat de macht van de koning reeds vanaf de Grondwet van 1814 een onbepaalde bevoegdheid is die in beginsel haar beperking slechts vindt in bijzondere bepalingen in grondwet en wet, noemt Oud een drietal redenen waarom toch bepaalde bevoegdheden in de Grondwet apart worden genoemd:

1e. Er zijn eenmaal van oudsher een aantal attributen, die als uit hun aard tot het wezen der koninklijke macht behorende worden beschouwd.

¹⁾ Zo dr. J. R. Stellinga in *Tijdschrift voor Overheidsadministratie*, 1966, nr. 1052.

²⁾ Merkwaardig is dat alle successievelijke Muntwetten sedert 1816 zelf hebben bepaald welke munten wel en welke niet de beeltenis van de koning zullen dragen.

Men duidt ze veelal aan als de „prerogatieven” der Kroon. Deze heeft ook onze Grondwet uitdrukkelijk voor de koning willen reserveren. Oud noemt dan: bestuur der buitenlandse betrekkingen, het recht van oorlog en vrede, het verlenen van gratie e.d. Deze onderwerpen werden daardoor aan de bemoeiingen der Staten-Generaal onttrokken; door de ontwikkeling van het parlementaire stelsel hebben de Staten-Generaal echter toch een grote invloed gekregen; in 1866—1868 werd uitgemaakt dat de Staten-Generaal de ministers ter verantwoording kunnen roepen ook met betrekking tot de uitoefening door de Koning van een prerogatie.

2e. Opneming van prerogatieven in de Grondwet vond ook plaats om die macht gelijktijdig te beperken door bv. de uitoefening daarvan aan bepaalde regels te binden.

3e. Aan de Koning werden niet alleen bevoegdheden gegeven om zijn macht af te bakenen tegenover de Staten-Generaal maar — vooral in 1814 — ook om de grenzen te trekken tussen het centraal gezag en het provinciaal en plaatselijk gezag.

Het komt mij voor dat dit derde argument zeker niet van minder betekenis is dan de beide andere argumenten. Daarbij valt ook te bedenken dat het moeilijk is in Nederland te spreken over attributen die „van oudsher” tot de koninklijke macht hebben behoord. Nederland was immers eeuwenlang een republiek en maakte zowel in de 17e als in de 18e eeuw bovendien een langdurig stadhouderloos tijdperk mee; het bestuur van de buitenlandse betrekkingen en het recht van oorlog en vrede was in ons land gedurende enkele eeuwen een zaak van de Staten der provinciën en van de Staten-Generaal, en zelfs wel van steden.

Voor de periode van 1814 tot 1848 kan men inderdaad spreken van een prerogatief van de Kroon als een „aan de regerende vorst voorbehouden recht” (Van Dale), voorzover dat recht althans niet bij of krachtens de Grondwet was beperkt. Staatsrechtelijk gezien waren de ministers toen de dienaren van de koning die de persoonlijke bevelen van de koning hadden uit te voeren (art. 75 Gw. 1815; 74 Gw. 1840), al trad in de laatste jaren vóór 1848 reeds een verandering in de verhouding op. In 1848 werden door de invoering van de politieke ministeriële verantwoordelijkheid de verhoudingen binnen de Kroon en tussen Kroon en parlement echter geheel anders, hetgeen in de gebeurtenissen van de jaren 1866—1868 voor goed werd bezegeld.

Waar het zwaartepunt behoort te liggen, bij de Kroon dan wel bij het parlement, hangt af van factoren die hoofdzakelijk buiten het staatsrecht liggen. Thorbecke zag als de beste staatsvorm die, waarin regering en volksvertegenwoordiging als een verband van elkaar wederkerig beperkende organen functioneerden. Aan het einde van de 19e eeuw en in het begin van deze eeuw werd in de staatsrechtwetenschap en voor een deel ook in de praktische politiek het zwaartepunt verlegd naar het parlement. Zo sprak Oppenheim van „volksregering bij vertegenwoordiging”, leerde Krabbe dat onze staatsvorm niet was een „constitutionele monarchie”, maar een „representatieve volksregering” en wees Struycken bij herhaling op het monistische democratische karakter van onze staat. Omstreeks het begin van de eerste wereldoorlog begon zich, aanvankelijk alleen in de praktijk doch naderhand ook in de theorie van het staatsrecht een kentering af te tekenen en ontwikkelde zich een nieuw evenwicht in de ver-

houding Kroon—Staten-Generaal. Van verschillende zijden is betoogd dat zich na de tweede wereldoorlog opnieuw een monisme ontwikkeld heeft, ditmaal met het overwicht bij de Kroon (het parlement als papieren tijger!).

Waar het zwaartepunt in de zojuist genoemde verhouding ook ligt en ongeacht of daarin van een monisme dan wel van een dualisme gesproken moet worden, in alle omstandigheden zijn de ministers voor alle daden van de Kroon verantwoordelijk tegenover het parlement. Die daden kunnen misschien vanuit een bepaalde historische gezichtshoek worden onderscheiden in prerogatieven en andere daden, staatsrechtelijk gezien bestaat tussen beide geen enkel onderscheid en is een dergelijk onderscheid in de competentie van de Kroon alleen maar verwarringwekkend.

3. Al heeft het geen staatsrechtelijke betekenis te spreken over de prerogatieven van de Kroon, in de zin van Koning en verantwoordelijke ministers, heeft het dan wellicht zin te spreken van prerogatieven van de koning persoonlijk binnen het staatsorgaan van de Kroon?

Ook in verhouding van koning tot ministers wordt wel gesproken van monisme en dualisme. Thorbecke, die zoals onder nr. 2 werd vermeld, sprak van de staatsvorm waarin regering en volksvertegenwoordiging als een verband van elkaar wederkerig beperkende organen functioneren, bedoelde met „regering” niet de koning of de koning met de minister(s) maar de minister(s)³⁾. Dit was in de vorige eeuw niet de algemeen gangbare opvatting en, zoals uit de staatkundige geschiedenis is bekend geworden, bleef de inbreng van de koning in bepaalde punten van regeringsbeleid een realiteit. Omstreeks de eeuwwisseling verdween evenwel in de staatsrechtwetenschap met de erkenning van een eigen plaats van de Kroon naast of tegenover het parlement — gememoreerd onder nr. 2 — ook elke notie van een eigen inbreng van de koning persoonlijk.

Toen het stelsel van evenredige vertegenwoordiging was ingevoerd, het aantal fracties in het parlement toenam, en van een bepaalde blokvorming zoals die zich ten tijde van het districtenstelsel had voorgedaan geen sprake meer was, groeide in de staatsrechtwetenschap het inzicht dat de koning althans ten aanzien van het benoemen van een kabinetsformateur binnen de grenzen van het parlementaire stelsel een eigen inbreng kan hebben door een persoonlijke keus uit verschillende potentiële formateurs. Een opmerkelijke opleving in de wetenschappelijke belangstelling voor de plaats van de koning in de regering had in de 30er jaren plaats door en naar aanleiding van publikaties van de Nijmeegse hoogleraren Kamphuisen en Romme, die beiden een antwoord zochten op de vraag in welke gevallen of tot op welke hoogte bij een verschil van gevoelen tussen koning en ministers het inzicht van eerstgenoemde zou moeten prevaleren.

In hoeverre al de genoemde staatsrechtelijke opvattingen in overeenstemming waren met de werkelijkheid is moeilijk te zeggen, aangezien het interne beraad tussen koning en ministers aan het oog onttrokken is. Naar buiten blijkt slechts en mag ook slechts blijken van een als eenheid optredende Kroon, d.i. van de koning en de verantwoordelijke ministers.

Deze verantwoordelijkheid van de ministers met de grondwettelijke

³⁾ Aldus mr. S. van Houten, *De staatsleer van mr. J. R. Thorbecke*, 1872.

daaraan gekoppelde onschendbaarheid van de koning gaat zover, dat de minister een koninklijk besluit moet verdedigen als *zijn* besluit en niet als een besluit van de koning persoonlijk waarvoor hij als minister de verantwoordelijkheid op zich neemt.

In hoeverre het persoonlijk inzicht van de koning een rol speelt bij de totstandkoming van de uiteindelijke verschijningsvorm van een regeringsdaad is, zoals hierboven reeds werd vermeld, aan het gezicht onttrokken. Veel zal ook hier afhangen van de desbetreffende materie, van de persoon van de koning en van de visie van het Kabinet op het koningschap en op de functie van de koning.

Wel staat vast dat binnen de bevoegdheidssfeer van de Kroon niet een bepaalde materie kan worden gerekend te behoren tot de prerogatieven van de koning, tenzij men de benoeming van de kabinetsformateur — ten aanzien waarvan de ministeriële verantwoordelijkheid in feite niet functioneert, met name niet als de formatie-poging niet slaagt en de uiteindelijk „uit de bus gekomen” minister-president met de mislukte poging(en) geen bemoeienis heeft gehad — als zodanig wil bestempelen.

4. Nu, zoals uit het voorgaande blijkt, de koning persoonlijk geen enkele publiekrechtelijke bevoegdheid heeft die *principeel gezien*⁴⁾ van het parlement of van de ministers een andere houding vereist dan andere (grond)wettelijke bevoegdheden van de Kroon, kan het niet anders of de tekst van de Grondwet moet de doorsnee burger een scheef beeld van onze staatsinrichting geven. De grondwetsartikelen die vóór 1848 over de bevoegdheden van de koning persoonlijk spraken, moesten na 1848 opeens anders worden gelezen en wel als artikelen die handelen over de Kroon, d.i. de regering, als het staatsorgaan bestaande uit koning en ministers.

Kan men ten aanzien van misverstanden met betrekking tot koninklijke prerogatieven nog zeggen dat die misverstanden berusten op een ondeskundig lezen van de Grondwet, van veel ernstiger aard is dat ook de goed gelezen Grondwetsartikelen over de bevoegdheden van de koning zover afstaan van de realiteit van ons staatsbestel dat dit tot onduidelijkheid in de verhoudingen moet leiden en daardoor tot onbehagen met betrekking tot de monarchale staatsstructuur.

Om dit te adstrueren wil ik even een vergelijking maken met de Belgische grondwet. Titel III van de grondwet heet „De Machten”. De titel begint met art. 25, waarvan het eerste lid luidt: „Alle machten gaan uit van de natie”. De daarop volgende artikelen van de titel handelen dan over de vier „staatsmachten”: wetgevende, uitvoerende en rechterlijke macht en als vierde de provinciale en gemeentelijke macht.

De Nederlandse geschreven constitutie daarentegen gaat althans wat de tekst betreft ervan uit dat alle machten uitgaan van de koning. En de hele praktische staatswerkzaamheid heeft zich daaraan formeel aangepast. De koning persoonlijk (Wij, Juliana enz.) kondigt de wetten af, door hemzelf „met gemeen overleg der Staten-Generaal” vastgesteld; de koning persoon-

---

4) Feitelijk zal wel een genuanceerde benadering wenselijk kunnen zijn; zo zullen ministerraad en parlement zoveel mogelijk persoonlijke voorkeuren van de koning met betrekking tot zijn familierechtelijke aangelegenheden veelal zwaarder moeten laten wegen dan m.b.t. bijvoorbeeld algemene monetaire problemen.

lijk heeft de uitvoerende macht (Wij, Juliana, op voordracht van enz.) en rechterlijke vonnissen dragen het opschrift: „In naam der Koningin”.

Meer en meer wordt het duidelijk dat het hier om een constructie gaat die — vooral ook door de sterke ontwikkeling van de overheidstaak — steeds minder de werkelijkheid dekt. Het handhaven van deze constructie wordt meer en meer aangevoeld als een instandhouding van een grote historische gevel die opgetrokken is vóór wat genoemd wordt „het geheim van Soestdijk”, maar waarvan het steeds minder een geheim wordt dat het kwantitatief maar een heel klein geheimpje kan zijn.

Ik weet het wel, oud-minister-president dr. Drees heeft in zijn *De vorming van het regeringsbeleid*, 1965, blz. 2 en 3, gezegd dat koningin Wilhelmina noch koningin Juliana eenvoudig maar ondertekenen wat haar werd voorgelegd en dat beiden diep geïnteresseerd waren in staatszaken en meer ervaring opdeden dan de wisselende ministers. Ik heb ook gelezen dat oud-minister-president dr. De Quay heeft gezegd persoonlijk de ervaring te hebben dat de Koningin over het algemeen goed op de hoogte is van allerlei zaken en niet aarzelt daarover haar eigen objectieve oordeel te geven.

Ik betwijfel deze uitspraken niet in het minst. Dat neemt echter niet weg dat het naar mijn mening in strijd met de werkelijkheid is en daarom in steeds breder kring „ergens” als onwaarachtig gevoeld zal worden, wanneer doorgedaan wordt met een groot deel van het gehele overheidsbedrijf op naam van de koning te schuiven.

In administratief beroep worden jaarlijks honderden en nog eens honderden geschillen door de koningin quasi-persoonlijk (Wij, Juliana, op voordracht van enz.) beslist; jaarlijks worden door de koningin quasi-persoonlijk een schier ontelbaar aantal wetsontwerpen ingediend en algemene maatregelen van bestuur en andere koninklijke besluiten vastgesteld. Het is een ieder duidelijk dat in ons staatsbestel de koning niet alle stukken die hij tekent ook serieus inzielt, laat staan beoordeelt. Geen enkel menselijk brein zou daartoe in het kleine aantal uren dat een mens per dag ter beschikking staat, in staat zijn. Dat behoeft ook niet en niemand mag dat verwachten. Wel zal de koning zich moeten oriënteren over het gehele regeringsbeleid, ook voorzover het niet aan hem wordt voorgelegd in door hem te tekenen stukken. In hoeverre de taakomschrijving, neergelegd in de door de koning bij de beëdiging afgelegde eed in de huidige verhoudingen nog moet worden gezien als een omschrijving van de taak van de koning persoonlijk dan wel van de „King in council” blijve hier onbesproken.

Een nog verder gaande consequentie van de staatkundige ontwikkeling van de laatste eeuw is dat thans niet meer de Kroon maar de ministerraad naast „de wetgever” het belangrijkste staatsorgaan is. In de ministerraad worden de grote beleidsbeslissingen over het bestuur van ons land genomen, beslissingen die steunen op een regeringsprogram dat door politieke figuren tijdens de kabinetsformatie is opgesteld buiten ruggespraak met de koning, beslissingen die soms niet in een schriftelijk koninklijk besluit worden neergelegd en dus ook feitelijk buiten het directe bereik van de koning liggen, beslissingen tenslotte waarvan de vastlegging in een koninklijk besluit vaak de formele eindfase is van een besluitvormingsproces waarop haast niet meer onder eventuele aandrang van de koning is terug te komen.

Wil men deze realiteiten niet zien dan kan men nog enige tijd blijven

spreken over ministers wier taak het is de koning bij te staan, te assisteren bij de vervulling van zijn zware taak. Een steeds groter deel van de bevolking zal echter met een zekere wrevel gaan aankijken tegen de ondoorzichtige constructie van het centrale landsbestuur, vooral omdat een nuchtere analyse van de rollen die de onderscheiden staatsorganen in het staatsbestel spelen — en een dergelijke benadering van de problematiek ligt in de geest van deze tijd — steeds duidelijker zal maken dat de invloedssfeer van de koning op het staatsbestel gering is, en ook gering moet zijn, als men de koning buiten het politieke strijdtoneel wil houden.

Daar komt nog de volgende moeilijkheid bij. Men kan eenvoudig niet een officiële verklaring geven van de feitelijke verhoudingen binnen de Kroon, teneinde het inzicht in de totstandkoming van de besluitvorming wat doorzichtiger te maken.

Immers zou worden naar voren gebracht dat de rol van de koning in het staatsbestel weliswaar onzichtbaar maar toch zeer reëel is, dan zal in verschillende kringen de kritiek worden gehoord dat zo'n reële rol slechts kan worden gespeeld door iemand die op democratische wijze gekozen is en niet door iemand die niet op grond van geschiktheid maar door geboorte die functie heeft verworven; zou daarentegen het accent worden verlegd naar de koning als symbool van de staatseenheid, dan zal voor velen, vooral bij hen die aan historische argumenten niet veel zin kunnen hechten, het koningschap degraderen tot een lege huls en als integratiefactor geen reële functie hebben.

Een belangrijke oorzaak van de ondoorzichtigheid van de staatsstructuur is mijns inziens gelegen in het feit dat de Grondwet niet spreekt over de ministerraad⁵⁾, waarvan ik zojuist heb gezegd dat hij feitelijk als staatsorgaan de Kroon in belangrijkheid is voorbijgestreefd.

Tot nu toe is de wetenschappelijke bezinning op de Nederlandse staatsstructuur vooral in de handboeken van het staatsrecht teveel aan deze gewijzigde situatie voorbijgegaan. Dit zal voor een deel zeker te verklaren zijn uit het feit dat door het ontbreken van grondwettelijke bepalingen met betrekking tot de plaats en de functie van de ministerraad in het staatsbestel deze ontwikkeling van de staatsrechtelijke verhoudingen gelegen is buiten de gangbare opzet van deze handboeken. Ik kan mij echter niet aan de indruk onttrekken dat ook dáárom aan deze ontwikkeling is voorbijgegaan omdat de gedachte leeft dat loyaliteit tegenover het Koninklijk Huis meebrengt dat niet over de realiteit wordt gesproken, maar dat die onder de dekmantel „het geheim van Soestdijk” aan het oog moet worden onttrokken en niet alleen in de praktische politiek, maar ook in de wetenschappelijke bezinning buiten beschouwing moet worden gelaten.

In de Proeve van een nieuwe grondwet is in artikel 31 de ministerraad genoemd:

- „1. De ministers zijn verenigd in de ministerraad.
2. De koning benoemt de voorzitter; deze draagt de titel minister-president.”

Daarnaast is voor het onderwerp van belang het artikel 29 van de Proeve luidende:

- „1. De ministers vormen tezamen met de koning de regering.

⁵⁾ Afgezien van art. 38 Grondwet.

2. De koning treedt op als hoofd van de regering.
3. Hij benoemt en ontslaat de ministers."

In de toelichting op dit artikel wordt gezegd dat het eerste lid de eenheid van koning en ministers, zoals deze in de loop van de staatkundige geschiedenis van het koninkrijk is gegroeid, tot uitdrukking brengt. Het tweede lid beoogt in de context van de overige bepalingen van dit artikel en van artikel 30 op duidelijke wijze aan te geven het staatsrechtelijke kader waarin de in de grondwet omschreven macht van de koning wordt uitgeoefend.

In het licht van deze laatstgenoemde zin van de toelichting wordt duidelijk waarom het tweede lid niet bepaalt: „De koning *is* het hoofd van de regering”, maar „De koning *treedt op* als hoofd van de regering”. We kunnen hierin een poging lezen aan te sluiten bij de staatkundige werkelijkheid dat de regering wel op naam, doch niet onder leiding van de koning naar buiten treedt. Moet een nieuwe grondwet — waarover de Proeve een gedachtenwisseling wil stimuleren — echter niet nog verder gaan en moeten de staatsrechtelijke functie en plaats van de koning en de verhouding koning—ministerraad in ons geschreven constitutioneel recht niet fundamenteeler worden herzien?

Voordat ik hierover nog enige gedachten wil opperen dient eerst een andere vraag te worden gesteld: kan — staatsrechtelijk gezien — aan de positie van de koning worden getornd; en wat betekent — historisch gezien — het Nederlandse constitutionele koningschap?

5. Een principieel debat over de betekenis van de souvereiniteit van het Huis van Oranje heeft ruim een eeuw geleden in het parlement plaats gehad naar aanleiding van de indiening door de regering (tijdens het ministerie-Thorbecke) van een wetsontwerp tot het stichten van een paleis voor de Staten-Generaal (*Handelingen 1863—1864*, II, d.d. 19 okt.; I, d.d. 31 okt.).

In de considerans van het wetsontwerp was vermeld:

„Alzo Wij in overweging genomen hebben, dat het wenselijk is het grondwettig verbond van Ons Stamhuis met het Nederlandsche volk, waartoe de grondslagen in November en December 1813 gelegd zijn, op eene waardige wijze te doen herdenken.”

In beide Kamers werd door verschillende leden fel geopponeerd; men zag in de term „grondwettig verbond” en in het plan ter ere van de herdenking van 1813 een Palais de la Nation te bouwen onverbloemde symptomen van de leer der volkssouvereiniteit. Vooral ook de wijze van opdracht van de souvereiniteit in 1813 en de wezenlijke betekenis daarvan kwamen daarbij in het geding.

Groen van Prinsterer uitte tegenover Thorbecke zijn kritiek op het wetsontwerp, hetwelk, volgens Groen, in de gebeurtenissen van 1813 de hoofdzakelijk miskende; het zweeg over de volksdaad der zelfbevrijding, gelijk ze, onder de leus van Oranje aangevangen en volbracht, met de gehele volkshistorie in verband staat. Door uitsluitend te spreken over het grondwettig verbond miskende het wetsontwerp dat er tussen Nederland en Oranje nog een andere betrekking bestaat, geworteld in een dankbare volksliefde en zeldzame verdienstelijkheid en waarvan ook, met het oog op volk en Stam-

huis kan worden gezegd: „Gloënde aaneen gesmeed, en zaâmverbonden/ In lief en leed”. Opmerkelijk is echter het vervolg van zijn betoog, kennelijk gericht tegen de sprekers die hem vooraf waren gegaan en die zich ook tegen het wetsontwerp hadden uitgesproken, te weten:

„Men zegt: in volle souvereiniteit werd de regering aan Oranje opgedragen, en het is uit vrije beweging dat de Souvereine Vorst daarna afstand deed om het vaderland met eene grondwet te begiften. Menigwerf heb ik dit ontkend en ik blijf het ontkennen. Ik beweer, dat Willem I tot het aanspraak maken op hetgeen men elders wellicht door *souvereiniteit* bedoelt, evenmin vrij als gezind was. De souvereiniteit kon niet anders zijn — ik herhaal het — dan een *Nederlandsche* souvereiniteit, van *republikeinschen* zin en geest doorvoed. Daarin, niet in ons grondwettig verbond, van den historischen bodem losgescheurd, lag nationale kracht.”

Deze visie op het primaat van souvereiniteit dan wel van Grondwet had Groen ook reeds gegeven in zijn *Handboek der Geschiedenis van het Vaderland*, 4e dr., blz. 795:

„Souvereiniteit, zonder constitutie, zou hij (Willem I) niet gewild hebben, al ware ze verkrijgbaar geweest, evenmin als ze verkrijgbaar geweest ware, als had hij ze gewild.”

De door Groen bedoelde republikeinse zin en geest komt wel pregnant naar voren in de volgende bekende passage uit het Plakkaat van Verlatingshe van 1581, welke wars is van elke idee van een droit divin van de vorst: „Also een yegelick kennelick is, dat. . . d'ondersaten niet en zijn van Godt geschapen tot behoef van den Prince om hem in alles als slaven te dienen, maer den Prince om d'ondersaten wille”.

Tijdens de republiek is de positie van de Oranje-stadhouders ook steeds een merkwaardige geweest; hun juridische positie was die van dienaar van de Staten, hun feitelijke daarnaast ook die van een vorst, met de internationaal erkende titel Zijne Hoogheid.

Groens standpunt sluit geheel aan bij hetgeen in 1813 en 1814 had plaats gevonden.

Prof. mr. L. W. G. Scholten heeft in zijn rede 1813. . . vrucht der tijden (inaugurele rede KMA 1963, waarin ook op de boven geciteerde uitspraken van Groen is geattendeerd) erop gewezen dat door de opdracht en de aanvaarding van de souvereiniteit op zeer gelukkige wijze de strijd over het primaat van Grondwet en souvereiniteit is vermeden. Hetzelfde zien we, aldus Scholten, in de redactie van het huidige artikel 10 Gw. Hogendorp begon de eerste redactie van zijn Schets met de zinsnede: De Koning zal de Kroon erflijk bezitten, enz. In de tweede redactie luidt het begin: De Koning bezit de Kroon erflijk. . . De door de grondwetscommissie gebruikte Schets (Willem en enkele anderen waren in de gelegenheid geweest hun bedenkingen te formuleren) luidde op dit punt: De Souvereine Vorst bezit de souvereiniteit erflijk. . . In de commissie is over het praeses c.q. het futurum niet gediscussieerd; volgens H. Brugmans zou de eindredactie echter te danken zijn aan Elout, t.w. De Souvereiniteit van de Verenigde Nederlanden is en blijft opgedragen aan. . .

Scholten zegt dan van een en ander (blz. 19/20):

„In de geamendeerde redactie, ontstaan na de november-gebeurtenissen, wordt door de praesensvorm uitgedrukt, dat het bezit van de souvereiniteit als feit wordt aanvaard, zonder meer.

In de definitieve redactie wordt in de merkwaardige coördinatie van „is en blijft” onder woorden gebracht, dat de Grondwet het feit, dat souvereiniteit vooraf gaat aan de Grondwet erkent, maar tegelijkertijd aan dit feit voor de toekomst haar sanctie verleent. Is en blijft, geen strijd over het primaat Grondwet en souvereiniteit, maar aanvaarding van onscheidbaarheid van beide, als feit vrucht van een eeuwenoude ontwikkeling, als norm vrucht van het in de Franse tijd tot ontwikkeling gekomen constitutie-begrip, in zijn geheel vrucht der tijden, continuïteit en discontinuïteit in harmonie verenigd.”

Indien ten aanzien van de plaats en functie van de koning in het Nederlandse staatsbestel een norm bestaat kan deze alleen gevonden worden in de historie, zoals deze hierboven is aangeduid en zich sedert de invoering van de ministeriële verantwoordelijkheid verder feitelijk moest ontwikkelen. Die norm komt dan niet uit boven het dualisme dat neergelegd is in de woorden „is en blijft”.

In het licht van deze norm en van de zojuist bedoelde verdere ontwikkeling, kan m.i. ook een reële betekenis worden toegekend aan het feit dat de programs van verschillende politieke partijen niet spreken van „het koningschap” maar van het grondwettelijke of constitutionele koningschap dan wel van het nationaal koningschap.

Door deze omschrijving van het koningschap worden in de programs der partijen de beide elementen „is en blijft” in hun betekenis van grondwettelijke erkenning van het feit en van de daaraan verleende grondwettelijke sanctie tot uitdrukking gebracht. Impliciet betekent dit echter ook dat alle verschuivingen in gezagsverhoudingen in ons staatsbestel en met name ook binnen de Kroon, die gezien kunnen worden als de consequenties van het zich — binnen het kader van een steeds herziene en herzienbare grondwet — evoluerende staatkundig leven, als legaal worden aanvaard.

6. Uitgaande van het feit dat het Nederlandse constitutionele koningschap toelaat in een nieuwe beschrijving van de staatsinrichting rekening te houden met de consequenties van het zich evoluerende staatkundig leven, zou ik, aansluitend bij de realiteit van de huidige verhoudingen en werkwijzen binnen ons staatsbestel, enkele gedachten willen lanceren over een herziening van de plaats en functie van de koning in ons staatsbestel en in een nieuwe grondwet, waardoor deze plaats en functie weer duidelijk in overeenstemming komen met de gegroeide en staatsrechtelijke situatie.

Een nieuwe grondwet zou m.i. als de twee voornaamste *staatsorganen* (de rechter laat ik buiten beschouwing) moeten noemen *de regering*, d.i. de ministerraad zonder de koning ⁶⁾ en de *wetgever*, d.i. de regering en de Staten-Generaal gezamenlijk. Met „staatsorganen” bedoel ik hier de competente rechtsvormers van de staat.

De functie van de regering zou moeten bestaan in het uitvoeren van die staatstaak die niet in de vorm van een wet, dus door de wetgever wordt

⁶⁾ Ook hier is de natuur reeds sterker geweest dan de leer, ook in officiële staatsstukken. Zie bv. de brief van minister-president Cals dd. 10 okt. 1966 aan de Voorzitter van de Tweede Kamer (zitting 1966—1967 — 8683, br. 4) inz. de nieuwe adviesaanvraag aan de Raad van State m.b.t. het inkomen van de Kroon; daarin wordt o.a. gezegd: „Daartoe gemachtigd door *Hare Majesteit de Koningin* heeft zij (*de Regering*) daarom aan de Raad van State de volgende vraagstelling voorgelegd enz.”

uitgevoerd. Die functie zal dus min of meer gelijk kunnen zijn aan die van de Kroon.

Naast — en in de systematiek van de nieuwe grondwet ook vóór — de regering moet worden genoemd *de koning*. De koning zou niet de functie moeten krijgen die hij nu formeel heeft en die in art. 29, tweede lid, van de Proeve ook is aangeduid, t.w. de functie van hoofd van de regering, maar de functie van *staatshoofd*.

Die functie zou twee facetten kunnen hebben. In de eerste plaats moet die functie inhouden de functie van *vertegenwoordiger* van de Staat als verband, als georganiseerde gemeenschap van overheid en burgers; in die functie zal de koning bijvoorbeeld kunnen optreden ter bekrachtiging van tractaten, nadat deze door het *staatsorgaan* de wetgever zijn goedgekeurd, en de Staat zelf daardoor tot verdragspartij is geworden.

Naast deze functie van staatshoofd zou de koning óók de functie van *staatsorgaan* dienen te behouden, evenwel met geënumereerde bevoegdheden, welke samenhangen met zijn algemene functie van staatshoofd; met name denk ik hier aan de bevoegdheden van de koning met betrekking tot de kabinetsformatie; daarnaast moet vooral worden gedacht aan functies die een meer formeel karakter dragen. Zo zou ook de afkondiging van wetten, tot stand gekomen in samenwerking van regering en parlement, door de koning kunnen geschieden.

Een bezinning op de wijziging van onze constitutie, met het doel de beschrijving van de staatsinrichting af te stemmen op het materieel geldende recht en de feitelijke verhoudingen, zal ook niet kunnen voorbijgaan aan een herijk en wellicht herziening van de formule van de eed die de koning na de aanvaarding van zijn ambt op grond van art. 53 Grondwet dient af te leggen. Daarbij zal er naar moeten worden gestreefd dat de in die eedsformule tot uitdrukking gebrachte functie zoveel mogelijk wordt gehandhaafd. Zoveel mogelijk, d.w.z. dat de bij de eed door de koning aanvaarde plichten in enigerlei vorm te realiseren moeten zijn binnen de geldende staatsrechtelijke verhoudingen.

De onschendbaarheid van de koning met de ministeriële verantwoordelijkheid zal namelijk bij de gehele regeling een van de voornaamste uitgangspunten dienen te blijven.

Het gaat in het bovenstaande nog om niet-uitgewerkte gedachten; zij hebben vooral ten doel een verdere gedachtenwisseling te stimuleren. Het hoofdmotief van het gehele stuk is echter te komen tot een staatsregeling die aansluit bij de realiteit en die niet het hele staatsbedrijf zich op naam van de koning laat afspelen, een regeling waarvan ieder de onwaarachtigheid moet gaan doorzien.

Het komt mij voor dat een betere aansluiting van de formele opzet van onze staatsinrichting aan de realiteit in de door mij gedachte richting niet zal gaan ten koste van het aanzien van de monarchie, maar integendeel ten faveure van het aanzien van het Koninklijk Huis zal werken. De taak van de koning in de door mij gesuggereerde opzet zal namelijk door ieder kunnen worden doorzien en de noodzakelijkheid van een staatshoofd in de aangegeven functie kan dan gemakkelijker worden begrepen dan thans. Het komt mij voor dat de *erfelijke* vervulling van *deze* functie, zolang die vervulling geschiedt door een lid van ons nationale Huis van Oranje, dan voor het overgrote deel van ons volk aanvaardbaar blijft en

verkieslijker dan de periodieke verkiezing van een president. Het nationale koningschap onder het Huis van Oranje zal dan voor vrijwel ieder aan duidelijkheid winnen en de integratiefactor blijven die het door de eeuwen heen in zo belangrijke mate tot zegen van ons volk geweest is.

DE TOEKOMST VAN HET INDUSTRIEBELEID

DOOR

DRS. A. SCHOUTEN

Het Maandverslag Arbeidsmarkt, de C.B.S.-conjunctuurtest en vele andere economische thermometers tonen aan, dat er iets aan het veranderen is in onze nationale economie. Vele ziekten worden ten tonele gevoerd om te typeren waar het momenteel aan schort. De Engelse ziekte fungeert daarbij als de sombere toekomst die ons te wachten staat, wanneer adequate maatregelen zouden uitblijven. Optimisten kenschetsen de huidige toestand als een lichte verkoudheid, realisten als een niet-ongevaarlijke griep, en zo weet ieder wel een verschijnsel uit de medische praktijk te kiezen, dat zijn opinie weergeeft ¹⁾.

Deze pseudo-medische diagnostiek levert soms interessante gevolgtrekkingen op. Het kan echter ook heel leerzaam zijn kennis te nemen van enkele structurele tendenties, die zich meer onder de directe oppervlakte van het economisch leven voltrekken.

Zonder dat gestreefd wordt naar volledigheid en uitputtendheid, zal ik trachten in het onderstaande enkele van die wat dieperliggende ontwikkelingen te belichten. Dit moet uiteraard niet als een geruststelling worden opgevat. Het is maar al te zeer bekend dat structurele verschuivingen conjuncturele spanningen in de hand kunnen werken en dat ook het tegenovergestelde zich kan voordoen. Structuur en conjunctuur zijn niet te scheiden, slechts te onderscheiden. En wanneer straks aandacht besteed wordt aan enkele structurele ontwikkelingen, gebeurt dat niet om daarmee conjuncturele zaken te verdoezelen, maar integendeel, om enkele fundamentele oorzaken aan het licht te brengen van de meer labiele situatie, waarin het Nederlandse bedrijfsleven terecht is gekomen.

Het is onmogelijk alle factoren in ogenschouw te nemen, die invloed hebben op de nationale economische ontwikkeling.

Daarom beperkt dit artikel zich tot:

1. enkele verschuivingen in de internationale arbeidsverdeling, en
2. enkele verschuivingen in de produktiestructuur, die het gevolg zijn van de technische vooruitgang.

Internationale arbeidsverdeling

De landen van Azië, Zuid-Amerika en Afrika verschijnen in toenemende mate met hun produktie op de wereldmarkt. In dit opzicht is Japan het

---

¹⁾ Voorbeeld: Nieuwjaarsrede 1967 voorzitter S.E.R.

meest sprekende voorbeeld. Japan, dat aan het begin van deze eeuw nog slechts fungeerde als afzetmarkt voor consumptiegoederen, heeft zich sinds 1945 ontwikkeld tot 's werelds grootste leverancier van schepen, motorfietsen en camera's, 's werelds tweede leverancier van synthetische garens en televisietoestellen, 's werelds derde leverancier van staal en cement en 's werelds vierde leverancier van auto's²⁾.

Hoewel dit inderdaad het meest sprekende voorbeeld is, verwerven ook andere jonge landen een steeds groter aandeel in de wereldproductie. Ik denk hier bijvoorbeeld aan de steeds toenemende stroom voedings- en genotmiddelen uit Argentinië, Brazilië en uit sommige ontwikkelingslanden in Afrika.

Het is duidelijk dat deze ontwikkelingen in de jonge landen via verschuivingen in de internationale arbeidsverdeling ook grote invloed hebben op de produktiestructuur van Nederland. Ik kom straks nog terug op deze beïnvloeding. Eerst wil ik enige aandacht besteden aan een tweede factor, die gevolgen heeft voor de produktiestructuur: de technische vooruitgang.

Technische vooruitgang

Men zegt wel dat we sinds 1945 beland zijn in de tweede industriële revolutie. De eerste werd veroorzaakt door de introductie van machines in de bedrijven. En de tweede wordt nu teweeggebracht door de voortgaande automatisering van het produktieproces, die mogelijk is dank zij de enorme vlucht, die de technische wetenschappen hebben genomen en dank zij de uitgebreide toepassingen van haar resultaten in het bedrijfsleven.

Als we de invloed van de technische vooruitgang op de produktiestructuur beschouwen, mogen we ons echter niet beperken tot de automatisering. Daarnaast is het van belang dat vele nieuwe materialen in de researchlaboratoria ontwikkeld worden, en dat fabrieksmatige productie daarvan dank zij de veelal uitgebreide toepassingsmogelijkheden vaak al spoedig op rendabele wijze mogelijk blijkt. Zodra het nieuwe materiaal in de vorm van vele produkten op de markt komt, ontstaat er een produkt-concurrentie tussen de oude en de nieuwe artikelen. En in deze strijd moet het oude produkt maar al te vaak het onderspit delven. Ik denk in dit verband bijvoorbeeld aan de nog steeds toenemende toepassingen van plastics in de bouwnijverheid, die, hoezeer ook op zichzelf toe te juichen, onder meer een zeer deprimerende invloed hebben op de resultaten van de greswarenfabrieken.

Een ander voorbeeld van produkt-concurrentie vinden we de verdringing van de traditionele textiel-artikelen door synthetische vezels, een ontwikkeling, die onder meer resulteert in bedrijfssluitingen en massa-ontslagen in de textiel-branche. Deze verschuivingen ten gevolge van de veranderingen in de internationale arbeidsverdeling en ten gevolge van de technische vooruitgang moeten vanuit macro-economisch gezichtspunt worden toegejuicht. Immers, zij zijn een symptoom van vooruitgang, en dus van algemene welvaartsverhoging. Maar deze ontwikkeling veroorzaakt tevens fundamentele moeilijkheden voor een aantal traditionele bedrijfstakken.

Nu kan een bedrijf, dat door deze ontwikkelingen te kampen krijgt met afzetstagnatie, daarop op twee manieren reageren.

²⁾ George D. Johnston Jr. in *Revue der Reclame*, 20-10-'66.

De ondernemer, die van mening is dat het summum van economische wijsheid gelegen is in „besparingen”, zal trachten zijn marktaandeel te behouden door een geforceerd streven naar lagere kostprijzen, op grond waarvan hij zijn prijzen tevens zou kunnen verlagen. Hij zal trachten het traditionele produkt te blijven verkopen, en meent dat dit bereikbaar zal zijn door introductie van de prijsconcurrentie. Wanneer het nieuwe produkt echter kwalitatief beter is of met een lagere kostprijs geproduceerd kan worden dan het oude, is dit een heilloze weg, die via steeds krimpende winsten uitmondt in noodzakelijke sluiting van het bedrijf.

De ondernemer, die weet dat „besparen” slechts in bepaalde gevallen een middel kan zijn om het economische doel: winstmaximalisatie te bereiken, zal op een geheel andere wijze reageren op de fundamentele afzetproblemen van zijn bedrijf. Hij zal, rekening houdend met alle omstandigheden, de mogelijkheden om zijn bedrijfscontinuïteit te waarborgen overzien, en uit deze mogelijkheden de beste selecteren. Die keuze kan bijvoorbeeld inhouden dat een greswarenfabrikant besluit om ook plasticprodukten voor de bouwrijverheid in zijn assortiment op te nemen. Alleen door voortdurend te kiezen uit alle alternatieve mogelijkheden, is de ondernemer in staat zijn bedrijf in steeds wisselende omstandigheden te continueren.

Maatregelen

Ik vlei me niet met de illusie, dat ik met het aanstippen van deze twee structurele veranderingen u een beeld heb gegeven van de fundamentele oorzaken van de meer labiele situatie waarin de nationale economie terecht is gekomen.

Er zijn veel meer factoren, die in dit verband een rol van betekenis spelen. Ik heb echter deze twee elementen aangestipt, omdat ze in belangrijke mate mede bepalend zijn voor de mijns inziens noodzakelijke maatregelen om uit de huidige impasse te geraken.

Terwille van de duidelijkheid zal ik dit pakket maatregelen globaal indelen in drie groepen, te weten:

1. de centrale economische programmering op middellange termijn,
2. de bedrijfstaksgewijze aanpak van de noodzakelijke herstructurering, en
3. de regionale aanpak van noodzakelijke stimulering.

Centrale economische planning

In traditionele opvattingen worden de vrije ruilverkeershuishouding en de centraal geleide economie als twee uitersten tegenover elkaar gesteld. In de eerste, zo zegt de conventionele leer, is de centrale planning ongewenst en onmogelijk. De noodzakelijke coördinatie van alle economische activiteiten wordt overgelaten aan het prijsmechanisme, dat als de grote marktregulator orde schept en handhaaft.

In de tweede, de centraal geleide volkshuishouding, wordt — nog steeds volgens de traditionele leer — het prijsmechanisme overboord gezet om plaats te maken voor een plannende centrale overheid, die prijzen en hoeveelheden vaststelt en dwingend voorschrijft aan alle onderdanen, zowel personen als bedrijven.

Volgens de klassieke economie was een verzoening van deze twee uiter-

sten op geen enkele wijze mogelijk. Deze theorie is echter niet houdbaar gebleken. Sinds het einde van de tweede wereldoorlog werd de noodzaak om tot een vorm van centrale planning over te gaan, óók in de westerse landen steeds sterker gevoeld. En men is zich dan ook in toenemende mate gaan occuperen met allerlei vormen van planning in de vrije markt-economieën. Daarbij is gebleken dat het in de praktijk wel degelijk mogelijk was om in een vrije ruilverkeersmaatschappij iets te doen aan macro-economische planning.

Waaruit is deze noodzaak om prognoses op te stellen nu voortgevloeid?

Volgens Galbraith³⁾ leidt de technische vooruitgang tot de noodzaak van planning. Want de technische vooruitgang werkt in de hand dat de produktietijd van het industriële produkt steeds langer wordt, dat de investeringen in het produktie-proces steeds toenemen, en dat de ten behoeve van de produktie benodigde kapitaalinstallaties steeds minder flexibel worden en dus minder in alternatieve toepassingen kunnen worden gebruikt. Deze drie factoren maken het noodzakelijk dat de ondernemer op het moment van zijn investeringsbeslissing een veel langere afzetperiode dan vroeger moet kunnen overzien. En dat is slechts mogelijk, wanneer de economische ontwikkeling zich zal afspelen binnen een bepaald kader. Welnu, om zicht te krijgen op dié economische ontwikkeling binnen dat kader is de centrale planning een noodzakelijkheid geworden.

Zo leidt de technische ontwikkeling tot een planning, die boven de kracht ligt van het individuele bedrijf en zo dwingt de techniek de bedrijven de hulp van de staat te zoeken. Ideologisch verschil van inzicht, dat in vroeger tijden van fundamenteel belang geacht werd bij het evalueren van centrale planning, verliest zijn betekenis. „Technical evolution may be a better source of central planning than ideological passion”, aldus Galbraith.

Aard van de planning

Tot goed begrip zij meegedeeld, dat deze noodzakelijke planning niet verward mag worden met de staatsplanning van de collectivistische economieën. De programmering die in de westerse landen meer en meer wordt toegepast, heeft geen taakstellend karakter en schrijft dus ook geen enkel economisch subject voor wat hij moet doen en wat hij moet laten. De macro-economische planning heeft slechts de bedoeling een wetenschappelijk-verantwoorde voorlichting te geven omtrent de toekomst, en heeft dus slechts een prognostisch, en geen taakstellend karakter.

Want dát geeft hetgeen het bedrijfsleven en de overheid nodig hebben: inzicht in de toekomstige ontwikkelingslijnen der economie. De ondernemingen hebben dit inzicht nodig om over langere perioden afzetprognoses te kunnen opstellen en de overheid om tijdig te kunnen signaleren op welke punten en tot op welke hoogte enige sociaal-economische bijsturing noodzakelijk zal zijn.

Samenvattend zou ik willen zeggen dat de moderne industriële gemeenschap zich van nature steeds meer ontwikkeld heeft en nog ontwikkelen zal tot een plan-economie.

³⁾ J. K. Galbraith: *Reith Lectures; 1966*, volgens verslag in *The Financial Times*, 14-11-'66.

Planning in Nederland

Ook in Nederland heeft men direct na de tweede wereldoorlog de basis gelegd voor planningsactiviteiten. Reeds in 1945 is immers het Centraal Plan Bureau als adviesorgaan van de overheid opgericht. Tot 1966 toe heeft het C.P.B. zich echter beperkt tot het opstellen van prognoses over een termijn van één jaar. Deze prognoses worden jaarlijks gepubliceerd in de vorm van de bekende *Macro-economische Verkenningen en -Plannen*.

Hoezeer deze jaarlijkse publikaties op zichzelf ook waardevol geacht moeten worden, steeds meer deed zich de behoefte gevoelen aan prognoses over een middellange termijn, bijvoorbeeld van vijf jaar. Daarom is het verheugend dat in 1966 de eerste middellange termijnprognose gepubliceerd is onder de titel: *De Nederlandse Economie in 1970*. Over de inhoud van dit geschrift schrijf ik nu niet; ik wil mij beperken tot enkele opmerkingen over de wijze waarop dit rapport tot stand gekomen is en over de betekenis die het voor het Nederlandse bedrijfsleven kan hebben.

Deze middellange termijnprognose is opgesteld in samenwerking tussen het Centraal Planbureau, het Ministerie van Economische Zaken en het bedrijfsleven. De inspraak van de Nederlandse ondernemingen heeft gestalte gekregen door participatie in een vijftal commissies, die de toekomstige ontwikkeling per branche bestudeerden. Het belangwekkende van deze prognose is namelijk niet alleen, dat het de eerste Nederlandse prognose is op middellange termijn, maar ook en vooral, dat de studie de toekomstige ontwikkeling in een zeventiental branches apart in ogenschouw heeft genomen. Dit moet van groot belang geacht worden, omdat — zoals we gezien hebben — de structurele tendenties per bedrijfstak een andere uitwerking hebben.

Tijdens de opstelling van het rapport al is er van de zijde van het bedrijfsleven op aangedrongen, dat het opstellen van zodanige prognoses in de toekomst zal worden voortgezet.

Dit zou kunnen gebeuren door de macro-economische gegevens middels extrapolatie jaarlijks te herzien, zodat steeds een vijfjaarsprognose ter beschikking is. De verwachtingen per bedrijfstak zouden met iets grotere intervallen — bijvoorbeeld van twee of drie jaar — opnieuw in ogenschouw genomen kunnen worden, zodat ook ten aanzien van de bedrijfstaksgewijze prognoses een steeds voortschrijdende toekomstverwachting ter beschikking zou zijn.

Deze studie is voor het bedrijfsleven vooral van belang, omdat kennis omtrent de toekomstige ontwikkeling van de afzetbepalende factoren een noodzakelijke basis vormt voor het concrete bedrijfsbeleid. Omdat dit de voornaamste betekenis van de studie is voor het bedrijfsleven, is er op aangedrongen dat de macro-economische gegevens van de studie „vertaald” zullen worden in een voor de bedrijven meer bruikbare vorm.

Het opstellen van een nationale economische programmering is ook van de grootste betekenis voor de tweede groep van maatregelen, die ik wil beschouwen: de bedrijfstaksgewijze aanpak van noodzakelijke herstructurering.

Herstructurering per bedrijfstak

De verschuivingen in de internationale arbeidsverdeling en de technische vooruitgang, tot uiting komend in automation en het ter markte verschijnen

van nieuwe produkten, geven de ene bedrijfstak nieuwe mogelijkheden, maar stellen de andere voor structurele aanpassingsmoeilijkheden. Welke de brances zijn, die in de nabije toekomst geconfronteerd zullen worden met deze structurele problemen, komt met name tot uiting in de middellange termijnprognoses. Tevens zal daaruit blijken welke die problemen zijn en tot op welke hoogte zij de continuïteit van de desbetreffende bedrijven in gevaar kunnen brengen. En op basis van die kennis kunnen vervolgens maatregelen ontwikkeld worden om per bedrijfstak de structurele moeilijkheden op te vangen.

In landen, waar men al wat meer ervaring heeft opgedaan met economische programmering op middellange termijn, is deze bedrijfstaksgewijze aanpak van industriële stimulering en herstructurering al goed van de grond gekomen. Ik denk hierbij met name aan Frankrijk⁴⁾. De Franse industrie zoekt momenteel naar een adequaat antwoord op de groter wordende internationale concurrentie. En men weet dat zo'n antwoord alleen te vinden is in krachtenbundeling, dat wil zeggen in concentratie en coördinatie van bedrijven tot grotere eenheden.

Fusies en samenvoegingen nemen in de Franse industrie, met name in de sectoren metaal en elektrotechniek, dan ook hand over hand toe. Dit is echter niet een autonome activiteit van het bedrijfsleven zelf.

De Franse regering beklemtoont de noodzaak van de industriële herstructurering en tracht daarbij stimulerend op te treden, óók financieel. Uit het Fonds de Developpement Economique et Social put de Franse overheid financiële steun, die per bedrijfstak wordt uitgekeerd teneinde het hoofd te kunnen bieden aan structurele moeilijkheden en teneinde een adequate aanpassing van de bedrijven aan de zich wijzigende omstandigheden mogelijk te maken.

Gelukkig is ook ons land kortgeleden de weg van de bedrijfstaksgewijze herstructurering en stimulering ingeslagen.

Ik kan in dit verband verwijzen naar de industriële herstructurering van Zuid-Limburg, die geheel toegespitst is op de structurele moeilijkheden, waarmee de steenkolenmijnen hebben te kampen. Want dat is het grote voordeel van de bedrijfstaksgewijze aanpak van zaken: dat de te nemen maatregelen geheel afgestemd kunnen worden op de specifieke problemen van de desbetreffende tak van bedrijf.

Een tweede voordeel is dat ter zake van de noodzakelijke herstructurering een nauwe samenwerking kan ontstaan tussen de erbij betrokken bedrijven en de overheid.

In dit laatste verband is interessant wat momenteel gaande is in de Nederlandse scheepsbouw⁵⁾. Het lijvige rapport dat in de loop van het vorige jaar over de structurele scheepsbouwproblemen is gepubliceerd stelt nadrukkelijk, dat alleen door nauwe samenwerking tussen bedrijfsleven en overheid de moeilijkheden overwonnen kunnen worden.

Door deze branchegewijze aanpak moeten deze beiden steeds beter op elkaar ingespeeld raken, want alleen in gezamenlijk verband zal men in staat zijn de moeilijkheden van de structurele stroomversnelling, waarin wij momenteel verkeren, op te lossen.

⁴⁾ Zie *Het Financiële Dagblad*, 13-10-'66.

⁵⁾ Rapport Commissie Nederlandse Scheepsbouw 1966.

Het is duidelijk, dat het initiatief tot het nemen van branchegewijze herstructureringsmaatregelen theoretisch zowel uit kan gaan van de overheid als van de industrie. Op praktische gronden mag men echter pas verwachten, dat de ondernemingen zich gezamenlijk zullen gaan wijden aan de taak om — dure — branchegewijze reconstructieplannen op te stellen, op het moment dat de regering bereid blijkt te zijn deze uitgangspunten te onderschrijven. Ik ben ervan overtuigd, dat vele branches die met structurele moeilijkheden kampen, over de know-how en het élan zullen beschikken om deze taak tot een goed einde te brengen. Maar dan moet eerst de regering het startschot geven!

Regionale stimulering

Tenslotte zou ik willen komen tot de derde groep maatregelen, die in verband met de structurele verschuivingen van belang zijn: de regionale stimulering.

De herstructurering van Zuid-Limburg maakt duidelijk, dat de grens tussen branchegewijze herstructurering en regionale stimulering niet altijd even scherp te trekken is.

Wanneer een gebied in industrieel opzicht een typische monostructuur heeft en de in dat gebied dominante industrie in structurele moeilijkheden raakt, zijn de noodzakelijke maatregelen uiteraard evenzeer voor de streek als voor de desbetreffende branche van betekenis.

Hoe dit ook zij, ook de regionale stimulering blijft in de toekomst van groot belang. Sinds 1948 is het regionale industrialisatiebeleid in Nederland gericht geweest op gebieden met een onvoldoende economische ontwikkeling. Dit kon bijvoorbeeld tot uiting komen in structurele werkloosheid, in een te kleine industriële aanzet, in een tekort aan verkeerswegen en in een lacune in het onderwijspatroon. Tot heden toe is deze specifieke gerichtheid op gebieden met een schrale economische voedingsbodem gehandhaafd. Op Europees niveau wordt echter steeds meer aandacht besteed aan de noodzakelijke steun aan oude industriegebieden, die te kampen hebben met een eenzijdige of verouderde productiestructuur en die tengevolge daarvan achteruitgaan⁶⁾. Zonder aan het industrialisatiebeleid, gericht op de jonge kernen, iets af te willen doen, ben ik van mening dat dit op Europees niveau reeds lang gevestigde standpunt ook gestalte moet krijgen in het Nederlandse regionale beleid. Een achteruitgang van een bestaand industriegebied is immers minstens even fnuikend voor het welzijn van de bevolking als het te weinig ontwikkeld blijven van een van oudsher agrarisch gebied. Ook in oude industriegebieden kan zich het gevaar van structurele werkloosheid voordoen, vooral wanneer het een industrieel mono- of duopatroom vertoont. En ook in oude industriegebieden blijft het wegstromen vaak in ergerlijke mate ten achter bij de behoeften van het verkeer. En tenslotte, ook in oude industriegebieden loopt men het gevaar, dat de onderwijsvoorzieningen niet meegroeien met de steeds evoluerende behoeften aan nieuwe en aan de eisen van de tijd aangepaste scholing en vorming, en dat de sociaal culturele wensen en verlangens van de bevolking door gebrek aan accommodaties niet voldoende tot hun recht kunnen komen.

⁶⁾ Eerste Rapport van de E.E.G.-Commissie over het regionale beleid in de E.E.G., 11-5-1965.

Conclusie en samenvatting

1. In dit artikel zijn enkele structurele tendenties beschreven, die het gebeuren in de Nederlandse economie op het ogenblik belangrijk beïnvloeden. Als zodanig heb ik genoemd:
  - de verschuivingen in de internationale arbeidsverdeling, onder meer tot uiting komend in de toeneming van het aandeel van sommige jonge landen in de wereldhandel (Japan);
  - de consequenties van de technische vooruitgang en van het ter markte verschijnen van nieuwe producten.
2. In het licht van deze tendenties zullen de volgende maatregelen nodig zijn:
  - voortzetting en „popularisering” van de middellange termijnplanning;
  - opstelling van reconstructieplannen per branche in onderling overleg tussen overheid en bedrijfsleven;
  - voortzetting van de regionale stimulering en uitbreiding daarvan tot oude industriegebieden-in-structurele-moeilijkheden.

VERMOGENSVerschillen

DOOR

A. F. LAFEBER

In het artikel van drs. G. H. Terpstra, getiteld *Vermogensaanwasdeling*, in het nummer van september 1966 wordt door de schrijver geconcludeerd aan de hand van enige cijfers, dat de vermogensongelijkheid in Nederland zeer groot is en nog steeds groter wordt, waarna gepleit wordt voor vermogensspreiding, welke bereikt zou kunnen worden via vermogensaanwasdeling.

Het mocht niet verwacht worden dat in een betrekkelijk beknopt artikel dit onderwerp volledig gedocumenteerd en aan alle kanten belicht zou worden. Zoals het echter nu ter lezing geboden is heeft het op mij en wellicht ook op anderen toch wel de indruk gewekt, dat belangrijke achtergronden onvermeld zijn gelaten, die toch moeilijk bij dit onderwerp gemist kunnen worden. Mag ik trachten enig aanvullend materiaal aan te dragen?

Het aangeboden cijfermateriaal is beperkt gehouden, m.i. te beperkt. De geboden vergelijking suggereert dat de vermogensaanwas van 1953 op 1963 extreem groot is geweest. Wil deze vergelijking goed beoordeeld kunnen worden, dan moeten m.i. hierin nog de volgende factoren worden betrokken:

- 1e. groei van de bevolking (van 1953 op 1963 ongeveer 15%);
- 2e. stijging van de kosten van levensonderhoud (ongeveer 30%);
- 3e. door de eerste twee factoren zijn de vermogensbezitters voor een groot deel van 1953 op 1963 opgeschoven naar een hogere groep. Velen, die in 1953 nog niet in de statistiek voorkwamen (beneden f 50.000,—) zijn in 1963 wel hierin gevallen. Voor een goede ver-

gelijking had de statistiek voor 1953 dus moeten beginnen met een groep van ongeveer *f* 38.000,— tot *f* 50.000,—;

- 4e. in hoeverre zijn de jaren 1953 en 1963 wel of niet maatgevend voor de omliggende jaren? In dit verband zij vermeld dat het ANP — CBS — indexcijfer voor aandelen voor 1963 381 aangeeft (1953 = 100). Ditzelfde cijfer is per ultimo 1966 270! Indien drs. Terpstra op blz. 226 onderaan terecht stelt dat de koersen van Nederlandse ondernemingen in de periode 1953—1965 met 275% zijn gestegen, kan hier dus aan toegevoegd worden dat de stijging 1953 — ultimo 1966 170% bedroeg. Het kan verkeren!

In de tweede cijferreeks, die drs. Terpstra geeft, zou het interessant zijn de reeks door te trekken naar bv. 1928. Praktisch zeker zouden dan deze cijfers nog wel heel wat grotere vermogensverschillen te zien geven dan de cijfers 1933 toen de internationale crisis veel vermogens belangrijk had gereduceerd.

Wel leerzaam lijken mij in dit verband enkele cijfers, ontleend aan het *Statistisch Zakboek 1940*, over de vermogens in enkele vooroorlogse jaren.

		Aantal aangeslagenen vermogensbelasting × 1.000 (a)					
		Bedrag der vermogens in miljoenen gld. (b)					
		1929		1936		1940	
Vermogensgroepen		a	b	a	b	a	b
<i>f</i> 16.000— 30.000		82,3	1755	83,6	1764	89,1	1895
„ 30.000— 50.000		45,3	1714	40,8	1541	45,1	1702
„ 50.000— 100.000		35,6	2443	29,2	1999	32,0	2190
„ 100.000— 200.000		17,0	2339	12,6	1723	14,1	1918
„ 200.000— 300.000		5,1	1232	3,6	875	4,1	983
„ 300.000— 500.000		3,8	1447	2,4	926	2,7	1008
„ 500.000—1000.000		2,4	1660	1,4	950	1,5	1001
„ boven <i>f</i> 1000.000		1,4	3075	0,6	1293	0,7	1479
		192,9	15666	174,3	11071	189,2	12176

Een zeer ruwe vergelijking met de cijfers uit 1953 en 1963 verkrijgt men door de vooroorlogse cijfers met 4 à 5 (stijging kosten van levensonderhoud) te vermenigvuldigen en met ongeveer 40% te verhogen in verband met uitbreiding van de bevolking. Het komt mij voor dat wij dan nu de vooroorlogse verschillen nog lang niet bereikt hebben.

Er zij ook nog aan herinnerd dat de genoemde gegevens ontleend zijn aan cijfermateriaal, dat opgebouwd is uit aangiften vermogensbelasting. In de vermogensbelasting zijn (globaal gesproken) niet opgenomen de rechten op uitkeringen van overheid of werkgevers (pensioenen, AOW e.d.). Deze rechten zijn in de naoorlogse jaren enorm toegenomen. Indien deze rechten bij het vermogen geteld zouden worden (de vermogensvergelijking zou hierdoor belangrijk aan zuiverheid winnen) zou het aantal (speciaal kleinere) vermogensbezitters vooral in de naoorlogse jaren op een veel hoger cijfer uitkomen. Een echtpaar van 65 jaar zou alleen aan recht op AOW dan al terecht komen boven *f* 50.000,— vermogen.

Ook is het m.i. goed zich af te vragen in welke mate diegenen, die thans in de klasse vermogensbezitters gegroepeerd staan, afsteken tegenover de

niet-bezitters. Het lijkt mij niet nodig met cijfers te bewijzen, dat de niet-vermogensbezitters van vóór de oorlog er belangrijk slechter aan toe waren dan de niet-vermogensbezitters van nu. Diegenen, die thans niet in de vermogensbelasting vallen zijn er, dooreengenomen, heel wat beter aan toe dan hun soortgenoten vóór de oorlog. De economische situatie van de gemiddelde Nederlander is belangrijk verbeterd. Hij beschikt over meer huisraad en heeft via sociale wetgeving enz. belangrijk meer zekerheid, met andere woorden hij behoeft heel wat minder jaloers te zijn op de vermogensbezitters dan zijn ouders wellicht waren.

Afgezien van wat cijfers ons kunnen leren over de nominale vermogens lijkt mij een veel belangrijker punt welke beschikkingsmacht de vermogensbezitters met hun vermogen in handen hebben. Deze beschikkingsmacht is in de loop van de jaren belangrijk afgenomen. De opbrengsten, welke uit het vermogen vloeien worden zwaar door belastingen getroffen. Vrije besteding van het vermogen wordt in vele gevallen belemmerd door fiscale en andere maatregelen. Heel wat Nederlandse vermogensbezitters zijn niet voor niets „fiscale alpinisten” geworden. Daarbij komt dat vermogensbezitters (= veelal personen met hoge inkomens) niet alleen zware directe fiscale lasten dragen, maar ook in de consumptieve sfeer extra-lasten hebben. (Geen subsidie voor studerende kinderen, maximale premie AOW, geen gesubsidieerde woning, enz. enz.). Met andere woorden de man, die voor de oorlog *f* 1 miljoen bezat, had hiermede veel meer machtsmiddelen in handen dan de man, die nu *f* 5 miljoen bezit. Ook de sociale voorzieningen en arbeidswetgeving hebben een grote inperking van de macht van vermogensbezitters teweeggebracht.

Ik noem dit alles niet, omdat ik deze inperking van de macht van de vermogensbezitters zou betreuren. Maar ik heb gemeend hierop te moeten wijzen, omdat het artikel van drs. Terpstra en vooral de populaire publicaties in dagbladen m.i. te veel de indruk teweegbrengen, dat de rijken maar steeds rijker worden, hetgeen gelijkgesteld wordt met steeds meer macht naar zich toetrekken.

Zolang wij als uitgangspunt handhaven dat in het economisch leven een zekere vrijheid van handelen de basis moet blijven van ons economisch bestel, zullen wij m.i. bij vragen over vermogensaanwas en bij andere vragen, zoals belastingdruk, subsidiebeleid enz. ons niet al te ongerust moeten maken, dat het blijkbaar nog mogelijk is dat enkele ondernemers (ook enkele artisten, sportlieden enz.) door succesvol zakendoen een groot vermogen vergaren. De essentiële vraag blijft m.i. uitsluitend of de overheid voldoende waakzaam blijft in de bescherming van zwakken. Het volkomen gelijk willen opdelen van de koek van onze consumptieve middelen resp. het steeds meer overhevelen van beschikkingsmacht naar overheid en vakbonden bergt gevaren in zich van klimaatsverslechtering van ons economisch bestel en van een corruptieve houding tegenover de te ver doorgevoerde overheidsbemoeiing. Deze gevaren moeten m.i. ook een belangrijke rol spelen in onze overwegingen van wat christelijke politiek eist. De vraag of voorschriften voor vermogensaanwasdeling moeten worden uitgevaardigd is hiermede mijnerzijds niet beantwoord. Ik meen echter wel een aantal punten te hebben toegevoegd, die ten aanzien van dit probleem niet vergeten mogen worden.

Resumerend meen ik te mogen stellen:

1. De vermogensverschillen 1953-heden zijn in ons land veel minder toegenomen dan bij eerste indruk uit de cijfers afgelezen zou kunnen worden.
2. Indien alle rechten op uitkeringen en alle bezittingen (ook die welke niet onder de vermogensbelasting vallen) in aanmerking genomen worden, is de vermogensspreiding ten opzichte van vóór de oorlog verbeterd.
3. De beschikkingsmacht, verbonden aan het bezit van vermogen, is sterk verminderd. Macht is belangrijker dan het bezit alleen.
4. Bij de overwegingen of deze beschikkingsmacht verder moet worden ingekrompen (vermogensaanwasdeling is één van de middelen hier-toe) zal niet verzuimd mogen worden hierin te betrekken of verslechtering van het economisch klimaat en te sterke neiging tot corruptie niet het gevolg zullen zijn van de te treffen maatregelen.

NASCHRIFT

Graag zou ik enkele opmerkingen willen maken naar aanleiding van de reactie van de heer A. F. Lafeber op mijn artikel in *A.R. Staatskunde* van september 1966 over *Vermogensaanwasdeling*.

In het in mijn artikel geciteerde rapport *Bezitsvorming door Vermogensaanwasdeling* wordt eveneens geconstateerd dat de vermogensongelijkheid nu kleiner is dan voor de oorlog. Dit is echter nog geen bewijs dat de vermogensverschillen in Nederland kleiner worden, omdat geen rekening is gehouden met de nivellerende werking van de oorlog. Zoals de cijfers aantonen. In deze cijferreeksen is wel rekening gehouden met de bevolkingsgroei, omdat gewerkt is met een bepaald percentage (0.11% enz.) van de vermogensbezitters in plaats van met een absoluut aantal. Tevens is in het bovengenoemde rapport (blz. 16) uitgerekend, dat de groei van de individuele vermogens sterker is geweest dan de stijging van het prijsindexcijfer van de kosten van levensonderhoud. In hoeverre de gekozen jaren maatgevend zijn, is altijd een moeilijke zaak. Elk gekozen jaar is arbitrair. Veel hangt af van de beschikbaarheid van het cijfermateriaal. De aanvulling met het jaar 1929 is interessant, maar niet relevant voor de stelling, dat de vermogensongelijkheid na de oorlog groter is geworden, ook al is deze ongelijkheid nu kleiner dan voor de oorlog.

Het betrekken van de pensioenen en de AOW in de vermogensvergelijking, acht ik onjuist vanwege het speciale karakter van deze vermogens¹⁾.

Dezelfde redenering t.o.v. de AOW kan men ook volgen met betrekking tot alle collectieve vermogens en collectieve voorzieningen. Rekent men alle diensten van de wegen, het onderwijs en de defensie om in privé vermogens dan zijn alle Nederlanders hoogstwaarschijnlijk miljardair. Wel geef ik toe dat deze voorzieningen de gevolgen van de bezitsloosheid aanmerkelijk verzachten.

De passage, waarin de huidige situatie wordt vergeleken met de toestanden van voor de oorlog kan ik geheel onderschrijven met uitzondering van de term „soortgenoten” en het woord „jaloers”.

1) *Evangelie en Maatschappij*, oktober 1965, blz. 268 en 269.

De relatie vermogen-macht is inderdaad een moeilijk punt, omdat de beschikkingsmacht dikwijls is losgekoppeld van de eigendom. Dit houdt echter in, dat V.A.D. wel de vermogensverdeling, maar *niet* de beschikkingsmacht beïnvloedt. Wel kan worden gesteld dat over het algemeen vermogensbezitters meer macht hebben in het economisch leven dan niet-bezitters. Dat de vermogensbezitters in de consumptieve sfeer extra lasten hebben kan ik slechts gedeeltelijk onderschrijven. De AOW-premie is weliswaar nominaal maximaal maar procentueel afnemend bij hoger inkomen. Ook t.a.v. de indirecte belastingen zijn de lasten voor hoge inkomens relatief lager. Met betrekking tot de hoge fiscale lasten kan de vraag worden gesteld of de personen met hoge inkomens niet extra profiteren van veel collectieve voorzieningen, waardoor de progressie in de belastingen alleen al uit dit oogpunt juist is. Gedacht kan worden aan o.a. de wegen, onderwijs (vooral universitair), subsidie aan de opera e.d. en misschien zelfs aan een deel van de politietaken (bescherming van de eigendom) en de defensie. Ook deze dingen moeten o.i. in de beschouwingen over de zware fiscale lasten worden betrokken.

De vakbeweging maakt zich niet ongerust over de door succesvol zaken-doen vergaarde vermogens. Alleen wordt de vraag gesteld of de resultaten van de ondernemingen rechtvaardig worden verdeeld. Dit is o.i. niet het geval. De vermogensaanwasdeling is een bijdrage tot een rechtvaardiger verdeling van de ondernemingsresultaten. Aan dit kardinale punt wordt in de reactie van de heer Lafeber volledig voorbijgegaan.

V.A.D. leidt niet tot een gelijk opdelen van de koek van onze consumptieve middelen en ook niet tot een overheveling van macht naar de overheid en de vakbonden. Waarom deze eventuele overheveling moet leiden tot een klimaatverslechtering in ons economisch bestel en tot een corruptieve houding is mij niet helemaal duidelijk. Het is namelijk niet in te zien waarom een betere verdeling van de ondernemingsresultaten moet leiden tot een klimaatverslechtering van ons economisch bestel. De omgekeerde redenering zou met meer recht te verdedigen zijn, tenzij men de vraag of het economisch klimaat al of niet verslechtert, volledig wil laten beantwoorden door de huidige vermogensbezitters. Volgens ons spelen echter alle Nederlanders een rol bij de beantwoording van deze vraag. Veel te veel wordt in dit verband gesproken van *ondernemersklimaat* i.p.v. *ondernemingsklimaat*. De eerstgenoemde term veronderstelt per definitie tegenstellingen tussen ondernemers en werknemers.

De vraag of V.A.D. moet leiden tot een te sterke neiging tot corruptie kan alleen bevestigend worden beantwoord indien dit gevaar geringer wordt geacht bij de huidige vermogensverdeling dan bij de met V.A.D. te bereiken verdeling. Vooralsnog ben ik niet geneigd deze stelling te onderschrijven.

DRS. G. H. TERPSTRA

RECTIFICATIE

Op de omslag van het februari/maartnummer 1967 is een boekbespreking vermeld t.n.v. mr. F. H. von Meyenfeldt; dit moet zijn *dr.* F. H. von Meyenfeldt.

OVER CHRISTELIJKE POLITIEK EN CHRISTELIJKE PARTIJVORMING

Een bijdrage tot de discussie

Christenen tegenwoordig, zijn niet meer wat ze vroeger waren. De strakke eenheid van geloof, van maatschappelijk denken, van levensstijl, niet alleen binnen een kerk maar ook binnen de Kerk, waren duidelijke kenmerken waarmee zij zich van anderen onderscheidden. Nu is dat anders. De onderscheidene kenmerken zijn verdwenen, de eenheid is tot veelvormigheid uitgegroeid. Zelfs binnen één kerk komen thans politieke schakeringen voor van uiterst links tot uiterst rechts, geloofs-overtuigingen verschillend van zwaar orthodox tot uiterst vrijzinnig, levensstijlen uiteenlopend van ingetogen soberheid tot uitbundige welvaartsgenieting.

Wat is de hedendaagse christen dan wèl? In onderscheiding met zijn voorgelacht is hij thans zeker meer op het hiernamaals gericht dan op het hiernamaals. De vernieuwde aarde waarop hij hoopt, verwacht hij niet meer zo maar uit de lucht te zien vallen. Hij ziet het als zijn opdracht zelf aan die hernieuwing mee te werken en niet maar zijn ziel in lijdzzaamheid te bezitten. Veel minder dan vroeger ook, is de christen van thans bezig met eigen zieleheil. Mee te mogen werken aan de opzet van een zo menselijk mogelijke menselijke samenleving is voor hem belangrijker geworden. En zo menselijk mogelijk duidt al aan dat de christen vandaag de opvatting als zou alleen een uitsluitend door christenen opgebouwde samenleving de enige juiste zijn, verre ligt. Hij is bescheidener geworden. Een bescheidenheid mede opgedaan door de ervaring dat veel goeds in de menselijke samenleving tot stand kwam dankzij niet-christenen, vaak zelfs ondanks de christenen. Als hij nu met anderen een bijdrage — zijn bijdrage — aan de maatschappij-opbouw kan leveren, kan een christen vandaag de dag tevreden zijn.

Zijn bijdrage — wat is die bijdrage, hoe moet die geleverd worden, welk gevolg verwacht hij ervan, welke maatschappij staat hem voor ogen? Dat zijn de vragen waarmee wij ons bezig willen houden.

Laten we eerst zeggen wie wij zijn. In de eerste plaats protestantse christenen in de zin zoals in het hiervoor gaande omschreven. Met nadruk zij nog eens herhaald wat werd gezegd over de verschillen en schakeringen die ook onder christenen bestaan.

In de tweede plaats, politiek gezien, anti-revolutionairen, of misschien duidelijker: *nog-antirevolutionairen*. Het is juist de twijfel aan de mogelijkheid van een christelijke politiek en aan de noodzaak van een christelijke partij die ons tot nadenken bracht. Zou die mogelijkheid en die noodzaak niet kunnen worden aangetoond, dan zou ook de Anti-Revolutionaire Partij voor ons haar bestaansrecht hebben verloren.

Het volgende is een poging om aan te geven, wat naar onze mening christelijke politiek zou moeten zijn, als ook waarom en hoe een christelijke

politieke partij zou moeten worden georganiseerd, die zich terecht christelijk zou kunnen noemen.

Onze gedachten worden hier ter discussie aangeboden. Aangeboden uiteraard met name aan de Anti-Revolutionaire Partij.

Iedere christen, tot welke kerk hij ook behoort of welke inhoud hij verder aan zijn geloof geeft, zal zich gebonden weten aan het grote gebod van Christus: Heb God lief en uw naaste als uzelf. Liefde nu, kan zich alleen tonen door daden. De christen die het grote liefdegebod wil nakomen moet dus iets doen. En waar ook de christen een mens is, een aan de aarde gebonden schepsel, kan hij alleen op die aarde tot daden komen, daden jegens zijn medemensens, jegens de menselijke samenleving waarin hij verkeert. In die daden van naastenliefde toont hij zijn liefde jegens God. Dat hij zijn naaste met de daad liefde moet bewijzen, legt de christen de taak op, zich ook op politiek terrein te bewegen en geeft tevens aan wat hij daar moet doen. Het ijveren voor *vrede*, het zoeken naar *gerechtigheid*, het bewijzen van *barmhartigheid*, het *steunen van de zwakke*, het *beschermen van de verdrukte*, dat zijn de maatstaven voor het doen en laten van een christen in de politiek. Politiek bedrijven betekent dan: er aan meewerken de maatschappij zo in te richten, dat deze zoveel mogelijk aan deze maatstaven beantwoordt.

Nu is de christen niet de enige die deze normen bij de maatschappijbouw wil zien toegepast. Vele anderen, zelfs onder hen die zich nadrukkelijk niet-christenen noemen, aanvaarden deze regels. We leven in West-Europa, zoal niet in een christelijke, dan toch zeker in een gekerstende maatschappij. In veel opzichten beantwoordt onze maatschappij dan ook reeds aan de eisen die een christen daaraan zou willen stellen. Het stelsel van sociale verzekeringen in ons land en in West-Europa is een treffend voorbeeld van gerechtigheid, barmhartigheid, steun en bescherming in onze maatschappij-inrichting; tevens een voorbeeld overigens van christelijke verlangens t.a.v. de maatschappij die zeker niet uitsluitend door christenen werden verwezenlijkt. De christen vond en vindt in de politiek dus velen die vanuit andere overwegingen, op tal van punten hetzelfde willen als hij. Dat is een gelukkige omstandigheid. Ten eerste omdat het aantoonde dat een aantal christelijke maatschappij-opvattingen gemeengoed zijn geworden, ten tweede omdat het de mogelijkheid opent ook in de toekomst de nodige medewerking te krijgen om de maatschappij verder naar christelijk bestek op te bouwen. Zonder die medewerking gaat het niet — een absolute christelijke meerderheid is in de politiek niet zo eenvoudig op te brengen — maar afgezien daarvan: het gebod der naastenliefde houdt in dat men die medewerking ook zoekt. Dictatuur — ook een christelijke — is verwerpelijk.

Zonder de macht der veelheid ¹⁾ is het in een Westerse democratie niet mogelijk de inrichting van de maatschappij en het beleid mede te bepalen. Maar macht alleen is niet voldoende. Zij zal gepaard moeten gaan met gedachten over hoe die maatschappij dan wel ingericht dient te worden, welk beleid er gevoerd dient te worden, wat men voor ons land en volk — en anderen — wil bereiken. Macht alleen, zonder ideeën, is slechts domme-kracht; zij levert geen bijdrage tot de maatschappij-inrichting of het te voeren beleid, hooguit kan zij die belemmeren. De Boerenpartij biedt in

¹⁾ Macht van weinigen kan uiteraard ook veel uitrichten, mits zij gepaard gaat met geweld. Zo bv. in de communistische en fascistische landen. Maar we spreken hier over Westerse democratieën.

ons land hiervan een voorbeeld. Van het tegendeel: machteloze gedachten, biedt ons land met zijn splinterpartijen voorbeelden te over.

Een christen die in ons land politiek wil bedrijven zal zich dus bij een partij moeten aansluiten. Bij welke? In ieder geval niet bij een partij die slechts verzamelpunt wil zijn voor hen die wel kritiek op de maatschappij willen uitoefenen zonder zelf met nieuwe plannen voor verbetering te (kunnen) komen. Ook in een splinterpartij zal een christen geen uitgangspunt voor zijn politieke activiteit kunnen vinden. Een christen die zich bij een partij aansluit waarbij bij voorbaat al vast staat dat deze geen of hoe genaamd geen politieke macht zal kunnen ontwikkelen, begraaft zijn talent.

Gezocht zal dus moeten worden naar die partijen die èn macht hebben èn opbouwende plannen hebben. Dit kan voor de Nederlandse christen een partij zijn die zich uitdrukkelijk als christelijk aandient (A.R.P., C.H.U., K.V.P.) maar evengoed een partij, die zich dan wel niet uitdrukkelijk christelijk noemt, maar die opvattingen heeft en haar macht en invloed gebruikt op een wijze die ook voor een christen aanvaardbaar is. De vraag is slechts langs welke weg ieder voor zich meent dat het doel: de beïnvloeding van maatschappij en politiek beleid in christelijke zin het best kan worden bereikt.

De eigen partijformatie van christenen heeft in de Nederlandse politiek tot nu toe zeker nog voordelen. De drie grote confessionele partijen vormen samen een macht die althans kwantitatief op het ogenblik nog een belangrijke rol in de Nederlandse politiek kan spelen. Bezien vanuit het oogpunt van *macht* kan de Nederlandse christen thans zonder bezwaar bij de christelijke partijen terecht, zij het dat de macht van deze partijen bedenkelijk afzwakt. Een verzwakking die nog bedenkelijker is als men beseft dat een gezamenlijk optreden van de drie confessionele partijen nog maar weinig voorkomt.

Wat betreft de *geestelijke invloed*, het „gedachten-goed” van de confessionele partijen is het moeilijk eveneens te stellen dat de christen zonder bezwaar bij de confessionele partijen terecht kan. Veel van wat de confessionele partijen als politieke eisen en wensen naar voren brengen, wordt ook door niet-confessionele partijen geëist en gewenst. Deels is dat te verklaren omdat we, zoals gezegd, in een gekerstende maatschappij leven — en als zodanig is het ook wel te billijken, deels echter heeft het een andere oorzaak. In beginsel zijn alle confessionele partijen opgezet en bedoeld als volkspartijen, waarin ieder zich, ongeacht zijn maatschappelijke positie, zou kunnen thuisvoelen op grond van de gemeenschappelijke maatschappijopvattingen, die voor allen duidelijk en éénduidig voortsproten uit de gezamenlijk beleden geloofsovertuiging. Of deze opzet en bedoeling ooit al werkelijkheid is geweest, thans is dat niet het geval. In feite zijn de confessionele partijen in hoge mate politieke vertegenwoordigers geworden van de christelijke „gezeten burgerij”, d.w.z. van diegenen — boeren, arbeiders, ambtenaren, middenstanders, noem maar op — die vrede hebben met de huidige maatschappelijke orde, voor wie politiek veelal slechts betekent behartiging van eigen- en groepsbelangen. Mag dat dan niet? Natuurlijk wel! Waarom zou een christen niet voor zijn eigen en/of groepsbelang mogen opkomen. *Maar het is niet nodig daarvoor een christelijke politieke partij te organiseren!* Wie in het politieke leven voor zijn eigen belang of groepsbelang wil opkomen kan daarvoor in Nederland zeer wel bij de niet-confessionele partijen terecht.

In een Westerse democratie is nu eenmaal het vrije spel en tegenspel van belangengroepen en van enkelingen de grondslag van het maatschappelijk bestel. Wie niet voor zich of zijn groep opkomt — of iemand heeft die dat namens hem doet — speelt niet mee. Voor een christen is er geen enkel bezwaar dit spel mee te spelen. Waarom zou hij b.v. geen lid kunnen zijn van een consumentenbond of van een fabrikantenvereniging? Waarom niet van een politieke partij die vooral voor het groepsbelang van de in loondienst werkenden wil opkomen, als de P.v.d.A., of voor de belangen van het geld of positie bezittende deel der bevolking als b.v. de V.V.D. Daar is voor een christen niets op tegen. In Nederland althans spelen al deze organisaties het democratisch spel geheel volgens de spelregels — en zowel spel als regels zijn voor een christen aanvaardbaar (en algemeen aanvaard).

Zo bezien is er evenmin reden voor een christelijke politieke partij als er reden is voor een christelijke consumentenbond of fabrikantenvereniging, of een christelijke A.N.W.B. of een christelijk Roode Kruis, tenzij . . .

Tenzij, ja wat? Het moet wel een bijzondere reden zijn om een *christelijke* politieke partij te organiseren. Tenslotte heeft het merendeel der christenen in de Westerse Europese democratieën geen afzonderlijke partij gesticht. Dat die reden er in het verleden geweest is, mag een verklaring zijn van het bestaan van zo'n partij, nooit een reden voor haar voortbestaan. De redenen daarvoor zullen in het heden en de toekomst gevonden moeten worden. Ook het feit dat zij nu bestaat, dat er nog steeds mensen zijn, die haar in stand houden, is voor een christen geen reden lid te blijven, laat staan te worden. De redenering: de partij bestaat, heeft leden en verwerft nog stemmen, dus heeft zij bestaansrecht, gaat niet op. Oude stadswallen zijn er ook, ze worden verfraaid en onderhouden maar hebben hun bestaansrecht verloren; alleen, het opruimen kost vaak meer moeite dan de hinder die ze veroorzaken waard is en dus maakt men er maar wandelparken van. En niemand kan zich geheel aan de indruk onttrekken dat deze ontwikkeling van bolwerk naar bezienwaardigheid zich ook aan de confessionele politieke partijen voltrekt. Overigens niet alleen aan de confessionele partijen. . . .

Is er vandaag de dag nog een bijzondere reden om de christelijke politieke partijen in stand te houden? De enige geldige reden daarvoor kan alleen maar zijn dat de christen op politiek terrein een *geheel eigen bijdrage* aan het inrichten van de maatschappij heeft te leveren, een bijdrage die dan — we willen niet zeggen uitsluitend, maar het beste — geleverd kan worden door een afzonderlijke georganiseerde christelijke partij.

Wat is die geheel eigen bijdrage, die een christen zou kunnen leveren?

O.i. dit: de christen heeft in het geloof zicht op de toekomst van de mens en de menselijke samenleving: een nieuwe aarde waar vrede en gerechtigheid woont. Vanuit deze toekomst — voor de christen in zijn geloof een zekerheid — ziet hij terug naar het heden. Zijn taak is daarin te werken aan de ontwikkeling van die nieuwe aarde, want hij weet dat hij — als ieder ander overigens — naar zijn werken zal worden geoordeeld, en dat het resultaat van zijn werk zal worden beproefd.

De *christelijke bijdrage aan de politiek*, in eigen land zowel als ten aanzien van het buitenland, zal dan moeten zijn:

1. het stellen van de komst van die maatschappij waarin *vrede en gerechtigheid voor allen* is, als uiteindelijk doel van de politiek;

2. de *ontwikkeling* van gedachten en plannen voor de opbouw van die maatschappij;
3. de *verwezenlijking*, in samenwerking met anderen, van deze gedachten en plannen;
4. *bemiddelend en verzoenend optreden* in politieke belangentegenstellingen en tweespalt.

Het eigene van de christelijke politiek is dat zij niet alleen in en vanuit het aardse vlak denkt en werkt, maar mede bepaald en gestuurd wordt door een daar bovenuitgaande kracht. Christenen staan wel midden in de wereld, maar zijn toch niet alleen maar van de wereld — ook niet in de politiek.

Zo zal in de christelijke politiek eigenbelang, groepsbelang, ja zelfs landsbelang geen doorslaggevend gewicht in de schaal mogen leggen, indien het wordt afgewogen tegen een verwerkelijking van iets wat gezien wordt als passend in de bouw van de vreedzame en rechtvaardige maatschappij.

Verderop hopen we voor een aantal belangrijke vragen van deze tijd de richting te kunnen aangeven waarin o.i. naar een christelijk politiek antwoord gezocht moet worden. Hier moeten we nu eerst aandacht schenken aan de vraag of er reden is een afzonderlijke christelijke politieke partij te vormen. Kan de christelijke bijdrage het best geleverd worden in een afzonderlijk voor dit doel georganiseerde partij? Wij dachten van wel. Waarom? Laten we herhalen dat die christelijke bijdrage ook geleverd kan worden binnen niet als „christelijk” georganiseerde partijen. Het hele leven is vol van organisaties die niet als zodanig christelijk zijn, maar waarin christenen toch een actieve rol kunnen, mogen en moeten spelen. Wij kennen in Nederland geen christelijke strijdmacht, geen christelijke overheid, maar gelukkig wel christenen als militairen en ambtenaren. Zo is er ook geen enkel bezwaar tegen dat een christen lid wordt van een niet als „christelijk” georganiseerde partij. Zo'n partij is op andere gronden en met andere doelstellingen gevormd, die echter voor een christen zeer wel aanvaardbaar kunnen zijn. Iedere christen — als enkeling — moet voor zich bepalen of en hoe hij op de beste wijze aan het politieke bedrijf kan deelnemen.

Wij voor ons echter menen dat er, althans in ons land, plaats is voor een duidelijk zich als christelijk aandienende partij, waarin christenen bij voorkeur hun overtuiging politiek gestalte zullen willen geven. Maar daarmee bedoelen we dan niet één der vele kerkpartijen die thans op het erf der vaderlandse politiek welig tieren. Nee, er is plaats in Nederland voor een christelijke partij, die een bijdrage in de politiek wil leveren op de wijze zoals wij boven omschreven en waarin ruimte is voor alle christenen van welke kerk dan ook. Een dergelijke christelijke partij zal vanzelfsprekend een partij met duidelijke doelstellingen moeten zijn, een doelgerichte partij met een programma dat aangeeft hoe zij haar doelen denkt te bereiken.

Bij het kiezen van de doelen en het opstellen van haar programma's dient de christelijke partij zich voortdurend af te vragen: werken wij mee aan de opbouw van een vreedzame en rechtvaardige samenleving, kan wat we nu voorstaan gezien worden als een teken van die vernieuwde aarde waarop wij hopen, verbreiden wij op deze wijze de grondgedachten van gerechtigheid, barmhartigheid, steun, bescherming, vervullen wij onze dienende en verzoenende taak.

Wat zullen in de eerstkomende jaren zeer waarschijnlijk een aantal be-

langrijke vragen zijn, die een christelijke politieke partij aan de orde zal moeten stellen en waarop zijzelf mede het antwoord moet zoeken?

O.i. draaien alle politieke problemen in deze tijd rond *de hedendaagse mens in zijn verhouding tot zijn medemens en tot de menselijke samenleving*. Het is de hedendaagse mens, die beter opgeleid, ruimer ingelicht en welvarender dan ooit zich steeds verder ontworstelt aan eigen bekrompenheid en maatschappelijke dwang. Deze individuele mondigwording en ontvoogding, een proces waarvan reeds duidelijk een aantal resultaten zijn op te merken maar dat zich nog steeds voortzet, zet de bestaande maatschappelijke instellingen onder druk, en verzet zich tegen de heersende opvattingen. Kerk en geloof, vakbeweging en solidariteitsgedachten, staatsinstellingen en opvattingen over democratie, gezin en ouderlijk gezag, om maar een greep te doen, moeten het ontgelden. Alle mensen en heel de samenleving zijn in beweging; sommigen zetten zich in beweging, anderen worden voortbewogen, staan blijft niemand. Wij leven in een tijd van *de grote verandering*. Een tijd, waarvan de problemen in belangrijke mate politieke problemen zijn, een tijd dus waarin christelijke politiek, als politiek der naastenliefde een belangrijke rol kan spelen. De bevrijding van de mens van bijgeloof en waanvoorstellingen, van de letter der wet, is een bij uitstek christelijke taak. Zo ook het omverstoten van instellingen, het verbreken van machtsverhoudingen, die niet passen bij de mondige mens of die hem het zwiigen willen opleggen.

Anderzijds bestaat het gevaar dat de emancipatie van een ieder tot individualisering leidt, die gemeenschap en samenleving onmogelijk maakt. Wanneer de grote verandering van onze tijd alleen maar eigenliefde zou kweken, enkelingen zou voortbrengen die niets willen zeggen noch zich gezegd willen hebben, is het denkbaar dat de samenleving verbreekt en de maatschappij onleefbaar wordt. Ook hier is een politieke taak, waaraan christenen zich moeten wijden. Het hoofddoel van een christelijke politiek in deze tijd moet naar ons gevoelen zijn: de mogelijkheden en instellingen te scheppen waarin mondige en vrije mensen tot samenleven kunnen komen.

Als we dit nader willen uitwerken, zullen we ons moeten bezinnen op een aantal fundamentele begrippen die in iedere samenlevingsvorm een belangrijke rol spelen als bv.: gezag, verzet tegen gezag (revolutie), ondergeschiktheid, eigendom, onderling dienstbetoon. Ter overweging zouden we hierover het volgende naar voren willen brengen.

De verhoudingen tussen mensen en groepen dienen vrij te worden gemaakt van ideologie en mythe (die vooral te maken hebben met handhaving van machtsverschillen) en zoveel mogelijk gebracht te worden in het teken van de dienst aan elkaar.

Er gaat in onze tijd nog een belangrijke ideologiserende en mythologiserende werking uit van vele gezagsopvattingen, de interpretatie van revolutie en eigendom, de zin van de ondergeschiktheid en de opvattingen over leiderschap.

Gezag is een kenmerk van relaties tussen mensen en groepen en het heeft derhalve geen goddelijke oorsprong. Gezag is door machtsonderworpenen erkende en aanvaarde macht. In het aanvaardingsproces kunnen godsdienstige motieven een (belangrijke) rol spelen. Een beroep op „Romeinen 13” ter verdediging van bestaande macht heeft een ideologiserend effect, wanneer daarmee getracht wordt erkenning en aanvaarding

door de machtsonderworpenen uit te sluiten. In het proces van secularisatie (vrijmaking van kerkelijke overheersing, het ontkomen van vooroordelen, traditionele voorstellingen e.d.) dat gepaard gaat met het toenemen van de intellectuele ontwikkeling en de kritische instelling van mensen (emancipatie), zal het functionele gezag (erkenning van macht op basis van instemming met de doelstellingen waartoe en de wijze waarop de macht wordt gebruikt) van steeds grotere betekenis worden.

In het christelijk denken moet *revolutie* gedefinieerd worden als het openlijk verwerpen van opvattingen en toestanden, die de opbouw en ontwikkeling van een samenleving voor vrije, mondige mensen in de weg staan. Een belangrijke uiting van deze verwerping is de betrekkelijke waarde die moet worden gehecht aan het bestaande, dat historisch gezien steeds de neiging vertoont deze ontwikkeling in de weg te staan of te vertragen.

Eigendom moet gedefinieerd worden vanuit de dienst aan mens en samenleving. De gedachte van het rentmeesterschap als een eenzijdige verantwoording tegenover God moet worden verworpen. Even belangrijk is de verantwoording tegenover hen, die in hun bestaan en ontwikkeling van het gebruik van eigendom afhankelijk zijn.

Particulier eigendom van produktiemiddelen, die gepaard gaat met zeggenschap over mensen, dient kritisch te worden bezien. Deze vorm van eigendom dient te worden teruggebracht tot de status van dienstverlening tegen vergoeding.

Ondergeschiktheid moet steeds voldoen aan de eis van de door de ondergeschikte aanvaarde dienst aan een aanvaard en bekend doel. Gedwongen ondergeschiktheid, die in een democratie ook niet te vermijden is, dient steeds gepaard te gaan met een zorgvuldige behandeling van bezwaren en klachten. In verband hiermee moeten in maatschappelijke verhoudingen de leiders worden gekozen.

De taak van de christelijke politiek is deze begrippen en gedachten uit te werken en in de maatschappij werkzaam te maken. Om een paar actuele vragen te noemen, die vanuit deze opvattingen dienen te worden aangevat:

Het economisch probleem is niet meer de voortbrenging van goederen in een maatschappij waar schaarste heerst, maar de verdeling van de overvloed van goederen in een maatschappij die stoffelijk aan niets gebrek heeft. Hoe kunnen we ons stelsel van ondernemingswijze voortbrenging, dat op strijd gebaseerd is, meer op dienstverlening afstemmen? Hoe moet de vorm van de onderneming en van de overheidsinstellingen worden gewijzigd om het gezag daarin functioneel te doen zijn? Hoe kunnen we de arbeidsmarkt zodanig beïnvloeden dat ieder bij de voortdurende economische en technologische veranderingen steeds weer de best mogelijke arbeidsplaats vindt? Hoe moeten we ons kiesstelsel inrichten om de emancipatie meer recht te doen wedervaren? Hoe moeten wij onze Westerse welvaart, kennis en kunde dienstbaar maken aan de minder bedeelde landen? Hoe kunnen we verzoenend optreden in de tegenstellingen en vijandschappen tussen volken, die vaak het gevolg zijn van ideologieën en mythen? Hoe bij te dragen aan een internationale rechtsorde? Hoe kunnen we het gebruik van en het dreigen met geweld tussen volken verminderen? Hoe kunnen wij revoluties in de bovenomschreven zin in eigen land en in andere landen steunen? Hoe kunnen wij de vrijmaking en mondigheid van de mens bevor-

deren? Hoe kunnen we de op gang gebrachte ontwikkelingen vooruit plannen en programmeren? Hoe het onderwijs geschikt maken tot opleiding van vrije mensen, die bereid zijn tot dienst?

Grote, maar ook grootse vragen. Het zoeken naar antwoorden zal vaak moeizaam en langdurig zijn, maar de moeite waard. Een christelijke politieke partij is aan haar naam verplicht steeds weer opnieuw wegen te zoeken die naar de maatschappij en samenleving leiden waar vrede en gerechtigheid heersen. Een christelijke politieke partij moet een *revolutionair actie-centrum* zijn.

Vanzelfsprekend dient ook de organisatie van de partij dienovereenkomstig te zijn. Het doel van de partij is om vanuit de christelijke opvattingen de maatschappij te beïnvloeden. Om dit doel te bereiken moet zij vele dingen tegelijkertijd doen:

- *gedachten* formuleren over de maatschappij en de maatschappelijke ontwikkelingen;
- *oplossingen* bieden voor de politieke vragen van vandaag en morgen;
- *mannen en vrouwen* naar voren brengen in partijorganen en publieke functies, die in staat zijn de gedachten en oplossingen politiek te verwerklijken;
- met deze gedachten en mensen *kiezers* te werven en *leden*;
- haar kiezers en leden steeds *voor te lichten* over wat de partij wil en doet en de leden inzicht en inspraak verlenen op het partijbeleid en het beleid van de vertegenwoordigers in openbare functies.

Hoe dit te doen?

— Bij het ontwikkelen van gedachten en het zoeken naar oplossingen zal de partij gebruik maken van de *moderne wetenschappen*, zowel uit de Alpha, Bêta als Gamma faculteiten. Zij moet vormen vinden om zich van het meedenken en meewerken van (geestverwante) wetenschapsbeoefenaars te verzekeren. Zonder de inbreng van psychologie, sociologie, physica, chemie, geneeskunde en technische wetenschappen, om maar enkele disciplines te noemen, is het thans niet mogelijk de politieke vragen van de dag te bezien tegen het perspectief van de politieke vraagstukken van de tijd.

— Het naar voren brengen van mannen en vrouwen eist een „*personeel*”-*planning* binnen de partij, waarbij getracht moet worden diegenen die mogelijk politieke geschiktheid bezitten, in staat te stellen door ervaring ook bekwaamheid te verwerven. Noch in haar partijorganen, noch in publieke functies die door de christelijke partij bezet dienen te worden, mogen mensen gekozen worden uitsluitend op grond van hun lidmaatschap van een kerk of maatschappelijke groepering, of van hun regionale herkomst. Hun *bekwaamheid en geschiktheid* om op de politieke vragen politieke antwoorden te vinden, behoren doorslaggevende criteria te zijn.

— De werving van kiezers en leden zal in de eerste plaats geschieden door de inhoud van het programma en de wijze waarop de partij-vertegenwoordigers dit programma trachten te verwezenlijken. Een voortdurende *actieve voorlichting* zowel aan eigen leden als aan niet-leden, over wat de partij wil, hoe zij het doet en denkt te doen, is echter onmisbaar. Het beleid van de partij zal *open* moeten zijn en *doorzichtig* moeten worden gemaakt, ook waar het fouten en mislukkingen betreft. Duidelijkheid en begrijpelijkheid van haar doen en laten mag niet te wensen over laten. Hierin werkt de

christelijke politieke partij voor haar deel mede om bij de burger begrip en belangstelling voor de politiek te wekken. In dit verband kan de stelling dat vertegenwoordigers van de partij die namens die partij een publieke functie vervullen (Staten-Generaal, prov. staten, gemeenteraden) geheel vrij zijn naar eigen inzicht te handelen, niet worden gehandhaafd. In het huidige kiesstelsel, waarbij de kiezer alleen kan kiezen op basis van partijprogramma's, behoort de partij ook zorg te dragen dat het program zoveel mogelijk wordt uitgevoerd. Al zal de vertegenwoordigers een zekere vrijheid moeten worden gelaten, zij moeten zich inzetten voor de uitvoering van het programma; zij behoren daarom over hun optreden verantwoording jegens de partij af te leggen.

Dat een soortgelijke organisatie en werkwijze ook financieel belangrijke consequenties heeft, zal duidelijk zijn. Geleidelijke steun uit 's Rijks schatkist lijkt, waar hier duidelijk staatsbelangen worden gediend, voor de hand liggend en alleszins aanvaardbaar.

Het lijkt ons goed als de ARP zich zo spoedig mogelijk zou gaan bezinnen hoe zij zich kan vernieuwen tot een christelijke partij als hier werd geschetst. Dat bezinning nodig is zal niemand willen ontkennen; evenmin dat de tijd dringt. Overleg met andere confessionele partijen om hierin samen op te trekken, is toe te juichen. Het mag echter niet verhinderen om zelf reeds op pad te gaan.

PROF. DR. W. ALBEDA	Utrecht
PROF. DR. E. DE BOER	Nijmegen
MR. A. BOS	Den Haag
PROF. DR. L. BOSCH	Leiden
MR. J. HOLLANDER	Voorschoten
PROF. DR. H. J. VAN ZUTHEM	Rozendaal (G.)

April 1967.

EEN OMBUDSMAN VOOR NEDERLAND?

DOOR

DRS. S. FABER

Inleiding

Reeds enige jaren wordt er over gediscussieerd of het al dan niet wenselijk is, het instituut van de ombudsman in ons land in te voeren. In hun jongste verkiezingsmanifest bepleiten zowel de PvdA als de VVD de instelling van een ombudsman. Uit de nota van en over de commissies voor de verzoekschriften blijkt dat enkele Tweede Kamerleden in de betreffende commissie het ook in deze richting zoeken. Andere leden menen daarentegen dat een ombudsman niet tot het beoogde doel zal leiden¹⁾. Blijkens een artikel van mr. A. J. Hagen in het januarinummer van *A.R. Staatskunde* behoort ook hij min of meer tot de tegenstanders van de invoering van de ombudsman in ons staatsbestel. Zijn conclusie is, dat aan

¹⁾ *De Nederlandse Gemeente*, 17 maart 1967, blz. 134.

een figuur als de ombudsman geen evidente behoefte bestaat, aangezien de leemten in de bescherming van de burger tegenover de overheid op andere, minder ingrijpende wijze kunnen worden opgevuld²⁾). Bij deze benadering wordt echter slechts één aspect van het probleem belicht. Daardoor wordt voorbijgegaan aan een deel van de argumenten die de voorstanders van de ombudsman te berde hebben gebracht.

Lacunes in de rechtsbescherming

Wij kennen in ons land verschillende vormen van rechtsbescherming: de gewone burgerlijke en strafrechter, de administratieve rechter, het administratief beroep, terwijl er bovendien nog supranationale mogelijkheden zijn.

De burger kan ook van zijn petitierecht gebruik maken. Beide Kamers van de Staten-Generaal hebben een commissie voor de verzoekschriften, die de aan de Kamers gerichte adressen behandelen.

De volksvertegenwoordiger kan door middel van vragen om opheldering verzoeken. Desnoods kan een interpellatie aangevraagd worden, terwijl in uitzonderlijke gevallen de Kamer het recht van enquête kan hanteren.

Als men dit alles in ogenschouw neemt kan men zich met mr. Hagen afvragen in hoeverre er nog behoefte is aan een verdere bescherming van de burger tegenover de overheid. Dan lijkt de oplossing van de heer Hagen erg plausibel. Hij stelt dat voor de gevallen waarvoor thans een rechtsgang ontbreekt, alsnog een rechtsgang geopend moet worden. Voor de ondanks de Wet beroep administratieve beschikkingen blijvende categorie van „ongrijpbare” gevallen verwijst hij naar de volksvertegenwoordiging.

Op deze wijze komt een min of meer sluitend systeem van rechtsbescherming tot stand. Dit impliceert echter niet dat een eventuele ombudsman een overbodigheid zou zijn. Bij de pleidooien die gehouden zijn voor de invoering van de ombudsman ligt het accent niet op het motief, dat op deze wijze voorzien wordt in een aantal lacunes in de rechtsbescherming. Dr. J. G. Steenbeek gebruikt ongeveer dezelfde terminologie als mr. Hagen als hij zegt: „Expres spreek ik hier (. . .) niet over lacunes in de rechtsbescherming. Niet dat die er niet zouden zijn, maar eenvoudig omdat het instellen van een ombudsman niet alleen gemotiveerd behoort te worden met een verwijzing naar dergelijke lacunes. Dergelijke lacunes kan men ook, en systematisch ook beter, opheffen door het bestaande stelsel van rechtsbescherming te verbeteren”³⁾.

Dat men het als tegenstander van de ombudsman niet alleen behoort te gooien over de boeg van uitbreiding van het stelsel van de rechtsbescherming blijkt eveneens uit het volgende citaat. „De commissie wil (. . .) nogmaals naar voren brengen, dat het instellen van de functie van een algemeen vertrouwensman niet als een alternatief voor het verbeteren van de administratieve rechtspraak of het administratief beroep moet worden gezien. Beide hebben hun betekenis, naast elkaar en in aanvulling op elkaar”⁴⁾.

De verhouding tussen bestuur en bestuurden

De figuur van de ombudsman behoort tot de veelbesproken problema-

²⁾ *A.R. Staatskunde*, januari 1967, blz. 28.

³⁾ Dr. J. R. Stellinga e.a., *Rechtsbescherming tegen de overheid*, Deventer, 1964, blz. 65.

⁴⁾ Geschrift L III van de Vereniging voor Administratief Recht, blz. 59.

tiek van de verhouding tussen bestuur en bestuurd. Deze materie kan niet alleen op een juridische wijze benaderd worden. Tussen de inhoud van de wet en de ervaring van de burger van de werkelijkheid kan een discrepantie bestaan. Een voorbeeld kan dit illustreren. Juridisch gezien bestaat er geen twijfel aan dat de gemeenteraad aan het hoofd van de gemeente staat. Uit een recent bestuurssociologisch onderzoek bleek daarentegen dat het overgrote deel van de burgers van mening is, dat de burgemeester of het college van b. en w. aan het hoofd van de gemeente staat⁵⁾. Dit is niet een resultaat dat velen zal verbazen. Maar men kan er wel uit afleiden dat men met betrekking tot de relatie tussen bestuur en bestuurd niet volstaan kan met het uiteenzetten van de inrichting van ons staatkundig bestel. Dit is natuurlijk van groot belang. Doch daarnaast zal gevraagd moeten worden hoe de burger dit alles beleeft. Dit betekent dat ondanks een perfect in elkaar zittend stelsel van rechtsbescherming de burger het gevoel kan hebben dat hij rechteloos staat tegenover het bestuursapparaat. Dat kan in een rechtsstaat als de onze de burger vreemden van het bestuur. Hier zou de kiem voor een bedenkelijke ontwikkeling kunnen liggen.

Is het echter reëel dergelijke sombere geluiden te laten horen? Mr. Hagen legt in zijn artikel de vinger bij de zwakke plek, als hij constateert dat er tot nog toe door de voorstanders van het ombudsman-instituut geen concrete gegevens ter bepaling van de omvang van de behoefte aan een verdere bescherming van de burger tegenover de overheid zijn geproduceerd⁶⁾. Dit houdt in dat deze voorstanders geen concrete cijfers op tafel gelegd hebben die aantonen dat de behoefte aan een ombudsman bij de burgerij leeft. Daartoe zal men wellicht ook niet spoedig in staat zijn. Afgezien van technische moeilijkheden zou dit een uiterst breed opgezette sociaal-wetenschappelijke aanpak vereisen, waarvan de voorbereiding en uitvoering jaren zouden vergen. Men kan zich bovendien afvragen of het noodzakelijk is dat genoemde behoefte exact gemeten wordt. Er zijn tenslotte voor een ieder een aantal waarneembare ontwikkelingen, die in verband staan met de verhouding tussen bestuur en bestuurd.

De toeneming van de overheidstaken

De laatste decennia zijn de taken van de overheid op vrijwel elk terrein enorm toegenomen. Door de bevolkingsgroei en de daarmee samenhangende behoefte aan collectieve voorzieningen, door ons beperkt grondgebied en door de snelle technische ontwikkeling ziet het er niet naar uit dat hierin een verandering zal optreden. Dit is een feitelijk gegeven dat voor ons van belang is. Het gevolg is immers niet alleen dat de burger steeds vaker in aanraking komt met de overheid, maar ook dat het bestuursapparaat voor veel burgers een onoverzichtelijke, ondoorzichtige en anonieme grootheid is geworden. Prof. mr. A. M. Donner heeft dit als volgt onder woorden gebracht: „Langzamerhand zijn we echter in een situatie gekomen, waarbij voor een groot deel van het publiek de term „rechtsstaat” betrekkelijk nietszeggend is geworden. Wanneer ik het enigszins mag chargeren, dan leven we voor het besef van zeer velen niet meer

⁵⁾ Het bedoelde onderzoek werd door de Fryske Akademy gehouden in de gemeente Achtkarspelen. De resultaten zullen binnen afzienbare tijd worden gepubliceerd.

⁶⁾ *A.R. Staatskunde*, januari 1967, blz. 27.

in een rechtsstaat, maar dan is voor hen als karakteristiek van het bestuur eigenlijk veel sprekender een voorstelling à la Kafka. Men voelt zich volkomen verloren. Men heeft het gevoel de dingen niet meer te begrijpen" 7).

In nauw verband hiermee staat het verschijnsel dat de uitbreiding van de overheidstaak geleid heeft tot een overdracht van bevoegdheden aan de „administratie". De z.g.n. raamwetgeving illustreert dit duidelijk. „Wij hebben dus nu een situatie, waarin de bestuursorganen zelf in belangrijke mate bepalen volgens welke regelen zij zullen werken en waarin de burger meer dan vroeger afhankelijk is van die bestuursorganen en ook niet meer zo goed weet als vroeger, of helemaal niet meer weet, waar hij aan toe is" 8).

De achtergrond van deze citaten is eigenlijk dat de burger meent niet meer een duidelijk adres te hebben, waartoe hij zich kan wenden als het bestuur hem z.i. niet billijk of correct behandeld heeft. Het bestuur betekent voor hem een labyrinth, waarin hij zijn weg niet kan vinden.

Sociale raadslieden

In een aantal gemeenten kent men het instituut van de sociale raadslieden 9). Deze functionarissen geven voorlichting over velerlei zaken aan burgers die daaraan behoefte hebben. Ongetwijfeld wordt op deze wijze nuttig en noodzakelijk werk verricht. Daarbij gaat het er in feite vooral om de burger wegwijs te maken in aangelegenheden die het bestuur betreffen. Dat hieraan behoefte bestaat kan ook afgeleid worden uit een onlangs gehouden onderzoek in de provincie Friesland 10). Hieruit bleek dat de inwoners van een gemeente met name óók van hun burgemeester verwachten dat hij een „burgervader" is. Dat hij de inwoners van zijn gemeente met raad en daad terzijde staat. Het meest opvallende is dat deze verwachting niet alleen leeft bij de inwoners van kleine overzichtelijke agrarische plattelandsgemeenten, maar evenzeer bij de inwoners van de middelgrote stad Leeuwarden. Het is echter duidelijk dat in de grotere gemeenten het fysiek onmogelijk geacht moet worden dat een burgemeester een reële inhoud geeft aan de rol van „burgervader". Hij zal al moeite genoeg hebben een enigszins persoonlijk getint contact met zijn raadsleden te onderhouden. Juist in deze grotere gemeenten kunnen sociale raadslieden in een behoefte voorzien. Dit betekent echter niet dat hiermee de argumenten pro de ombudsman ontkracht worden. Een sociale raadsman is een ambtenaar. Hij maakt deel uit van het bestuursapparaat. Daardoor kan hij de burgers vaak de weg wijzen, die zij op eigen houtje niet kunnen vinden. Maar het behoort niet tot de taak van de sociaal raadsman een onderzoek in te stellen naar al of niet vermeend onjuist optreden van het bestuur in een bepaalde zaak. Dit zal de burger ook niet van hem vragen, omdat hij zich duidelijk bewust zal zijn dat de sociaal raadsman zelf deel uitmaakt van het bestuur. Het is een ambtenaar met een voorlichtende taak. De taken van een ombudsman bestrijken een breder terrein.

De ombudsman

In het bovenstaande is er mee volstaan om aan te duiden dat de ombuds-

7) Geschrift LIII van de Vereniging voor Administratief Recht, blz. 7.

8) Dr. J. G. Steenbeek, *De overheid en de rechten van de burger*, Alphen aan de Rijn 1964, blz. 3.

9) Zie o.m. A. Kaan, *De sociaal raadsman*, in: *Bestuurswetenschappen*, januari 1966.

10) Drs. S. Faber, *Wat verwacht de burger van zijn burgemeester?*, Alphen aan de Rijn 1967.

man niet in de eerste plaats dient om lacunes in de rechtsbescherming op te vullen en dat de ombudsman niet op één lijn gesteld kan worden met de gemeentelijke sociale raadslieden. Het wordt thans tijd aan te geven wat het instituut van de ombudsman dan wel inhoudt. Daarbij volgen wij, evenals mr. Hagen, het ontwerp van wet, „houdende instelling van de algemeen vertrouwensman”¹¹⁾, dat opgesteld is door de commissie-Belinfante van de Vereniging voor Administratief Recht¹²⁾. In dit ontwerp wordt voorgesteld dat de Kroon, op voordracht van de Tweede Kamer der Staten-Generaal, voor een tijdvak van 6 jaren, een algemeen vertrouwensman benoemt.

Iedere burger kan zich schriftelijk wenden tot de algemeen vertrouwensman als hij een klacht heeft over de vervulling van de overheidstaak. De algemeen vertrouwensman zendt aan de klager aanstonds bericht van ontvangst van de klacht. Als de algemeen vertrouwensman meent dat hij de klacht niet kan behandelen, dan zendt hij daarover de klager een gemotiveerd schriftelijk bericht. Ook op eigen initiatief kan de algemeen vertrouwensman op onderzoek uitgaan. Belangrijk is art. 10 in het ontwerp van wet. Hierin wordt voorgesteld dat, op een aantal uitzonderingen na, iedere persoon en elk college, belast met openbaar gezag, verplicht is de inlichtingen te verschaffen en de medewerking te verlenen welke de algemeen vertrouwensman van hem, met het oog op het onderzoek van een aangelegenheid, verlangt.

Zowel de klager als de „beklaagde” worden in de gelegenheid gesteld hun standpunt kenbaar te maken aan de algemeen vertrouwensman.

Na het afsluiten van het onderzoek deelt de algemeen vertrouwensman schriftelijk zijn bevindingen, zijn conclusie en de gronden waarop zijn conclusie berust aan de betrokkenen mee.

Daarnaast kan de algemeen vertrouwensman uit eigen initiatief zich wenden tot de verantwoordelijke autoriteiten als naar zijn mening een geldende regeling of een bestaande overheidspraktijk verbetering behoeft.

De algemeen vertrouwensman brengt jaarlijks verslag uit over zijn werkzaamheden.

Dit zijn wel de hoofdlijnen uit genoemd ontwerp van wet. De achtergrond van het geheel komt m.i. tot uiting in het eerste lid van artikel 5: „De algemeen vertrouwensman onderzoekt gevallen, waarin door de wijze, waarop de overheidstaak is vervuld, het vertrouwen in de overheid kan worden geschaad”. Zoals wij reeds opmerkten kan de vertrouwensrelatie tussen bestuur en bestuurde niet „gevangen” worden in een sluitend systeem van rechtsgangen. Hierbij spelen allerlei sociaal-psychologische elementen een belangrijke rol. Het lijkt van het allergrootst belang dat de burger weet dat er iemand is die hem serieus neemt als hij zich door een bestuursinstantie tekort gedaan voelt. Dat deze functionaris niet zal schromen om een diepgaand onderzoek in te stellen als de „administratie” een burger op onjuiste wijze is tegemoet getreden. Anderzijds zal het bestuur het slechts toejuichen als een objectief onderzoek plaats vindt als er sprake is van onrechtvaardige aantijgingen door een burger of een groep van burgers. Uit ervaringen in Scandinavië bleek dat een groot deel van

¹¹⁾ Om misverstanden te voorkomen: de hier gebruikte benaming van „algemeen vertrouwensman” kan als synoniem opgevat worden van wat door ons als „ombudsman” wordt aangeduid.

¹²⁾ Geschrift L II van de Vereniging voor Administratief Recht.

de klachten die bij de ombudsman binnenkomen inderdaad ongegrond is¹³). Dergelijke conclusies zijn voor het bestuur plezierig, terwijl de klager duidelijk gemotiveerd uiteengezet wordt waarom zijn klacht ongegrond is. Een dergelijke werkwijze poogt in ieder geval de verhouding tussen bestuur en bestuurd in positieve zin te beïnvloeden. Het lijkt in ieder geval constructiever dan dergelijke klachten te laten voor wat ze zijn, zoals mr. Hagen min of meer suggereert¹⁴).

Overigens moet bedacht worden dat het succes van een eventuele invoering van het instituut van de ombudsman sterk afhankelijk zal zijn van de manier waarop de zaken van het begin af aangepakt worden. Dit zal een „Amerikaanse” opzet vereisen. Via de publiciteitsmedia moet de burger er van doordrongen worden dat er dan een persoon is, die bereid en in staat is klachten jegens het bestuur snel en grondig op hun juistheid te onderzoeken.

Het is in dit verband ook belangrijk hoe deze functionaris genoemd zal worden. Het lijkt uit psychologische overwegingen niet aan te bevelen de door de Dr. Wiardi Beckman Stichting voorgestelde benaming „commissaris-generaal voor bezwaren” over te nemen¹⁵). Dat klinkt veel te ambtelijk en te ingewikkeld. De benamingen „algemeen vertrouwensman” of „ombudsman” verdienen daarboven de voorkeur. Wellicht zijn er nog andere mogelijkheden. Misschien kunnen reclame-deskundigen hierover hun zegje eens zeggen.

De volksvertegenwoordiging

Tot nu toe is één belangrijk facet onbesproken gebleven, nl. de betekenis van de volksvertegenwoordiging bij de hier aangesneden problematiek. Velen zijn van mening dat door een figuur als de ombudsman de bevoegdheden van de volksvertegenwoordiging aangetast worden. Mr. Hagen is er bevreesd voor dat ons parlementaire stelsel doorkruist zal worden.

Allereerst moet opgemerkt worden dat een ombudsman over de aangelegene aangelegenheden slechts zijn *mening* geeft, waaraan geen sancties verbonden zijn¹⁶). Het parlementslid kan naar aanleiding hiervan gebruik maken van zijn rechten, zoals die grondwettelijk zijn vastgelegd. Het instituut van de ombudsman tast derhalve op geen enkele wijze deze rechten van de volksvertegenwoordiger aan. Anderzijds vervult het parlement van ouds een onmisbare taak als beschermer van de burger. Het is daarom noodzakelijk dat er in ons staatkundig bestel een nauwe band bestaat tussen parlement en ombudsman. Dit komt tot uiting bij de benoemingsprocedure: de Kroon benoemt weliswaar de ombudsman, doch de Tweede Kamer der Staten-Generaal heeft het recht van voordracht. Een procedure die passend geacht moet worden voor de Nederlandse staatkundige verhoudingen. Men kan en moet er daarbij op vertrouwen dat bij het opstellen van de voordracht geen partijpolitieke overwegingen een rol zullen spelen. De band tussen parlement en ombudsman blijkt ook uit het jaarlijks verslag dat de algemeen vertrouwensman aanbiedt aan de beide Kamers der

¹³) Dr. J. G. Steenbeek, *De parlementaire ombudsman*, Haarlem 1963.

¹⁴) *A.R. Staatskunde*, januari 1967, blz. 27.

¹⁵) *Betere bescherming tegen de overheid. Ook Nederland een ombudsman. Om de kwaliteit van het bestaan 2*, Amsterdam 1963.

¹⁶) Er wordt hier, evenals in de volgende alinea's, uitgegaan van het reeds genoemde ontwerp van wet van de commissie-Belinfante.

Staten-Generaal. Tenslotte kan op voorstel van de Tweede Kamer de ombudsman tussentijds worden ontslagen. Toch kan men zich afvragen of het niet mogelijk is het instituut van de ombudsman overbodig te maken door een scherpere parlementaire controle. Daartoe zullen met name de commissies voor de verzoekschriften meer bevoegdheden moeten krijgen en beter geoutilleerd moeten worden.

Hiertegen kan ingebracht worden dat de Staten-Generaal geen instantie is, die gericht is op het verrichten van zelfstandig onderzoek. Dit gebeurt slechts als het recht van enquête wordt gehanteerd. Een wezenlijke trek van de ombudsman is echter dat hij alle klachten zelfstandig onderzoekt. Dr. Steenbeek wijst er bovendien op dat als het parlement een nadere uitleg vraagt aan een minister, veel kwesties te veel gewicht of een te sterk politiek accent zullen krijgen. Daarnaast kan de ombudsman kwesties in een vroeger stadium opnemen dan waarin vragen uit de Kamer aan de orde plegen te komen. Dan kan er in de regel nog slechts nagekaart worden ¹⁷⁾.

Men ziet m.i. de ombudsman-problematiek in de juiste proporties, wat het staatsrechtelijk aspect betreft, als men constateert dat door middel van de ombudsman de parlementaire controle aan gewicht wint. De ombudsman zou men kunnen beschouwen als een enquêteur in vast dienstverband bij het parlement. Wat de Staten-Generaal willen doen met de bevindingen van hun algemeen vertrouwensman is iets wat het parlement zelf uitmaakt. Een doorkruising van het parlementaire stelsel kan ik hier niet in zien. Naar mijn mening kan het instituut van de ombudsman een middel zijn om een goede verhouding tussen bestuur en bestuurden te bevorderen, omdat deze verhouding sterk in het sociaal-psychologische vlak ligt. Bij een goede opzet zal bij de burger een duidelijk adres in het blikveld komen te liggen, waar hij met zijn klachten terecht kan. Het bestuur zal een grondig onderzoek van vele ongegronde klachten slechts op prijs stellen. Het parlement kan op effectieve wijze de parlementaire controle toepassen door gebruik te maken van de onderzoek-resultaten van de ombudsman.

Besluit

Bovenstaande opmerkingen moeten gezien worden als een reactie op de bijdrage van mr. A. J. Hagen in het januari-nummer van dit blad. Dit betekent dat een aantal belangrijke aspecten buiten beschouwing zijn gebleven. Ook de gevolgen van eventuele herzieningen van ons kiesstelsel bleven onbesproken. Als in het bovenstaande de indruk gewekt is dat de ombudsman een panacee is tegen alle bestuurskundige problemen, dan is dit niet terecht. Misschien zijn er andere oplossingen denkbaar. Daarbij kan gedacht worden aan de nota van de commissies voor de verzoekschriften van de beide Kamers der Staten-Generaal, die onlangs is verschenen. Ik vernam dat deze materie ook in dit nummer ter sprake zal komen.

Naar aanleiding van deze nota merkte het *Algemeen Handelsblad* van 18 februari jl. op, dat de commissies voor de verzoekschriften zelf in feite als „ombudsman” gaan fungeren. In hoeverre dit juist is kan ik niet beoordelen. Maar wel staat vast dat hiervoor niet voldoende is dat deze commissies meer bevoegdheden krijgen. Bovenal zullen deze commissies

¹⁷⁾ Dr. J. R. Stellinga e.a., *Rechtsbescherming tegen de overheid*, Deventer 1964, blz. 69.

er dan voor moeten zorgen dat zij een duidelijk „gezicht” voor de burger krijgen. Met andere woorden: deze commissies zullen door de burger moeten worden *ervaren* als de ombudsman. Dat is moeilijker dan het verkrijgen van een uitbreiding van bevoegdheden. Als dit echter gelukt, dan is waarschijnlijk de meest harmonische oplossing bereikt in het kader van ons huidige staatkundig bestel.

ONDERSCHRIFT

Graag wil ik, in bescheiden mate, gebruik maken van de gelegenheid, welke de redactie van *A.R. Staatskunde* mij heeft geboden om te reageren op het artikel van drs. Faber. Ik beperk me hierbij tot die passages, waarin de schrijver kritiek levert op mijn in het januarinumnummer opgenomen artikel.

1. Drs. Faber doet het voorkomen, alsof ik zou zijn voorbijgegaan aan een deel van de argumenten die de voorstanders van de ombudsman te berde hebben gebracht. In dit verband betoogt hij dat hier aan de orde is de problematiek van de verhouding tussen bestuur en bestuurden en dat deze materie niet alleen op een juridische wijze kan worden benaderd. Ik ben dit met de schrijver eens, maar meen tevens, dat ook de niet-juridische aspecten in mijn artikel zijn belicht. Welbewust heb ik de term „rechtsbescherming” vermeden en, in navolging van de commissie-Belinfante, de ruimere term „bescherming” telkenmale gebezigd. Dat ik mij niet tot het aspect van de rechtsbescherming heb beperkt, blijkt o.a. ook duidelijk uit de aandacht, die ik heb geschonken aan de gevallen welke niet door het scheppen van een rechtsgang zijn op te lossen. Wie mijn artikel goed leest, zal naar mijn mening niet in redelijkheid kunnen stellen, dat ik onvoldoende zou zijn ingegaan op de argumenten van de voorstanders van de ombudsman. Het tegendeel is m.i. het geval. Zo ben ik, om een voorbeeld te noemen, óók ingegaan (blz. 27 en 28) op het door drs. Faber hoog genoteerde argument, dat de ombudsman een belangrijke steun zou kunnen zijn voor hen, die in de doolhoven der administratie niet de weg kunnen vinden.

2. Onder het hoofd „de ombudsman” gaat drs. Faber nader in op de voorstellen van de commissie-Belinfante. Daarbij merkt hij op, dat het optreden van de ombudsman ook voor ongegronde klachten nuttig is als poging om de verhouding tussen bestuur en bestuurden in positieve zin te beïnvloeden, dit, zo voegt hij er aan toe, „lijkt in ieder geval constructiever dan dergelijke klachten te laten voor wat ze zijn, zoals mr. Hagen min of meer suggereert.” Deze voorstelling van zaken is onjuist. Ik heb in mijn artikel te dezer zake slechts gesteld (zie blz. 27) dat het geen zin heeft ten behoeve van klachten, welke *evident* ongegrond zijn, een vergaande voorziening te treffen; met het woord „evident” heb ik tot uitdrukking gebracht, dat er geen twijfel omtrent het ongegrond zijn mogelijk is, met andere woorden dat de ongegrondheid van meetaf als een paal boven water staat en de klacht dus klaarblijkelijk kant noch wal raakt.

Zulke gevallen doen zich in de praktijk nog vrij veel voor en ik blijf van mening, dat men *hiervoor* geen speciale voorziening zou moeten treffen. Daarnaast heb ik gesteld de gevallen die *wel aandacht behoeven*, hetgeen beslist meer omvat dan de klachten, welke gegrond zijn. Uit de

gecursiveerde woorden blijkt duidelijk, dat ik geenszins op het standpunt sta, dat men allerlei klachten, die bij onderzoek blijken ongegrond te zijn, maar rustig zou moeten laten voor wat ze zijn. Er is dus geen sprake van een suggesteren mijnerzijds in de richting als door drs. Faber wordt gesteld.

A. J. HAGEN

DE TAAK, WERKWIJZE EN BEVOEGDHEDEN VAN DE COMMISSIE VOOR DE VERZOEKSCRIFTEN UIT DE BEIDE KAMERS DER STATEN-GENERAAL

DOOR

Drs. J. J. A. SCHOLTEN

INLEIDING

In het januarinummer van *Anti-Revolutionaire Staatskunde*¹⁾ schreef mr. A. J. Hagen een belangwekkende beschouwing over de vraag of het aanbeveling verdient in Nederland het instituut van de ombudsman in te voeren. Na eerst een samenvatting van de rapporten van de commissies Langemeyer²⁾ en Belinfante³⁾ te hebben gegeven, komt hij tot een beoordeling van de in die rapporten gedane voorstellen.

Hij is van mening, dat door invoering van dit instituut de leemten in de bescherming van de burger tegenover de overheid niet ten volle zullen worden weggenomen. Verder acht hij het bezwaarlijk, dat in het voorstel van de commissie-Belinfante de ombudsman een los van het parlement staande autoriteit zou worden. Hij ziet daarin een doorkruising van ons parlementaire stelsel. Ook in de uitwerking van het voorstel van de commissie-Langemeyer is naar zijn mening het gevaar van een feitelijke doorkruising niet afwezig. Hij vestigt er de aandacht op, dat nog nimmer aan de hand van concrete, feitelijke gegevens is aangetoond hoe groot een behoefte aan verdere bescherming van de burger tegenover de overheid is en hij doet enige suggesties om dit gebrek aan informatie op te lossen. Uit een analyse van het verkregen materiaal zou dan een verdeling van de gevallen in een aantal groepen kunnen volgen. In de eerste plaats zijn er gevallen, waarin een rechtsgang nog ontbreekt, terwijl daaraan wel behoefte bestaat. Hier zou de overheid alsnog een rechtsgang behoren te openen. De tweede groep wordt gevormd door de gevallen, welke niet door het scheppen van een rechtsgang zijn op te lossen, aangezien de klacht duidelijk ongegrond is. Deze behoeven geen verdere aandacht. Ten derde bestaan er gevallen, die wel aandacht behoeven, doch zich wegens de aard van de klacht niet lenen voor behandeling in het kader van een admi-

1) *Een ombudsman voor Nederland?*, 37e jaargang, nr. 1, blz. 19.

2) *Betere bescherming tegen de overheid. Ook Nederland een ombudsman*, 1963, Dr. Wiardi Beckmanstichting.

3) *De ombudsman*, 1964, Geschriften van de Vereniging voor Administratief Recht, L II.

nistratiefrechtelijke rechtsgang. Ten aanzien van deze gevallen bepleit Hagen, dat de volksvertegenwoordiging, met name de commissies voor de verzoekschriften deze in behandeling neemt. In dit verband vraagt hij zich af, of het mogelijk is aan het bestaan van deze commissies meer bekendheid te geven en of de outillage van de commissies niet verbeterd zou kunnen worden.

Het zal Hagen ongetwijfeld genoegen hebben gedaan, dat zo kort na publikatie van zijn artikel de beide commissies een gelijkkluidende nota inzake haar taak, werkwijze en bevoegdheden aan hun respectieve Kamer hebben gezonden, waarin op belangrijke punten een weg wordt aangegeven, welke hem, zo is mijn indruk, vermoedelijk voor ogen stond. (Tweede Kamer, zitting 1966—1967, — 9027).

Zijn artikel vat Hagen als volgt samen: aan een figuur als de ombudsman bestaat hier te lande geen evidente behoefte, aangezien de leemten in de bescherming van de burger tegenover de overheid op andere, minder ingrijpende wijze kunnen worden opgevuld; zou nochtans deze figuur alhier worden geïntroduceerd, dan zou zijn functie op zorgvuldige wijze in het parlementaire stelsel behoren te worden ingebouwd, zulks ten einde te voorkomen dat aan dit stelsel afbreuk zou worden gedaan.

In de discussie over het al of niet invoeren van het instituut van de ombudsman wordt — het blijkt ook weer uit de beschouwing van Hagen — terecht aandacht geschonken aan de plaats van de commissies voor de verzoekschriften. Het lijkt mij daarom nuttig de taak, bevoegdheden en werkwijzen van deze commissies aan een nader onderzoek te onderwerpen.

Daartoe zal ik eerst de inhoud van de nota uitvoerig weergeven.

Gezien het feit, dat in de pers de voorstellen van de commissie-Belinfante nogal eens worden aangehaald en ook verder het rapport van deze commissie in het gesprek over het al of niet invoeren van een ombudsman een centrale plaats inneemt en bovendien gelet op de omstandigheid dat deze commissie veel aandacht schenkt aan de commissies voor de verzoekschriften zal ik vervolgens in grote lijnen aangeven op welke wijze deze commissie tot de conclusie komt dat er, ondanks het bestaan van die Kamercommissies, haars inziens behoefte bestaat aan een „algemene vertrouwensman”. Mede aan de hand van voorbeelden uit de praktijk van de commissie uit de Tweede Kamer zal ik daar dan mijn zienswijze tegenover stellen.

Alvorens verder te gaan zal ik, reeds puttende uit de inhoud van de nota aangeven wat verstaan dient te worden onder een „verzoekschrift”⁴⁾.

4) In het volgende staatje is aangegeven hoeveel verzoekschriften er vanaf 1947 bij de Tweede Kamer per zitting zijn binnengekomen. Ik wijs er op, dat in de zittingen 1948—1949, 1953—1954 en 1960—1961 een vacature was in de functie van commissiegriffier. De sollicitaties worden beschouwd als verzoekschriften aan de Tweede Kamer. In 1959—1960 dienden veel spijtoptanten een verzoekschrift in. Naar een ruwe schatting heeft 1/7 van de adressen betrekking op verlangens en bezwaren met betrekking tot wetgeving of bestuurlijke maatregelen.

1947—1948: 188	1955—1956: 247	1962—1963: 146
1948—1949: 333	1956 : 19	1963 : 38
1948 : 17	1956—1957: 317	1963—1964: 158
1949—1950: 399	1957—1958: 246	1964—1965: 165
1951—1952: 243	1958—1959: 191	1965—1966: 176
1952 : 16	1959 : 134	1966—1967: 151
1952—1953: 395	1959—1960: 466	1967 (sedert 1 maart): 59
1953—1954: 462	1960—1961: 387	
1954—1955: 353	1961—1962: 251	

Niet in ieder verzoekschrift wordt een klacht geuit; er zijn ook adressanten, die een bepaald verzoek doen, op een situatie of ontwikkeling attenderen, of een informatie vragen. Daarnaast bestaat de gestadige en brede stroom van verzoekschriften, waarin verlangens of bezwaren met betrekking tot wetgeving of bestuurlijke maatregelen naar voren worden gebracht. Een verzoekschrift waarin een klacht geuit wordt kan de commissie aanleiding geven om aan te dringen op wetgevende maatregelen; een adres, waarin een wetgevende maatregel bepleit wordt kan aan de dag brengen, dat adressant het slachtoffer van een ambtelijke fout is geworden, zodat het verzoekschrift in wezen een klaagschrift is.

Het is verheugend dat het kabinet-De Jong — hetgeen blijkt uit de regeringsverklaring d.d. 18 april — een betere regeling van de wijze van behandeling van verzoekschriften gewenst acht en ik hoop, dat het de nodige aandacht aan de betreffende nota zal schenken.

DE INHOUD VAN DE NOTA

De ontwikkeling van het instituut van de commissies voor de verzoekschriften

In de aanvang van haar beschouwingen delen de commissies mee, dat zij het noodzakelijk achten meer armslag te krijgen, indien de Staten-Generaal tenminste de functies ingevolge het recht van petitie en het recht van enquête heden ten dage goed willen uitoefenen. Vervolgens wijzen zij op de ontwikkeling die het instituut van de commissies te zien geeft.

Van oorsprong bood het recht van petitie de Kamers een gelegenheid fouten, vergissingen en nalatigheden of willekeur van een minister of ambtenaar op te sporen en zo hun controlerende taak te vervullen met de mogelijkheid, dat kritiek dientengevolge door de commissie geuit en door de Kamer overgenomen, de betrokken bewindsman aanleiding gaf hetzij aan de Kamer toe te geven of af te treden. Door de uitbreiding van het aantal taken per departement is een dergelijke situatie tegenwoordig niet langer in redelijkheid denkbaar. De Kamer zal er immers niet snel toe overgaan, de bewindsman, indien deze weigert aan de Kamer toe te geven, heen te zenden, omdat zij van mening kan zijn, dat de vele andere belangen, bij de bewindsman in goede handen, dienen te prevaleren.

Een ander belangrijk punt is dat in toenemende mate een bewindsman dagelijkse beslissingen aan de ambtenaren moet overlaten; de tot het uiterste doorgevoerde persoonlijke parlementaire verantwoordelijkheid van een bewindsman voor alle daden en nalatigheden van alle onder hem ressorterende ambtenaren en diensten wordt een last, welke in redelijkheid niet meer kan worden opgelegd. De minister moet daarom een kans hebben een fout te herstellen. Meestal komt de minister via het verzoekschrift aan de Kamer voor de eerste maal met adressant's geval in aanraking. Vaak neemt hij, hetzij terstond, hetzij na verder schriftelijk of mondeling overleg met de commissie, de geëigende maatregelen, zodat de commissie kan volstaan met aan de Kamer te rapporteren bv. dat adressant's verzoek inmiddels is ingewilligd. De commissies plegen er mede om deze reden op te insisteren, dat de brieven, waarin hun de van regeringswege inzake een verzoekschrift verstrekte inlichtingen bereiken, ondertekend zijn door de betrokken minister; huns inziens vormt de zekerheid, dat de zaak de minister persoonlijk onder ogen komt, een van de meest waardevolle elementen van het tot de Staten-Generaal richten van verzoekschriften.

De commissies stellen vast, dat tengevolge van de hierboven geschetste ontwikkeling de voornaamste functie van het recht van petitie is geworden de mogelijkheid, dat de individuele burger (c.q. een rechtspersoon of een lager publiekrechtelijk lichaam), die met de overheid in botsing is gekomen, zijn klacht kan voorleggen aan een instantie als de commissies voor de verzoekschriften, welke

- a. althans een gemotiveerde verklaring van de overheid vermag af te dwingen;
- b. kan bewerkstelligen dat de minister alsnog een andere beslissing neemt;
- c. bij eventueel nader overleg met die overheid het gewicht van de volksvertegenwoordiging in de schaal kan leggen, en
- d. haar bevindingen publiek maakt en ter publieke discussie stelt.

De bevoegdheden van de commissies

De commissies zijn niet tevreden over het tempo, waarin ministers de inlichtingen geven. Zij doen de voorzitters van de Kamers het voorstel met de minister-president contact op te nemen, teneinde te bewerkstelligen dat het verstrekken van inlichtingen aan de commissies wat tijdsduur betreft wordt onderworpen aan dezelfde procedure, welke de ministers volgen bij de schriftelijke beantwoording van door een lid van de Staten-Generaal schriftelijk gestelde vragen.

Ook achten de commissies het bezwaarlijk dat de inlichtingen de commissies vaak bereiken in de vorm van een als een proces-conclusie gepolijst en voor de commissies soms moeilijk te verifiëren antwoord.

Om die reden vinden zij het wenselijk dat zij de bevoegdheid krijgen zelfstandig en rechtstreeks ambtenaren te horen alsmede inzage te nemen van stukken, welke de feitelijke gegevens bevatten waarop de beslissing van de minister was gebaseerd, tenzij een dergelijke inzage in strijd met het belang van de staat moet worden geoordeeld.

Voorts wensen zij de bevoegdheid te krijgen getuigen en deskundigen een verschijningsplicht op te leggen en desgewenst onder ede te verhoren.

Door een eenvoudige wijziging van de enquêtewet zouden deze bevoegdheden binnen haar bereik gebracht kunnen worden. Een voorontwerp van wet tot wijziging van de enquêtewet is als bijlage aan de nota toegevoegd. De hierboven opgesomde bevoegdheden zullen — zo merken de commissies op — slechts in bijzondere gevallen nodig blijken. Omdat zij zich kunnen voorstellen, dat de Kamers hun commissies geen blanco volmacht te dezen aanzien zullen willen verlenen, doen zij de suggestie, dat zij aan de Kamers de verzoekschriften bekend zouden kunnen maken ten aanzien waarvan zij uitoefening van de enquêtebevoegdheden wenselijk achten. Enkele leden van de commissie uit de Tweede Kamer hebben echter een andere mening. Zij zouden de hierboven genoemde bevoegdheden toegekend willen zien aan een parlementaire commissaris (ombudsman).

Indien aan het werk van de commissies grotere bekendheid wordt gegeven is het mogelijk dat het aantal verzoekschriften niet onaanzienlijk zal toenemen. Om deze te kunnen verwerken stellen de commissies voor dat een gemeenschappelijke ambtelijke organisatie gevormd zal worden.

Richtlijnen ter behandeling van de verzoekschriften

De commissies hebben een aantal richtlijnen vastgesteld voor hun werkwijze, welke in zekere zin niets anders zijn dan een vastlegging van de

thans reeds door de commissies gevolgde praktijk. Zo is bepaald dat de commissies een nader onderzoek kunnen instellen naar aangelegenheden aan de orde gesteld in verzoekschriften betreffende de wijze waarop de overheid haar taak vervult, of betreffende de vraag of de overheid al dan niet een taak zal moeten vervullen. Voorts worden uitputtend de gevallen genoemd waarin niet tot een nader onderzoek zal worden overgegaan. Dit zal onder meer zijn, indien na onderzoek blijkt dat

- a. inwilliging in strijd zou zijn met de wet, dan wel met wettig tot stand gekomen algemeen verbindende regelingen, tenzij het verzoekschrift de commissie tot de conclusie leidt, dat wetswijziging — waardoor de bedoelde strijdigheid wordt opgeheven — wenselijk is;
- b. enig met gewone of administratieve rechtspraak belast college, over de in een verzoekschrift omschreven aangelegenheid een uitspraak heeft gedaan, dan wel indien adressant beroep heeft of had kunnen hebben op een zodanig college, doch dit beroep niet heeft ingesteld;
- c. de Kroon, gehoord de Raad van State, terzake van een door adressant omschreven aangelegenheid, uitspraak heeft gedaan, tenzij de Kroon contrair is gegaan;
- d. de adressant beroep heeft of had kunnen hebben op de Kroon, doch nagelaten heeft dit beroep in te stellen;
- e. scheidsmannen terzake van een door adressant omschreven aangelegenheid uitspraak hebben gedaan dan wel indien adressant beroep heeft of had kunnen hebben op scheidsmannen en nagelaten heeft dit beroep in te stellen;
- f. het verzoekschrift betreft een aangelegenheid van een lager publiekrechtelijk lichaam.

De commissies kunnen in afwijking van het voorgaande een voorstel aan de Kamer doen om wel te treden in een verzoek, indien uitzonderlijke omstandigheden dan wel aan het algemeen belang ontleende overwegingen haar daartoe aanleiding geven.

Overeenkomstig het bepaalde in artikel 8 van de Grondwet is vastgelegd, dat een verzoekschrift ondertekend dient te zijn door de belanghebbende of zijn gevolmachtigde; verder dient het naam en adres van belanghebbende te bevatten, alsmede een uiteenzetting van de redenen, welke tot de indiening van het verzoekschrift hebben geleid.

Over de verzoekschriften doet de betrokken commissie een gemotiveerd voorstel aan de Kamer, hetwelk openbaar wordt gemaakt en nadat de Kamer zich ermee heeft verenigd, aan adressant wordt toegezonden, behoudens bepaalde uitzonderingen.

REACTIES IN DE PERS

In de pers is aan de verschijning van de nota verheugend veel aandacht geschonken. Bij lezing van een aantal publikaties kan worden geconstateerd dat de reacties nog al uiteenlopen. Zo schrijft het *Algemeen Dagblad* (18 februari j.l.) dat de denkbepelden van de commissies bijzonder aantrekkelijke kanten hebben. Terecht wijst dit blad erop, dat de twee commissies eigenlijk naar hun oorspronkelijke opzet al ombudsmannetjes in wording zijn. Het parlement heeft onmiskenbaar veel verloren van de centrale plaats die het in een gezonde democratie zou moeten innemen. Nieuwe opvattingen, nieuwe impulsen, nieuwe energie, door de Kamers zelf ontwikkeld zijn alleen daarom al toe te juichen, aldus het *Algemeen Dagblad*.

Dr. N. Cramer (*Het Parool*, 1 maart j.l.) is een enigszins andere mening toegedaan. De Kamercommissies willen gaan beschikken over een goed deel van de bevoegdheden, welke aan een ombudsman worden toegedacht, zo merkt hij op. Het is een feit, dat er parlementsleden zijn, die van de aanstelling van zo'n ombudsman een uitholling van hun eigen bevoegdheden vrezen, zelfs al wordt dit een functionaris door — of op voordracht van — het parlement te benoemen. Zo bezien zit er in dit „testament” toch wel iets van een tegenzet, aldus Cramer. Hij pleit voor spoedige invoering van de ombudsman.

De Telegraaf (21 februari j.l.) heeft er bezwaar tegen, dat gepoogd wordt een Kamercommissie, die uit louter politieke leden bestaat, de functie van een „ombudsman” te geven. Dit blad omschrijft de ombudsman als volgt: een rechter, die geen enkele politieke band heeft, boven alle politieke partijen staat en ook geen enkel politiek belang nastreeft.

In het *Tijdschrift voor Overheidsadministratie* (30 maart j.l., nr. 1061, blz. 103—10) betuigt dr. J. R. Stellinga in grote lijnen zijn instemming met de nota. Op een punt heeft hij echter ernstige bezwaren. Deze betreffen het voorstel van de commissie om de enquêtewet te wijzigen. Hij wijst erop, dat het petitierecht en het recht van enquête naar hun aard geheel verschillend zijn. „Het petitierecht betreft een recht van de burger tot de bevoegde macht verzoeken in te dienen. Deze wordt geacht daarop dan wel een bescheid te zullen geven. Het recht van onderzoek of enquête is een bevoegdheid van de beide Kamers. Het is uit wetstechnisch oogpunt niet verantwoord de regeling van het eerstbedoelde recht op de wet, die de in de tweede plaats genoemde bevoegdheid regelt, te enten.” ... Het is overigens wel begrijpelijk, waarom de nota de zaak op de enquêtewet wil enten. Het is kennelijk niet zozeer omdat in deze wet de voor de commissies voor de verzoekschriften begeerde bevoegdheden voorkomen, als wel omdat er een basis moet zijn, waarop men een wettelijke regeling van de bevoegdheden voor de meergenoemde commissies moet kunnen baseren.” . . . Het zou een onmogelijkheid zijn om zonder grondwettelijke basis, een wet te gaan maken waarin aan commissies uit de Kamers, geregeld in het Reglement van Orde, bepaalde bevoegdheden zouden worden gegeven. Blijkbaar heeft men dit bezwaar wel gevoeld, en is men daarom gekomen tot het enten op een bestaande wet als de enquêtewet, welke echter met het petitierecht van artikel 8 der Grondwet niets te maken heeft.”

Uit het betoog van Stellinga krijg ik de indruk, dat hij de accenten wat anders legt dan de commissies hebben gedaan. Bij de commissies staat in hun voorstel voorop, dat een, in een verzoekschrift te berde gebrachte kwestie onderwerp van onderzoek moet kunnen worden. Dat kan het ook thans reeds zijn, maar dat vergt in het kader van de bestaande wetgeving een moeizame procedure. De commissies schrijven dat „de voorwaarden in de enquêtewet gesteld het grondwettelijk recht van onderzoek tot een buitenissig en daarom slechts in uitzonderlijke gevallen toegepast „paarde-middel” en een onnodige en ongewenste belemmering van dit belangrijke parlementaire recht vormen, dat de commissies dus mede willen zien toegepast ter verwezenlijking van het grondrecht van petitie”.

Wellicht gaf de laatste zinsnede Stellinga aanleiding tot zijn opmerkingen. 't Gaat de commissie er echter alleen om, dat het eenvoudiger wordt een onderzoek, waarbij van bepaalde bevoegdheden gebruik gemaakt kan worden in te stellen, of met andere woorden dat het parlement gemakke-

lijker dan thans gebruik kan maken van een parlementair recht. Het is daarbij niet relevant of het onderwerp van een dergelijk onderzoek door middel van een verzoekschrift is aangebracht bij de commissies of dat b.v. perspublicaties de aanleiding tot een enquête vormden.

HET RAPPORT VAN DE COMMISSIE-BELINFANTE

De commissie-Belinfante betoogt, dat de parlementaire contrôle op vele goede resultaten kan bogen. Zij denkt daarbij aan het werk van de commissies voor de verzoekschriften, het stellen van vragen, het houden van interpellaties en dat der enquête. Niettemin meent de commissie dat een instituut, dat zelfstandig een onderzoek kan instellen naar allerlei gevallen, waarin burgers menen door de overheid onjuist te zijn behandeld, daarnaast veel betekenis kan hebben. De commissie denkt hierbij aan twee soorten van gevallen.

In de eerste plaats zijn er talrijke gevallen, waarin een informele bespreking, liefst onder vier ogen, zonder veel moeite tot een voor de klager bevredigende oplossing kan leiden dan wel de klager bij ongegrondheid van zijn bezwaren, daarvan kan overtuigen (blz. 7). Hoe worden dergelijke gevallen thans door de Kamercommissies behandeld?

In *Trouw* van 23 februari j.l. vertelde de oud-voorzitter van de commissie uit de Tweede Kamer, mr. J. W. van Gelder, die veel heeft bijgedragen tot modernisering van de werkwijze van deze commissie, dat tot voor enige jaren allerlei klachten van burgers strikt formeel werden afgehandeld. De afwikkeling vond geheel schriftelijk plaats. Omdat de commissie voelde, dat deze handelwijze het publiek niet aansprak, heeft zij de laatste jaren getracht het onpersoonlijke element bij de afhandeling van de klacht of het verzoekschrift weg te nemen. In 1963 deelde de voorzitter van de commissie de Kamervoorzitter mede, dat de commissie besloten had verzoeken van adressanten om door de commissie in gehoor te worden ontvangen niet in beginsel zonder meer van de hand te wijzen. Ook zou de commissie een adressant kunnen uitnodigen het verzoekschrift nader mondeling te komen toelichten. Deze brief is als bijlage aan de nota toegevoegd.

Het in gehoor ontvangen van adressanten

In de praktijk is gebleken, dat in een aantal gevallen een „hearing” verhelderend kan werken. Er komen n.l. nogal eens verzoekschriften binnen, waaruit nauwelijks valt op te maken wat de adressant precies verzoekt. Soms besloot de commissie zulke geschriften aan de vermoedelijk betrokken overheidsinstanties voor te leggen, omdat deze vaak zal blijken van de zaak op de hoogte te zijn, zodat omtrent de strekking van het verzoekschrift toch klaarheid kan worden verschaft. Soms nodigde de commissie adressant uit haar een nadere mondelinge toelichting te geven. Op grond van haar ervaringen zal de commissie het wel met prof. dr. Langemeyer eens zijn, dat de Nederlander zich in het algemeen moeilijk schriftelijk kan uitdrukken⁵⁾.

In bepaalde gevallen besluit de commissie de „hearing” niet te houden dan nadat eventueel door de commissie aan de regering terzake gevraagde schriftelijke inlichtingen de commissie hebben bereikt. Soms stuurt zij adressant een afschrift van deze inlichtingen met het verzoek haar te

⁵⁾ Geschriften V.A.R., L III, blz. 11.

laten weten of hij na kennisneming van deze informaties het verzoek door de commissie gehoord te worden handhaaft.

Indien een verzoekschrift op advies van een Kamerlid niet-commissielid is ingediend, wordt deze, zo hij daar prijs op stelt en daartoe de gelegenheid heeft, uitgenodigd de „hearing” bij te wonen en de commissie eventueel te adviseren. Ook anderszins vraagt de commissie wel eens andere Kamerleden, soms zelfs een vaste commissie van de Kamer, advies.

In de praktijk is voorts de gewoonte ontstaan, dat in bepaalde gevallen — en dit behoeven beslist niet de „eenvoudige gevallen” te zijn, waarover de commissie-Belinfante spreekt — een adressant een gesprek heeft met de voorzitter of een ander commissielid. Later wordt aan de commissie daarover verslag uitgebracht. Nu deze aanpak goed blijkt te voldoen, wekt het geen verbazing, dat de commissies voorstellen de mogelijkheid te scheppen een van haar leden tot rapporteur te benoemen.

Wanneer het werkelijk een „eenvoudig geval” betreft, komt het voor dat met adressant een onderhoud plaats vindt, waarbij hem bv. uitgelegd wordt, waarom zijn adres niet voor verdere behandeling in aanmerking komt. Hem wordt bv. gewezen op de rechtsgang, welke voor hem openstaat. Deze voorlichting wordt meestal niet in commissieverband gegeven. In het belang van adressant vindt een dergelijke uitleg soms telefonisch of per kerende post plaats. Op deze wijze is adressant zo goed mogelijk geholpen. Dat zijn adres pas later op formele wijze wordt afgedaan, doet niets af aan deze „menselijke” en snelle behandeling. Door zo op te treden handelt de commissie vermoedelijk geheel in de geest van prof. mr. A. M. Donner ⁶⁾.

In de oproep voor de „hearing” wordt adressant er opmerkzaam op gemaakt, dat hij zich kan laten vergezellen door een raadsman. Het begrip „raadsman” wordt door betrokkene soms zeer ruim geïnterpreteerd. 't Is mogelijk, dat hij bv. een advocaat meebrengt, maar zijn metgezel kan ook een goede vriend zijn, die verder geen opmerkingen maakt, doch door zijn aanwezigheid adressant vermoedelijk morele steun verleent. Ook is het eens voorgekomen, dat de „raadsman” tijdens de „hearing” een volledig stilzwijgen betrachtte en zelfs niet met hoofdbewegingen te kennen gaf het betoog van adressant te ondersteunen; aan het einde van het gesprek ontwikkelde hij echter een verrassende activiteit door in een hoog tempo de aanwezige commissieleden en ambtenaren een tractaatje van een godsdienstige secte in handen te drukken. Zelfs na een zorgvuldig onderzoek is het de commissie niet duidelijk geworden welk verband er gelegd moest worden tussen dit geschriftje en het adres.

Het is begrijpelijk, dat een adressant de „hearing” niet als het enige middel ziet waarmee hij grotere aandacht voor zijn geval hoopt te bewerkstelligen. Bekend is de adressant, die een van de vroegere leden iedere dag opbelde om te vragen hoe het stond met de behandeling van zijn verzoekschrift. Het betrof hier een geval, dat zeer ingewikkeld was en dat een langdurig onderzoek vergde, waar verschillende departementen bij betrokken waren. Toen dit lid na enkele weken te weten was gekomen, welke psychiater deze adressant behandelde en met hem contact opnam, kreeg hij het verzoek deze telefoongesprekken zo lang mogelijk vol te houden. Het bleek nl. dat adressant veel baat vond bij dit „geneesmiddel”. Wanneer

⁶⁾ Geschriften V.A.R., L III, blz. 7.

prof. mr. W. F. Prins dan ook betoogt, dat één ombudsman minstens drie psychiaters overbodig zal maken ⁷⁾, doet men goed zich te realiseren dat de leden van de commissie voor de verzoekschriften reeds thans op gezette tijden een dergelijke taak vervullen.

Ook zijn er adressanten, die commissieleden thuis bezoeken om op die manier nog eens extra aandacht voor hun verzoekschrift te vragen.

Somtijds ondernemen adressanten ware zwerftochten in het gebouw van de Tweede Kamer om zoveel mogelijk commissieleden en ambtenaren te benaderen. Het is voorgekomen dat het bode-personeel van de Kamer zo vaak hetzelfde verhaal van een adressant moest aanhoren, dat men teneinde raad bij een ambtenaar kwam vragen wanneer in vredesnaam het verzoekschrift van deze adressant zou worden afgehandeld. Het betrof hier een geval, dat een dossier besloeg van meer dan een decimeter dikte, derhalve geen zaak die in een oogwenk bekeken, laat staan beslist kon worden.

Uit deze enkele voorbeelden moet niet de conclusie worden getrokken, dat zich slechts „wonderlijke” gevallen voordoen.

In veel situaties kan een gesprek, waarin de adressant gelegenheid gegeven wordt de in zijn verzoekschrift aangegeven problemen eens te bespreken, een gunstig effect hebben, ook al blijkt aan het einde van zo'n gesprek dat de visie die de adressant op zijn geval heeft, niet juist of niet haalbaar is. Zelfs wanneer noch de minister noch de commissie het verzoek van een adressant voor inwilliging vatbaar oordeelt, kan nochtans het verzoekschrift een nuttig effect sorteren, zo betogen de commissies. De inlichtingen welke de regering aan de commissie verstrekt en welke de commissie zo enigszins mogelijk aan de adressant doorgeeft of in haar verslag aan de Kamer vermeldt, zijn meestal uitvoeriger gemotiveerd en gedocumenteerd dan de oorspronkelijke beslissing, zoals deze de adressant werd meegedeeld en waarover hij zich beklagde. De ervaring heeft geleerd, dat menige adressant, aldus via de commissie uitvoeriger ingelicht, in sommige gevallen mondeling ter gelegenheid van een „hearing”, zich bij de beslissing alsnog neerlegt.

In dit verband mag er nog wel eens aan herinnerd worden, dat deze „voorlichtende taak” niet alleen wordt vervuld door de commissies voor de verzoekschriften ingeval een verzoekschrift is ingediend. Ieder Kamerlid ontvangt jaarlijks tientallen, zo niet honderdtallen brieven waarin hem inlichtingen worden gevraagd; deze briefschrijvers verwachten terecht een reactie van hun volksvertegenwoordiger. Ook prof. dr. G. A. van Poelje heeft hierop bij de bespreking van het rapport van de commissie-Belinfante nog eens gewezen ⁸⁾.

HET „POLITIEKE KARAKTER” VAN DE COMMISSIES VOOR DE VERZOEKSCRIFTEN

Men hoort wel eens de opmerking, dat de commissies voor de verzoekschriften bestaan uit politici, voor wie het wel eens te moeilijk kan zijn factoren van politieke aard niet te laten meespelen, waardoor het belang van de adressant in gedrang kan komen. Hierover wil ik het volgende zeggen. Bij de samenstelling van de Kamercommissies wordt er niet alleen gepoogd deze commissies een zekere afspiegeling van de politieke samen-

⁷⁾ Geschriften V.A.R., L III, blz. 45.

⁸⁾ Geschriften V.A.R., L III, blz. 19.

stelling van de Kamer te geven, maar deze ook zo deskundig mogelijk te „bemannen”. Zo zullen de leden die zitting hebben in de commissie voor sociale zaken en volksgezondheid in het bijzonder op deze terreinen deskundig zijn. Aangezien aan de commissies voor de verzoekschriften de meest uiteenlopende onderwerpen worden voorgelegd, is het noodzakelijk dat daarin zoveel mogelijk specialisten zijn vertegenwoordigd. Zo telt de commissie uit de Tweede Kamer in ieder geval deskundigen op het terrein van bv. het belastingrecht, het arbeidsrecht, het ambtenarenrecht en het maatschappelijk werk. Men moet zich echter het volgende realiseren. Een commissielid, specialist in het arbeidsrecht, zal een verzoekschrift, waarin bv. fiscale aangelegenheden aangesneden worden, grondig bestuderen, vervolgens zal hij vaak binnen of buiten zijn fractie zijn licht bij een bevriende deskundige in belastingzaken opsteken, en daarna zal hij de bij hem gerezen vragen in de commissievergadering ter sprake brengen. Het ligt voor de hand, dat hij grote waarde hecht aan de mening van de fiscale deskundigen in de commissie. Omgekeerd zal een fiscale specialist veel gewicht toekennen aan het oordeel van de deskundige op het gebied van het arbeidsrecht ingeval een adres in het bijzonder arbeidsrechtelijke aspecten vertoont. Het is derhalve van het grootste belang, dat de leden bereid zijn nauw met elkaar samen te werken, alsmede te pogen tot één conclusie te komen. Het spreekt vanzelf, dat de commissieleden zich wel eens verschillend tegenover een verzoekschrift opstellen, maar in dergelijke gevallen blijkt dat hun politieke achtergronden geen beslissende rol spelen. Zij bezien alleen, hoe zij de adressant, die bv. — terecht of ten onrechte — meent door het optreden van de overheid tekort te zijn gedaan, kunnen helpen. Een aanwijzing hiervoor is het feit, dat de leden van de commissie er, voorzover mij bekend op een uitzondering na⁹⁾, altijd in zijn geslaagd tot een conclusie te komen.

Wellicht kan men, dit wetende, ook beter begrijpen, waarom in de nota is voorgesteld in daarvoor in aanmerking komende gevallen over te gaan tot benoeming van een rapporteur. Immers, zou dit voorstel gedaan zijn indien de kans bestond, dat een rapporteur zou proberen uit zijn positie politiek voordeel te trekken?

Mede op grond van het bovenstaande heb ik de overtuiging gekregen, dat het politiek karakter van deze commissie door sommigen sterk wordt overschat. Uit het hier voorgaande betoog zal ook duidelijk geworden zijn, dat ik voorshands niet bereid ben mij achter de commissie-Belinfante te scharen, wanneer deze stelt, dat het niet juist zou zijn werkzaamheden, verbonden aan een onderzoek aan één van de commissieleden op te dragen (blz. 11).

Worden de commissieleden niet te zwaar belast?

In de commissie-Belinfante vroeg men zich af, of, indien de taak van de commissies een belangrijke uitbreiding zou ondergaan de commissieleden niet zo belast zouden worden, dat zij hun overige werkzaamheden als Kamerlid niet naar behoren zouden kunnen vervullen (blz. 11). Nu staan twee dingen in ieder geval vast. Ten eerste dat de werkzaamheden van een Kamerlid zeer vele zijn en in de tweede plaats, dat het lidmaatschap van deze commissie veel werk met zich meebrengt. Het lijkt me echter niet

⁹⁾ Tweede Kamer, nr. 3783, nr. 3, VI.

onmogelijk, dat in de loop van de tijd een bevredigende oplossing gevonden kan worden. Ik zou mij bv. zeer wel een situatie kunnen indenken, waarin er leden zijn, die zich in hoofdzaak wijden aan de werkzaamheden van deze commissies. Een soortgelijke ontwikkeling heeft zich in het verleden voorgedaan toen Kamerleden lid werden van het Europees Parlement. Deze „Europeanen” besteden, zo is mijn indruk, aan de Europese politiek veel energie en tijd en voor sommigen onder hen vormt het de hoofdmoot van hun werk als Kamerlid.

Ook zou een kleine uitbreiding van het aantal leden van deze commissie — zij telt thans 7 leden en 7 plaatsvervangende leden — kunnen worden overwogen.

Het onderzoek bij ingewikkelde gevallen

De commissie-Belinfante schenkt ook aandacht aan de ingewikkelde gevallen, waarin een uitgebreid onderzoek nodig is om ze tot klaarheid te brengen. Zij is van mening, dat de Kamer niet snel tot het instellen van een parlementaire enquête zal overgaan, omdat dit spoedig gezien zou worden „als een bewijs dat de meerderheid geen vertrouwen in de regering heeft” (blz. 8). Hiervoor heb ik reeds vermeld, dat de beide Kamercommissies van oordeel zijn, dat door een wetstechnische eenvoudige wijziging van de enquêtewet bereikt kan worden „dat de Kamers hun eigen commissies voor de verzoekschriften de middelen verschaffen om waar nodig zelfstandig een eigen aan het bepaalde geval aangepast onderzoek in te stellen.” Indien van deze mogelijkheden gebruik gemaakt wordt, behoeft dit, zo is mijn aanvankelijke mening, niet uitgelegd te worden als een gebrek aan vertrouwen in de regering bij de meerderheid van de Kamer.

De commissie-Belinfante wijst ook op de gevallen, waarin een commissie van onderzoek is ingesteld zonder dat deze over de bevoegdheden van een enquêtecommissie beschikte. En, al heeft zij zeker waardering voor deze onderzoeken, zij geeft toch de voorkeur aan een onderzoek door een zelfstandig orgaan, in het bijzonder, omdat een commissie een weinig beweeglijk orgaan is. Dit laatste wil ik de commissie-Belinfante toegeven, al kan het in de praktijk toch nog erg meevallen, het valt mij aanzienlijk moeilijker haar zienswijze te delen „dat de volksvertegenwoordiging eerst tot een onderzoek zal overgaan, wanneer een kwestie reeds geruime tijd de publieke aandacht heeft getrokken” (blz. 8). Ik geloof dat de commissie hier de volksvertegenwoordiging beslist tekort doet. Deze maakt immers op ruime wijze gebruik van het vragenrecht en in mindere mate van het recht van interpellatie. Eerder in haar rapport heeft zij trouwens gewezen op de waarde van deze werkzaamheden van de Kamerleden. Wel wil ik erkennen, dat het gebruikmaken van deze rechten niet geheel dezelfde waarde heeft als het instellen van een onderzoek, maar het zijn wel effectieve middelen. Hoe vaak komt het verder niet voor, dat een Kamercommissie naar aanleiding van een bepaalde recente gebeurtenis de regering uitnodigt voor een mondeling overleg op zeer korte termijn. Ik zie nog niet, hoe een ombudsman „door een snel en doortastend ingesteld onderzoek feiten en omstandigheden aan het licht kan brengen, op grond waarvan de volksvertegenwoordiging haar controlerende taak met meer kennis van zaken kan uitoefenen dan zij anders zou kunnen doen” (blz. 8).

De commissie-Belinfante stelt m.i. terecht dat het weinig aantrekkelijk is

de commissies voor de verzoekschriften van een deel van hun werkzaamheden te ontlasten door allerlei onderzoekingen aan hun ambtelijke staf op te dragen. Maar zou een soortgelijke opmerking niet gemaakt kunnen worden, indien een ombudsman veel moet overlaten aan zijn ambtelijk apparaat? Ik kom tot deze opmerking, omdat ik volledig de mening van de meerderheid van de commissie-Belinfante onderschrijf „dat het voor de goede functionering van het instituut onontbeerlijk is dat de uitspraken van de ombudsman volledig door zijn persoonlijke verantwoordelijkheid worden gedragen” (blz. 14). Het lijkt mij echter weinig bevredigend, indien de praktijk zo is, dat de ombudsman in de meeste gevallen het onderzoek grotendeels aan zijn staf zou moeten overlaten en zijn beslissing in hoofdzaak op de stukken zou moeten nemen. Voor degene, die zich tot de ombudsman wendt — zo deze er komt — zou het m.i. een desillusie zijn, wanneer deze slechts te maken kreeg met een ambtenaar van de ombudsman, en niet met hem zelf.

Aan het slot van het rapport merkt de meerderheid van de commissie op, dat „het instituut (nl. van de ombudsman) niet in de laatste plaats een positieve factor van belangrijke sociaal-psychologische betekenis in het verkeer tussen burger en overheid zal worden. Het kan enerzijds de burger uitleggen voor welke moeilijkheden de overheid geplaagd staat. Anderzijds is er voor de burger een toegankelijke weg ter verkrijging van bescherming tegenover de overheid, waarbij hij tevens de overtuiging kan hebben, dat aan zijn bezwaren grote aandacht wordt gegeven” (blz. 17).

Gelet op het voorgaande zal het duidelijk zijn, dat naar mijn mening deze rol volledig vervuld kan worden door de volksvertegenwoordiging en in het bijzonder door de beide commissies voor de verzoekschriften.

„Welkom Excellentie”

Uit een open brief aan de nieuwe minister van Justitie, mr. C. H. F. Polak, die lid van de commissie-Belinfante was en behoorde tot de meerderheid, die pleitte voor invoering van het instituut van de ombudsman¹⁰⁾ meen ik te mogen afleiden, dat de nota wel enige indruk op prof. Belinfante heeft gemaakt. Hij dringt er bij de minister o.a. op aan de ombudsman in te voeren, maar hij gaat hierbij vooral die taken van de ombudsman benadrukken, welke niet door de commissie van de verzoekschriften vervuld worden. De ombudsman is er nl. ook „om ambtshalve problemen te onderzoeken om in zijn rapporten algemene vragen van overheidsoptreden te behandelen.”

Bij bestudering van het rapport, het voorontwerp van wet en de toelichting van de commissie-Belinfante heb ik niet de indruk gekregen dat in het pleidooi voor de invoering van de ombudsman deze taken voor zo'n functionaris centraal stonden. In dit verband moge ik het volgende citeren: „Nochtans ziet de meerderheid van de commissie de mogelijkheid:

- a. dat het instituut voor de burger van betekenis zal zijn, doordat het hem een duidelijk adres verschaft, waar hij zich met klachten over het bestuur door de overheid zal kunnen vervoegen;
- b. dat het instituut tevens zal bijdragen tot verbetering van het peil van het overheidsbestuur;
- c. dat het instituut mede een steun zal kunnen zijn voor het overheids-

¹⁰⁾ N.J.B. 1967, blz. 387.

bestuur, wanneer dat ten onrechte van onjuist optreden beticht wordt;

d. ....

Ervan uitgaande dat deze volgorde niet willekeurig gekozen is en dat deze een zekere rangschikking naar belangrijkheid inhoudt, constateer ik slechts, dat de taken die Belinfante thans vooral benadrukt niet onder a. zullen vallen.

In zijn brief noemt Belinfante „enkele voorbeelden van gevallen, waarin een ombudsman wèl en de Kamercommissies nièt met vrucht kunnen optreden”. Wanneer ik op dit illustratiemateriaal kort inga, doe ik dit slechts met de grootste schroom. Uit mijn kanttekeningen mag dan ook geenszins afgeleid worden, dat ik van mening ben, dat de door Belinfante aangegeven taken niet door een ombudsman vervuld kunnen worden. Voorts ben ik het geheel met de hoogleraar eens waar hij betoogt, „dat het niet op de weg van het parlement ligt gedetailleerde beleidsadviezen te geven.”

De voorbeelden van Belinfante zijn de volgende:

1. In de dagen van de moeilijkheden bij de KLM rees de vraag, of de ambtenarencommissaris van de KLM de minister-aandeelhouder over deze moeilijkheden moest inlichten. Belinfante kan zich voorstellen dat de ombudsman ambtshalve deze vraag onderzocht zou hebben.
2. Het wetenschappelijk corps van de universiteiten en hogescholen klaagt, dat er geen rechtspositieregeling voor dit corps bestaat. De ombudsman kan de vraag onderzoeken en in zijn rapport hoofdlijnen van een te ontwerpen regeling aangeven.
3. Een vereniging klaagt over het subsidiebeleid van een minister, waardoor naar een bepaalde structurering van het particulier initiatief wordt toegewerkt zonder dat het particulier initiatief daarin gekend wordt. De ombudsman kan een algemene beschouwing geven over de plaats van het particulier initiatief.

Uit deze voorbeelden krijg ik de indruk dat Belinfante de bestaande mogelijkheden om de hier aan de orde gestelde problemen op te lossen onderschat.

Wat betreft het eerste voorbeeld — ik weet niet welke oplossing is gevonden — lijkt het me niet onmogelijk dat de betrokken minister de afdeling juridische zaken van zijn departement opdracht heeft gegeven een en ander uit te zoeken. Een andere mogelijkheid zou m.i. zijn geweest de Raad van State om advies te vragen.

Ten aanzien van het tweede voorbeeld merk ik op het niet onmogelijk te achten, dat een commissie uit het wetenschappelijk corps een ontwerp-regeling opstelt welke aan de regering wordt aangeboden. Ook kunnen de adviescolleges van de betrokken minister(s) benaderd worden en deze kunnen dan ongevraagd advies uitbrengen. Er blijft dan de verantwoordelijkheid van de bewindslieden om al of niet verdere stappen te ondernemen. Een ombudsman zou ook niet meer kunnen bereiken. Ook in het derde voorbeeld veronachtzaamt de hoogleraar m.i. enigszins de positie die adviescolleges kunnen hebben. Bovendien geloof ik dat Belinfante wel wat optimistisch is als hij spreekt over een „algemene beschouwing over de plaats van het particulier initiatief”, aangezien de meningen over deze materie nogal verdeeld zijn.

SAMENVATTING

Het voorgaande zou ik als volgt willen samenvatten. Degenen, die stellen dat het instituut van de ombudsman voor de burger van betekenis zal zijn doordat het hem een duidelijk adres verschaft waar hij zich met klachten over het bestuur door de overheid zal kunnen vervoegen, miskennen de betekenis van de volksvertegenwoordiging en onderschatten in het bijzonder de wijze waarop de commissies voor de verzoekschriften uit de beide Kamers der Staten-Generaal hun taak vervullen.

Indien hier te lande eventueel het instituut van de ombudsman ingevoerd zal worden, is het voorshands onnodig deze functionaris te belasten met eenzelfde taak als die welke thans reeds door deze commissies wordt vervuld.

Om het deze commissies mogelijk te maken hun taak met nog meer vrucht dan thans te vervullen, is het noodzakelijk de in hun nota gedane suggesties op te volgen en hun derhalve de gevraagde bevoegdheden te verlenen. Daartoe dient in de volksvertegenwoordiging zo spoedig mogelijk het initiatief genomen te worden een voorstel tot wijziging van de enquêtewet in te dienen, waarbij het in bijlage II van de nota vermelde voorontwerp als leidraad kan dienen.

BOEKBESPREKING

DR. W. ALBEDA, *Enkele problemen van centraal sociaal-economisch beleid*. Rede uitgesproken bij de aanvaarding van het ambt van gewoon hoogleraar in het sociaal-economisch beleid aan de Nederlandse Economische Hogeschool te Rotterdam op 1 dec. 1966. Uitgave Kluwer, Deventer. Prijs f 2.50.

Op 22 februari 1957 promoveerde Willem Albeda aan de Vrije Universiteit tot doctor in de economische wetenschappen op het proefschrift: *De rol van de vakbeweging in de moderne maatschappij*. Een vruchtbare periode volgde, een periode van theoretische en praktische arbeid, zowel in het grootbedrijf als in de vakbeweging. De Rotterdamsche Economische Hogeschool mag thans de vruchten plukken van deze activiteiten. Albeda werd hoogleraar in zijn geboorteplaats.

Zijn inaugurele vind ik een meesterstuk. Zelden las ik in zo'n kort bestek zo'n heldere analyse van zulk een moeilijk vraagstuk.

Onze christelijke volksgroep heeft steeds met het probleem van de democratie in de bedrijfsordening geworsteld; de oude klanken ruisen nog om onze oren: Kuyper's trompet van de „sovereiniteit in eigen kring” en het „verankerd zijn in de volksconsciëntie”, Anema's indringende woorden over de combinatie van hoofd, hart en hand, Diemer's voortdurende vermaning tot zelftucht, kortom, de herhaalde roep: 't moet van onderen op, de *gezindheid* is nummer één.

Nu komt Albeda, in 1966, in onze zo radicaal veranderde wereld, en geeft een geheel nieuwe, een meeslepende analyse van de huidige omstandigheden. Hij spreekt met geen enkel woord over de „oude klanken”, maar hij worstelt er mee, en dat is niet vreemd, want hij is er bij opge-

voed en kent de waarde er van. Het gaat er alleen om: welke boodschap is er voor *deze* tijd?

Albeda zet ons aan 't denken en bewaart ons voor oppervlakkigheid. Bijvoorbeeld de na 1945 opgekomen gedachte, als zou het sociaal-economisch beleid kunnen worden bepaald door de technocratie, door de berekeningen van deskundigen. Wat is sociaal-economisch beleid? Niet alleen objectieve diagnose, vastgesteld met behulp der sociale wetenschappen, maar daarnaast een therapie, het uitspreken van een waarde-oordeel, de beslissing, hoe het moet zijn en hoe het anders moet worden. En die therapie wordt niet alleen bepaald door de cijfers, er zijn ondefinieerbare factoren.

Maar — en hier komt nu de moeilijkheid — er zijn tegenwoordig veel dokters. In een dictatuurland is er maar één dokter: de staat. Ook in de 19de eeuw was er maar één: het vrije spel der krachten (de „onzichtbare vinger”). Doch wij leven nu in een pluralistische maatschappij; naast de staat treden allerlei verbanden en organisaties op, en ze willen allemaal hun „zegje” hebben.

Dat valt niet mee. Mooi, die organisaties „van onderen op”, maar is dat wel werkbaar? Hoe krijgen wij harmonie en eenheid in dat samenspel tussen staat en organisaties, zonder de vrijwilligheid op te offeren? Wordt dat geen wanordelijke boel, moeten we die verbanden niet op zij zetten en het in vredesnaam de staat alléén laten opknappen?

Het schoolvoorbeeld van samenspel tussen organisaties en overheid is het centrale loonbeleid. De moeilijkheden hopen zich op. Zware eisen worden gesteld, vóór een werkelijk democratische loonvaststelling behoorlijk kan functioneren: de vakcentrales moeten bereid zijn tot samenwerking — de gezindheid! —; ze moeten zich sterk matigen en genoegen nemen met een economisch verantwoorde loonhoogte (gezindheid!); ze moeten door getsalssterkte voldoende de massa bestrijken, en die massa (de leden allereerst) moet vertrouwen hebben in de leiders (gezindheid!) en zich naar de afspraken gedragen. Waar vindt men dat allemaal bij elkaar? Daar hapert nog al wat aan! Ik denk aan wilde stakingen en met zwart loon knoeiende werkgevers. Ik denk aan vakbondsleiders die het vertrouwen verliezen van hun leden, omdat ze „heulen met de werkgevers”. 't Moeilijkst heeft het, zegt Albeda, de vakbeweging, maar ook bij de werkgeversorganisaties tobt men soms zwaar. Er is moed toe nodig om als werkgeversleider een openlijke vriend der arbeiders te zijn.

In al deze spanningen geeft Albeda een kostelijke raad — kostelijk, omdat die raad zo nuchter is, je ziet er uit, dat hier een man spreekt, die in de praktijk heeft meegeworsteld — ik noem het een raad van goud: laat de sterkste partij, de staat, begrip hebben voor de moeilijke problematiek van de organisaties *en zelf de zondebok willen zijn*. Dit heeft Berger als voorzitter van het College van Rijksbemiddelaars in de vijftiger jaren gedaan, dat zal wel altijd de rol van „Sociale Zaken” moeten blijven, een ondankbare rol, maar beslist onmisbaar, wil het samenspel mogelijk zijn. De belanghebbenden moeten kunnen „afreageren”. Anders wordt de spanning te groot.

Het nut van een zondebok is reeds bepleit in *Antirevolutionaire Staatkunde* van april 1956 (blz. 109). We hebben het toen iets ruimer gesteld: niet alleen in de verhouding der organisaties tot de regering, maar ook tussen de organisaties onderling. Kleinigheden brengen soms verwijdering,

de sfeer kan totaal bedorven zijn, niet alle onderhandelaars zijn even prettig en tactisch, partijen kunnen zóver van elkaar staan, dat een stevige, niet-belanghebbende instantie nodig is om een „dead-lock” op te heffen. Het is de moeilijke, ondankbare taak van een onafhankelijke arbiter, die weet dat hij nooit alle verlangens van alle partijen kan bevredigen. Hij wordt de zondebok en de vrede is bewaard.

Ik kom nog even terug op Albeda's stelling, dat het sociaal-economisch beleid geen technocratie is, dat je met cijfers alleen er niet komt. Dat is waar, maar toch wil ik iets meer dan Albeda onderstrepen de waarde van de wetenschappelijke voorarbeid, van de technische conclusies. Ik spreek nu als jurist. Objectieve gegevens zijn een onwaardeerbare basis voor de beoefening van de gerechtigheid. Hoeveel wantrouwen, verwijdering, hoe-veel oorlog is niet ontstaan door een verkeerde berichtgeving, door gebrek aan gegevens, door de onmacht om tot de feiten door te dringen. Hoeveel subjectiviteit wordt niet afgesneden door klare, wetenschappelijke onderzoeken, door betrouwbaar statistisch materiaal. Ze hebben niet het laatste woord, akkoord, maar in 30 jaar CAO-onderhandeling heb ik de waarde van een objectieve basis duidelijk ervaren.

Intussen blijkt het pluralistisch systeem een hachelijke zaak. Bouwen op de „gezindheid” is bouwen op de mentaliteit van gebrekkige, zelfzuchtige mensen. Men zegt, dat de gezindheid, de sociale gezindheid dan, achteruit gaat: door de apathie van de massa, door de overweldigende groei van de staatsmacht.

Misschien zijn sommige programmapunten te zwaar voor de beoefening der zelftucht. Medezeggenschap, vermogensaanwasdeling, spaarloon, kortom structurele wijziging van onderneming en inkomensverhoudingen, zou men het daarover „van onderen op” eens kunnen worden? Van boven opgelegd, hetzij door de staat, hetzij door staking, blijven dergelijke zaken een voorwerp van sabotage en verbittering. Denk alleen al aan de medezeggenschap! Zou die in vreedzaam overleg kunnen worden geregeld, het ware een triomf voor de aloude „gezindheids”theorie. We vrezen echter, dat de staat de knoop zal moeten doorhakken, positief of negatief, en in beide gevallen zal de staat de zondebok zijn. Of zal deze dreiging belanghebbende partijen tot elkaar brengen, en een compromis worden gevonden? Laten wij het hopen. Want we onderstrepen Albeda's conclusie:

„Centraal sociaal-economisch beleid is onmisbaar voor een moderne volkshuishouding in groei. Dit beleid heeft slechts kans van slagen indien het ontstaat in nauwe samenwerking van centrale organisaties onderling en met de overheid. Deze samenwerking stuit op moeilijkheden, die zo groot zijn, dat men soms de neiging zou hebben te kiezen voor een andere oplossing” (nl. een sterk en consequent overheidsbeleid).

„In Nederland passen echter naar mijn overtuiging deze oplossingen niet. Het samenspel is ons opgelegd, hoezeer ook ons individualisme het „samen”, en ons perfectionisme het „spel” in de weg staat. Dit wil zeggen dat wij moeten leven met compromissen en onvolmaaktheden, maar wat betekent dat anders, dan dat we in een menselijke omgeving moeten verkeren?”

P. BORST

OOST EN WEST, OP DE DREMPEL VAN EEN NIEUW TIJDPERK?

DOOR

PROF. DR. W. ALBEDA

Het treft slecht, dat ik er toe kom om Couwenberg's studie¹⁾ te bespreken, nu Oost en West eerder de neiging schijnen te hebben terug te vallen in een ouder tijdperk, dan de drempel van een nieuw tijdperk te overschrijden. De ongelukkige oorlog in Vietnam, the dirty war, houdt de beide reuzen van Oost en West, de U.S.S.R. en de V.S., scherp gescheiden. De crisis in het Midden-Oosten was alleen mogelijk omdat de Sovjet-Unie en de Verenigde Staten zich beperkten tot het leveren van wapenen, en hun macht niet tijdig wilden gebruiken om te voorkomen, dat de conferentietafels vervangen worden door de barbaarsheid van het slagveld. In beide gevallen dreigen de Verenigde Staten en de Sovjet-Unie de drempel, die koude oorlog van vreedzame wedijver en samenwerking scheidt, eerder op te hogen dan te slechten.

Het lijkt nog steeds niet helemaal uitgesloten, helaas, dat we (of degenen van ons die er dan nog zijn) over enkele jaren boeken als dat van Couwenberg zullen zien als een nostalgisch verlangen naar de realisering van een sprookje, dat te mooi was om waar te zijn. Maar het *hoeft* niet, daarvan is Couwenberg overtuigd en het materiaal, dat hij in zijn boek bijeenbracht, getuigt daarvan. Als de „koude oorlog” verkeert in koude oorlog of erger, dan zal dat niet het onvermijdelijk gevolg zijn van het bestaan van twee blokken, die beheerst worden door elkaar uitsluitende en van nature antagonistische denksystemen. Het zal veeleer een gevolg zijn van het feit, dat U.S.S.R. en U.S.A. hun enorme macht niet ten dienste stellen van de wereldvrede, maar dat zij (als de grotere en kleinere mogelijkheden van alle tijden), de roeping die in de *macht* is gelegen, niet hebben (willen of kunnen) verstaan.

De koude-oorlogsmentaliteit

De mogelijke ontwikkeling van koude oorlog naar vreedzame wedijver en samenwerking, die Couwenberg in zijn boek signaleert, is een proces, dat vele aspecten heeft. Oorlog, en dus ook koude oorlog, kan alléén dan ontstaan, wanneer mensen overtuigd zijn van het bestaan van een fundamentele, niet door vreedzaam overleg te overbruggen, kloof tussen elkaar. Die kloof is er, wanneer één of beide strijdende partijen het „recht” van de sterkste wil laten gelden. Die tegenstelling is er ook, wanneer één (of

---

¹⁾ Dr. S. W. Couwenberg, *Oost en West op de drempel van een nieuw tijdperk. Van koude oorlog naar vreedzame wedijver en samenwerking*. Uitgeverij Pax Nederland, 's-Gravenhage, 1966. Prijs f 11,90.

beide) partij(en) overtuigd is (zijn) dat de ander het kwaad in de wereld vertegenwoordigt. Eén van de meest verwerpelijke kanten van elke oorlog (dus ook van de koude oorlog) is, dat de oorlog deze overtuiging enerzijds in het leven roept, en anderzijds deze overtuiging bij de strijdende partijen voortdurend in leven houdt.

De periode van de koude oorlog illustreert dit laatste feit. Aan beide zijden was er het denken in zwart-wit patronen. Aan beide zijden fungeerde de dualistische ethiek, die wat de eigen partij doet, spontaan goedkeurt, en wat de andere partij doet, spontaan afkeurt. Het is niet zo moeilijk om de houding van het Westen te verklaren uit een aantal feiten: Praag 1947; Berlijn 1949; Hongarije 1956, enz. Het vraagt van ons, die tot het Westen behoren, iets meer inspanning om de houding van het Oosten uit feiten te verklaren. Toch zijn die er ongetwijfeld evenzeer: de houding der Westerse mogendheden tegenover de revolutie van 1917; de interventies van de jaren daarna; de Duitse herbewapening; de houding van de Verenigde Staten tegenover Spanje en Portugal; de hypocrisie der grote Westerse mogendheden inzake Zuid-Afrika enz.

Direct na de oorlog verscheen indertijd het boekje van Emery Reves²⁾, waarin de wereldgeschiedenis van de decennia vóór de Tweede Wereldoorlog weergegeven werd, zoals die gezien werd vanuit de verschillende hoofdsteden. Elk land had een beeld van de feiten, dat logisch was en consistent, maar toch volmaakt tegenstrijdig met het beeld, dat andere landen hadden van dezelfde feiten. Een dergelijke geschiedbeschrijving vanuit verschillende hoofdsteden bezien, zou ook thans grote waarde kunnen hebben.

In het licht van de koude oorlog zagen de bewoners der westelijke wereld in de Sovjet-Unie al datgene, wat zij in Nazi-Duitsland verfoeid hadden. Omgekeerd was men in de Sovjet-Unie geneigd juist in het Westen nazisme en fascisme te herkennen. En wederom, het is niet zo moeilijk om „feiten” te vinden, die deze wederzijdse beeldvorming ondersteunen. Waren er geen concentratiekampen in de Sovjet-Unie, werden de radiozenders uit het Westen daar niet gestoord, werden de christenen daar niet vervolgd? Waren er geen Oud-Nazi-generaals op hoge posten in het West-Duitse leger, rekenen de Amerikanen Spanje niet tot de „vrije wereld”, steunen de Amerikanen niet regeringen, die fascistische sympathieën koesteren; waren er geen rassenproblemen in de V.S.? Voor het zwart-wit-denken ligt het materiaal aan beide zijden opgehoopt. Er is niet zó veel kwaadwilligheid voor nodig, om via een selectief gebruik van de pers en de andere massamedia de koude-oorlogsmentaliteit in stand te houden en bij dreigende vervaging der tegenstellingen weer wat aan te wakkeren.

Een veranderde wereldsituatie

Couwenberg ziet na de confrontatie U.S.A./U.S.S.R. gedurende de Cubacrisis van 1962 een verzwakking van de koude-oorlogssfeer in het Westen naar voren komen. Bovendien ziet hij in dezelfde periode symptomen van een onderstroom in de U.S.S.R. en de Oost-Europese staten,

2) *The anatomy of peace*, London, 1945.

die de hoop op een definitieve overwinning van de koude-oorlogssfeer kunnen versterken.

De Cubacrisis markeerde een verandering in de westerse houding. Twee omstandigheden hebben daartoe naar zijn oordeel bijgedragen:

1e. De *atoomparalyse*. Landen met een belangrijke atoombewapening kunnen nog wel dreigen met oorlog, maar het lijkt onwaarschijnlijk, dat een regering met gemiddelde verstandelijke vermogens begaafd, het risico van zo'n oorlog zou aandurven.

2e. Naarmate de directe bedreiging van een confrontatie der twee blokken minder waarschijnlijk lijkt, gaan de blokken zelf minder hecht samenhangen. De bondgenootschappen worden minder hecht. De Sovjet-Unie heeft z'n problemen met China, maar ook de verschillende Oost-Europese landen zijn niet zo volgzzaam meer als in de tijd van Stalin. De Verenigde Staten worden geconfronteerd met een Gaullistisch Frankrijk, dat de NATO verlaat en met een groeiende kritiek der publieke opinie in de westelijke wereld op de Amerikaanse positie in Vietnam.

Het is niet zo moeilijk in te zien, dat door deze ontwikkeling een „ontpolarisering” in de wereld plaats vindt. Neutraliteit in de Oost-Westverhouding is een houding, die in de ontwikkelingslanden steeds duidelijker naar voren komt. De beide atoomreuzen zien zich geconfronteerd met een wereld, waarin zich geen lokale haard van onrust kan voordoen zonder dat ze er beiden bij betrokken worden als mogelijke vredestichters. Een Amerikaans/Sovjet-Russisch condominium van de wereld schijnt voor de hand te liggen. De Verenigde Naties kan slechts effectief fungeren, wanneer beide grote wereldmachten achter zijn plannen staan. Is het niet zo, dat beiden er belang bij hebben, dat zij samenwerken bij het voorkomen of blussen van plaatselijke branden?

Het is deze conceptie die John F. Kennedy gelanceerd heeft in de rede, die hij op 10 juni 1965³⁾ te Washington hield. Kennedy had weinig vreugde over het Chinees/Russisch conflict. Hij zag het als een verschil van mening over de middelen, niet over de doelstellingen. „Er is geen reden voor westerse vreugde over een dispuut inzake de vraag, hoe het Westen te begraven”⁴⁾. Kennedy wilde de lessen trekken uit wereldoorlog no. 3, vóór deze heeft plaats gevonden in plaats van daarna, omdat het dan niet meer hoeft. Cuba had de ogen van zowel Russen als Amerikanen geopend voor de zinloosheid van een atomaire overwinning. „Zulke gevallen kan men niet te veel hebben,” zei de president in zijn oudejaars-interview van 1962. „Een belangrijke vergissing van Chroestjow of van ons kan de hele wereld oplazen.”

De rede van 10 juni '63 (voor de „American University”) getuigde van het zich losmaken uit de koude-oorlogsmentaliteit. „Onze problemen zijn door mensen gemaakt; daarom kunnen zij ook door mensen worden opgelost... Sommigen zeggen, dat het nutteloos is om over wereldvrede te spreken... totdat de leiders van de Sovjet-Unie een meer verlichte houding aannemen. Ik hoop dat ze dat doen. Ik geloof dat wij

³⁾ Couwenberg vermeldt als datum 10 juli, Sorenson spreekt in zijn biografie van 10 juni. Ik neem aan, dat de laatste datum de juiste is.

⁴⁾ Sorensen, *Kennedy*, blz. 818.

hen kunnen helpen dat te doen. Maar ik geloof ook, dat we onze eigen houding opnieuw moeten onderzoeken . . .”

Hij citeerde een Sovjet-tekst over de Amerikaanse militaire en politieke bedoelingen: „Het is naar, om deze Sovjet-verklaringen te lezen, maar het is ook een waarschuwing — een waarschuwing aan het Amerikaanse volk, om niet in dezelfde val te lopen als de Sovjets, om niet alleen een vertekend en wanhopig beeld te krijgen van de andere kant.” Beide volkeren, zei de president, voerden onderling nooit oorlog. Onder de vele eigenschappen, die zij gemeen hebben, is er de gemeenschappelijke afkeer van de oorlog . . . „Wij moeten onze zaken zo leiden, dat het in het belang der communisten is om het eens te worden over een werkelijke vrede . . . In laatste instantie is onze meest fundamentele band gelegen in het feit, dat we allen op deze planeet wonen. Wij ademen dezelfde lucht in. Wij hebben zorgen over de toekomst van onze kinderen. En we zijn allen sterfelijk.”

Het is interessant om te constateren, dat deze rede, die een nieuwe houding van de president markeerde, in de Amerikaanse pers weinig aandacht kreeg, maar in de Sovjet-Unie en in Europa groot nieuws was. Deze rede maakte de weg vrij voor het verdrag tot staking der atoomproeven. De laatste maanden van zijn leven was de president voortdurend bezig met wat Sorensen noemde „de strategie van de vrede”. De geest was geboren, waarin de koude oorlog zou kunnen worden overwonnen.

Vrede uit vrees?

Aan de overwinning der koude oorlog ligt ten grondslag de overtuiging, dat landen met een verschillend sociaal-economisch bestel en met een verschillende filosofie vreedzaam kunnen wedijveren en samenleven. Men kan deze overtuiging putten uit de geschiedenis. Landen met gelijke filosofie, en gelijke sociaal-economische structuur hebben onderling oorlogen gevoerd, en bondgenootschappen hebben bestaan tussen landen met zeer verschillende sociaal-economische structuren, filosofieën en religies. Indien beide partijen tot de overtuiging komen, dat oorlog voor beiden catastrofaal zou zijn, dan is dat op zichzelf een sterke factor, die de vrede dient. Het is denkbaar, dat de Sovjets blijven gelóven in de onvermijdelijke ineenstorting van het innerlijk voze kapitalisme, en dat Amerikanen overtuigd blijven van de dwaasheid, en zelfs de slechtheid van het communisme en dat toch de wederzijdse vrees voor oorlog de partijen tot vrede dwingt.

Maar de vraag komt dan naar voren of dat alles is. Is een duurzame vrede denkbaar op zo negatieve overwegingen? Bewijst Vietnam niet, dat ondanks de atoom-pat-stelling oorlogen, en zelfs ongekend hevige en wrede oorlogen gevoerd kunnen worden? Vormt de Russische verdenking, dat Amerika staat achter elke reactionaire landeigenaar in elk achterlijk land en de Westerse neiging om achter elk verzet tegen de status quo communistische agitatie te vermoeden geen permanente bedreiging van zo'n op vrees gebaseerde vrede?

Het is duidelijk, dat een duurzame vrede op een dergelijke basis niet wel denkbaar is. Indien het communisme een boosaardig stelsel van onderdrukking is en blijft, is het handhaven van de vrede slechts mogelijk met een slecht geweten. Een geweten, dat voortdurend gekweld wordt door

de gedachte aan de onderdrukte minderheden in de Sovjet-Unie zelf, in Hongarije, in de voormalige Baltische staten, in andere Oost-Europese staten. En zouden de Sovjets niet een soortgelijk gewetensconflict hebben ten opzichte van de verdrukte massa's hier en overal in de „vrije wereld”? Vrede betekent voor beide partijen (indien zij oprecht zijn in hun opvattingen) de aanvaarding van het kleinste kwaad, het berusten in onrecht om het grote, massale vernietiging, te ontgaan.

Convergentie?

Noch de communistische wereld, noch het Westen zijn geheel éénvormig en statisch. Beiden, vooral het Westen (maar de laatste decennia brengen ook een grotere variatie in het Oosten) kennen interne verschillen van opvatting, die zeer fundamenteel kunnen zijn. In beide blokken vinden ontwikkelingen plaats. Ontwikkelingen, die te maken hebben met de werkelijkheid waarmee men in de wereld te maken heeft. De convergentietheorie zegt nu, dat er enkele gegevens zijn, die tot een uiterlijke overeenkomst tussen het leven in Oost en West gaan leiden en die niet na kunnen laten om ook innerlijke overeenkomsten terug te brengen.

Indien men de economie van de ontwikkelde landen uit Oost en West met elkaar vergelijkt, dan zijn de overeenkomsten belangrijker dan de verschillen. Dit geldt zowel indien men de situatie vergelijkt in de tijd, als indien men beide gebieden vergelijkt met Afrika of Z.O.-Azië.

De Verenigde Staten, West-Europa, Oost-Europa en de Sovjet-Unie zijn voorbeelden van een nieuw type maatschappij, de industriële maatschappij.

De industriële maatschappij wordt, zoals de naam al aangeeft, gekenmerkt door de belangrijke rol, die de industrie in het dagelijks leven speelt. In de industriële maatschappij is voor het eerst in de geschiedenis van het mensdom, niet langer de meerderheid der beroepsbevolking werkzaam in de landbouw. In een eerste fase stijgt de produktiviteit in de landbouw, waardoor mensen vrijkomen voor de industrie. In een tweede fase expandeert de industrie tot 40 à 45% van de beroepsbevolking daarin werkzaam is. In een derde fase blijft het percentage van de beroepsbevolking dat in de industrie werkzaam is gelijk, terwijl de arbeidsbezetting in de landbouw verder daalt, en de dienstensector (inclusief overheid) zijn expansie begint. In een laatste fase stoten zowel landbouw als industrie arbeidskrachten af, die opgevangen moeten worden door de dienstensector. Afgewacht moet nog worden in hoeverre dit proces zich zal kunnen voortzetten zonder de groei van een structurele werkloosheid.

Dit ontwikkelingsproces volgt in de Oost-Europese landen dezelfde banen als te onzent. Het proces gaat overal gepaard met een steeds grotere participatie van de bevolking in lager, voortgezet en hoger onderwijs, met verstedelijking en met een stijgende welvaart, die steeds grotere groepen der bevolking de ruimte verschaft om geld te besteden aan zaken, die de bevrediging van voeding, kleding en huisvesting te boven gaan. Belangrijke overeenkomsten in het levenspatroon van Europeanen, Amerikanen en Russen gaan zich ongetwijfeld ontwikkelen.

Daarbij komt, dat in de meest ontwikkelde landen van de westelijke wereld de vrije economie stap voor stap wordt omgezet in een zgn. „gemengde economische orde”. Naast de particuliere ondernemingen komt er

een publieke sector. Een steeds groter deel der besparingen ontstaat en wordt geïnvesteerd in de overheidssector. Een steeds groter percentage der beroepsbevolking is in dienst van de overheid (in Nederland 1 op 10, in de Verenigde Staten 1 op 7). Naarmate de welvaart stijgt krijgt men oog voor groeiende disproportionaliteiten: Galbraith wees op de „publieke armoede” in de V.S. naast particuliere rijkdom. Sindsdien ijveren de „progressieven” overal voor een grotere nadruk op de publieke sector (onderwijs, verkeer, huisvesting, ruimtelijke ordening, stedenbouw enz. enz.), en voelen zelfs „conservatieven” zich door de feiten gedwongen om (morrerend) hieraan gevolg te geven. Meer en meer komt men tot een meer pragmatische houding tegenover wat vroeger een omstreden zaak was: de particuliere eigendom der produktiemiddelen. De ene socialistische partij na de andere perkt zijn nationalisatieprogramma drastisch in, meer en meer beperkt men zich tot de stelregel: „particulier ondernemerschap daar, en voorzover het in het algemeen belang kan, en nationalisatie waar dit strict noodzakelijk is.”

Een zelfde pragmatiek (Tinbergen⁵⁾ spreekt van electricisme) vindt men bij de niet-socialistische groeperingen: staatsdeelneming is een kwestie van opportuniteit geworden, en waar dat nodig lijkt, zijn er weinig mensen die zich verzetten tegen staatsbedrijven.

Meer en meer zijn wij, in het Westen, geneigd om de particuliere eigendom der produktiemiddelen „instrumenteel” te bezien. Om ons dus niet te druk te maken over de vraag of particuliere eigendom een „beginself” is of niet, maar om ons af te vragen of het werkt. Indien dat het geval is (en die indruk geeft bijvoorbeeld de Amerikaanse economie bepaald wél), dan rijst de vraag of er niet desalniettemin bezwaren aan verbonden zijn. Voorzover men die bezwaren ziet (onvoldoende zorg voor de toekomst, ongelijkmatige inkomensverdeling en een gebrek aan „sociaal economische democratie”) leidt dit niet zozeer tot een eis tot nationalisatie, als tot voorstellen om correcties aan te brengen op de wijze waarop die particuliere eigendom functioneert. „Winst” is ook in de werknemersvakbeweging geen vies woord meer (al denken vele ondernemers dat). Slechts over de verdeling van de winst bestaat verschil van mening.

De centrale economische planning in de Sovjet-Unie en in de Oost-Europese landen vermag in de Westerse landen weinig jaloezie te wekken, maar dat neemt niet weg, dat ijverig gezocht wordt naar wegen, waarlangs men planmatigheid kan brengen in onze stelsels van „gemengde economische orde”. De „indicatieve planning op middellange termijn” zoals daarmee geëxperimenteerd wordt in landen als Frankrijk, Italië, België en ook in Nederland, belooft een systeem te worden, waardoor vrij ondernemerschap wordt verzoend met planmatigheid in de economische politiek van de overheid en in de ontwikkeling van het bedrijfsleven.

Is er nu in de communistische landen een ontwikkeling te constateren die in tegengestelde richting verloopt, zodat de beide systemen elkaar halverwege zullen ontmoeten? De convergentie-theoretici menen van wel.

Er zijn ongetwijfeld factoren aan te wijzen die in deze richting wijzen. Sinds Joego-Slavië in de eerste helft der vijftiger jaren de centraal geleide economie met het Stalinisme de bons gaf en een systeem invoerde, waarbij

⁵⁾ *Oost-West*, oktober 1966.

gesocialiseerde bedrijven met een verregaande medezeggenschap van het personeel, concurrentie hebben ingevoerd naar liberaal model en het plan werd omgevormd naar een middellange-termijnsplanning naar Frans model, is er heel wat geleerd in de Oost-Europese landen. Couwenberg geeft een aantal voorbeelden van de geleidelijke decentralisatie der economieën in Oost-Europa.

Na Joego-Slavië scheen Polen onder leiding van economen als de ook in het Westen vermaarde Oscar Lange in de jaren 1956/57 dezelfde weg op te gaan. De Hongaarse opstand en de nasleep daarvan remden deze ontwikkeling sterk af. Maar in 1962 werd in de Sovjet-Unie het befaamde artikel van prof. J. G. Liberman gepubliceerd, waarin ideeën van soortgelijke strekking naar voren werden gebracht. Liberman pleitte voor een behandeling der bedrijfsresultaten naar de rentabiliteit en niet naar de mate, waarin de door de staat vastgestelde plannormen vervuld werden. Bovendien wilde hij grotere bevoegdheden voor de leiders der afzonderlijke bedrijven. Er groeit, zegt Couwenberg, langzamerhand een vrij grote mate van overeenstemming over de noodzaak de economische structuur van de USSR ingrijpend te wijzigen⁶⁾. Tegen dit soort plannen is vooral in de leiding der communistische partij nog veel verzet. Het lijkt echter uitermate moeilijk om op den duur de steeds beter onderrichte, en meer welvarende Sovjetburgers in hun vrijheid als consumenten te beknotten. Het niet gebruik maken van de mogelijkheden, die het prijsmechanisme biedt, om de produktie op efficiënte wijze aan te passen aan de verlangens der consumenten zou getuigen van dogmatiek en domheid. Nu kan men de Russen wellicht dogmatiek verwijten, domheid zeker niet. Dit betekent, dat verwacht mag worden, dat naarmate de tijd voortschrijdt, marxistisch dogmatisme en economische efficiëncy steeds duidelijker met elkaar in strijd zullen komen.

Is er dus inderdaad een neiging tot convergentie te bespeuren? Gaat het Westen de publieke sector vergroten ten koste van de particuliere consumptie, en de besturing van het economisch stelsel door winststreven en prijsmechanisme aanvullen met een zekere mate van planning, terwijl de communistische landen ruimte gaan laten voor de particuliere welvaart en de besturing van hun economie door het Plan aanvullen met een zekere speelruimte voor het prijsmechanisme? In het uitermate instructieve maandblad *Oost-West* (redacteur dr. S. W. Couwenberg) is een goede weerslag te vinden van de discussie die hierover in Oost en West plaats vindt⁷⁾.

De vraag of er in de bovenomschreven zin een zekere mate van convergentie valt te constateren is, lijkt mij, moeilijk anders dan met „ja” te beantwoorden. De vraag is alleen welke gevolgtrekkingen men uit dit ja moet maken. Mag men aannemen dat beide stelsels, zoals Duverger meent⁸⁾, naar één eindstadium evolueren, nl. het democratisch socialisme? Duverger schijnt van mening te zijn, dat het kapitalistische systeem (de particuliere eigendom der produktiemiddelen) nog wel kan werken in de eerste fasen van het boven omschreven proces van ontwikkeling van de agrarische naar

⁶⁾ Couwenberg, a.w. blz. 61.

⁷⁾ Zie ook de discussie tussen Leontien en Tinbergen in *Oost-West* van juli '65.

⁸⁾ M. Duverger, *Oost en West op weg naar het democratisch Socialisme*, in: *Oost-West*, nov./dec. 1964, blz. 261.

de industriële maatschappij, maar dat het in de na-industriële maatschappij, waarin de dienstensector toonaangevend is, niet meer zal kunnen fungeren. Deze stelling lijkt mij alléén juist, indien prof. F. L. Polak's⁹⁾ profetieën bewaarheid worden, dat nl. in de na-industriële maatschappij, die voor de deur staat geen werk meer zal zijn voor iedere burger, waardoor een scheiding zal moeten worden gemaakt tussen het produktieproces en het distributieproces. Thans is het immers zo, dat voor de gezinnen consumptie mogelijk is, dank zij deelname aan het produktieproces. Zou door een voortgezette automatisering, zoals Polak meent, de diensten-sector het voorbeeld van de agrarische en de industriële sectoren gaan volgen, en dus ook arbeidskrachten gaan uitstoten, dan moet een andere wijze van verdeling der geproduceerde goederen worden ingevoerd. Die verdeling lijkt zonder een alomvattende socialisatie niet uitvoerbaar.

Duverger ziet dus thans in het Westen politieke democratie, maar geen socialisme en in het Oosten socialisme maar geen democratie. De democratisering van het Oosten zal een bijproduct zijn van de decentralisatie der economie, de stijging der welvaart en de betere geïnformeerde der Sovjetburgers. De socialisering van het Westen zal het Westen opgedrongen worden door de ontwikkeling van de economie. Met democratisch-socialisme bedoelt hij dus kennelijk een stelsel gekenmerkt door een in sterke mate gedecentraliseerde staatseconomie gecontinueerd met politieke democratie.

Aan deze beschouwing knoopt Duverger dan de verwachting vast, dat een democratisch en socialistisch Oost en West geen redenen meer zullen hebben voor meningsverschillen over de internationale politiek. Mèt het westerse kapitalisme en de oosterse dictatuur zal de Oost/West spanning gedoemd zijn te verdwijnen.

Dit is de convergentie-theorie in zijn zuiverste, meest rozige en optimistische vorm. Men kan hierover, dacht ik, twee opmerkingen maken.

In de eerste plaats is Duverger's verwachting een mogelijkheid, maar niet meer dan dat. Het is denkbaar, dat zich een economische constellatie voor zal doen, waarin de particuliere eigendom van de produktiemiddelen niet meer past. Het is niet uitgesloten, dat zich in de Sovjet-Unie een proces gaat ontwikkelen, dat leidt tot minder dogmatiek, minder wantrouwen tot het Westen en meer democratie. Het is allemaal denkbaar, maar het kan ook best anders. Een liberale economie is denkbaar in een dictatoriaal politiek stelsel (zie Nazi-Duitsland). Een democratisch land kan best oorlogszuchtig zijn (men krijgt de indruk dat het Franse volk in 1914 evenmin als het Duitse volk tegen de oorlog was). Vrije en democratische landen met een vrije pers en vrije massamedia kunnen een uitermate benepen en nationalistisch wantrouwend denkende bevolking hebben. (Mac Carthey en Goldwater hadden te weinig aanhang om de Verenigde Staten om te krijgen, maar uitgesloten dat zo'n figuur nog eens president van de V.S. zou kunnen worden, is het helaas niet helemaal).

In de tweede plaats is het best mogelijk, dat de Sovjet-Unie geen democratie wordt in afzienbare tijd, en dat de Verenigde Staten voorshands blijven opteren voor een gemengde economische orde, die gebaseerd is op de particuliere eigendom der produktiemiddelen. Maar dat alles zou nog

⁹⁾ *De nieuwe wereld der automatie*, Hilversum, 1966.

niet behoeven te betekenen, dat een derde wereldoorlog onvermijdelijk zou zijn.

Er is geen opvatting, die zó gevaarlijk is, als die van de onvermijdelijkheid van een derde wereldoorlog en van een onverzoenbare tegenstelling van Oost en West. Chroestjov's „Wij zullen jullie begraven” is nèt zo gevaarlijk als het louter negatieve anti-communisme, dat zo'n belangrijke bijdrage leverde tot de overgang van Cuba naar het communistische kamp, en tot het onoplosbaar worden van het Vietnam-conflict. We hopen het nog eens te beleven, dat communisten in westerse landen iets anders zullen zien dan „imperialistische bolwerken van het kapitalisme”. Wij hopen ook, dat in het Westen de overtuiging zal rijpen, dat landen met een communistische partij-orde niet persé slecht en oorlogszuchtig behoeven te zijn. Het is mijn overtuiging, dat beide ontwikkelingen niet los van elkaar denkbaar zijn. Er is geen enkele reden, waarom dictatuurlanden oorlog zouden moeten voeren met democratisch geregeerde landen, evenmin als er een inherente reden zou zijn, waarom landen met een staats-economie overhoop zouden moeten liggen met landen met een gemengd economisch stelsel.

De koude oorlog is immers niet een economisch belangenconflict¹⁰). Naarmate de dogmatiek in Oost en West terrein verliest zal steeds duidelijker worden, dat het zelfs vaak geen ideologisch conflict is, maar bovenal een machtsconflict, waarvan onderlinge angst en wantrouwen slechts de symptomen vormen. De houding van de V.S. tegenover Spanje en Zuid-Afrika, de houding der Sovjet-Unie tegenover Egypte (met zijn tolerantie tegenover het door Rusland zo verafschuwde nazisme en zijn intolerantie tegenover communisten), het zijn beide eerder symptomen van een machtsstrijd, waarbij de grote waarden van „vrijheid”, „democratie” en „socialisme” leuzen zijn en weinig meer, dan van een werkelijk ideologisch conflict.

Dialog met het communisme?

De koude-oorlogsmentaliteit, het onderlinge wantrouwen, de wederzijdse angst, de dualistische ethiek, moeten uit de wereld. Hoe kan dit gebeuren?

Kennedy zag een nieuwe bezinning op de eigen positie tegenover de tegenpartij als een absolute voorwaarde. Deze nieuwe bezinning kan betekenen een inkeer in zichzelf, het opnieuw doordenken van de eigen uitgangspunten. Deze nieuwe bezinning zal echter het vruchtbaarste zijn, indien zij plaats vindt in een voortdurende dialoog tussen Oost en West. Couwenberg wil deze dialoog zien ontwikkelen. Een dialoog tussen communisten en voorstanders van een welvaartsstaat van het westerse type. Een dialoog tussen voorstanders van een éénpartijstaat, en aanhangers van onze parlementaire democratie. Een dialoog ook, tussen christenen en communisten, en tussen christenen in Oost en West.

Welke zijn de kansen van een dergelijke dialoog en wat mag men ervan verwachten? Er zijn mensen (ook vele christenen) in het Westen, die niet geloven in een dialoog met het dictatoriaal geregeerde en atheïstische

¹⁰) J. Pen, *Het conflict tussen Oost en West, Somber commentaar bij het artikel van prof. M. Duverger, Oost-West, 1964, blz. 264.*

Rusland, met marxisten en voorstanders van de beweging der godlozen. Zij leggen de nadruk op het totalitaire karakter van de Sovjetstaat, en zien in elke burger van zo'n staat, die niet „de vrijheid kiest” een propagandist voor een systeem, waarmee een gesprek geen zin heeft. Zij stellen de vraag, of, als Nazi-Duitsland gewonnen zou hebben, wellicht ook met de nazi's een dialoog zou moeten worden opgenomen, of men überhaupt een gesprek kan aangaan met mensen, die waarden die wij fundamenteel achten: vrijheid van spreken, schrijven, lezen en luisteren, vrijheid van vereniging, vrijheid van godsdienst (en de vrijheid om voor zijn godsdienst publiekelijk te getuigen), verwerpen.

Het lijkt mij goed om allereerst in te gaan op de vraag of communisme en nationaal-socialisme „lood om oud ijzer” zouden zijn. Persoonlijk ben ik van mening, dat dit niet het geval is. Men mag uit het feit, dat er in de Sovjet-Unie onder Stalin ontelbare misdaden begaan zijn in naam van het communisme niet concluderen dat daarmee het communisme net zo'n misdadig systeem is als het nazidom. Het nationaal-socialisme zocht niet, zoals het marxisme naar het heil voor de mensheid. De nazi-„filosofen” trachtten slechts een kwasi-wetenschappelijk sausje te werpen over het streven om de wereld schatplichtig te maken aan het „germaanse ras”. Het marxisme heeft hoogst verwerpelijke opvattingen over oorsprong, wezen en bestemming van de mens, maar wil voor de mens, ongeacht zijn ras, huidskleur enz. een heilstaat hier op aarde vestigen. Dat het in de ijver voor die heilstaat afschuwelijke middelen heeft gehanteerd, is niet te ontkennen. Echter: hoeveel misdaden zijn er niet begaan, hoeveel persoonlijk machtsstreven is er niet geweest, onder de dekmantel van christelijke leuzen van of tot het nastreven van een „christelijke samenleving”? Met mensen, die geen geheim maakten ten aanzien van hun werkelijke bedoelingen ten aanzien van „niet-Ariërs”, zoals Joden, Polen of Russen was een echte dialoog onmogelijk. Met mensen die, welke levensbeschouwing zij ook hebben, streven naar een menselijke samenleving moet een gesprek, en in bepaalde gevallen ook samenwerking mogelijk zijn.

Voor een dialoog moet voldaan worden aan bepaalde voorwaarden. Men moet elkaar wezenlijk ernstig nemen, zonder eigen standpunt prijs te geven. Milan Machovec's boekje ¹¹⁾ voldoet zeker aan deze eis. Het is dan ook begrijpelijk, dat een protestants-christelijke uitgeverij te Zürich (EVZ) het boek wilde uitgeven. Machovec richt zich zowel tot christenen als tot die marxisten, die denken met christenen te kunnen discussiëren op basis van simplistische misvattingen over de christelijke opvattingen. Hij stelt vast, dat er marxisten zijn, die denken dat christenen hun geloof verliezen, wanneer zij maar geconfronteerd worden met de moderne wetenschap en geeft blijk van een intensieve studie van de moderne protestantse theologie. Veldwinnen van een dergelijke benadering vanuit het communisme zou het einde betekenen van de nog steeds bestaande intolerantie van het communisme t.o.v. het christendom.

Anderzijds zijn er de christenen in de communistische landen, die in plaats van een houding van onvruchtbaar anti-communisme pogen te komen tot een positieve appreciatie van het goede uit het communistisch staats-

¹¹⁾ *Marxismus und dialektische theologie*, Zürich, 1965.

bestel, zonder de atheïstische basis ervan te aanvaarden of over het hoofd te zien¹²⁾. Scherper dan wij worden zulke christenen met hun neus gedrukt op het feit, dat wij, christenen in het Westen, vaak al te gemakkelijk de Westerse economische orde met huid en haar ingeslikt hebben, en gedaan hebben alsof die orde een „christelijke” zou zijn. Een historisch onderzoek naar de grondslagen van ons economisch stelsel kan (n'en déplaise de N.R.C.¹³⁾, die op het voetspoor van R. H. Tawney en Weber aan calvinisten de overtuiging toeschrijft, dat het ongeremd streven naar winst een bij uitstek christelijke bezigheid zou zijn) moeilijk tot andere conclusies leiden, dan dat ons stelsel opgekomen is in breinen van mensen, die een utilitaristische of zelfs hedonistische filosofie binnen de economie hebben weten te smokkelen. Men hoeft de stelling, dat een communisme (ontdaan van dictatuur en atheïsme) een ethisch gezien beter uitgangspunt is dan de gemengde economische orde waaronder wij leven, niet te aanvaarden, om toe te geven, dat de westerse maatschappij-orde èn van afkomst èn in zijn praktijk van elke dag niet méér „christelijk” is dan het communisme. Terecht richtte de Geneefse conferentie van de Wereldraad van Kerken¹⁴⁾ zijn vermaningen tot beide economische stelsels. Beide hebben hun vóór en hun tegen. Al ben ik blij, dat ik in onze Nederlandse gemengde economische orde leef (en de vrijheid heb om over de verbetering daarvan mee te denken), ik weet maar al te goed, dat het niet mijn christenplicht is om de status quo binnen die orde te bewaken.

Het totalitaire en dictatoriale karakter van het communisme is wèl een wezenlijke belemmering voor de dialoog tussen Oost en West, tussen christenen daar en hier, tussen christenen en communisten. Het is dan ook niet in de eerste plaats de staatseigendom der produktiemiddelen in de communistische landen, waarover ik me zou opwinden. Het is de benepen bemoeienis met kunst en literatuur. Het is het starre één-partij-stelsel, de ketterjacht en de huichelarij van verkiezingen die geen alternatieven bieden, die mij tegenstaan in de communistische landen. Denkbaar is een ontwikkeling, die op die terreinen „dooi” brengt. Symptomen van zo'n ontwikkeling zijn er al. Joego-Slavië gaat reeds een eind in deze richting. Er is daar een begin van vrije discussie. Men is bereid met elkaar en met ons te discussiëren, al blijft die bereidheid voorshands aan bepaalde grenzen gebonden. Als die tendentie zich ook in de andere landen van Oost-Europa voortzet, kan de dialoog op gang komen. Het is de grote verdienste van dr. Couwenberg, dat hij in Nederland zijn bijdrage levert om belemmeringen, die er aan onze kant zijn voor zo'n dialoog, weg te nemen.

Besluit

Er blijven wezenlijke verschillen tussen Oost en West ondanks alle schijnbare of echte convergentie. Er blijft een groot verschil tussen onze „pluralistische” orde, met zijn vrije vakverenigingen, vrije ondernemingen, meerdere elkaar beconcurrerende politieke partijen en de „monolytische” orde daar, met zijn staatsvakbonden, staatsbedrijven en één partij. Nogmaals, een keuze kan, dacht ik, niet zo moeilijk zijn tussen beide struc-

12) Bé Ruys, *Nieuwe oriëntatie*, Amsterdam, 1965.

13) Van vrijdag 2 juni „Dezer dagen”.

14) *World conference on church and Society*, official report, Geneva, 1967.

turen. Maar beide maatschappijstructuren zijn „onderweg”. Het pluralistisch „model” is evenmin als het monolytische in zijn absolute vorm houdbaar en te handhaven¹⁵⁾. In méér dan één opzicht zouden wij van elkaar kunnen leren (zowel hoe het niet, als hoe het wel moet). Vreedzame wedijver is een reële mogelijkheid. Als ooit Vietnam en midden-oosten ophouden belemmeringen te vormen voor een verdergaande ontwikkeling, is zelfs een vreedzame samenwerking niet uitgesloten te achten.

---

¹⁵⁾ Zie mijn *Enkele problemen van Centraal Sociaal Economisch Beleid*, Deventer, 1966.

DE A.R.P. EN DE TOEKOMST VAN HET PARTIJSTELSEL

DOOR

MR. P. J. A. IDENBURG

Uitgangspunten

1. Wie een basis voor de toekomst zoekt, moet naar datgene zoeken wat voldoende overtuigingskracht heeft voor diegenen die in de toekomst de zaak moeten dragen.
2. Wij leven niet op een eiland. De toekomstige plaats van de A.R.P. zal in belangrijke mate afhankelijk zijn van de oplossingen welke men elders vindt. Anderzijds zal de oplossing welke men in onze kring zoekt, zijn invloed naar buiten hebben.
3. De woordvoerders van andere, niet-confessionele, partijen zijn niet de beste raadgevers bij de heroriëntatie van de confessionele partijen, aangezien bij hen het belang van hun eigen partijen meespeelt.
4. Maar ook binnen eigen confessionele kring moet men beducht zijn voor een denken dat zich meer laat leiden door een zucht naar eigen behoud dan door het streven om de consequenties te trekken uit een eerlijke interpretatie van eigen beginselen.

Inleiding

De partijen zijn thans in discussie. Ook de Anti-Revolutionaire Partij. Met dit artikel¹⁾ wordt beoogd een bijdrage te leveren aan deze discussie. In de eerste plaats bestemd voor binnen de A.R.P. zelf, maar ook voor daarbuiten, voor wie met de schrijver van mening zijn dat de ontwikkelingen binnen de partijen niet langer beschouwd kunnen worden als een zuiver interne zaak voor elk van deze partijen. Het is op grond van deze zelfde gedachte dat bovenstaande titel aan dit artikel is meegegeven en niet b.v.: *De toekomst van de A.R.P.* Steeds duidelijker kwam echter de gedachte naar voren, dat men zich bij dit soort discussies moet pogen los te maken van de gedachte hoe men een bepaalde partij in stand kan houden, maar veeleer zich zal moeten laten leiden door de vraag op welke wijze de meest waardevolle bijdrage wordt geleverd aan de Nederlandse samenleving in haar geheel. De opstellers van dit rapport menen dat in de thans gekozen — ongetwijfeld minder fraaie — titel deze gedachte beter tot uiting komt.

Men zal wel willen begrijpen dat dit artikel met geen enkele pretentie van een „blauwdruk voor de toekomst” is geschreven. Een kwaal in onze

---

¹⁾ Dit artikel kwam tot stand binnen de a.r.-werkgroepen (een groep van — kritische — leden van de A.R.P.), waarbinnen een kleine werkgroep, bestaande uit drs. D. Th. Kuiper, mr. J. P. Miedema, mr. W. Taekema en ondergetekende, zich het afgelopen jaar met dit vraagstuk hebben beziggehouden.

kring is dat men hier nog veel te veel op hoopt. Zoals velen onder ons nog hopen op het bevrijdende, gezaghebbende woord dat eens weer gesproken zal worden. Het is een eis welke in deze tijd niet kan en mag worden gesteld. De tijd van aannemen op „gezag” is definitief voorbij. Wij leven in een mondige wereld en daar zal men ook de consequenties uit dienen te trekken. Wel kan men proberen elkaar te helpen, door zo duidelijk mogelijk te stellen wat men wil in deze tijd en wat men niet van wezenlijke waarde acht en welke alternatieve mogelijkheden zich thans voordoen.

Alternatieve mogelijkheden

Welk standpunt men ook over de wenselijkheid van confessionele partijen mag innemen, over één ding zijn de meesten het wel eens. Een christelijke partijformatie op deze wijze met haar belachelijk aantal partijen is, zo ooit, in de huidige tijd en onder de huidige omstandigheden niet langer gerechtvaardigd. Het christelijk geloof wordt er door gecompromitteerd en de bestuurbaarheid van ons land wordt er door bemoeilijkt. Er staat echter meer op het spel, het gaat niet alleen om één meer of minder, men zal klaar moeten zien te komen met de vraag hoe men staat tegenover de christelijke partij als zodanig.

Een „christelijk geïnspireerde” centrumpartij?

Het is altijd gemakkelijker zich ergens tegen te verklaren dan zelf met een levensvatbaar voorstel te komen. Aan de KVP de eer dat zij als eerste confessionele partij het problematische van de confessionele partij heeft durven stellen, waarmee zij tevens zichzelf in discussie stelde. Indien wij ons hier in bijzondere mate juist tegen de van deze zijde bepleite oplossing afzetten, dan geschiedt zulks met de erkenning dat door de verschijning van het rapport *Grondslag en karakter van de KVP* een werkelijke discussie over het vraagstuk eerst recht mogelijk geworden is.

De KVP nu blijkt voorstander van een „christelijk geïnspireerde” centrumpartij. Althans tot deze conclusie komt het bovengenoemde structuurrapport en ondanks latere rapporten schijnt de officiële leiding van deze partij nog steeds dit standpunt te huldigen. De kritiek op deze conceptie is echter niet uitgebleven. Niet dat men vindt dat zij hiermee te ver gegaan zou zijn. Integendeel, men verwijt haar eerder niet ver genoeg gegaan te zijn en in een halfslachtig compromis-voorstel te zijn blijven steken.

Wij zijn het met deze kritiek eens. Men heeft naar het schijnt de kool en de geit willen sparen, waarbij men het begrip christelijk heeft uitgehold en tegelijkertijd de centrumpartijgedachte heeft belast met een begrip dat er in wezen vreemd aan is.

Men verwijt de KVP dat zij met de keuze van deze conceptie zich vooral heeft laten leiden door de drang het eigen voortbestaan te verzekeren, waarbij deze tussen-oplossing nog het grootste aantal (in)stemmers garandeert.

Op zichzelf is het streven naar zelfbehoud voor een politieke partij geen verwijtbare zaak. Er zou ook de KVP niets te verwijten zijn, ware het niet dat nu juist het begrip „christelijk” hierbij gehanteerd wordt.

Wat men de christelijke partijen in het verleden ook kan verwijten en hoezeer men het met het uitgangspunt oneens kan zijn, men zal moeten erkennen dat de stichters zich geleid wisten door een hoger doel. Indien het echter zo wordt dat men met dit hoger doel gaat manipuleren terwille

van het behoud van wat aanvankelijk middel tot dit doel was, dan bevindt men zich op de verkeerde weg.

Zo ergens voor de bestaande christelijke partijen een gevaar dreigt dan ligt het hier: dat men terwille van de uiterlijke continuïteit het met de innerlijke continuïteit op een akkoordje gooit. En zo wij hier iets duidelijk willen stellen dan is het dat deze innerlijke continuïteit ons meer waard is dan de uiterlijke continuïteit, dat het laatste nooit meer kan en mag zijn dan een middel ter bevordering van het eerste.

De innerlijke continuïteit is gelegen in de wens het Evangelie serieus te nemen. En juist dit streven zal indien wij eerlijk zijn ons ertoe brengen te erkennen hoezeer wij in het verleden hierin tekortgeschoten zijn en hoe wij in het heden hierin nog tekortschieten; hoezeer wij een Evangelische ethiek verward hebben met een burgerlijk moralisme; hoezeer wij eigen behoud steeds voorop geplaatst hebben; en hoezeer wij het in de zaken die politiek werkelijk van belang waren hebben laten afweten en nog laten afweten.

Men zegt dat de bijdrage van een grote interconfessionele partij — laten wij de naam CDU vermijden — zou kunnen zijn dat naar beide kanten — de socialistische en de liberale partij — een tegenwicht zou worden gevormd doordat er een centropartij zou zijn, uitgaande van de „christelijke mensbeschouwing”. De onzindelijkheid schuilt in de laatste toevoeging.

Waar er een socialistische en een liberale partij als twee belangrijke politieke alternatieven worden gesteld is op zichzelf de gedachte aan een centropartij logisch en zeker niet te verwerpen, alle kreten over duidelijkheid ten spijt. Niet valt echter in te zien wat dit, anders dan vanuit de gedachte dat de zaken historisch nu eenmaal zo gegroeid zijn, te maken heeft met de christelijke mensbeschouwing. Het is onbillijk tegenover diegenen die zich wel tot een centrumgedachte maar niet tot het christendom voelen aangetrokken; zij moeten kennelijk dan maar de „christelijke mensbeschouwing” op de koop toenemen, het is erger dan onbillijk tegenover het christendom zelf dat zo op een onaanvaardbare wijze wordt uitgehold.

Behalve onzindelijk in zijn redenering lijkt deze koers ons verwerpelijk door zijn praktische consequenties. Want wat zal in de praktijk het geval zijn — of moet men zeggen: is thans het geval? — waar een grote meerderheid van de „niet-confessionelen” er de voorkeur aan geeft zijn stem te geven aan de vooruitstrevende niet-confessionele partijen in plaats van aan de behoudende partijen wordt in feite de „christelijk geïnspireerde centropartij” in plaats van een centropartij de grote tegenspeler van de vooruitstrevende partijen. Terwijl zij dan nog bovendien om zich van een parlementaire meerderheid te verzekeren een coalitie zal moeten aangaan met wat rechts van haar staat.

Deconfessionalisering?

Het christendom is zich thans op alle fronten aan het heroriënteren. Dit gebeurt binnen de kerken zelf; het gebeurt ook binnen wat er vanuit het christendom in het maatschappelijke en politieke leven is opgebouwd. Wij geloven niet — het moge uit het bovenstaande voldoende duidelijk geworden zijn — dat het christendom ermee gediend is indien men in de politiek het blijft voorstellen alsof het allemaal wel meevalt en alsof het christendom niet veel anders zou zijn dan een veilige middenpositie ergens tussen socialisme en liberalisme in. Wij geloven echter evenmin dat het bij deze her-

oriëntatie de juiste weg zou zijn om de boel de boel te laten en het anderen maar te laten uitzoeken.

Uiteraard is hiermee nog niets gezegd over het al of niet gewenst zijn van de deconfessionalisering van ons huidige partijstelsel.

Het valt niet te ontkennen, voor velen — niet alleen buiten de confessionele partijen, want daar is het geen probleem, maar ook binnen de confessionele partijen — is de confessionele partijvorming een probleem. Voor een aanzienlijk aantal onder hen is het eigenlijk al geen probleem meer en zij vinden eigenlijk, hoewel zij binnen deze partijen blijven, uit trouw, uit pragmatische of uit andere overwegingen, dat wij naar een deconfessionalisering zullen moeten streven. Nu bestaat rond het woord deconfessionalisering nogal wat begripsverwarring. Niet dat het probleem terug te brengen zou zijn tot louter begripsverwarring. Wel zou het de discussie ten goede komen indien deze verwarring zoveel mogelijk werd vermeden.

Men zou ten aanzien van de deconfessionalisering de volgende aspecten kunnen onderscheiden²⁾:

- a. Het afschudden van de ballast van verouderde „beginselen”; volkskerk, protestantse natie, antithese, soevereiniteit in eigen kring, kerkelijk leergezag;
- b. Dé-klerikalisering: het slaken van de banden tussen kerk en politiek, voor zover dat in termen van boven- en onderschikking plaatsvindt;
- c. Dé-constantinisering: (indien men onder constantinisering verstaat het ijken van de gevestigde orde met behulp van het christelijk geloof) opnieuw vanuit het christelijk geloof kritisch te staan tegenover de gevestigde orde en reeds gevonden, maar verouderde oplossingen voor problemen;
- d. Het beëindigen van een meer collectieve relatie tussen christelijk geloof en keuze van politieke partij.

Zou de deconfessionalisering alleen de eerste drie aspecten hebben, er zou wat ons betreft geen probleem bestaan. Hoe sneller deze deconfessionalisering zich voltrekt hoe beter.

Het zal echter op het laatste punt zijn dat de meningen ten diepste zullen verschillen. Er zijn vele christenen die de relatie geloof-politiek niet zullen ontkennen, maar in de collectieve politieke manifestatie een bedreiging zien voor de zuiverheid van het geloof. Er zijn er ook die zich theoretisch een collectieve band tussen geloof en partij wel kunnen voorstellen maar ondanks een zekere welwillende vooringenomenheid met de beste wil niet kunnen vaststellen waarin deze relatie zich in de *praktijk* manifesteert. Beide argumenten dienen serieus genomen te worden, niet alleen voor degenen die deze vraag expliciet stellen, maar ook voor ons zelf indien wij tenminste eerlijk willen zijn tegenover ons zelf.

Wat zal hierop ons antwoord zijn? Aan antwoorden geen gebrek. Moe-ten wij pogen uit de overstelpende hoeveelheid apologieën, welke de christelijke partijen in de loop der jaren hebben geproduceerd een keuze te doen of er nieuwe aan toe te voegen? Wij zullen het niet proberen. Omdat wij het moe zijn, maar vooral omdat wij menen dat apologetische reacties nu juist de reactie waar het in wezen om gaat in de weg staat, en wel de

²⁾ Drs. D. Th. Kuiper, *De heroriëntatie in de A.R.P.* in: *W.P.C. in de tussentijd* (maandblad Werkgemeenschap van prot. christenen in de P.v.d.A.) van april 1967.

reactie, dat wij beginnen met serieus nemen wat er gezegd wordt en de praktische consequenties er uit trekken. Ook — of juist — indien men zich tot uitgangspunt stelt de vraag op welke wijze men vanuit de confessionele partijen de beste bijdrage aan de samenleving in haar geheel kan leveren, dan menen wij dat de confessionele partijen niet dan maar de hele confessie over boord moeten gooien maar moeten proberen aan hun bestemming te voldoen en dat betekent dat men de tegen haar ingebrachte bezwaren dan ook zeer ernstig neemt.

Een christelijke partij?

De designaleerde tekorten kunnen dus een aanleiding zijn om van de confessionele partijvorming af te zien, men kan er aanleiding in zien om al het defensieve materiaal in werking te stellen en men kan tenslotte pogen de tekorten op te heffen. Voor de laatste weg zouden wij willen kiezen. Uit pragmatische motieven, „omdat die dingen er nu eenmaal zijn?” Bepaald om meer. Op grond van de persoonlijke ervaring dat wij het als wenselijk zien ons tezamen met anderen te laten leiden door het Evangelie ook in de politiek, om de reden dat wij constateren dat er meer zijn die dat willen, op grond ook van een onuitroeibaar vertrouwen dat het christendom, ook collectief, een zeer bijzondere bijdrage kan leveren aan de samenleving.

Zindelijkheid

Maar laat er op dit punt dan ook geen onzindelijkheid bestaan. Een herbezinning op taak en functie van de partij betekent een duidelijke vaststelling van wat men wel en wat men niet wil zijn. Slechts indien deze grenzen duidelijk en eerlijk zijn bepaald, mag men een overtuigende bijdrage van deze partij verwachten. Men dient hierbij zich er wel van bewust te zijn dat zulk een afgrenzing noodzakelijkerwijs een beperking van de mogelijkheden met zich meebrengt.

Het eerste punt waar men het hierbij over eens zal moeten zijn is dan ook of men werkelijk een christelijke partij wil zijn of niet. Wie in deze tijd kiest voor een christelijke partij zal dit steeds moeten gaan doen vanuit een doelbewuste keuze. De hierboven vermelde ontwikkeling in de KVP maakt wel duidelijk hoe groot de verleiding is om juist op dit punt vaagheid te laten bestaan.

Het betekent dat men eerlijk stelt dat in deze partij men zich wil laten leiden door het Evangelie en dat wie deze gedachte niet aanspreekt er zich ook niet in thuis zal voelen. Het betekent niet dat dit een samenwerking met anderen die vanuit een ander uitgangspunt dezelfde praktische doelstellingen nastreven in de weg zou staan. Waar men er van uitgaat dat de eerste opdracht van een christelijke politiek is, in daden waar te maken waar het Evangelie toe oproept, dan zal een samenwerking waarbij de grootste garantie bestaat dat wat men wil verwezenlijken inderdaad ook verwezenlijkt zal worden, het zwaarst moeten wegen.

Is men het over dit eerste punt eens, eerst dan komt de vraag aan de orde of men een christelijke partij op interconfessionele basis wil. Daarop zal ons antwoord moeten zijn: zonder voorbehoud, ja. Laat hierover geen misverstand bestaan, indien er bezwaren tegen de CDU-gedachte bestaan dan is dit niet vanwege het interconfessionele karakter hiervan, de bezwaren richten zich tegen het uitgeholde karakter van het begrip christelijk hierbij.

Realiteitszin

Moeten wij enerzijds niet het christendom aantrekkelijker proberen te maken dan het in werkelijkheid is, wij zullen ons er evenzeer voor moeten hoeden het christendom onaantrekkelijker te maken dan het is. Het is hier niet de plaats voor theologische beschouwingen. Waarmee niet gezegd wil worden dat de theologische ontwikkelingen er buiten zouden staan. Wel kan men en moet men constateren, hoe de overtuigingen in een bepaald stadium bij de christenen liggen. Een christelijke partij kan in haar christelijk-zijn niet meer zijn dan wat er werkelijk onder christenen leeft. Men zal moeten constateren dat het geloof over het algemeen een meer zoekend en tastend karakter heeft dan voorheen. Hier staat echter tegenover een veel levendiger besef bij velen dat het christendom, wil het iets betekenen, zich waar zal moeten maken in de praktijk. Beide, en andere, ontwikkelingen zal men — wil men geen ficties overeind houden — moeten honoreren in de partij.

Christelijke politiek

Genoeg is nu wel betoegd, dat bij een eerlijke herbezinning de apologetische benadering moet worden geschuwd. Dit ontslaat ons echter niet van de plicht voor ons zelf onder woorden te brengen wat wij dan wel dienen te verstaan onder christelijke politiek.

Alvorens hierop in te gaan nog iets over de benaming „christelijk”. Het is als met de CDU-gedachte; men kan er op goede en op verkeerde gronden tegen zijn. Zoals de een vanuit een geborneerd reformatisme tegen de CDU is, terwijl de ander er zich tegen verzet omdat hij in de praktijk een uitholling van het begrip christelijk vreest, zo lopen ook de motieven van voor- en tegenstanders van het woord „christelijk” nogal uiteen. Het kan zijn dat men het woord schuwt, omdat men het gesol met de naam van Christus beu is en vindt dat het christendom eerst maar eens uit de daden moet blijken. Het kan echter ook zijn dat men, omdat men uit wil komen voor wat men is, toch voor de benaming kiest, juist omdat het christendom in deze tijd steeds minder een vanzelfsprekende zaak wordt en omdat men niet onder een valse algemene vlag christelijk imperialisme wil bedrijven. Wij zouden er slechts over willen opmerken, dat zeker voor extern gebruik de grootst mogelijke schroom op zijn plaats is. Tenslotte komt ook in de naam Anti-Revolutionaire Partij de benaming christelijk niet voor, zonder dat er ooit onduidelijkheid over haar doelstellingen heeft bestaan.

De betekenis van christelijke politiek — niet in de zin van een soort handelsmerk dus, maar in de zin van een richtsnoer voor eigen handelen — zal iedere generatie voor zich moeten veroveren. De betekenis zal van de tijd en de omstandigheden afhangen. Men zal dan wel merken dat men steeds weer op dezelfde waarheden stuit.

De volgende punten lijken ons voor de huidige tijd van belang. In wezen komt het neer op dingen die al zo vaak gezegd zijn. Ook aan deze punten liggen uiteindelijk het grote gebod en de eis van gerechtigheid ten grondslag.

a. Het liefdegebod betekent in de eerste plaats — ook voor de politiek — dat men voortdurend beducht dient te zijn voor *eigen egoïsme*. Het persoonlijke egoïsme, waarbij eigen voordeel en eigen eer als richtsnoer voor het handelen fungeren; het groepsegoïsme, waarbij klasse-

privileges, maatschappijstructuren, ja het recht — en niet de gerechtigheid — fungeren om deze belangen veilig te stellen; het nationale egoïsme, dat het hemd nader dan de rok acht.

b. Het brengt ook met zich mee dat een christelijke partij *geen belangenpartij* mag zijn. Maar dan ook werkelijk geen belangenpartij! Natuurlijk, in alle huidige christelijke partijen fungeert deze gedachte als wapenspreuk. Maar als dit in de praktijk betekent dat de partijprogramma's op dit punt — zoals met name dat van de ARP — niet veel meer zijn dan waslijsten van wensen van de verschillende belangengroeperingen, dan zijn zij ook niet veel meer dan een karikatuur van wat hier wordt beoogd. Men zal een werkelijk begrip voor elkaar moeten weten op te brengen, dat ook resulteert in een werkelijk gemeenschappelijk programma. Maar zolang de christelijke werknemers, de christelijke werkgevers of de christelijke wat dan ook dit niet opbrengen, maar integendeel steeds weer hun werkgever-zijn, of boer-zijn, of werknemer-zijn laten prevaleren en zich tevreden stellen met af en toe als de tegenstellingen erg hoog oplopen „verzoenend” op te treden, dan zijn wij nog ver van dit ideaal verwijderd. Ja, verder dan in het verleden. Wat er ook in deze tijd valt aan te merken op de PBO en andere vormen van georganiseerd overleg in het bedrijfsleven, hoe veel hiervan thans op de helling moet, de generatie die dit tot stand bracht heeft deze gedachte in ieder geval wel verstaan. Het was in belangrijke mate een vrucht van een werkelijk gemeenschappelijke christelijke stellingname.

c. Christelijke politiek betekent ook dat men geen vrede mag hebben met welke vorm ook van *ontmenselijking*, die deze wereld oplevert. Terecht ziet men in christelijke kring in de mens de beeldrager Gods. Laat men deze gedachte in de politiek steeds als richtsnoer vasthouden; het is ook een te belangrijke gedachte dan dat men haar zou moeten hanteren als slogan, om mee aan te tonen dat wij als confessionelen toch ook heus wel een eigen filosofie bezitten.

Als hier gezegd wordt dat een christelijke politiek geen vrede mag hebben met ontmenselijking, dan wil dat ook werkelijk zeggen: geen *vrede* hebben. Het is een misverstand te menen dat christelijke politiek in de eerste plaats een politiek van verzoening zou zijn. In niet mindere mate betekent christelijke politiek strijd. Een christelijke partij zal eerst dan haar taak verstaan, indien zij zonder omwegen deze strijd om menselijkheid centraal weet te stellen. Een strijd, die zij zal moeten voeren met allen die hetzelfde voorstaan, welke geloofsovertuiging zij ook hebben. Zij zal er zelf diep van doordrongen moeten zijn dat het feit dat elders op de wereld de meest noodzakelijke voorwaarden ontbreken voor een behoorlijk bestaan, een aanfluiting is van ieder begrip van menselijke waardigheid; dat elke vorm van rassenscheiding dit is, en dat ook de oorlog, hoe onvermijdelijk soms, onmenselijk is.

Niet alleen op het internationale vlak, ook op het nationale vlak gaat het om de menselijkheid: om de velen wie toch nog de materiële voorwaarden ontbreken om zich als mens te kunnen ontplooien, om de mens die door de snelle, onvermijdelijke en op zichzelf heilzame ontwikkelingen van onze maatschappij als nationalisering en automatisering in de verdrukking komt. Men zal hier oog voor moeten hebben en moeten zien hoe de gevolgen het beste opgevangen kunnen worden. Van een christelijke politiek mag

begrip verwacht worden voor al diegenen die het moeilijk hebben en dit zijn niet alleen de werknemers, maar ook de boeren, de middenstanders, de ondernemers, die het hoofd niet of met moeite boven water kunnen houden. En het zijn zoveel anderen die geen duidelijke pressiegroepen hebben om hun moeilijkheden duidelijk tot uiting te brengen. Het begrip van menselijke waardigheid vraagt tenslotte dat men uit probeert te komen boven het eenzijdige materialisme van deze tijd.

d. Tenslotte — wij zullen er op blijven hameren — een christelijke partij zal moeten *waarmaken* wat zij pretendeert. Men zal minder de mooie woorden, meer de daden moeten laten spreken. Men zal groter loyaliteit moeten voelen voor de christelijke *politiek* dan voor de christelijke partij. Men zal kritischer moeten staan tegenover het beroep op eenheid, de partij-eenheid, de christen-democratische eenheid of welke eenheid dan ook. Men zal minder kwantitatief, meer kwalitatief moeten redeneren. Te veel wordt er geredeneerd, dat indien het christendom zich politiek op radicalere wijze zou manifesteren, de naar internationale maat gemeten hoge christelijk-politieke organisatiegraad ernstig in gevaar zou komen. Het is een wijze van kwantitatief redeneren waar het Evangelie allerminst toe oproept.

De komende tijd

De komende jaren zullen van groot belang zijn. Het moge zo zijn dat de oude vormen steeds weer taaier blijken dan velen verwachten en zouden willen zien, er is met de laatste twee verkiezingen te veel gebeurd dan dat men té zeer op deze taaigheid zou mogen speculeren. Er is trouwens — mede door dit gebeuren — een veel groter openheid ontstaan, zodat er ook wat kán veranderen. De volgende punten lijken hierbij van belang.

a. Het is wel duidelijk dat bij deze hele ontwikkeling veel zal afhangen van de *jongere generatie*. Niet dat deze jongere generatie op zich zelf zo belangwekkend zou zijn of dat haar denkbeelden zo interessant zouden zijn, maar omdat diegenen die thans de jongere generatie vormen, straks de zaak zullen moeten gaan dragen. De zaak die thans gedragen wordt door de onwrikbare overtuiging van de vaders, nog in leven of reeds verscheiden, en de iets minder onwrikbare overtuiging van hen die zich geleidelijk tot thans oudere of middengeneratie hebben zien ontwikkelen. Slechts van wat werkelijk door innerlijke overtuiging gedragen wordt mag men verwachten, dat inspiratie uitgaat en dat het standhoudt.

Ongetwijfeld is de huidige jongere generatie pragmatischer. De woorden en de beginselverklaringen tellen minder zwaar dan de daden. Toch kan men niet zeggen dat zij minder idealistisch zou zijn. Wie ziet waar de laatste jaren vóór en tégen wordt gemanifesteerd, zal niet kunnen volhouden dat deze generatie ongeïnteresseerd is. Niet alles hoeft men hierbij even serieus te nemen; laat men zich er echter ook niet te gemakkelijk van afmaken. Naast veel louter anti-gevoelens, naast een zucht tot demonstreren terwille van het demonstreren, klinkt hier ook een roep om waarachtigheid en menselijkheid door, een protest tegen een wezenlijk manco van deze maatschappij. Men wil de erkenning van de mens in zijn volle waardigheid. Daarom demonstreert men tegen de rassenscheiding en tegen de gruwelijkheden van de oorlog in Vietnam.

b. De komende tijd wordt een tijd van *gesprek*. Wanneer men het

ideaal van een christelijke politiek nastreeft, ligt het voor de hand dat men de gesprekspartners in de eerste plaats zoekt onder diegenen die dit ook nastreven. Maar juist hier zal het er om gaan dat de loyaliteit aan het ideaal prevaleert; dat de kwaliteit van groter waarde wordt geacht dan de kwantiteit, de politiek van groter belang dan de partij. Men zal moeten beseffen dat er velen zijn voor wie de innerlijke continuïteit zwaarder zal wegen dan de uiterlijke continuïteit, die wanneer het gesprek zou uitmonden in een grote nietszeggende meerderheidspartij al of niet gesierd met het etiket „christen-democratisch” er de voorkeur aan zullen geven hun idealen elders te verwezenlijken.

Een werkelijk vertrouwen in de kracht van eigen beginselen brengt met zich mee dat men ook het gesprek buiten de confessionele partijen niet schuwt. Niet om elkaar te overtuigen. Het zal toch niet lukken. Iedere vorm van al of niet verkapt imperialisme, ook aan de kant van de gesprekspartner, zal trouwens alle gesprek vreemd moeten zijn.

c. Er zal echter *meer nodig* zijn dan gesprek alleen. Het gesprek kan ook een zoethoudertje zijn. Het kan zo gemakkelijk de gedachte met zich meebrengen dat in de tussentijd alles bij het oude kan blijven. Te veel wordt er gepraat over wat uiteindelijk de ideale constructie zou zijn. De één verwacht alles van een tweepartijstelsel, van een linkse en een rechtse partij; de ander ziet als hoogste ideaal een gigantische christen-democratische volkspartij, waarbij andere partijen niet of nauwelijks meer aan bod komen; weer een ander wil ieder die vooruitstrevend denkt een volksfrontconstructie opdringen. Wij zouden op dit punt werkelijk pragmatisch willen zijn. Er zijn er teveel die zich op goede gronden noch in een „linkse” noch in een „rechtse” hoek willen laten dringen. Men dient aan de andere kant te beseffen dat deze laatste instelling ook het gevaar, (of liever gezegd de praktijk) van vrijblijvendheid met zich meebrengt. Indien de christelijke daad zwaarder weegt dan de christelijke partij, mag men zich er daarom ook niet met een „lood om oud ijzer-theorie” vanaf maken. Het legt een zware verantwoordelijkheid op diegenen die ons thans in de regering en in het parlement vertegenwoordigen ten aanzien van het beleid dat in de komende jaren gevoerd moet worden. Het zal er vooral om gaan dat met de komende verkiezingen niet weer een situatie ontstaat waar de christelijke partijen alle kanten uit kunnen. Een verkiezingsafspraken met partijen, die voor wat betreft het praktische beleid ongeveer hetzelfde beogen zal nog de beste waarborg tegen vrijblijvendheid bieden.

DOORLICHTING

DOOR

JAC. ROMKES

Er wordt de laatste tijd nogal eens geschreven en gesproken over het bestaansrecht van de confessionele partijen, dat wil zeggen partijen die stoelen op een bepaalde geloofsbelijdenis. Vele opposenten ageren vooral tegen de verbinding van confessie en politiek, maar hun aanval richt zich eveneens tegen de concrete programma's van bedoelde partijen.

Met het laatste punt van hun kritiek kunnen wij ons voordeel doen. Zij werpt ons terug op interne bezinning. En de Anti-Revolutionaire Partij heeft hiervan reeds blijk gegeven. Als zij vermeldt dat deze vernieuwde belichting meer van binnenuit is ontstaan, dan dat buitenstaanders de stoot hiertoe gaven.

Met het eerste (partijvorming op confessionele basis) worden we naar onze laatste grond verwezen. En dat kan ook heilzaam werken.

- 1e. Voor onszelf: we zullen ons duidelijker moeten presenteren en tonen waar het bij ons in wezen om gaat. Om dit te bereiken, dienen we de hoofdmomenten van onze politiek opnieuw helder te formuleren en de hoofdlijnen duidelijk aan te geven, een zaak die blijkens haar uitingen té vanzelfsprekend voor ons is geworden en niet meer aanslaat.
- 2e. Voor de critici: zij hebben — maar dan ná kennisname van ons opnieuw gestelde uitgangspunt, doel en program — het recht van ons de meest radicale politiek te verwachten, maar dan zullen zij tevens onze bestaansgrond respecteren.

Moge deze bijdrage in de huidige confrontatie een stimulans vormen om onze aangevochten bestaansgrond hernieuwde kracht te verlenen.

Principieel uitgangspunt en volstrekt doel

Wij gaan als christenen uit van het gebod als kind Gods te leven, zodat wij God moeten liefhebben en onze naaste. Dit gebod hangt niet in de lucht en is niet uit de lucht gegrepen. We kennen en erkennen deze eis van een onvoorwaardelijke gehoorzaamheid vragende Gebieder uit zijn Openbaring. Dit is een onvrijheid, die tevens onze grootste vrijheid is, want u mag zélf kiezen om met zijn Openbaring de Geopenbaarde aan te nemen, dan wel te verwerpen en zelfs wordt niet-kiezen hier een gemaakte keus. Degenen die vóór Hem kiezen, zullen naderhand erkennen dat zij niet gekozen hebben, maar gekozen zijn. Zij worden getuigende overtuigden, dienende overwonnenen. Het raadsel van de gelovigen!

Dit houdt niet in, dat wij te allen tijde naar zijn eis leven. Gelukkig echter is de Eiser niet genadeloos tot ons gekomen, maar heeft Hij zijn

Zoon als zichtbaar Verzoener, Middelaar en Voorbeeld gegeven. Hij vervulde de Wet, die wij te vervullen hadden. Niettemin blijft het gebod van kracht. Een gebod dat ons het levensdoel stelt en dat daarom nagejaagd moet worden op alle levensterreinen. Ook in de politiek!

Het recht van zo'n levensdoel, dat ons gehele leven volstreckte richting geeft en volledig beheerst, zullen wij verder voor ons politieke leven, dat deel is van ons totale leven, volstreckt doel noemen. Dit recht valt niet te bewijzen, maar dat kan en hoeft ook niet bij een ideaal. Voor ons is het een geloofsstandpunt en een geloof is niet redelijk of logisch afleidbaar. Het valt slechts als realiteit in haar dragers te constateren, ook op staatkundig terrein. Zij zullen op dit gebied dus een partij vormen die dit geloofsuitgangspunt en volstreckt doel huldigt. Zulk een partij noemt men een confessionele partij.

Nu is de confessie echter de weergave, de verwoording van ons geloof. En daar Gods Openbaring er eerder was dan onze belijdenis, voel ik meer voor een benaming die in deze richting duidt. Vandaar ook dat ik volledig instem met het plan van de Anti-Revolutionaire Partij haar naam te wijzigen in Evangelische Volkspartij, een bewoording die zij nu als ondertitel draagt. Temeer daar hierin het volstreckte doel dichterbij komt en duidelijker tot uitdrukking wordt gebracht. En behalve als onderscheidingsmiddel, al dan niet effectief gegeven, is doeluitdrukking toch vaak met naamgeving verweven! Overigens heb ik geen overwegende bezwaren om de vertrouwde term confessionele partij te blijven gebruiken, als men maar in het oog houdt wat er achter steekt en waartoe het heenwijst.

Het volstreckte doel van de confessionele partijen zal dan het streven zijn naar een staat, waarin God en de naaste worden gediend. Zijn Rijk zullen wij hier gestalte moeten geven. Dat dit maatregelen kan vragen die wij persoonlijk minder plezierig vinden, zelfs offers kan eisen, is duidelijk. Nu mag u dit heilsrijk historisch dan wel eschatologisch beschouwen, voor beide zienswijzen blijft het gebod bestaan.

Tevens zien we dat reeds hier, of liever juist hier de wegen van de niet-confessionele partijen een absoluut verschillend beginpunt hebben en een totaal verschillend doel, want Gods Rijk is niet het liberale, het socialistische, het communistische of pacifistische rijk, of welk adjectief u hier ook maar wenst in te vullen. Gods Rijk is anders en meer. Het is een totaliteit, waarin zelfs de zojuist genoemde idealen een onscheidbare geleiding vormen, want Zijn Rijk is liberaal, sociaal, pacifistisch en vormt een ware communis in een oorspronkelijke, politiek onbelaste zin. Het is dat alles samen en tegelijk en méér dan dat.

Omtrent dit volstreckte doel nu zal bij een confessionele partij geen enkele twijfel mogen bestaan en naar deze ideale staat zullen haar leden dienend op weg moeten gaan.

Des te opmerkelijker is het dat op dit punt — het hart van de confessionele partijen — zelden de nadruk wordt gelegd in de discussies, waarin voor- en tegenstanders van bedoelde partijen de degens kruisen. We kunnen dit verschijnsel slechts verklaren door te zeggen dat, indien we bij het principiële uitgangspunt en volstreckt doel (d.w.z. bij de wortel van het probleem) beginnen, de wapens ons dadelijk uit handen worden geslagen: een geloofsstandpunt aanvaardt men of men aanvaardt het niet. Verder discussiëren over dit punt wordt dan zinloos. Dit wil echter niet zeggen

dat we niet tot een gesprek moeten komen, maar het bestaansrecht als zodanig kan niet in het geding zijn! Als men dit toch als inzet voorgeeft, is men reeds bij de openingszet aan de vermeende essentie voorbijgeschoten en valt men terug op een ander vlak. Niet dat dit erg is, maar dan moet men niet suggereren op het hoogste niveau de strijd te voeren.

De kritiek van de tegenstanders van de confessionele partijen is in zoverre rechtvaardig als men ons verwijt dat in het verleden niet altijd naar ons pretentieuze doel is gehandeld. Andere partijen waren soms evangelischer in de praktijk dan de confessionele. Laten we tonen ook daaruit lering te hebben getrokken!

We zijn nu echter reeds bezig aan ons volgende onderdeel.

De praktijk en de onvolledige doelen

Het doel van de confessionele partijen valt niet, evenmin als dat van andere partijen, in korte tijd te verwerklijken. Wel dient het altijd als dichterbij komende achtergrond voor ogen te staan.

Wat zien we echter gebeuren? We wezen er reeds op aan het eind van het vorige deel van dit artikel. Vrij algemeen wijst men niet op de verschillen in uitgangspunt en volstrekt doel, maar op geschilpunten in de praktijk en gaat deze dan verabsoluteren. Men bestrijdt elkaar dan onderweg en op onvolledige doelstellingen, namelijk op de wegen die uiteindelijk wel naar een totaal verschillend doel leiden, maar die dikwijls een heel eind kunnen samenvallen. Wilt u enkele voorbeelden? Praktisch iedere partij staat toch een gunstige werkgelegenheid, een gezonde betalingsbalans, vrede en welvaart voor iedereen, waar ook ter wereld, en rassengelijkstelling voor?! En juist hier gaat men elkaar verwijten maken, soms zelfs valse beschuldigingen uiten, waar dikwijls slechts accentverschillen bestaan en — krachtens het differente volstrekte doel — móeten bestaan.

Natuurlijk ontken ik niet dát er onderweg en in de onvolledige doelen der partijen ook grote verschillen bestaan. Ongetwijfeld bestaan er verstrekkende verschillen in de deel-doelen en we mogen deze beslist niet uit de weg gaan of bagatelliseren. We dienen ze juist met klem te signaleren en te bestrijden, maar dit krijgt pas volledige zin als men het eind van de weg blijft zien!

Van hieruit beschouwd, mogen wij niet anders. Ik wil er hier slechts op wijzen dat we niet moeten gaan doen of in de praktijk nu de allesoverheersende geschilpunten liggen. Gaat men dit toch doen (en vaak heeft het er alle schijn van) dan draait men ons een rad voor de ogen en zullen velen denken dat het essentiële onderscheid tussen de partijen in de praktijk en de onvolledige doelen ligt en dat het slechts om partijbelangen gaat. Dan dient het er ook niet toe op welke partij men stemt.

Als men het zo ziet, zal de voorkeur uitgaan naar die partij die ons persoonlijk de gunstigste deel-doelen zegt na te streven of men wordt politiek onverschillig, want de onvolledige doelen stichten door hun grote verscheidenheid en gevarieerdheid dikwijls verwarring en dan is links-laten-liggen een zekere remedie. Dit legt een zware verantwoordelijkheid op de schouders van de politieke partijen. Zij zullen moeten komen tot het door Gerhard Huber in *Menschenbild und Erziehung bei Martin Buber* genoemde „das Ethos der Umkehr”, waar Martin Buber ons de ogen voor opende. Dit wil in dit verband zeggen: zij zullen duidelijk moeten maken

dat de onvolledige doelen niet verabsoluteerd mogen worden, maar slechts bezinningspunten zijn op de lange en moeilijke weg naar het ideaal, het volstreekte doel. De praktijk mag niet tot norm gemaakt worden, want anders dreigen de partijen (in ieder geval de confessionele) zichzelf te begraven. De normen voor de praktijk dienen vanuit het eindpunt, het volstreekte doel gevonden te worden en niet omgekeerd. Wel dient hierbij gezegd te worden dat het (vaak gesluierd gehouden) einddoel ook hier de (politieke) middelen niet heiligt.

Dit is geen aanval op het zogenoemde „politiek haalbare”, want staan wij eenmaal voor door andere partijen ingevoerde deeldoelen, die de onze niet zijn, dan zullen wij uiteraard trachten ze nog zoveel mogelijk in de door ons voorgestane richting te doen ombuigen. Beter een kleine stap in de door ons als meest juist gedachte richting, dan helemaal geen voet verzet of een pas terug, of een wedloop op een verkeerde weg.

Dat ook deze wijze van aanpak een groot gevaar in zich draagt, zal ons steeds opnieuw helder voor de geest moeten staan. Ik doel dan op het gevaar dat de confessionele partijen hun denken gaan identificeren met Gods denken. Politiek bedrijven is voor ons wel gericht op een door God gesteld doel, maar het blijft een menselijke zaak, waarbij we slechts ootmoedig kunnen vragen om de leiding van Gods Geest.

Verder is er dan nog het probleem dat binnen de confessionele partijen verschil van mening kan bestaan over de te volgen beleids- en gedragslijn. Waarschijnlijk zal dit blijven bestaan zolang het einddoel niet is bereikt; wat voor ons geen reden is om er ons dus maar bij neer te leggen. Ook hier blijft de kracht van het gebed haar geldigheid behouden, als wij maar van onze persoonlijke belangen afstand doen en de menselijke beperktheid blijven zien.

Tenslotte vloeit hier nog een praktische consequentie uit voort ten aanzien van het vormen van regeringen. De partijen met de dichtst bij elkaar liggende doelstellingen zullen het eerst — en als het goed is: ook het minst moeilijk — over het vormen van een kabinet tot overeenstemming moeten komen. De „lood-om-oud-ijzer-theorie” wordt dan voor de zoveelste keer een omstreden kwestie! Laat daarom de A.R.P. in de huidige regering de pressure-group vormen om ons volstreekte doel duidelijker gestalte te geven, zodat het wat minder veraf komt te liggen en niet in nevelen gehuld blijft. Het is dan ook voorbarig zich nu reeds „spijstemmer” te noemen. Of men zich onder de „spijstemmers” moet scharen, kan pas ná de onlangs begonnen regeringsperiode (van hopelijk vier jaar) beoordeeld worden.

DE ELECTORALE SCHAAR

I

DOOR

H. ALGRA

Vóór 1848 werden de leden van de Eerste Kamer door de koning voor hun leven benoemd en door hem gekozen uit hen, „die door diensten de staat bewezen, door hunne geboorte of gegoedheid onder de aanzienlijksten van den lande behoren”. (Artikel 82 van de grondwet, zoals die in 1840 was gewijzigd). De leden der Tweede Kamer, 58 in getal, werden gekozen door de provinciale staten. De grondwetsherziening van 1848 bracht hierin grote verandering. De leden van de Eerste Kamer werden voortaan gekozen door de provinciale staten en die van de Tweede Kamer *rechtstreeks* door het *pays légal*.

Rechtstreekse verkiezingen waren, naar de liberale opvatting van die dagen, voorwaarde en waarborg voor een wezenlijke volksinvloed. Sommige liberalen beschouwden ze als een noodzakelijk uitvloeisel van de door hen omhelsde leer van de volkssouvereiniteit¹⁾. Sprekende over de grondwetsherziening van 1848 zijn het de rechtstreekse verkiezingen, waarop de liberalen zich dan ook bovenal beroemen. Groen schreef naar aanleiding daarvan:

„Ik noem ze (sc. de rechtstreekse verkiezingen) korthedshalve terstond; want dit is, naar liberale schatting, een voorregt zoo groot en onwaardeerbaar dat, wanneer men hiervan melding gemaakt heeft, men veilig van het overige zwijgt. Op dit punt heeft de meening eener zeer geringe minderheid boven de publieke meening, ik zeg niet van het volk, maar van het meerendeel ook der bevoegde regters de overhand behaald. Ik weet niet in hoe ver menigeen thans van de voortreffelijkheid eener leer welke vroeger ten sterkste door hem afgekeurd werd, overtuigd is. Mij is het voor als nog ondoenlijk aan het Ministerie van goeder harte dank te betuigen voor een kiesregt dat, of uitloopt op het *Vote universel*, of in die heillooze vaart, door een willekeurig in verband brengen van politieke vatbaarheid en financieel vermogen, gestuit wordt”²⁾.

De rechtstreekse verkiezingen waren dus volgens Groen door een liberale minderheid doorgedreven. Het censuskiesrecht, later door de anti-revolutionairen, met name door dr. Kuyper, vaak als mammonkiesrecht gekwalificeerd, is hier met echt Groeniaans sarcasme getypeerd: willekeurig verband tussen politieke vatbaarheid en financieel vermogen!³⁾.

1) Zo bv. Opzoomer in zijn geschrift: *Volkswil en vrije verkiezingen*.

2) *Verscheidenheden over staatsregt en politiek*. Amsterdam 1850, blz. 13/14.

3) Het censuskiesrecht is vaak verdedigd met het argument, dat zij die een aanmerkelijke som in de belastingen betalen, wezenlijk en direct belang hebben bij het (begrotings)-beleid. Mede doordat er geen inkomstenbelasting werd geheven, kon het

De rechtstreekse verkiezingen en het censuskiesrecht waren ten principale geregeld in de grondwet van 1848, maar moesten in een organieke wet, de Kieswet, nader worden uitgewerkt. Zolang die Kieswet er nog niet was, gold een voorlopige regeling in artikel 7 der additionele artikelen van de grondwet ⁴).

De betreffende artikelen uit de grondwet van 1848 luiden:

Artikel 76: De leden der Tweede Kamer worden in de kiesdistricten, waarin het rijk verdeeld wordt, gekozen door de meerderjarige ingezetenen, Nederlanders, in het volle genot der burgerlijke en burgerschapsrechten en betalende in de directe belastingen eene som, die overeenkomstig met de plaatselijke gesteldheid, doch niet beneden het bedrag van f. 20,— noch boven dat van f. 160,— in de Kieswet zal worden vereischt.

Artikel 77: Het getal van de leden der Tweede Kamer wordt bepaald naar de bevolking, voor iedere 45.000 één.

De verdere regels ten aanzien van het kiesregt stelt de Kieswet.

De grondwet eiste dus een verdeling van het land in kiesdistricten, ieder bewoond door 45.000 inwoners of een veelvoud daarvan. Enkelvoudige districten, die ieder één lid der Tweede Kamer kozen, waren niet voorgeschreven. Wanneer de Kieswet het land verdeelde in b.v. vijf districten, ieder met een onderling verschillend veelvoud van 45.000 inwoners, dan was aan de letter van de wet voldaan. Sommigen waren van mening, dat de bedoeling van de grondwet wel was: evenveel districten als afgevaardigden, anderen ontkenden zulks en wezen daarbij op Amsterdam, Rotterdam en Den Haag, die moeilijk in districten onderverdeeld konden worden, terwijl deze gemeenten een veelvoud van 45.000 inwoners hadden.

In de Griekse polis kwam de volksvergadering bijeen op de agora, de markt. De oudste betekenis van het woord agora is zelfs (volks)vergadering. Daar namen de burgers dus direct deel aan wetgeving en bestuur. Voor zover mij bekend, bestaat deze volstrekt directe vorm van democratie nog alleen in de Zwitsere *Landesgemeinden*, n.l. de kantons Glarus, Appenzell Auser Rhoden, Appenzell Inner Rhoden, Unterwalden (Obwalden) en Unterwalden (Nidwalden). Elk jaar, op een zondag in de lente, komen alle mannen uit het kanton gewapend ⁵) bijeen op een historische plaats om de bestuurders te kiezen en de wetten te maken. Er wordt gestemd bij handopsteken. Maar zulk een directe vorm van democratie is alleen denkbaar in een kleine zelfstandige gemeenschap. Vrijwel overal is de volksinvloed geordend langs de weg van *representatie*.

voorkomen, dat leden der Tweede Kamer niet tot het pays légal behoorden. Zo waren Keuchenius en Van Houten prominente leden van de Tweede Kamer, maar geen kiezer. Dat was wel de grootste ironie van de verbinding tussen politieke vatbaarheid en financieel vermogen in het censuskiesrecht.

⁴) Dit artikel 7 gaf niet alleen aan gedeputeerde staten der verschillende provinciën opdracht de provincie in kiesdistricten te verdelen, ieder met 45.000 inwoners, maar bevatte ook een regeling, voor eenmaal, voor de verkiezing van leden van de Eerste Kamer. In elk district moesten twee kandidaten voor de Eerste Kamer worden gekozen, hetwelk voor 68 districten maximaal 136 kandidaten betekende; uit deze lijst zou de koning daarna 39 leden kiezen van de Eerste Kamer.

⁵) Gewapend, omdat het dragen van een wapen het kenmerk en privilege is van een vrij man. In de USA bepaalt de constitutie dan ook, dat iedere burger het recht heeft een wapen te dragen. Er is daar dan ook een levendige wapenhandel, waarbij zelfs machinepistolen over de toonbank kunnen worden verkocht.

En dus wordt overal gekozen voor een bepaald stelsel van representatie. Daarbij gaat elk modern stelsel er van uit, dat er gestemd moet worden en dat de meerderheid beslist. I. H. Gosses heeft in zijn studie: *Bij meerderheid van stemmen* aangetoond, dat stemming en meerderheidsbeoefening eerst geleidelijk als de meest juiste en eigenlijk als de enig juiste methodiek is aanvaard. In de Middeleeuwen was het gekozen zijn dóór een groep bepaald geen vereiste om toch als volwaardig representant uit en vóór een groep te worden aanvaard.

Ieder stelsel tot verkiezing van representanten heeft zijn voor- en nadelen. Dit geldt zowel van het districtenstelsel als van het systeem van evenredige vertegenwoordiging.

In het eerste geval is het de vraag, of een volstreckte meerderheid wordt vereist om gekozen te worden, dan wel of een relatieve meerderheid voldoende is. Bij de laatste regeling, die onder meer in Engeland en Canada geldt, is het denkbaar dat er vier kandidaten zijn, die resp. 30, 26, 24 en 20% van het totaal der geldige stemmen verwerven. Dan is de kandidaat, die 30% op zich verenigde, gekozen. Immers, niet de „majority”, maar de „plurality” is voldoende.

De verkiezingen in 1958 in Canada leverden voor de conservatieven een absolute meerderheid op. Zij verwierven over geheel Canada 54% van de uitgebrachte geldige stemmen. Sedert 1921 was het niet voorgekomen, dat de winnende partij ook de volstreckte meerderheid van de stemmen verwierf, hoewel aan haar wel de volstreckte meerderheid van de zetels in The House of Commons werd toegekend. In 1935 behaalden de liberalen 46% van de stemmen en 72% van de zetels; in 1953 50% van de stemmen en 65% van de zetels. In 1958 haalden de conservatieven 54% van de stemmen en 79% van de zetels. Nog opmerkelijker zijn de volgende cijfers: in 1953 verwierf de C.C.F. 11% van de stemmen en 9% van de zetels, in 1958 10% van de stemmen en 3% van de zetels. In 1958 „betaalden” de conservatieven elke zetel met gemiddeld 18.000 stemmen, de liberalen met 49.000 stemmen en de C.C.F. met 80.000 stemmen. Bij de verkiezingen in 1959 in de staat Ontario kregen de conservatieven, de liberalen en de C.C.F. resp. 71, 22 en 5% van de zetels; volgens het systeem van evenredige vertegenwoordiging zouden deze percentages zijn geweest resp. 45, 35 en 16% ⁹⁾.

Maar ook in Nederland, waar de volstreckte meerderheid werd gevraagd, en dus in vele gevallen een herstemming noodzakelijk was, leidde het districtenstelsel tot vreemde resultaten.

Dr. Kuyper schreef in 1878:

„Er is een liberalistische coterie in den lande, die èn in het land èn onder de kiezers de *minderheid* uitmaakt, maar die desniettemin, door een ongerecht kiestelsel en een nog misdadiger districtsverdeeling, de *meerderheid in de Kamer* weet te worden.

En, van die valschelijk aldus beroofde meerderheid misbruik makend, strekt dan alle arbeid der Staten-Generaal tot geen ander doel, dan om deze „coterie” *over de natie te laten heerschen*; de stem der natie zelve te smoren; en het arme volk, ten koste van zijn eigen belastingpenningen, te vervormen en om te gieten naar een uitheemsch, onpractisch model, dat

⁹⁾ *How are we governed* by John C. Ricker and John T. Saywell, Toronto 1961.

lijnrecht èn tegen zijn historische traditiën èn tegen zijn hoogere belangen indruist" 7).

Het districtenstelsel leidde er toe, dat de rooms-katholieken, hoewel zij boven de Moerdijk in geen enkel district de meerderheid hadden, en dus geen enkele zetel konden bezetten, naar hun bevolkingsaantal in dat gebied aanspraak zouden kunnen maken op tien à twaalf zetels. Ook de antirevolutionairen zouden naar evenredigheid op zulk een aantal zetels aanspraak kunnen maken, maar door de indeling in districten hebben zij nergens in die districten de meerderheid, en kunnen zij alleen een zetel verwerven, door zich te coaliseren met Rome of met de Revolutie, en beide is onzedelijk 8).

De liberale franc-tireur mr. Samuël van Houten, jarenlang afgevaardigde voor Groningen, dacht er niet anders over. In 1869 betoogde hij bij de algemene beschouwingen over het wetsontwerp tot wijziging van de Kieswet, dat de rooms-katholieken vijftien zetels hadden in de Kamer, maar er dertig zouden verwerven, als men van het gehele land één district maakte met evenredige vertegenwoordiging. En in zo'n geval zou Groen van Prinsterer met glorie in de Kamer komen, terwijl het nu kon gebeuren, dat hij in geen enkel district een kans maakte. Van Houten verklaarde dan ook, dat bij het toen geldende systeem de minderheid door de meerderheid werd „gesmoord”.

Over de districtenindeling heeft Kuyper dus wel heel krasse dingen gezegd. En er is alle reden, om nader te onderzoeken, hoe het daarbij toeging.

De additionele artikelen van de grondwet van 1848 bepaalden, dat gedepteerde staten elke provincie zouden verdelen in kiesdistricten, met ongeveer 45.000 inwoners in elk district. De Kamer van 1849 werd dus gekozen door *enkelvoudige* districten, gevormd *binnen de grenzen van elke provincie afzonderlijk*.

De Kieswet van Thorbecke van 1850 brak met beide elementen. De wetgever had een speciale voorkeur voor meervoudige districten. Dat de grote steden: Amsterdam, Rotterdam, Den Haag en Utrecht, ieder met een veelvoud van 45.000 inwoners, tot meervoudige districten werden gemaakt, lag enigermate voor de hand. Amsterdam met de gemeenten Diemen en Watergraafsmeer kreeg vijf zetels, en Rotterdam twee. Utrecht en Den Haag kregen ook ieder twee zetels, maar Den Haag samen met zeven omringende gemeenten en Utrecht samen met tweeënveertig plattelandsgemeenten, waaronder de gehele Vechtstreek. Verder kwamen er elf enkelvoudige districten (Thorbecke had aanvankelijk slechts negen voorgesteld, maar de Tweede Kamer maakte er bij amendement elf van), nl. Groningen, Zuidhorn, Dokkum, Steenwijk, Deventer, Tiel, Haarlem, Gorinchem, Goes, Zierikzee en Boxmeer. Verder kwamen er behalve de vier genoemde steden

7) „*Ons Program*”, grote editie, blz. 295.

8) „In gelijk geval eindelijk verkeert onze eigen richting. Ze mag, blijkens de resultaten der kerkelijke en staatkundige verkiezing, zonder overdrijving op een zielental van circa 500.000 worden geschat en haar zou derhalve eerst dan recht weêrvaren, zoo ze een tiental mannen uit haar midden door het volk zag afvaardigen. Thans echter in ruim veertig kiesdistricten versplinterd, is ze volstrekt buiten machte, ook maar één enkel lid te kiezen. Ook zij staat derhalve voor het pijnlijk dilemma, om zich òf te onthouden, òf, iets dat altijd onzedelijk is, zich te coaliseeren 't zij met Rome of de Revolutie.” „*Ons Program*”, grote editie, blz. 434.

tweëntwintig districten, die ieder twee afgevaardigden moesten kiezen.

Vanwaar die merkwaardige voorkeur voor meervoudige districten? In een groter district, zo werd er geredeneerd, worden lokale motieven gemakkelijker geneutraliseerd. De kiezers dienen bij hun stem een oordeel uit te spreken over de landspolitiek, en de enkelvoudige districten zijn allicht te klein, om dáárover een opinie te vormen. Men blijft er licht hangen in kwesties rondom personen en plaatselijke toestanden, belangen of grieven. Maak een groot district en wat er dan werkelijk uitkomt, is van algemener strekking dan in een klein district. De kiezers (het voorbeeld is willekeurig en van ons) van Walcheren en Zeeuws-Vlaanderen, verenigd in het meervoudig district Middelburg, kunnen elkaar, als ze politiek meeleven, wel vinden op het gebied van de landspolitiek, maar niet zo gemakkelijk op het punt van plaatselijke opvattingen.

In het Voorlopig Verslag van de Tweede Kamer over het wetsontwerp van 1869 tot wijziging van de Kieswet, om te komen tot uitbreiding van het aantal Kamerzetels en veranderingen in de grenzen van een aantal districten werd dan ook, kennelijk van liberale zijde, de stelling geponoerd, dat „kleine districten op den duur het provincialisme in de hand kunnen werken”⁹⁾.

Van dat provincialisme had men een grote afkeer. Daarom werden bij de indeling in districten de provinciale grenzen zo weinig mogelijk in acht genomen. Assen was een meervoudig district en bestreek ook de Groningse gemeenten Onstwedde, Vlagtwedde en Wedde. De beide Friese Stellingwerven hoorden bij Steenwijk, maar dat was helemaal niet erg, zei mr. Dirks van Leeuwarden in de Tweede Kamer, want die beide gemeenten behoorden nog slechts sinds vier eeuwen bij Friesland. Zwolle en Deventer waren half Gelders, half Overijssels. Het district Amersfoort strekte zich uit van Weesp tot de Waal. Het district Zierikzee werd gevormd door de Zeeuwse eilanden Schouwen-Duiveland en St. Philipsland en het Zuidhollandse eiland Goeree-Overflakkee.

Dit verknippen van het land in districten, dit hanteren van *de electorale schaar*, kon gemakkelijk leiden tot politieke corruptie. De regering en de meerderheid van de Tweede Kamer konden de districten zó maken, dat er grote kans bestond op een bepaalde gewenste politieke keuze. Het district Sneek bv. was in 1850 tot een meervoudig district gemaakt. Gedeputeerde staten hadden in 1849 de enkelvoudige districten Sneek en Heerenveen gevormd en die twee werden nu in hoofdzaak tot één district gemaakt, van Makkum tot de Drentse grens. Maar — het enkelvoudig district Sneek, de Zuidwesthoek van Friesland was weinig liberaal gezind en er was grote kans, dat het géén liberaal zou kiezen. Maar wat oostelijk van Joure lag, was zó overwegend links, dat het alle „rechtse” invloeden uit het westen kon compenseren en zo moest deze combinatie wel resulteren in twee liberale leden in de Tweede Kamer. *Maar zulke overwegingen werden nooit in het openbaar gezegd*, dat spreekt vanzelf.

⁹⁾ Als een bijkomend voordeel van het meervoudige district gold, dat om de twee jaar een der leden aftrad, zodat er vaker een opiniepeiling plaats had ten opzichte van het regeringsbeleid.

Het schoolvoorbeeld daarvan is de strijd om het district Sneek in 1869. We zouden nooit precies geweten hebben, wat zich achter de schermen heeft afgespeeld, wanneer Van Houten in zijn gedenkschriften: *Vijf-entwintig jaar in de Kamer* het niet met kritische openhartigheid had verteld. Hier volgt zijn verhaal:

„Ofschoon de periodieke verknipping der districten gelukkig tot het verleden behoort, kan het toch geen kwaad eens een typisch voorbeeld van de daarbij rijzende moeilijkheden en ontstaande speelruimte voor partijbelang te beschrijven, nl. de formatie van het driedubbele plattelandsdistrict Sneek. Er moest in het Noorden wegens vermeerdering der bevolking een nieuwe zetel in het leven geroepen worden. De aangewezen plaats daarvoor was Heerenveen. Maar de omgeving van Heerenveen was overwegend liberaal, en door van de aangrenzende Friesche districten liberale gemeenten af te nemen, werd de meerderheid in die districten onzeker. Bovendien zou het nieuwe district Heerenveen naar alle waarschijnlijkheid een radicalen advocaat kiezen, die zich tijdens het eerste ministerie Thorbecke door eene weinig meegaande houding had onderscheiden¹⁰⁾. Het voorstel der regeering om een enkel district Heerenveen in te passen, bracht om die redenen groote ontsteltenis onder de liberale kieswetgeographen teweeg. Het ei van Columbus dier geographen was om Sneek tot een driedubbel district te maken. Dan behoefde niet alleen voor het district Sneek geene bezorgdheid te bestaan, maar kon dit zelfs wel het illiberale Hennaarderadeel behouden, en, in plaats van deze gemeente aan het district Leeuwarden toe te voegen, gelijk was voorgesteld, kon men de liberale partij in laatstgenoemd district met het liberale Idaarderadeel versterken. Dan kreeg men uit geheel Friesland betrouwbare liberalen. Waarom zou men niet evenzeer plattelandsdistricten hebben met meer dan twee plaatsen, als stedelijke districten gelijk Amsterdam en Rotterdam? Inderdaad was daarvoor geen andere reden dan de weerzin tegen onderdrukking van minderheden. Nu moet echter bij verschikking van districten ongelukkigerwijs altijd van politieke partijen de eene hamer en de andere aambeeld zijn. Men heeft slechts de keus eene minderheid te drukken of zelf verdrukte minderheid te zijn. De regeering gaf aan den aandrang der liberale kieswetgeographen toe; zij stelde bij haar antwoord het driedubbele district Sneek voor, en liet Idaarderadeel in plaats van Hennaarderadeel naar het district Leeuwarden verhuizen. Bij de openbare behandeling bestreed Pijnappel de nieuwe variëteit — het driedubbele plattelandskiesdistrict — als nieuw instrument van willekeur. Terecht naar mijn oordeel. Ik stemde daarom vóór zijn amendement, om van Heerenveen een nieuw enkel district te maken. Meer liberalen zouden met hem gestemd hebben, althans zoo werd gezegd, indien ook maar door hem ware voorgesteld, de met het driedubbele district samenhangende verschikking Hennaarderadeel—Idaarderadeel ongedaan te maken, die naar het heette Sneek voor de liberalen verloren kon doen gaan. Zonderling genoeg stemden echter de conservatieven niet gesloten achter Pijnakker. De conservatieve kieswetgeographie had iets anders bedacht, nl. het vormen van een nieuw dubbel district Heerenveen

¹⁰⁾ Bedoeld is mr. A. F. Jongstra, die van 1849 tot 1853 deel uitmaakte van de Tweede Kamer, maar al spoedig persona non grata werd bij de liberale coterie in Den Haag, zelfs in die mate, dat de door de liberalen veel gefrequenteerde sociëteit De Besognekamer hem gedeballoteerd had.

en het reduceeren van het bestaande dubbele district Sneek tot een enkel. Van Kuyk stelde een daartoe strekkend amendement voor. Dit was nog veel erger partijmanoeuvre dan die der liberale kieswetgeographen. Om plaats te maken voor een onnoodig nieuw lid onttrok men een oud lid zijn zetel. Het aftredend lid voor Sneek vond, niettegenstaande toeneming van zetels, den zijnen weggenomen. Toch stemden de geheele oppositie en enkele liberalen voor. De stemmen staakten. Bij de heropening der discussie stelde ook ik het onpassende van dit amendement in het licht. Toch zou dit zijn aangenomen, als niet bij den Rotterdamschen afgevaardigde Blom de nacht beter oordeel had gebracht. Hij, die eerst vóór gestemd had, verklaarde van gevoelen te zijn veranderd, zoodat het amendement met één stem meerderheid werd verworpen.

Zoo kreeg het land deze nieuwe variëteit in de middelen om minderheden te onderdrukken, maar ontkwam het althans aan eene nog ergerlijker manoeuvre. De liberale partij heeft overigens geen vreugde aan hare overwinning beleefd. Wel in Sneek. Maar de winst aldaar woog niet op tegen het verlies van stemmen, 't welk zij in het geheele land voortdurend heeft geleden, door de handige tactiek der tegenpartij, om steeds op het district Sneek te hameren, als monument van liberale ongerechtigheid, en op Friesland als het land der onderdrukte geloovigen. Dat de liberalen de verwijten, waarmede zij te dezer zake voortdurend vervolgd werden, niet geheel konden ontzenuwen, heeft naar mijne indrukken veel bijgedragen, om Heemskerk spoedig weder overwicht te verschaffen, ofschoon diens kring wezenlijk op het stuk der kieswetgeographie geen haar beter was dan de Thorbeckiaansche, en diens kring alleen de gelegenheid, niet de wil tot partijdig verknippen ontbrak" ¹¹⁾).

Zo is het verhaal van een insider. En daarom meen ik, dat het ondanks zijn vrij grote lengte gerechtvaardigd is het onverkort op te nemen.

Het is duidelijk: het drievoudige district Sneek is een brouwsel van de liberale Kamerclub. De liberalen hadden de volstreckte meerderheid in de Tweede Kamer. En dr. Kuyper tekende in „*Ons Program*” (grote editie, blz. 293) de door de liberalen gewenste gang van zaken aldus:

„In de Tweede Kamer heeft de liberalistische coalitie de meerderheid. Die meerderheid vergadert buiten de Kamer in haar club. Die club heeft een bestuur. Dat bestuur maakt met de clubleden de zaken pasklaar: bezet in de Kamer de centrale sectie en de commissiën, naar vooruit afgesproken plan; doet zwijgen of spreken, naar het der coterie gevalt; en brengt in de wetsvoorstellen alle veranderingen, die der club goëddunken, op straffe van den minister af te maken, die de partijbewindvoerders durft weêrstaan.

Schikt nu een kabinet zich in dezen *afhankelijken* toestand, zoo is het wel.

Dan toch zijn er in de werkelijkheid *twee* ministeriën. Het ééne in het verborgen, dat eigenlijk meester is van den toestand, het land regeert en zijn wil voorschrijft. En het *andere* voor den vorm, om den arbeid te verrichten, en als instrument dienst te doen, waardoor men den koning dwingt.”

Deze schets moge iets te gechargeerd zijn, een feit is, dat de liberale

¹¹⁾ Mr. S. van Houten, *Vijfentwintig jaar in de Kamer*, eerste periode, blz. 43—45.

groep toen het best georganiseerd was en zij vormde dus een georganiseerde meerderheid, die haar wil kon doorzetten. Het is dan ook merkwaardig, dat in het Voorlopig Verslag over het wetsontwerp tot wijziging van de Kieswet, waarover het hier gaat, van een sterke aandrang om te komen tot een drievoudig district Sneek geen sprake is. De mogelijkheid wordt geopperd, maar er is geen sprake van een uitgedrukte wens van de meerderheid van de Kamer. En toch liet de minister van binnenlandse zaken mr. Fock zijn memorie van antwoord vergezeld gaan van een nota van wijziging, waardoor dat drievoudige district werd voorgesteld. Het is nauwelijks voor twijfel vatbaar, dat de liberale „kieswetgeographen” de minister onderhands hebben ingelicht over de wensen van de club.

Er bleef nog één moeilijkheid. In de Tweede Kamer zou zonder twijfel gepoogd worden de oude redactie van het wetsontwerp (een nieuw enkelvoudig district Heerenveen) te herstellen. Dan moest de liberale club argumenten hebben, die wél in het openbaar konden worden gezegd. Het werd overgelaten aan de liberale afgevaardigden uit Friesland. Zij wezen de argumenten van hun tegenstanders telkens af met de bewering, dat die spraken zonder kennis van de lokale omstandigheden. En — Heerenveen kon nu eenmaal geen hoofdplaats zijn van een kiesdistrict. Want het behoorde tot drie gemeenten: Schoterland, Engwirden en Haskerland. De gemeentegrenzen raakten elkaar bij een brug in het vlek Heerenveen. Dat was inderdaad zo, en het is zo gebleven tot 1934. Maar — zo merkte de tegenpartij op, Heerenveen is wél de zetel van een arrondissementsrechtbank, waarom zou het geen hoofdplaats van een kiesdistrict kunnen zijn? Heel het argument van die drie gemeenten snijdt uiteraard geen hout. Het gemeentehuis van Schoterland stond in Heerenveen en daar zou men zonder éinig bezwaar het hoofdstembureau kunnen vestigen, wat in 1888 dan ook is gebeurd. Toen kwam er een enkelvoudig district Schoterland met het hoofdstembureau op het gemeentehuis te Heerenveen. Maar die driedeling werd nog toegespitst in de argumentatie. In zo'n gedriedeelde plaats, waar de inwoners tot drie verschillende burgerlijke gemeenten behoren, is een politieke meningsvorming moeilijk. En een drievoudig district Sneek zou juist véél flinke kernen hebben, waar die meningsvorming wel mogelijk is. Hierbij dient te worden opgemerkt, dat Heerenveen in die tijd juist in Friesland bekend stond als een vuurhaard van radicaal liberalisme, onder aanvoering van het oud-Kamerlid A. F. Jongstra, die weer gekozen zou worden, naar de liberalen vreesden, als Heerenveen een apart district werd. Het vorenstaande leidt dwingend tot een conclusie: het districtenstelsel vraágt een „verknipping” van het land in districten. Bij het hanteren van de electorale schaar kunnen regering en meerderheid van de volksvertegenwoordiging motieven laten meespelen, zonder ze ooit in het openbaar te noemen, die bedoelen, de macht van de meerderheid te verzekeren en te versterken. Dat wil zeggen: de politieke *corruptie* heeft dan een opgelegde kans ¹²⁾.

Het spreekt intussen vanzelf, dat velen de ware bedoelingen van zulk

---

¹²⁾ Deze corruptie is ook in het buitenland bekend. In Amerika weet men van de term gerrymandering, naar de gouverneur van Massachusetts, Gerry, die de staat op de grilligste wijze op grond van politieke kansberekeningen in districten verknipte.

een willekeurige districten-indeling wel begrepen. Op 19 december 1877 zei mr. A. E. Mackay in de Tweede Kamer:

„Men maakte een driedubbel district Sneek. Een dubbel en een enkel district werden samengesmolten en een ongehoord feit in de geschiedenis van de kiestabel zag men gebeuren. En waarom? De toenmalige minister van Binnenlandsche Zaken heeft hier openlijk verklaard: het geschiedde enkel en alleen omdat het van belang was de plaatselijke invloeden te neutraliseren. Welnu, wij hebben het resultaat daarvan gezien in het district Sneek. Daar worden nu steeds drie liberale leden gekozen, en de plaatselijke invloeden, met andere woorden een talrijke minderheid, die zoo sterk is, dat zij bijna van elk district twee afgevaardigden herwaars zou kunnen sturen, is totaal geneutraliseerd.”

De geschiedenis heeft uitgewezen, dat Mackay gelijk had. Bij de grondwetsherziening van 1887 werd het aantal leden der Tweede Kamer bepaald op honderd en in de additionele artikelen werden de verkiezingen, die in 1888 moesten plaats hebben, zó geregeld, dat behalve in de grote steden, gebroken werd met de meervoudige districten.

Onder leiding van Schaepman was getracht om evenals bij de voorlopige indelingen van 1849 door de gedeputeerde staten, ook de grote steden in enkelvoudige districten te verdelen, maar de liberalen hadden berekend, dat dit hun op zetelverlies zou komen te staan en waren tegen. Het amendement-Schaepman werd verworpen. Was dat niet het geval geweest, dan hadden waarschijnlijk de liberalen de gehele grondwetsherziening doen stranden, omdat zij het voordeel van de meervoudige districten in de grote steden niet wilden prijsgeven. De verkiezingen van 1888 betekenden een zware nederlaag voor de liberalen. Van Welderen Rengers geeft toe, dat de nederlaag nog groter geweest zou zijn, wanneer niet de meervoudige stadsdistricten de niet-liberale minderheid hadden uitgeschakeld. Intussen -- vóór 1888 was Friesland verdeeld in drie districten: de tweevoudige districten Leeuwarden en Dokkum en het drievoudige district Sneek. Dat leverde *zeven liberale Kamerleden* op, tot 1888. In dat jaar was Friesland voor het eerst verdeeld in acht enkelvoudige districten, waarvan één, Wolvega, gedeeltelijk buiten Friesland viel. Het resultaat was, dat in 1888 er nog *twee liberalen overbleven*, terwijl verder gekozen werden vijf antirevolutionairen en de socialist F. Domela Nieuwenhuis. Hierbij heeft zonder twijfel ook een rol gespeeld, dat het aantal kiezers door verlaging van de census in belangrijke mate was uitgebreid, zodat meer „kleine luyden” ter stembus gingen, maar de nieuwe districtenindeling was toch van beslissende betekenis¹³⁾.

En dat is elke indeling in districten.

In ons land is die indeling lange tijd een twistappel geweest, doordat de Kieswet van 1850 bepaalde, dat deze indeling om de vijf jaar moest worden herzien. Aan deze bepaling is de hand niet gehouden. De tabel is herzien in 1858, 1864, 1869 en 1878. Een voorstel tot herziening in 1885, waarbij de electorale geografie in een serie van amendementen een grote rol speelde, werd verworpen. Sedert 1888 is de indeling in districten

¹³⁾ Vier van de vijf districten bleven meestal, en op den duur, nl. sedert 1901, zonder onderbreking rechts, het district Wolvega heeft maar kort een antirevolutionaire afgevaardigde gehad. Hij was er gekomen, doordat de Friese Volkspartij, die zeer anti-liberaal was, de antirevolutionaire kandidaat (de heer R. K. Okma) steunde.

dezelfde gebleven, behalve dat in 1897 voor het eerst ook in de grote steden de enkelvoudige districten werden ingevoerd. En dit gedeelte van ons historisch overzicht kan besloten worden met een aanhaling van de merkwaardige woorden, die de afgevaardigde van Eindhoven, de heer Vermeulen, op 25 november 1885 in de Tweede Kamer sprak:

„Het knippen van nieuwe districten . . . is een arbeid, die zoo zeer en zoo onmiddellijk ingrijpt in de samenstelling en in de politieke verhoudingen der Kamer, dat schier elk woord, daarover gesproken, méér nog elk amendement daarop ingediend, tot op zekere hoogte zelfs elke stem daarover uitgebracht, den schijn niet kan ontgaan, uit partijzucht te zijn ontsproten.”

In het algemeen mag gezegd worden dat bij het samenstellen van die amendementen aan de voorstellers bewust of onbewust de vraag voor de geest heeft gestaan: hoe zorgen wij het best voor de belangen onzer partij?

Zij die uit onbehagen over de werking van ons parlementaire bestel pleiten voor terugkeer naar het districtenstelsel, *repristineren uit onkunde*. Dat is de meest voorkomende en tevens de meest bedenkelijke vorm van repristinatie!

(Wordt vervolgd)

BOEKAANKONDIGING

Problemen der democratie. Twee bundels, onder redactie van dr. S. W. Couwenberg. Uitgave Oost-West Instituut, 's-Gravenhage, 1965 en 1967.

Het tijdschrift *Oost-West* heeft een uitgebreide artikelenreeks gepubliceerd over de problemen der democratie. Deze artikelen zijn — soms bijgewerkt — samengevoegd in een tweetal bundels.

De in 1965 verschenen eerste bundel bevat 24 artikelen over de problemen der democratie op nationaal niveau, op internationaal niveau en in de ontwikkelingslanden.

Het enige tijd geleden verschenen tweede deel (prijs f 6,90) is opgebouwd uit een algemeen en een bijzonder deel.

Het algemene deel begint met analyses van het ideaal der democratie (door prof. dr. R. C. Kwant) en van de democratie als historisch proces, samenhangend met de ontwikkeling der industriële maatschappij (door dr. J. M. M. de Valk). Vervolgens komen aan de orde het vraagstuk van de politieke beleidsvorming (door dr. S. W. Couwenberg), de relatie tussen bureaucratie en democratie (door prof. mr. J. in 't Veld), de betekenis van de informatie (door dr. D. van Duyne), de monarchie en de democratie (door dr. N. Cramer) en het vraagstuk der politieke ontmythisering (door dr. S. W. Couwenberg). Daarna volgen bijdragen van prof. Banning en prof. Van Niftrik over christendom en democratie. Het algemene deel wordt besloten met een zevental beschouwingen over burgerschap en burgerschapsvorming in deze tijd.

In het bijzondere deel zijn opstellen bijeengebracht, die betrekking hebben op de democratie in gemeentelijk verband (respectievelijk van prof. Jack L. Walker, prof. dr. H. A. Brasz, dr. S. W. Couwenberg en mr. G. E. van Walsum), op de democratie in de onderneming (door drs. Th. Coppes), in de vakbeweging (door prof. dr. W. Albeda), alsmede over zelfbestuur en socialisme (door de Joegoslavische filosoof prof. dr. Mihailo Markovic).

DE KENNEDY-RONDE, BRANDPUNT DER ATLANTISCHE ECONOMISCHE SAMENWERKING

DOOR

DR. A. KOUWENHOVEN

De afgelopen maanden is in de pers opvallend veel aandacht besteed aan het feit, dat tien jaar geleden het Verdrag tot oprichting van de Europese Economische Gemeenschap te Rome werd ondertekend. Daar was alle reden toe. Want hoe ook moge worden gedacht over de door de EEG tot dusver bereikte resultaten op de weg naar politieke integratie van Europa, in economisch opzicht is de gemeenschappelijke markt bepaald een succes.

Sedert haar wording heeft de economische groei der zes EEG-landen zich in stormachtig tempo ontwikkeld: van 1 januari 1958 af tot eind 1966 nam hun totale industriële produktie toe met niet minder dan 64% (ter vergelijking: die van Groot-Brittannië gedurende dezelfde periode slechts met 32%). Ook de voorraad goud en deviezen der Gemeenschapslanden steeg in het genoemde tijdvak aanzienlijk, nl. van \$ 10,2 milliard tot \$ 20,2 milliard, dus met ongeveer 100%. Nog meer spectaculair was de toename der in het internationale handelsverkeer geruilde waarden. Verkochten de zes EEG-landen in 1958 voor een bedrag van \$ 6,8 milliard aan elkaar, in 1966 was dit bedrag gestegen tot niet minder dan \$ 23,2 milliard, een toename dus met rond 250%. Weliswaar was de stijging van de intra-handel tussen de EEG-lid-staten aanzienlijk hoger dan die van de handel tussen de EEG met niet tot de gemeenschappelijke markt behorende landen; niettemin nam ook de omvang van de handel van de Gemeenschap met derde landen in niet geringe mate toe; in de periode 1958—1966 steeg, zonder rekening te houden met de toename van de intra-communautaire handel, de waarde der totale door de EEG gerealiseerde importen met 93% en de exporten met 85% ¹).

Het is een nog openstaande vraag, of de geschetste, geweldige economische expansie, welke zich gedurende de afgelopen jaren binnen de EEG heeft voltrokken, geheel en al op rekening mag worden geschoven van de totstandkoming van de gemeenschappelijke markt, in hoeverre dus de geconstateerde economische groei in de lid-staten uitsluitend bepaald zou zijn door de geleidelijke afbraak der handelsbarrières binnen de Gemeenschap. Op deze vraag zal in dit artikel, dat handelt over de Kennedy-ronde, tegen de achtergrond der Amerikaans-Europese economische betrekkingen, niet worden ingegaan.

In deze bijdrage wordt van het ervaringsfeit uitgegaan, dat de EEG sedert geruime tijd de Verenigde Staten als belangrijkste handeldrijvende macht heeft voorbijgestreefd en dat zij als zodanig een wezenlijke invloed

¹ De in deze alinea vermelde gegevens zijn ontleend aan *European Community* (maart 1967) nr. 3, blz. 12, 13.

kan uitoefenen op de economieën van zowel de hoog- als de minder ontwikkelde landen. Tengevolge daarvan wordt thans in de internationale economische politiek terdege rekening gehouden met de EEG. En niet in de laatste plaats door de Verenigde Staten van Amerika.

Amerika's houding ten opzichte van de Europese integratie

Het Europese integratiestreven, zoals dit na de Tweede Wereldoorlog gestalte heeft gekregen, is door de Amerikaanse regering van meet af aan met instemming begroet. Het aan de Europese Gemeenschappen ten grondslag liggende politieke karakter — de Frans-Duitse verzoening — heeft immer de steun van de Amerikanen mogen genieten. Gezien dit politieke fundament heeft de EEG de USA steeds aan haar zijde geweten.

In economisch opzicht ligt dit enigszins genuanceerder. Alhoewel de Verenigde Staten van Amerika de met de oprichting der Europese Gemeenschappen gepaard gaande economische versterking van West-Europa steeds positief hebben beoordeeld, stonden zij niettemin veel meer gereserveerd tegenover de eventuele handelspolitieke consequenties daarvan. De geleidelijke totstandkoming van de EEG-douane-unie zou de door hen ongewenst geachte economische blokvorming in de wereld kunnen bevorderen. Regionale preferentiële stelsels hebben nooit in hun sympathie kunnen delen; de in Ottawa in 1932 overeengekomen Commonwealth-tariefvoorkeursrechten hebben de Verenigde Staten na de Tweede Wereldoorlog nolens volens als „fait accompli” aanvaard²⁾. Dit geldt niet ten aanzien van de Europese Gemeenschappen. Met het oog op haar politieke fundament, hebben de Verenigde Staten van Amerika zich volledig achter de doelstellingen van de Gemeenschappen geschaard en hebben zij alle pogingen, welke erop gericht zijn deze te verwerklijken, steeds con amore ondersteund. De weliswaar GATT-conforme, niettemin economisch-discriminatoire behandeling, welke mogelijkwijs uit de verdere uitbouw der EEG zou kunnen resulteren, hebben zij zich in het licht van haar politiek samenbindende functie stilzwijgend laten welgevalen.

Deze positieve Amerikaanse stellingname ten opzichte van de Europese integratie verkreeg nog meer reliëf, toen Groot-Brittannië in de zomer van 1961 het verzoek deed onderhandelingen te mogen openen inzake toetreding tot de Europese Gemeenschappen. Aan de ene kant werd — om politieke redenen — het Britse voornemen door de Amerikanen van harte toegejuicht en opgevat als een teken van verdere versterking van het vrije Europa. Aan de andere kant zou de met nieuwe leden verbrede Gemeenschap, die meer dan een kwart van de totale Amerikaanse export afnam, een gewichtige uitdaging gaan vormen voor het buitenlandse economische beleid van de Verenigde Staten. Zich manifesterende in een periode, waarin de Amerikaanse betalingsbalans voor het eerst sinds veertig jaar een deficit vertoonde, werd het steeds meer duidelijk, dat de Verenigde Staten onder de gegeven omstandigheden een nieuw initiatief moesten lanceren,

²⁾ Art. XXIV van het General Agreement on Tariffs and Trade (GATT) accepteert als uitzondering op de regel der non-discriminatoire behandeling de douane-unies en vrijhandelszones, waarin de handelsbelemmeringen tussen de daartoe behorende lidstaten „binnen een redelijke termijn” volledig worden afgebroken „voor het wezenlijk deel der geruilde waren”. De genoemde preferentiële stelsels voldoen niet geheel aan deze criteria.

een initiatief, waarin een antwoord zou zijn vervat aan de politieke en economische „challenge”, die de totstandkoming van de EEG had gesteld. Dit antwoord werd neergelegd in het in november 1961 verschenen Herter-Clayton rapport.

In dit door de onlangs overleden, voormalige Amerikaanse minister van buitenlandse zaken, Christian A. Herter, en de vroegere Under-secretary of State, Will Clayton, voorbereide en aan het Sub-committee on Foreign Economic Policy van het Joint Congressional Economic Committee voorgelegde rapport werd de hierboven omschreven gedragslijn nader uitgewerkt. Enerzijds werd de politieke betekenis der Europese Gemeenschappen onderstreept: het voorstel werd gedaan, dat de Verenigde Staten tezamen met de EEG als potentieel gelijkwaardige deelgenoot, in Atlantisch verband een „trade partnership” zouden gaan vormen; anderzijds werd in het Herter-Clayton rapport aan de Amerikaanse regering gesuggereerd een krachtig offensief te gaan inzetten ter hernieuwde verdere slechting van de bestaande, hoge handelsbarrières.

Van oudsher zijn de Verenigde Staten een zeer protectionistisch ingesteld land. Reeds in de 18e eeuw bepleitte Alexander Hamilton, op grond van het z.g. „infant industry” argument, tariefprotectie in die gevallen, waarin zoals hij meende, efficiënte en concurrerende industrieën in Amerika tot bloei zouden kunnen komen. Hamilton's zorg was, dat de Verenigde Staten, indien geen bescherming aan de jonge industrie werd geboden, een landbouwstaat zouden blijven en permanent in afhankelijkheid van Europese leverantie van industrieproducten zouden blijven verkeren. Zijn zorg toentertijd stemt overeen met die van de ontwikkelingslanden van thans, welke eveneens een eigen industrieel apparaat tot ontplooiing wensen te brengen, alleen reeds om niet gedurig geconfronteerd te worden met de grote mate van instabiliteit der agrarische inkomens. Daarom werd door Hamilton, evenals List dit in Europa had gedaan, zogenaamde opvoedende bescherming voor de jonge industrieën voorgestaan³). Diezelfde protectionistische geest is hier en daar in de 20e eeuw nog te bespeuren, nu de Amerikaanse industrie van de grond is gekomen en de noodzaak tot opvoedende bescherming allang is verdwenen. Zo werd in 1930, onder druk van de toenmalige wereldcrisis door de beruchte Smoot-Hartley-Tariff-Act een extreem hoge tariefprotectie in Amerika ingevoerd: volgens bepaalde berekeningen ging de gemiddelde hoogte der Amerikaanse invoerrechten de 50% toen te boven⁴). Weliswaar bracht de New Deal Politiek van president Roosevelt die protectionistische geest een gevoelige slag toe: in 1934 nam het Amerikaanse Congres de Reciprocal Trade Agreements Act aan, welke de president de bevoegdheid gaf met andere landen onderhandelingen aan te gaan om te komen tot tariefconcessies op basis van wederkerigheid. Verdwenen was hij echter nog geenszins.

Het Herter-Clayton rapport nu bepleitte de reeds elf maal verlengde Reciprocal Trade Agreements Act, welke afliep op 30 juni 1962, te vervangen door een andere wet, die de Amerikaanse president veel verder-

³) Zie A. Hamilton, *Report on Manufacturers* (1791), geciteerd door R. Hinshaw, *European Integration and American Trade Policy in: The Atlantic Community* (1965) blz. 67—69.

⁴) Aldus W. M. Blumenthal, Deputy Special Representative for Trade Negotiations, tijdens een redevoering te Kassel op 8-3-1965, getiteld: *The Kennedy-Round*, *The Department of State Bulletin*, Washington D.C. nr. 1348 (26-4-1965) blz. 630.

gaande bevoegdheden zou verlenen voor het doen van tariefconcessies dan de bestaande wetgeving. In plaats van protectionistisch-isolationistisch getinte voorstellen met een beroep op de situatie, waarin de betalingsbalans verkeerde, kwam het rapport met een aantal concrete suggesties ter verwezenlijking van grotere internationale vrijhandel. Een nieuw hoofdstuk was hiermee toegevoegd aan de Amerikaanse buitenlandse politiek, gericht op meerdere samenwerking tussen alle landen van de vrije wereld aan beide zijden van de Oceaan.

De Trade Expansion Act

Korte tijd na het verschijnen van het Herter-Clayton rapport richtte president Kennedy — op 25 januari 1962 — een boodschap tot het Congres, waarin een heroriëntatie van de Amerikaanse buitenlandse economische politiek werd voorgesteld met als uiteindelijk doel de totstandkoming van een Atlantisch Deelgenootschap, omvattend enerzijds de Verenigde Staten en anderzijds de EEG en de landen van de Europese Vrijhandelsassociatie. In het uitzicht werd gesteld, dat het aan haar integratie werkende Europa te zijner tijd een partnership op voet van gelijkheid met de Verenigde Staten zou gaan vormen. Een eerste middel tot het bereiken van deze doelstelling zou gelegen zijn in de vrijmaking van het internationale handelsverkeer.

De boodschap van president Kennedy heeft geleid tot de goedkeuring door het Congres van de Trade Expansion Act, welke op 11 oktober 1962 door de Amerikaanse president werd ondertekend. Zoals in de considerans van deze wet wordt vermeld, beoogt zij enerzijds bij te dragen tot de versteviging van de economische relaties met derde landen door de opvoering van de niet-discriminatoire handel in de vrije wereld en anderzijds de economische groei der Verenigde Staten te stimuleren door middel van het handhaven en uitbreiden van buitenlandse markten voor Amerikaanse producten.

Krachtens de Trade Expansion Act werd aan de president de bevoegdheid verleend gedurende een tijdvak van 5 jaar, eindigende op 30 juni 1967, overeenkomsten met andere landen aan te gaan, inhoudende een verlaging der huidige tarieven in ruil voor wederkerige concessies, tot een maximum van 50% van het niveau per 1 juli 1962. Eveneens viel onder deze bevoegdheid de autorisatie aan de president om de invoerrechten te verhogen tot 50% boven het niveau van 1 juli 1934, in geval van onredelijke restricties op Amerikaanse uitvoerproducten of met het oogmerk extra bescherming aan bepaalde Amerikaanse bedrijfstakken te verschaffen. Daarnaast machtigde de nieuwe Amerikaanse wet de president onderhandelingen te voeren inzake een algehele afschaffing van invoerrechten, indien namelijk de beschermende douanerechten minder dan 5% bedroegen en wanneer het invoerrechten betrof op tropische landbouw- en bosproducten; dit laatste evenwel op voorwaarde, dat de genoemde producten in de Verenigde Staten in onbetekende mate worden voortgebracht en dat de EEG bereid zou zijn dezelfde tariefverlagingen op deze producten toe te passen. Bovendien werd de mogelijkheid geopend in een bijzondere onderhandeling met de EEG, een volledige afbraak van invoerrechten overeen te komen op die producten, waarvan de Verenigde Staten van Amerika en de vergrote Europese Economische Gemeenschap tezamen in een representatieve basis-

periode 80% of meer van de wereldexport verzorgen. Tenslotte kan, ten einde de aanpassing aan de scherpere internationale concurrentie, welke als gevolg van de bereikte tariefverminderingen zou kunnen ontstaan, te vergemakkelijken, krachtens de Trade Expansion Act van overheidswege hulpverlening worden geboden in de vorm van trainings- en herscholingsuitkeringen aan werknemers, alsmede van technische, financiële en fiscale bijstand aan bedrijven.

De onderhandelingen inzake verlaging der handelsbarrières, welke naar haar initiatiefnemer als Kennedy-ronde werden aangeduid, zouden worden gevoerd in Genève in het kader van de Algemene Overeenkomst voor Tarieven en Handel, meer bekend als het GATT (General Agreement on Tariffs and Trade). Deze tariefconventie, welke op 30 oktober 1947 te Genève door de Verdragsluitende Partijen werd ondertekend als remplaçant van het commerciële gedeelte uit het Havanna Charter (hetwelk beoogde een internationale handelsorganisatie in het leven te roepen, doch door het Amerikaanse Congres niet werd geratificeerd), heeft zich in de loop der jaren als algemeen aanvaarde code van goed handelspolitiek gedrag in de vrije wereld een niet meer weg te denken plaats weten te veroveren. Daarnaast kan het GATT, als raamwerk, waarbinnen de Verdragsluitende Partijen kunnen onderhandelen over multilaterale verlaging der handelsbarrières, bogen op een voortreffelijke staat van dienst. Als resultaat van de in het kader van het GATT gehouden tarief-ronden — Genève 1947, Torquay 1950/51, Genève 1956 en 1960/61 — werden de invoerrechten op vele tienduizenden produkten gereduceerd dan wel geconsolideerd, dat wil zeggen de Verdragsluitende Partijen kwamen overeen gedurende een bepaalde periode de desbetreffende tarieven niet te verhogen. Ook bleven de tussen de beide wereldoorlogen zo veelvuldig voorkomende tariefoorlogen tot nog toe uit.

Op den duur bleek evenwel, dat aan de bij de tariefonden gebruikelijke methode — onderhandelingen produkt per produkt tussen de „principal suppliers” van dit produkt — ernstige bezwaren waren verbonden. Aangezien de Verdragsluitende Partijen slechts aanbiedingen deden inzake tariefverlaging op die posten, welke het minst protectie behoefden, kwamen op de hoog beschermde produkten, de „hard cores”, nauwelijks of geen concessies meer tot stand. In verband daarmee groeide het verlangen om tijdens GATT-onderhandelingen een andere dan de tot dusver gehanteerde „item by item” methode te volgen en in plaats daarvan te onderhandelen over algemene, alle produkten omvattende, lineaire tariefverlagingen. Een voorstel in die richting was reeds in 1953 gedaan door de Fransman Pflimlin: door hem werd gesuggereerd te onderhandelen over een algemene verlaging van alle invoerrechten met 30%, gespreid over een periode van 3 jaar. Dit voorstel werd destijds niet opgevolgd. Eerst de Amerikaanse Trade Expansion Act, welke in de plaats kwam van de reeds eerder genoemde Reciprocal Trade Agreements Act, baseerde zich integraal op het beginsel ener algemene, lineaire tariefverlaging.

De tariefonderhandelingen

De Kennedy-ronde werd geopend op de Ministersconferentie van het GATT, dd. 6 mei 1963. Aldaar werd beslist, dat de algemene doelstelling der Kennedy-onderhandelingen zou zijn te komen tot een lineaire reductie

van alle tarieven met 50%. Evenwel was de Ministersconferentie het er tevens over eens, dat de genoemde doelstelling slechts als werkhypothese moest worden opgevat: zowel wat de omvang van de onder de onderhandelingen vallende produkten, als het bij de tariefverlaging te bereiken percentage betrof.

Ten aanzien van het eerste punt werd overeengekomen, dat een aantal produkten — voor het geval deze van „prioritair nationaal belang” zijn — van de lineaire verlaging zouden mogen worden uitgezonderd. Daartoe werd afgesproken, dat ieder land vóór een bepaalde datum een exceptielijst bij het GATT-secretariaat zou indienen. De op deze lijsten voorkomende produkten zouden van de lineaire regels worden uitgesloten; de bedoelde lijsten zullen noch tijdens, noch na afloop van de Kennedy-ronde worden gepubliceerd.

Op 16 november 1964 werden door de onderhandelingspartners de uitzonderingslijsten te Genève gedeponereerd; aan de zitting ter overhandiging van de exceptielijsten namen deel de Verenigde Staten, de Europese Economische Gemeenschap, Japan en de lid-staten van de Europese Vrijhandelsassociatie. De Amerikaanse uitzonderingslijst bevatte een aantal produkten, waarvan de waarde ongeveer gelijk was aan die van de EEG, nl. $\pm 19\%$ van haar industriële invoer. Gezien de diepgaande structurele aanpassingen, die de Gemeenschap tijdens haar overgangperiode doormaakt, was de omvang van de EEG-lijst op zichzelf niet te verwonderen; vooral de hoge tarieflanden van de EEG, Italië en Frankrijk, die met de geleidelijke totstandkoming van het gemeenschappelijk buitentarief steeds meer aan de internationale concurrentie werden blootgesteld, namen bij de opstelling van de EEG-exceptielijst een voorzichtige houding in. Eerst na een debat van 22 uur slaagde de Ministerraad van de Zes in de nacht van 14 op 15 november 1964 erin deze lijst vast te stellen. De vertegenwoordigers van de EVA-landen, voorts, hadden betrekkelijk bescheiden lijsten ingediend; slechts Groot-Brittannië en Finland wensten een aantal produkten uit te zonderen van de tariefonderhandelingen. Zwitserland had afgezien van overhandiging van een exceptielijst. De Scandinavische landen hadden eveneens geen uitzonderingslijsten gedeponereerd, met dien verstande evenwel, dat zij zich het recht voorbehielden die in een later stadium alsnog in te dienen, indien namelijk naar hun oordeel het verloop der onderhandelingen hiertoe aanleiding zou geven.

In de door de Kennedy-onderhandelaars gekozen opzet — lineaire „cut across the board” tariefverlagingen als algemene regel met de mogelijkheid van aan een z.g. rechtvaardigingsprocedure te onderwerpen uitzonderingen op deze regel — was het niet denkbeeldig, dat de grondslag der onderhandelingen: reciprociteit in de te verlenen concessies, zou worden aangetast. Immers, zoals gezien, dienden niet alle onderhandelingspartners exceptielijsten op de lineaire tariefverlaging in; en voor zover zij dit wel deden waren deze lijsten niet gelijkwaardig. Om nu het evenwicht in de offers te herstellen zouden of die landen die de laagste exceptielijsten hadden ingediend hun lijsten moeten inkorten, hetgeen praktisch uitgesloten was (uiteraard kon de EEG het na moeizame besprekingen bereikte interne compromis niet opnieuw in de waagschaal stellen), of door de landen die helemaal of geen exceptielijst hadden ingediend, alsnog uitzonderingslijsten moeten worden gedeponereerd. Dit laatste nu is geschied toen enkele der

voornaamste onderhandelingspartners een potentiële terugtrekkingslijst indienden, welke een aantal produkten omvatte, waarop geen concessies zouden worden gedaan, indien de landen met langere exceptielijsten, met name de EEG, niet tot verkorting van hun lijst zouden overgaan.

Vanzelfsprekend was hiermee een gevaarlijke weg ingeslagen. Aangezien deze terugtrekkingslijsten produkten bevatten die van groot belang zijn voor de EEG-export, zou, indien de Gemeenschap deze landen met gelijke munt had betaald, een cumulatief proces van terugtrekking van tariefconcessies, een soort kettingreactie, zich hebben kunnen inzetten. Gelukkig heeft de EEG-delegatie, onder leiding van de Europese Commissie, welke namens de Zes onderhandelde op grond van een door de EEG-Raad van Ministers verleend mandaat, niet aan deze drang toegegeven. Uit tactische overwegingen heeft zij tijdens de onderhandelingen afgezien van het indienen van een gereviseerde exceptielijst, aangezien dit in een sneeuwbal-effect zou hebben kunnen resulteren. Deze verstandige EEG-tactiek heeft veel bijgedragen tot het uiteindelijk slagen van de Kennedy-ronde.

Een volgend punt betrof de hoogte van het bij de tariefverlaging te bereiken percentage. Gezien de bestaande verschillen in de tariefstructuur van de Verdragsluitende Partijen, wenste de Gemeenschap niet een over de gehele linie zelfde procentuele tariefreductie van 50% aan te bieden (voor de niet op de exceptielijst voorkomende produkten). Een vergelijking tussen de tariefstructuren van de Verenigde Staten en de EEG toont immers aan, dat in het EEG-buitentarif de afstanden tussen de laagste en hoogste rechten veel geringer zijn dan in het Amerikaanse: het gemeenschappelijk buitentarif representeert nu eenmaal het rekenkundig gemiddelde van de hoge (Frans/Italiaanse) en lage (Benelux/Westduitse) tarieven. Slechts 4% van alle EEG-tarieven is hoger dan 20%, terwijl 28% van de Amerikaanse produkten boven dit percentage ligt; sommige U.S.-rechten komen zelfs hoger dan 80%. Ook de gemiddelde tariefhoogte van alle produkten is verschillend: volgens een door de Statistische Dienst der EEG berekende tariefvergelijking is het EEG-buitentarif gemiddeld 11,7% en dat der Verenigde Staten 17,8%.

Nu zijn betrouwbare tariefvergelijkingen bijzonder moeilijk te maken. Allerlei douanetechnische problemen doen zich bij de tenuitvoerlegging daarvan voor. Zo hanteren de Verenigde Staten een ander naamregister dat datgene wat vervat is in de z.g. Brusselse nomenclatuur, waar de meeste landen zich bij hebben aangesloten. Ook bemoeilijken de aanwezigheid van zogenaamde specifieke rechten (welke in tegenstelling tot ad valorem rechten de tariefhoogte niet in een percentage, doch in een vast bedrag uitdrukken), seizoenschommelingen in sommige invoerrechten vooral op agrarisch gebied, het hanteren van tariefcontingenten, enz., het verkrijgen van inzicht in de relatieve tariefhoogten der onderscheidene landen.

Ondanks de gesignaleerde technische problemen, was de EEG van oordeel, dat de tariefdispariteiten tussen de GATT-partners een sta-in-de-weg vormden voor een algemene verlaging met 50% van alle onder de onderhandeling vallende produkten: een lineaire verlaging zou bij de afbraak van een hoog tolniveau een geringer effect hebben op de expansie van de wereldhandel dan de reductie van een laag tarief met hetzelfde percentage. Sommige zeer hoge tarieven zouden immers, ook na de reductie met het

door de Trade Expansion Act aangegeven percentage van 50%, nog zodanig hoog kunnen zijn, dat zij prohibitief zouden werken. Ook in geval van halvering der geldende tarieven zouden de Verenigde Staten voor sommige produkten nog een veel hogere tariefbescherming hebben dan de EEG. Een verlaging met 50% van een zeer hoog tarief tot een nog steeds prohibitieve hoogte is eigenlijk geen echte handelspolitieke concessie. Na een zodanige lineaire daling van alle invoerrechten zou het EEG-buitentarif *grosso modo* uit rechten beneden de 10% bestaan — en slechts enkele tussen de 10 en 15% —, terwijl zich in het tarief van de Verenigde Staten nog veel posities boven de 25% zouden bevinden.

In verband daarmee heeft de EEG zich tijdens de onderhandelingen op het standpunt gesteld, dat zij in het geval van wezenlijke tariefdispariteiten geen volledige 50% reductie zou kunnen toekennen, doch een lagere, welke gemiddeld zou neerkomen op $\pm 25\%$. Het land met de hoge rechten zou dus in dat geval zijn tarief moeten halveren, terwijl de EEG slechts een geringere verlaging van zijn bestaande tarief wenste aan te bieden. Van een dispariteit zou sprake zijn wanneer in het hoge tariefeland het invoerrecht tweemaal zo hoog is als dat in het lagere tariefeland en wanneer voorts het onderscheid in tariefhoogte tenminste 10 punten bedraagt. Aan deze rekenkundige criteria werden naderhand nog enkele economische toegevoegd, zoals de omvang der produktie en invoer van het desbetreffende produkt in het lage tariefeland, alsmede die in het hoge tariefeland. Indien een op grond van de genoemde rekenkundige maatstaven als dispariteitsgeval aangemerkt produkt slechts in geringe hoeveelheden in het EEG-gebied wordt ingevoerd, werd het niet langer als zodanig beschouwd. Hierdoor kon het aantal produkten, waarbij sprake is van tariefdispariteit, aanzienlijk worden verminderd. De EEG-dispariteitenlijst, die aanvankelijk ongeveer 1500 posten omvatte, werd toen ingekort tot slechts enkele honderden posities.

Als resultaat van de enerzijds door de exceptielijsten gemaakte uitzonderingen en anderzijds op grond van dispariteit verlaagde aanbiedingen kon op de einddatum der Kennedy-onderhandelingen, op 15 mei jl., het krachtens de Trade Expansion Act gestelde percentage van 50% lineaire tariefreductie niet ten volle worden gehaald. Hoe groot precies de gemiddelde tariefverlaging is, die tijdens de Kennedy-ronde werd bereikt, valt thans nog niet met zekerheid te zeggen; vermoedelijk ligt dit percentage in de buurt van 35%. Vóór het aflopen van de door de Trade Expansion Act aan de Amerikaanse president verleende onderhandelingstermijn op 30 juni 1967, zullen de verkregen resultaten nog in verdragsvorm moeten worden uitgewerkt. Eerst daarna is met meer zekerheid vast te stellen wat precies tijdens de Kennedy-ronde werd bereikt. Reeds thans kan evenwel gezegd worden, dat deze resultaten groter zullen zijn dan ooit tevoren tijdens een GATT-tariefronde werd gerealiseerd. Voor meer dan 6000 produkten kwamen tariefconcessies tot stand. De handel in produkten, waarover wederzijdse tariefconcessies werden verleend, representeren een waarde van ongeveer \$ 40 milliard, overeenkomende met meer dan een kwart van de waarde van het gehele wereldhandelsvolume.

Voor sommige belangrijke produkten, als auto's, werden tariefdalings van 50% overeengekomen. Dit betekent, om bij dit belangrijke produkt te blijven, dat het Amerikaanse tarief op auto's gebracht zal worden van 8,5%

op 4,25%, het Britse van 30 op 15% en het EEG-buitentarief van 22 op 11%. Wanneer daarbij bedacht wordt, dat in 1957, dus vóór de totstandkoming van de EEG, het Franse invoerrecht op automobielen 30% bedroeg en het Italiaanse 44%, komt het resultaat van de Kennedy-ronde duidelijk naar voren. Parallel aan de verminderde betekenis die de tariefprotectie in de toekomst zal gaan uitoefenen, zijn evenwel de z.g. non-tarifaire handelsbelemmeringen van meer gewicht geworden. Daarover thans een enkel woord.

Non-tarifaire belemmeringen

Tariefconcessies mogen niet geïsoleerd worden beschouwd. Naast invoerrechten kunnen nog een groot aantal andersoortige maatregelen een protectionistisch effect hebben op het internationale handelsverkeer, zoals kwantitatieve restricties, administratief/technische regelingen, hygiënische, sanitaire en veiligheidsvoorschriften. Deze z.g. non- of para-tarifaire maatregelen gaan in de wereldhandel juist een belangrijker rol spelen naarmate de invoerrechten verlaagd worden en derhalve relatief van minder importantie zijn. Zo worden, krachtens de Buy American Act van 1933, de Amerikaanse leveranciers bevoorrecht boven buitenlandse aanbieders, wanneer het regeringsaankopen betreft; de laatstgenoemden komen eerst in aanmerking wanneer hun offertes aanzienlijk beneden die van de binnenlandse aanbieders liggen. De Buy American Act paste typisch in de crisismomstandigheden van de 30-er jaren, welke noopte tot een meer nationaal gericht economische politiek. In die tijd gold in ons land de slagzin: „Koopt Nederlandse waar, dan helpen wij elkaar!” Maar dat was in een tijd, toen de opvattingen ten aanzien van vrijheid in het internationale handelsverkeer bepaald afweken van de thans vigerende.

De Ministersconferentie van het GATT was dan ook terecht van mening, dat in de Kennedy-ronde niet alleen over tarieven, doch eveneens inzake niet-tarifaire handelsobstakels zou worden onderhandeld. Alhoewel niemand daarbij de illusie heeft gekoesterd, dat tijdens de Kennedy-onderhandelingen de gehele scala van door de handelsnaties toegepaste, vaak zeer gecompliceerde non-tarifaire belemmeringen op het tapijt zouden komen, vormden niettemin enkele van dit soort obstakels een zeer belangrijk chapter van de besprekingen.

Een extra complicatie daarbij was, dat sommige non-tarifaire belemmeringen gegrond zijn op een nationale wet van één der onderhandelingspartners, die niet in het kader van de Kennedy-ronde kon worden gewijzigd, doch de aanvaarding van een aparte nieuwe wet vereiste. Dit probleem verkreeg grote actualiteit bij de discussies betreffende de waarderingsgrondslagen voor de douanering.

Wat dit punt betreft, in tegenstelling tot de Verenigde Staten, aanvaardden in 1950 de meeste landen de z.g. Brusselse Conventie inzake de douanewaardering, krachtens welke de douanerechten gebaseerd worden op de importwaarde cif (cost, insurance, freight) der goederen. De Amerikanen zijn evenwel niet toegetreden tot deze Conventie; zij baseren zich nog steeds bij de douanewaardering op de door de Customs Simplifications Acts voorgeschreven prijs fob (free on board). Voorts passen zij op bepaalde farmaceutische produkten een geheel eigensoortig waarderingssysteem toe. Om het niveau der protectie op deze categorie produkten te

verhogen werd na de Eerste Wereldoorlog door de Amerikaanse douane-wetgeving ter bescherming van hun chemische industrie tegen de concurrerende Duitse, een nieuwe waarderingmethode geïntroduceerd, bekend onder de naam van het American Selling Price System. Volgens dit systeem is de verkoopprijs in Amerika zelf, inclusief verkoopkosten en winst, de waarderinggrondslag bij de toekenning van de hoogte van het tarief. Niet de gefactureerde prijs in het land van oorsprong, maar de detailhandelsverkoopprijs van soortgelijke produkten in de Verenigde Staten werd waarderinggrondslag voor de douaneheffing. Deze calculatie-methode voor invoerrechten heeft tot gevolg, dat de tariefprotectie evenredig stijgt, soms wel tot 120% en bijgevolg een absoluut prohibitief karakter kan gaan aannemen. Bijna alle onderhandelingspartners op de Kennedyronde hebben dan ook ernstige bezwaren ingebracht tegen het voortbestaan van het American Selling Price System, o.m. erop wijzende, dat dit systeem in strijd is met de regels van het GATT (art. VII).

De onderhandelingen inzake het American Selling Price System werden, zoals bekend, één der sleutelkwesties van de Kennedyronde. Weliswaar hadden de Amerikanen in het verloop der onderhandelingen de belofte gedaan te bevorderen, dat na afloop van de Kennedyronde met spoed een wetsontwerp aan het Congres tot afschaffing van dit waarderingssysteem zal worden voorgelegd. Aan deze belofte koppelden zij evenwel de voorwaarde, dat de Europese onderhandelingspartners onmiddellijk tot een gedeeltelijke tariefverlaging in de chemische sector zouden overgaan, hangende het lot van dit wetsontwerp; plus een voorwaardelijke verlaging, die teniet zou worden gedaan indien zou blijken dat het Amerikaanse Congres dit wetsontwerp niet zou kunnen aanvaarden. Dit voorstel kon de EEG niet accepteren o.m. op grond van het argument, dat afwezigheid van zekerheid over afschaffing van de U.S. Selling Price geen enkele verlaging rechtvaardigde. Wel konden de onderhandelingspartners elkaar naderhand vinden in de suggestie de overeen te komen concessies in twee delen te snijden, nl. een eerste deel, inhoudende concessies over en weer in afwachting van de goedkeuring door het Amerikaanse Congres, en één nadat het Congres tot afschaffing van het Selling Price System had besloten, een „dépoupage” van de verlaging der invoerrechten in twee etappen. In de eerste fase gaan de Europese tarieven met 20% omlaag en de Amerikaanse met de volle 50%; tijdens de tweede fase, op voorwaarde van afschaffing van het American Selling Price System, zullen de Europese tarieven nog eens met de resterende 30% naar beneden gaan.

Landbouwvraagstukken

Eén der uitgangspunten der Kennedyronde was, dat de GATT-onderhandelingen zowel de industriële als de agrarische sector zouden omvatten. Niet alleen over industrieprodukten, doch ook over landbouwprodukten zouden de Verdragssluitende Partijen over en weer tot concessies moeten komen. Inderdaad kan moeilijk van echte vrijmaking van de barrières in het internationale handelsverkeer worden gesproken, indien de landbouwhandel daar niet bij betrokken zou zijn.

Hierbij dient te worden aangetekend, dat in bijna alle landen in de landbouwsector op veel intensievere wijze door de overheid wordt ingegrepen dan in de industriële, en wel om economische en sociaal-politieke redenen.

Anders dan in de industrie het geval is, benadert de marktform in de landbouw praktisch de voorwaarden voor volledige, vrije mededinging: geen enkele agrarische producent is in staat een enigszins wezenlijke invloed uit te oefenen op de prijzen der produkten, die hij ter markt brengt. Voorts onttrekken zich in de meeste geïndustrialiseerde landen een groot aantal werknemers aan de arbeid op het platteland, in de EEG jaarlijks een half miljoen; een eeuw geleden was $\pm 65\%$ van de Amerikaanse bevolking op enigerlei wijze in de landbouw werkzaam, thans is dit nog maar slechts 8%.

Teneinde dit proces te stuiten interveniëren de regeringen van deze landen op grote schaal in het agrarisch voortbrengingsproces; door middel van allerlei vaak zeer gecompliceerde regelingen grijpen zij in de landbouwmarkten in ter ondersteuning van de prijzen. Tezamen genomen met de recente geweldige verbetering der produktiemethoden heeft de ondersteuning aan de landbouw ertoe geleid, dat de binnenlandse agrarische produktie in de meeste landen aanzienlijk werd vergroot. Als gevolg daarvan zou de import van landbouwprodukten een relatief geringer deel kunnen gaan uit maken van de binnenlandse consumptie; de internationale handel in landbouwprodukten zou door de geschetste ontwikkeling, welke met zich bracht, dat de zelfvoorzieningsgraad in de meeste landen steeg, nadelig kunnen worden beïnvloed.

Toen de GATT-Ministersconferentie bij de opening van de Kennedyronde besloot ook de landbouw in de onderhandelingen te betrekken, openbaarde zich een belangrijk verschil van inzicht tussen de Verenigde Staten en de EEG. Voor de Amerikanen als belangrijkste agrarische exportmogendheid was handhaving en zo mogelijk opvoering van hun landbouwexport de hoofddoelstelling. Door hun politiek van ondersteuning is de agrarische produktie in de Verenigde Staten ver gestegen boven het peil, noodzakelijk voor eigen gebruik, als gevolg waarvan zij met het vraagstuk der voedseloverschotten worden geconfronteerd. In verband daarmee hebben zij de wens naar voren gebracht bij de Kennedy-onderhandelingen te komen tot afspraken en regelingen, die garantie zouden kunnen bieden dat bepaalde hoeveelheden landbouwprodukten op concurrentiebasis zouden worden aangeboden op de importmarkten van agrarische produkten, waaronder ook de EEG. Hiertegenover bepleitte de Gemeenschap een geheel andere methode van onderhandelen. Uitgaande van de hierboven geschetste, veelomvattende steunregelingen in de landbouw, stelde zij vóór de agrarische politiek van de deelnemerslanden tot onderhandelingsthema te nemen; in plaats van over tariefverlagingen wenste zij over de steunpolitiek zelf te gaan onderhandelen. Tolconcessies zouden, gezien het bestaan van allerlei speciale regelingen in de landbouw, in de praktijk immers van geringe betekenis zijn, zodat een onderhandeling in industriële stijl in de landbouw weinig effect zou sorteren.

In deze tweërlei benadering weerspiegelde zich een verschil in doelstelling tussen de beide onderhandelingspartners: de Verenigde Staten, als exporterende natie van landbouwprodukten wensten in de Kennedyronde een regeling te verkrijgen, welke hen meerdere toegang tot de afzetgebieden van agrarische produkten zou garanderen; de EEG, daarentegen, als importgebied, beoogde niet direct de handel in landbouwprodukten te stimuleren, doch eerder het proces van terugloop een halt toe te roepen. De nationale

produktiestijgingen, welke een vermindering van het handelsverkeer hadden veroorzaakt, zag zij niet zozeer als gevolg van de toegenomen protectie als wel van de technische verbeteringen die in de landbouwvoortbrenging waren doorgevoerd. Het verwijt, dat de EEG-marktorganisaties een verlamdend effect op de handel in landbouwprodukten zouden hebben gehad, wees zij van de hand met het argument, dat reeds vóór het van kracht worden van de marktreglementeringen een zekere stagnatie in de internationale handel van agrarische produkten was opgetreden.

Door de EEG werd het aanbod gedaan voor een periode van 3 jaar de steunbedragen in de sectoren varkensvlees, eieren, gevogelte, groenten en fruit, hetzij te consolideren, hetzij te verminderen tot een nader aangegeven hoogte. Daarenboven deed de Gemeenschap te Genève het ambitieuze voorstel om in het kader van de Kennedy-ronde te gaan onderhandelen over de totstandkoming van mondiale overeenkomsten inzake granen, zuivelprodukten en rundvlees. Het doel van zo'n overeenkomst was te bereiken, dat de import- en exportlanden van deze produkten gezamenlijk de verantwoordelijkheid voor het realiseren van groter gelijkheid in vraag en aanbod zouden gaan delen. Naast een afspraak tot consolidatie van de steunbedragen, zou getracht worden wereldreferentieprijzen voor de desbetreffende produkten vast te stellen; indien tegen lagere prijzen dan de overeengekomene zou worden geëxporteerd, zouden additionele heffingen naar analogie van de gemeenschappelijke landbouwpolitiek van de EEG op wereldwijde schaal mogen worden opgelegd. Teneinde de wereldmarktprijzen niet te bederven zouden voorts voor alle aan zo'n overeenkomst deelnemende landen graden van zelfvoorziening worden vastgesteld, bij overschrijding waarvan de overschotten op niet-commerciële wijze zouden moeten worden afgezet; de excedentaire hoeveelheden zouden aan de verkoop worden onttrokken en opgeslagen, c.q. gedistribueerd worden ten behoeve van voedselhulp aan de noodlijdende gebieden in de wereld.

Tijdens de besprekingen bleek evenwel reeds spoedig dat de bereidheid bij de onderhandelingspartners tot het sluiten van deze mondiale akkoorden niet bijster groot was. Met name de Verenigde Staten hadden bezwaren. Wat zuivelprodukten betreft konden zij niet de in de ontwerp-overeenkomst voorgelegde verplichting aanvaarden de mogelijkheid tot het opleggen van kwantitatieve restricties op de import van deze produkten af te schaffen. Ook inzake een wereldgraanakkoord kon geen overeenstemming worden bereikt. De door de Gemeenschap voorgestelde zelfvoorzieningsgraad van 90%, welke derhalve een maximale import in het EEG-gebied toeliet van 10% (momenteel bedraagt deze 14%) achtten zij te gering; als belangrijkste exporteur van granen wensten zij een groter deel van de EEG-graanbehoefte te doen dekken door hun uitvoer. Als gevolg van deze stand van zaken lieten de Amerikanen naderhand weten, dat zij afzagen van de pogingen te komen tot een wereldgraanakkoord, zoals de EEG had voorgesteld. In de plaats daarvan vroegen zij een verlenging van de in september a.s. aflopende Internationale Tarwe Overeenkomst, welke overeenkomst eigenlijk geen andere verplichting inhield dan alleen het respecteren van maximum- en minimumprijzen voor tarwe. De Raad van de EEG verklaarde zich in zijn zitting van 10 mei j.l. hiermee akkoord; een minimumprijs voor harde wintertarwe van \$ 1,73 per schepel werd overeengekomen, inhoudende een concessie aan de graanexporterende landen als Frankrijk,

Australië, Argentinië en de Verenigde Staten (aangezien die prijs thans \$ 1,69 bedraagt). Ook werd overeenstemming bereikt inzake de door de hoog-ontwikkelde landen te verlenen voedselhulp. Aanvankelijk hadden de Verenigde Staten een hulpprogramma voorgesteld van 10 miljoen ton graan per jaar (in 1965 hebben zij voor een kwantum van 16 miljoen ton per jaar als hulpleveranciers verscheept), welke hoeveelheid naderhand teruggebracht werd tot 4,5 miljoen ton, waaraan de Verenigde Staten 42% zullen bijdragen en de EEG 23%.

Al met al genomen dienen in vergelijking tot de aanvankelijk gesuggereerde plannen, welke een vèrgaande poging tot ordening van de markten van enkele sleutelprodukten inhielden, de resultaten van de Kennedy-ronde op landbouwgebied tamelijk bescheiden te worden genoemd. Niet mag worden ontkend, dat zij in die sector nogal teleurstellend zijn. Ditzelfde geldt trouwens ook voor wat ten aanzien van de minder ontwikkelde gebieden werd bereikt.

Ontwikkelingslanden

Oorspronkelijk verkeerden de ontwikkelingslanden in de hoop, dat tijdens de Kennedy-ronde voor die produkten die voor hun export van bijzondere betekenis zijn, ingrijpende tariefconcessies tot stand zouden komen, zonder dat de hoog-ontwikkelde landen reciprociteit van hen zouden verlangen. Die hoop is maar zeer ten dele verwezenlijkt. De moeilijkheid was namelijk, dat, indien de tarieven op tropische produkten aanzienlijk zouden worden verlaagd, een aantal ontwikkelingslanden, hetzij geassocieerd aan de EEG krachtens de Conventie van Yaoundé, hetzij behorend tot de Britse Commonwealth, hun voorkeurspositie ten opzichte van alle overige ontwikkelingslanden zouden verliezen. Vandaar dat zij zich hebben verzet tegen het aanbieden van tariefverlagingen op die tropische produkten, waarvoor zij reeds een preferentiële behandeling genieten.

Overigens mag hieruit niet worden geconcludeerd, dat de ontwikkelingslanden in het geheel geen voordelen zullen plukken uit de Kennedy-ronde. Nog afgezien van het hierboven vermelde voedselhulpprogramma, dat uiteraard vooral ten faveure van deze groep landen tot stand kwam, zullen de ontwikkelingslanden, voor zover lid van het GATT, op grond van het door de Algemene Overeenkomst toegepaste meestbegunstigingsprincipe, automatisch in het genot van de tussen de hoog-ontwikkelde landen overeengekomen tariefconcessies delen. Ook zullen de bereikte tariefverlagingen ten aanzien van de ontwikkelingslanden in beginsel direct worden toegepast, in plaats van te worden uitgesmeerd over een periode van vijf jaar, zoals de Trade Expansion Act heeft bepaald. In een speciaal protocol, dat aan de slot-acten van de Kennedy-ronde zal worden toegevoegd, zal dit nog nader in details worden uitgewerkt.

Conclusie

Ondanks de hierboven gesignaleerde teleurstellingen mag samenvattend worden gesteld, dat de Kennedy-ronde partieel goed geslaagd is; zowel in economisch als in politiek opzicht.

In economisch opzicht was zij — althans in de industriële sector — een succes. De aldaar bereikte resultaten op de weg naar slechting van de be-

staande tariefbarrières zijn indrukwekkend: gemiddeld zullen de tarieven met $\frac{1}{3}$ worden verlaagd. Nog nimmer te voren heeft een GATT-tariefronde zoveel vrucht afgeworpen. Vooral ons land — of beter gezegd de Benelux —, oorspronkelijk behorende tot de „low tariff club”, mag zich over dit resultaat verheugen. De vaak geuite vrees, dat door toetreding tot de EEG met haar veel hogere buitentarief onze bevoorrechte lage tariefstructuur tot het verleden zou gaan behoren, zal niet bewaarheid worden: volgens een voorlopige schatting zal na realisering van de effecten van de Kennedy-ronde het gemiddelde niveau van het gemeenschappelijk douanetarief van de Gemeenschap op een hoogte van 8—10% komen te liggen. Uiteraard is het praktisch ondoenlijk om de economische consequenties van de overeengekomen tariefverlagingen nauwkeurig te bepalen. Wel staat vast, dat zij aan het internationale handelsverkeer een nieuwe impuls zullen geven. Hoe groot de invloed van de tariefreducties, welke over een periode van vijf jaar worden uitgestreken, op de prijzen van consumptiegoederen zal zijn, valt niet exact aan te geven. De mate, waarin deze zullen worden doorgegeven aan de afnemers zal voor een belangrijk deel afhangen van het door overheid en bedrijfsleven in de naaste toekomst te voeren concurrentie- en prijsbeleid.

Over de in de agrarische sector bereikte resultaten heerst minder uitbundigheid. De meeste landbouwvoorstellen, welke de Gemeenschap tijdens de Kennedy-ronde heeft gedaan, beschouwden de onderhandelingspartners als weinig interessant en voor zover zij dit wel waren — gedacht wordt aan de sluiting van mondiale akkoorden voor enkele agrarische basisproducten, beogende de totstandkoming van een gemeenschappelijke landbouwpolitiek op wereldwijde schaal — bleef overeenstemming uit. Voor de ontwikkelingslanden waren de uitkomsten van de Kennedy-ronde eveneens teleurstellend. Zoals de Engelse „*Economist*” onlangs opmerkte, was de Kennedy-ronde „a rich men's deal”. Hopenlijk zullen tijdens de volgend jaar te houden conferentie van de UNCTAD betere resultaten ten behoeve van de ontwikkelingslanden worden bereikt.

Ook in politiek opzicht was de Kennedy-ronde partieel een succes. De heilloze weg, voerend naar opsluiting binnen eigen grenzen, waartoe een echec van de onderhandelingen zou hebben kunnen leiden, werd niet ingeslagen. Een terugvallen van de Verenigde Staten in een politiek van isolacionisme ten opzichte van Europa zou voor de ontplooiing van de vrije wereld rampzalige gevolgen hebben gehad. Het beginsel van vrijhandel, gebaseerd op internationale arbeidsverdeling, heeft gezegevierd. Als vanzelf komt hierbij de gestalte van dr. H. Colijn voor de geest, die in de periode tussen de beide wereldoorlogen bij tal van gelegenheden in woord en geschrift stelling heeft genomen tegen wat hij de waan der autarkie noemde. Toentertijd was zijn stem echter als die eens roepende in de woestijn. In datgene wat thans op de weg naar internationale vrijhandel werd bereikt klinkt zijn geluid opnieuw door als springlevende actualiteit.

Het slagen van de Kennedy-ronde heeft voorts de politieke integriteit van de Gemeenschap versterkt. Immers de Kennedy-onderhandelingen werden namens de gehele Gemeenschap door haar Executieve, de Europese Commissie, gevoerd. Het onderhandelingsmandaat aan een communautaire instelling gaf de Zes een tactisch sterke positie tijdens de besprekingen. Hun eensgezindheid en solidariteit hebben veel bijgedragen tot het slagen

der onderhandelingen. Toch mag ook in politiek opzicht een zekere teleurstelling niet worden ontveinsd. De mening, dat met de Kennedy-ronde de basis werd gelegd voor een door president Kennedy in het uitzicht gesteld Atlantisch Deelgenootschap, lijkt, gezien de actuele politieke verhoudingen, overdreven. Wil aan deze vruchtbare idee meerdere inhoud en realiseringkansen worden gegeven, dan is een verdere versterking van de EEG noodzakelijk, economisch zowel als politiek. Toen de Kennedy-ronde startte, scheen het alsof het Verenigde Koninkrijk binnen afzienbare tijd lid zou worden van de EEG, een hoop welke tot op heden helaas niet in vervulling is gegaan. Mede als gevolg daarvan leverde de in de Trade Expansion Act voorziene mogelijkheid van een bijzondere onderhandeling tussen de Verenigde Staten en de (ver-grote) EEG, leidend tot een volledige afbraak der rechten op die produkten, waarvan zij tezamen meer dan 80% van de wereldhandel voor hun rekening nemen, weinig op. Alleen een vergrote Gemeenschap zal op voet van gelijkheid met de Verenigde Staten kunnen onderhandelen over de uiteindelijke vormgeving van een Atlantisch partnership.

Deze bijdrage werd begonnen met het vermelden van de tiende verjaardag van de EEG. Moge daarmee ook worden geëindigd en wel met de woorden, die president Hallstein bij die gelegenheid heeft geuit:

„De vooruitziende politiek van president Kennedy heeft de voltooiing van de Europese eenmaking tot voorwaarde gemaakt voor een Atlantisch Deelgenootschap van Europa en de Verenigde Staten; president Johnson heeft dit bevestigd. Alleen een verenigd Europa zal de kracht vinden om de rechten en plichten van een volwaardig en gelijkgerechtigd partner op zich te nemen en daardoor in laatste instantie over zijn eigen lot te beschikken. De eerste toepassing daarvan vormt de Kennedy-ronde. Met deze onderhandelingen wordt de economische dialoog tussen de continenten geopend. Dat is door de Europese Economische Gemeenschap bereikt of is althans een gevolg van haar bestaan.”

ENIGE OPMERKINGEN OVER DE ORGANISATIE VAN HET WERKGELEGENHEIDS- EN ARBEIDSMARKTBELEID

DOOR

MR. J. HOLLANDER

De toenemende werkloosheid van het laatste jaar heeft in brede kringen in ons land ongerustheid gewekt. De lange tijd van bijna onafgebroken volledige werkgelegenheid, heeft blijkbaar de mening doen postvatten, dat er langzamerhand een onveranderlijke toestand was ontstaan, waarin er werk was en zou blijven voor ieder die maar werken wilde. Dat ons sociaal-economisch stelsel — dat berust op de ondernemingswijze productie — een stelsel van wankelende en wisselende evenwichten is, was wat in vergetelheid geraakt.

Thans zijn een aantal sociale en economische krachten die tot voor kort de werkgelegenheid bijna onbeperkt schenen te maken — of zelfs de neiging hadden een steeds groter wordend tekort aan arbeidskrachten te bewerkstelligen — vrij plotseling en onverwacht in tegengestelde richting gaan werken. Naar het zich nu laat aanzien lijken zij elkaar zelfs te versterken in de richting van groeiende werkloosheid. De bijna onverzadigbaar lijkende vraag van na de oorlog naar produkten is afgenomen (auto-industrie), de concurrentie nam toe door de instelling van de gemeenschappelijke Europese markt, als ook door sterkere invoer van produkten van landen buiten deze markt (scheepsbouw en textiel). Geheel nieuwe produkten maakten oude overbodig (mijnindustrie), de vraag naar diensten (toerisme, vrije-tijdsbesteding) steeg sterk.

Tal van bedrijven zagen door reorganisatie of fusie met anderen hun behoeften aan arbeidskrachten verminderd, weer anderen moesten door verandering van produktiemethoden (mechanisering en automatisering) de kwalitatieve en kwantitatieve samenstelling van hun personeelsbestand wijzigen (landbouw, middenstand, verschillende takken van industrie).

Al deze ontwikkelingen samen — deels van conjuncturele, deels van structurele aard — hebben de onwrikbaar schijnende toestand van overvraag en onder-aanbod op de arbeidsmarkt verstoord en een verschuiving in omgekeerde richting op gang gebracht. Op zichzelf was dit niet ongewenst: een evenwicht tussen vraag en aanbod wordt nog steeds als ideaal gezien.

Het is echter niet geheel onmogelijk dat de verschuiving te ver zou doorslaan en het over-aanbod van werkers een omvang zou aannemen die economisch en vooral ook sociaal ongewenste gevolgen zou hebben. Op dit ogenblik schijnt dit nog niet het geval te zijn. Bezieet men de huidige werkloosheid *landelijk*, 80 à 100.000 werklozen per jaar, dat wil zeggen $\pm 2\%$ van de werkende bevolking, dan is dit nog geen verontrustend cijfer. Bedenkt men bovendien dat de meeste werklozen binnen enige

maanden weer een andere werkkring gevonden hebben en dat de financiële en andere werkloosheidsvoorzieningen in ons land redelijk zijn, dan blijkt er ook van sociale misstanden geen sprake te zijn. Deze overwegingen mogen ons echter niet in slaap sussen. Beziet men de werkloosheid *regionaal of plaatselijk*, dan blijkt het percentage werklozen van de daar werkende bevolking dikwijls aanmerkelijk hoger te zijn, tot 10% toe, terwijl ook de duur van de werkloosheid vaak langer blijkt te zijn. Verder is het vooral de oudere werknemer, die moeilijk opnieuw aan de slag kan komen, terwijl er aanwijzingen zijn dat in sommige bedrijfstakken ook de jonge, pas opgeleide werkzoekende niet het werk kan vinden, waarvoor hij getraind is.

Dit alles zijn tekenen dat de economische ontwikkelingen — die veelal onvermijdelijk, of althans moeilijk te beïnvloeden zijn en vaak zelfs toegelicht moeten worden, op de arbeidsmarkt tot ongewenste sociale gevolgen kunnen leiden. Zijn deze gevolgen te vermijden of althans op een aanvaardbare wijze te ondervangen? Deze vraag is door de ontwikkelingen van het laatste jaar weer actueel geworden.

Tot dan kon men het min of meer overlaten aan het vrije spel der maatschappelijke krachten, omdat in de praktijk bleek dat er geen sociaal onaanvaardbare toestanden ontstonden. Thans staat de mogelijkheid, dat dit wel het geval kan zijn, iedereen duidelijker voor ogen.

Vooraf vanuit kringen van de vakbeweging zijn denkbeelden geopperd om de economische ontwikkelingen en de gevolgen daarvan op de arbeidsmarkt, tijdig te onderkennen en deze vooral wanneer dat gevolg werkloosheid zou kunnen zijn, zo veel mogelijk te voorkomen. De plannen gaan er van uit dat er een nieuwe instelling in het leven geroepen moet worden die de gehele arbeidsmarkt overziet, de ontwikkelingen daarop nauwkeurig volgt en daaraan zo mogelijk wat stuur geeft. Geheel uitgewerkt zijn deze plannen nog niet. De wijze van samenstelling, de bevoegdheden en werkwijze en de taken van het gedachte instituut zijn slechts in vage en ruwe lijnen geschetst. Het *Nederlands Katholiek Vakverbond* staat een „Rijksdienst voor Industrialisatie en Werkgelegenheid” voor ogen, die tot taak zou hebben het bestuderen, plannen, coördineren en stimuleren van al datgene wat betrekking heeft op industrialisatie, werkgelegenheid en arbeidsmarkt. Deze rijksdienst zou als het ware een dwarsverband moeten leggen tussen een aantal ministeries, die zich thans ieder op zijn wijze bezighouden met onderdelen en bepaalde facetten van wat in dezen als één vraagstuk gezien moet worden. Indien industrialisatie, werkgelegenheid en arbeidsmarktpolitiek als een geheel moeten worden gezien, dan zijn industrievestiging, opleiding, om- en herscholing, automatisering, aanvullende werkgelegenheid, fiscale en financiële maatregelen, arbeidsbemiddeling, beroepenvoorlichting en wat niet al, daar inderdaad facetten van, en het zal moeilijk zijn een ministerie aan te wijzen waarmee deze rijksdienst in deze gedachtengang niet van doen zou krijgen. Bovendien zal, wil zij haar taak goed kunnen vervullen, er ook met provinciale, regionale en plaatselijke overheidsinstellingen, de diverse maatschappelijke organisaties, het georganiseerde bedrijfsleven en zelfs afzonderlijke bedrijven contact moeten zijn. Het N.K.V. wil een soort planologische dienst voor het economisch leven — een instelling dus, die wel toekomstverwachtingen formuleert, beleidsmogelijkheden onderzoekt, de gevolgen van door anderen

genomen beslissingen analyseert, aanbevelingen doet en programma's opstelt, maar tenslotte zelf geen beslissingen neemt. Inmiddels schijnt het N.K.V. dit denkbeeld te hebben laten varen en zich aan te sluiten bij de gedachten van het *Christelijk Nationaal Vakverbond* en het *Nederlands Verbond van Vakverenigingen*.

Bij het C.N.V. en het N.V.V. wil men ook een nieuw orgaan dat echter, in tegenstelling tot de rijksdienst, die het N.K.V. zich voorstelt, geen overheidsorgaan moet zijn. Hier spreekt men over een „Raad voor de werkgelegenheid”, die men samengesteld wenst te zien uit vertegenwoordigers van overheid, werkgevers en werknemers, en die deels een raadgevende (aan de regering) en deels een uitvoerende functie moet hebben ten aanzien van de werkgelegenheid. Onder deze landelijke raad zouden soortgelijke regionale raden moeten ressorteren. Over taak en bevoegdheden van de raad voor de werkgelegenheid heeft men zich nog niet in details uitgelaten. Slechts is gezegd dat deze raad alle gegevens van de regering, het Centraal Planbureau, het Centraal Bureau voor de Statistiek, van het particuliere bedrijfsleven enz. enz. ter beschikking moeten staan, en dat hij onmiddellijke invloed op het werkgelegenheidsbeleid moet kunnen uitoefenen. Een niet geringe zaak! Want een raad die direct invloed op de werkgelegenheid uitoefent, moet in feite dan invloed uitoefenen op bijna het gehele economisch-sociale leven. Er zijn weinig ontwikkelingen voor te stellen, zowel op internationaal niveau als landelijk, regionaal en plaatselijk, die niet hun weerslag op de werkgelegenheid hebben, of althans kunnen hebben.

Van vakbewegingszijde is inmiddels toegezegd binnen afzienbare tijd met een nadere uitwerking over de mogelijke samenstelling, taak en bevoegdheid van de raad voor de werkgelegenheid te komen¹⁾.

Wat zijn de problemen, die het verlangen naar een speciale instelling hebben gewekt? Dit is niet alleen het vraagstuk van de *werkgelegenheid*, maar evenzeer de problemen van de *arbeidsmarkt*.

Het vraagstuk van de werkgelegenheid is hoe, rekening houdend met de voor overige doelstellingen van het sociaal-economische beleid in ons land (een optimale economische groei, een evenwichtige betalingsbalans, een rechtvaardige inkomensverdeling en een stabiel prijspeil) ook een optimale werkgelegenheid kan worden in stand gehouden. Een vraagstuk, waarbij vooral met een aantal globale macro-economische middelen van de budgettaire, fiscale, monetaire politiek en van het loon- en prijsbeleid naar oplossingen wordt gezocht.

Het vraagstuk van de arbeidsmarkt is hoe deze zo te beïnvloeden dat er een zo goed mogelijke afstemming van vraag en aanbod in de diverse sectoren van de arbeidsmarkt verkregen wordt. Deze afstemming dient te geschieden zowel naar kwantiteit als naar kwaliteit, naar geografische gebieden, naar opleiding, per beroep, bedrijfstak en leeftijdscategorie.

De middelen die hier gebruikt worden zijn arbeidsbemiddeling, vakonderwijs, beroepsopleiding, her-, om- en bijscholing, bevordering van

---

¹⁾ Verwacht mag worden dat de commissie Arbeidsmarktpolitiek van de SER aan het einde van dit jaar met haar rapport gereed zal zijn. Zeer waarschijnlijk zal daarin ook aandacht aan de organisatorische vraagstukken worden besteed.

geografische en beroepsmobiliteit, uitbesteding van aanvullend werk²⁾.

Hoewel dus het werkgelegenheidsbeleid en het arbeidsmarktbeleid zeer wel te onderscheiden zijn en het voor elk te gebruiken instrumentarium ook verschillend is, is er toch een nauwe samenhang tussen beiden.

De hoogconjunctuur van de achter ons liggende jaren echter maakte dat aan het werkgelegenheidsbeleid weinig en aan het arbeidsmarktbeleid vrijwel geen zorg behoefde te worden besteed. Nu de ontwikkelingen vrij plotseling een keer hebben genomen, bleek rust de bestaande apparatuur roestig te hebben gemaakt. De beginselen voor het scheppen van aanvullende werkgelegenheid waren voor het laatst in de jaren 1950—1954 gezien en de voorgenomen maatregelen bleken niet meer te voldoen nu deze op vrij korte termijn ten uitvoer moesten worden gelegd. Bij de arbeidsbemiddeling speelden de arbeidsbureaus slechts een betrekkelijk geringe rol; werkgevers en werknemers plachten elkaar vooral buiten de bureaus om te vinden, waardoor het inzicht van deze bureaus in het marktgebeuren en de vermoedelijke toekomstige ontwikkelingen beperkt bleef. Dit gebrek aan feitenkennis, aan inzicht in wat er werkelijk op de arbeidsmarkt gebeurt en wat de toekomstige ontwikkelingen vermoedelijk zullen zijn, wreekt zich in hoge mate nu de arbeidsmarkt niet meer een onder de brandende zon der hoogconjunctuur verstild plein is, maar een ontmoetingsplaats waar werkelijk gehandeld moet worden.

Voor het voeren van het *werkgelegenheidsbeleid* beschikt men wel over een aantal macro-economische en sociale gegevens (natuurlijk, nooit genoeg en altijd voor verbetering vatbaar); voor het voeren van een doelgericht *arbeidsmarktbeleid* echter zijn de beschikbare gegevens meestal onvoldoende.

In welke functies zijn de afgestudeerden van een bepaalde vorm van onderwijs terecht gekomen? Welke beroepen gaan verdwijnen, op welke termijn? Wat zullen nieuwe beroepen worden, wat wordt ervoor geëist? Hoeveel zijn er nodig in een bepaald beroep? Hoe moet men dus her-, om- of bijscholing inrichten; welke opleidingen of beroepen blijken een basis te bieden voor welke nieuwe beroepen? Wat is het resultaat van maatregelen om de werkloosheid te bestrijden? Wat gebeurt er met werknemers nadat zij herplaatst zijn? Welke verschuivingen zijn er te onderkennen en in welk tempo voltrekken zij zich? Welke ontwikkelingen mag men verwachten per beroep, bedrijfstak, streek? Hoe kan men de beroepskeuze beïnvloeden, zodat het aanbod zich enigermate aanpast aan de vraag?

Naar het zich laat aanzien zal het verkrijgen van gegevens van deze aard van vitaal belang zijn voor een arbeidsmarktbeleid dat ten doel heeft vraag en aanbod bij de voortduur zoveel mogelijk met elkaar in evenwicht te brengen.

Dit zou waarschijnlijk alleen te bereiken zijn, indien er (half?)-jaarlijks een arbeidsonderzoek zou kunnen worden gehouden waarbij iedere Nederlander tussen 15 en 65 jaar (en in Nederland werkende buitenlander) verplicht zou zijn op te geven welke opleiding hij genoten heeft, welke opleiding hij thans volgt, welke beroep hij uitoefent, wat de inhoud van zijn functie is, of hij eventueel van beroep is veranderd, enz. enz. Tegelijkertijd zouden

²⁾ Het onderscheid tussen werkgelegenheids- en arbeidsmarkt-vraagstukken werd ontleend aan het *Interim-advies over de aanvullende werkgelegenheid* van de SER (uitgave 1967 no. 4).

de werkgevers geënquêteerd moeten worden over hun personeelsbezetting, kwalitatief en kwantitatief en hun toekomstverwachting daarover.

Door dergelijke regelmatig te houden enquêtes zou een groot aantal gegevens ter beschikking komen en zou het mogelijk worden verschuivingen in vraag en aanbod te onderkennen, ontwikkelingen enigermate te voorzien en tijdig maatregelen te treffen.

De noodzaak van het weten en zoveel mogelijk voorzien van wat er op de arbeidsmarkt gebeurt, zodat er ook inzicht verkregen wordt in wat er zou moeten gebeuren, wordt door weinigen betwist.

Het zijn ook geen geringe zaken die nu in de eerstkomende jaren behandeld moeten worden, als waar blijkt wat men tot nu toe eigenlijk nog maar *vermoedt*.

Het lijkt wel vast te staan dat wij in ons land nog maar aan het begin zijn van een proces van *automatisering* dat in de eerstkomende jaren in toenemende mate de werkgelegenheid naar soort, hoedanigheid en hoeveelheid zal beïnvloeden.

De *technologische ontwikkelingen* maken vele beroepen overbodig en scheppen nieuwe. Door deze twee factoren, die op hun beurt vaak weer *reorganisatie, fusie of sluiting* van bedrijven veroorzaken, zullen vele werkers, tijdens hun werkzame leven mogelijk zelfs enkele malen, van beroep, functie of werkgever moeten *veranderen*. Dit betekent dat men de *schoolopleiding* zodanig moet maken, dat zij een basis-kennis bezitten, die later *her-, om- of bijscholing* inderdaad mogelijk maakt. Een bijkomend probleem is daarbij dat men nú de kennis en vaardigheden nog niet kent voor de nieuwe functies, die misschien over 5 of 10 jaar zullen ontstaan. Het dikwijls moeten verwisselen van werkgever of beroep zal een landelijke afstemming van *loon, beloningsmethoden* en *sociale voorzieningen* nodig maken. Met name zullen nu spoedig maatregelen moeten worden getroffen ten aanzien van de *pensioenregelingen*, die per bedrijf, bedrijfstak of overheidsdienst verschillend, een bonte verscheidenheid ten toon spreiden. Mede door de inflatie waarborgen zij nu juist niet datgene wat een pensioen beoogt, namelijk dat het iemand straks in staat stelt in zijn eigen stand te blijven leven. Misschien moet er aan gedacht worden om bv. de A.O.W. te doen uitgroeien tot een algemeen *staatspensioen*, dat ieder een bepaald percentage van zijn laatste inkomen garandeert.

Als deze vermoedens ten aanzien van de noodzakelijke beweeglijkheid van allen die werken, ten aanzien van onderwijs en opleiding en scholing, ten aanzien van de beloning en de sociale voorzieningen juist zouden blijken, dan is ook het *personeelsbeleid* in het bedrijf of overheidsdienst een zaak die niet alleen daarbinnen van belang is, maar ook daarbuiten, voor het geheel van de arbeidsmarkt.

In deze beweeglijke arbeidsmarkt wordt dan ook de *mobilititeit* van de werkers van groot belang, niet alleen wat betreft hun beroep of functie, maar ook geografisch. Een factor, waarmee bij *ruimtelijke ordening* en *woningbouw* rekening moet worden gehouden.

Steeds zullen er, in meer of mindere getale, werklozen zijn. Werklozen die naar beroep, leeftijd, opleiding, ervaring en woonplaats sterk zullen verschillen. *Arbeidsbemiddeling* op basis van zo goed mogelijke kennis wat er op de arbeidsmarkt gebeurt en te verwachten is, is een eerste vereiste. Mogelijk moet overwogen worden ieder te *verplichten* zijn aanbod van

of vraag naar werk aan de arbeidsbureaus te melden (nu geschiedt dit alleen vrijwillig), opdat daar een zo volledig mogelijk inzicht, plaatselijk en landelijk in de bestaande vraag en aanbodsituatie is.

De werklozen zullen steeds werkloos zijn geworden „buiten hun schuld”. Zij zijn door automatisering, technologische ontwikkelingen, fusie of economische gebeurtenissen, tijdelijk buiten spel geraakt. Het lijkt dan ook niet billijk dat zij individueel daarvan de lasten zouden dragen. De gemeenschap heeft dan de taak door volledige *inkomensgarantie*, het bevorderen van *herplaatsing* in het arbeidsproces of pensioenering, deze onvrijwillige werkloosheid op te heffen. Dezelfde gemeenschap mag van de werklozen verwachten dat geen misbruik gemaakt wordt van de voorzieningen en dat met name aangeboden *passend* werk aanvaard wordt, bv. op straffe van inhouding van werkloosheidsuitkeringen (een maatregel waartegen dan echter wel beroep mogelijk zou moeten zijn).

Van dit alles naar *beroepenvoorlichting* en *beroepskeuzevoorlichting* die er op gericht moet zijn alle toekomstige werknemers te bereiken (thans is dat slechts een gering percentage) is een vanzelfsprekende maar zeer belangrijke stap.

In een democratische maatschappij zal dwang bij de onderwijs- en beroepskeuze niet passen. Een sterke beïnvloeding daarvan op grond van de arbeidsmarkt-gegevens lijkt echter niet ontkoombaar. Het geheel van deze vraagstukken overziende zal bij de oplossing ervan een *voortdurende planning* en *programmering* van het arbeidsmarktbeleid noodzakelijk zijn.

Bezien vanuit het oogpunt van een democratische maatschappij-inrichting en in het voetspoor daarvan van de vrijheid van de enkeling, van de ondernemingsgewijze produktie — kan men zich terecht afvragen of de hier geopperde mogelijkheden en oplossingen zich daarmee wel verdragen. Zou dit alles niet een stuk maatschappij-inrichting betekenen, die de individuele vrijheid inperkt en meer macht geeft aan de gemeenschap? Waarschijnlijk wel. Maar dit behoeft geen bezwaar te zijn. Integendeel, in een maatschappij van vrije en mondige mensen, die met zovelen zo dicht op elkaar wonen en leven, is het noodzakelijk ook de wisselvalligheden van de werkgelegenheid en de arbeidsmarkt zo veel mogelijk onder menselijke controle te brengen.

De tot nu toe bestaande vrijheid is in wezen een stuk *onzekerheid* in het leven van ieder enkeling. Een onzekerheid, die men zo enigszins mogelijk uit het leven van de enkeling moet wegnemen. Door gemeenschappelijke instellingen van die zorg bevrijd, zal hem meer vrijheid blijven aan zijn persoonlijke ontplooiing aandacht te schenken.

Zolang het inderdaad van ieders eigen wil afhankelijk was of hij werken wilde of niet, en het mogelijk bleek dat ieder overeenkomstig zijn wensen en bekwaamheden werk vond, kon men vraag en aanbod de arbeidsmarkt wel laten regelen. Nu het echter niet meer van het individu afhankelijk is, of hij al of niet kan werken, maar hij in wezen werkloos wordt buiten zijn wil, kan men de markt niet meer op zijn beloop laten. Trouwens in feite zijn er al geruime tijd maatregelen van toepassing die de arbeidsmarkt pogen te beïnvloeden en de ongewenste gevolgen voor het individu van op zich zelf wenselijke maatschappelijke ontwikkelingen trachten op te vangen. Men denke aan de saneringsfondsen van landbouwers en midden-

standers, aan de bestaande beroepenvoorlichting en beroepskeuzevoorlichting, aan het scheppen van aanvullende werkgelegenheid en zo veel meer. Dit alles gebeurde echter teveel op basis van vrijwilligheid, op grond van onvoldoende feitelijke kennis en inzicht in wat er gebeurde en gebeuren moest, en zonder de nodige onderlinge afstemming van de verschillende maatregelen.

Het arbeidsmarktbeleid vraagt dus om een organisatie, die in staat is kennis en inzicht in de feiten te verkrijgen, plannen en programma's op te stellen, coördinatie van het gehele arbeidsmarktbeleid en met het werkgelegenheidsbeleid te bewerkstelligen en uitvoerende bevoegdheden om de nodige maatregelen te treffen.

Hoe dit te bereiken? Het lijkt verstandig daarvoor zo veel mogelijk aansluiting te zoeken bij reeds bestaande instellingen, teneinde onnodige complicaties van onze toch al ingewikkelde maatschappelijke bestuursorganisatie te voorkomen. Ter overweging het volgende: Het verzamelen van gegevens over de arbeidsmarkt zoals hierboven omschreven zou het beste aan het *Centraal Bureau voor de Statistiek*, de planning aan het *Centraal Plan Bureau* kunnen worden opgedragen. Het opstellen van programma's en het treffen van maatregelen voor de arbeidsmarkt is een zo'n gewichtige zaak, dat alle belanghebbende partijen — gemeenschap, werkgevers en werknemers — daarbij betrokken dienen te worden. Hierbij de *Sociaal-Economische Raad*, waar deze partijen reeds bijeen zijn gebracht, een taak toe te denken ligt voor de hand. Zij adviseert de regering reeds, gevraagd of ongevraagd, over alle sociaal-economische vraagstukken, waaronder ook werkgelegenheids- en arbeidsmarktbeleid. Het laat zich aanzien dat alleen adviseeren van de regering in deze vraagstukken niet tot optimale resultaten zal leiden. Er zullen voortdurend plannen en programma's opgesteld en uitgewerkt moeten worden. Een advies kan de regering naast zich neerleggen. Bovendien regeert de regering in overleg met de Staten-Generaal. Daarin zijn echter niet de werkgevers en de werknemers als zodanig vertegenwoordigd, is kundigheid ter zake een toevalligheid, en spelen geheel andere overwegingen, dan die welke voor het bedrijfsleven van belang zijn, een rol. Wat de regering betreft, deze heeft in ons land een sterk wisselend karakter, zowel naar personen, opvattingen als naar beleid, wat het moeilijk maakt programma's op wat langere termijn op te stellen en uit te voeren. Dit laatste echter is, zeker wat het werkgelegenheids- en arbeidsmarktbeleid betreft, van groot belang. In de S.E.R. zijn de gemeenschap als geheel („kroon-leden”), werkgevers en werknemers, gelijkelijk vertegenwoordigd, niet op basis van het getal, maar op grond van het feit dat zij in dit geval de maatschappelijk belanghebbende groepen zijn.

Het ware daarom te overwegen om de S.E.R. niet alleen adviserende, maar ook *verdergaande bevoegdheden* te geven. Zo zou men zich kunnen voorstellen dat een plan ten aanzien van de werkgelegenheid die door de S.E.R. (unaniem?: met een gekwalificeerde meerderheid van werkgevers, werknemers en „kroon-leden”) is aanvaard voor alle betrokken instellingen en bedrijven (dus niet alleen de regering) als maatgevend moet worden aanvaard. De S.E.R. geeft dan geen advies maar bindende richtlijnen, waarbij de regering en de andere betrokkenen nog wel naar eigen keuze kunnen bepalen op welke wijze zij zich aan de richtlijnen willen houden.

Een stap verder is nog indien de S.E.R. de bevoegdheid zou krijgen *programma's* voor het arbeidsmarktbeleid op te stellen, die wat betreft hun doeleinden en wijze van uitvoering verbindend zijn voor alle daarin aangewezen overheidsinstellingen en bedrijven.

Door de S.E.R. bevoegdheden van deze aard te geven, zou bereikt kunnen worden dat een meer evenwichtig werkgelegenheids- en arbeidsmarktbeleid op langere termijn kan worden uitgestippeld en uitgevoerd. De — maatschappelijk gezien — onmiddellijk belanghebbende groeperingen hebben daarin de zwaarste stem. Mogelijk zal daarbij gezien moeten worden of de S.E.R.-leden dan een „gewogen” stem moet worden verleend waarin het sociale en economische belang van de groeperingen die zij vertegenwoordigen mede tot uiting wordt gebracht.

Dit alles zou zeer wel passen in een maatschappij-inrichting, die naast democratische beginselen ook deskundigheid en besluitvaardigheid recht wil doen wedervaren.

Zou de S.E.R. gemaakt kunnen worden tot een instelling waarin de beroepsbevolking via de haar vertegenwoordigende organisaties in grote mate zelf het werkgelegenheids- en arbeidsmarktbeleid bepaalt, dan is men voor deze onderwerpen waarschijnlijk een eindweegs tegemoet gekomen aan enige verlangens van onze tijd; inspraak en zeggenschap voor, en vrijwillige gezagsaanvaarding door betrokkenen.

DE ELECTORALE SCHAAR

II

DOOR

H. ALGRA

Van 1888 tot 1917 hadden de verkiezingen voor de Tweede Kamer plaats volgens het districtenstelsel, zoals dat reeds vanaf 1849 het geval was. Maar er waren twee grote verschillen. Alle districten waren sedert 1897 enkelvoudig en de grenzen der districten werden niet meer gewijzigd. De onverkwikkelijke strijd, waarbij de „kieswetgeographen” vooral achter de schermen een grote en weinig fraaie rol speelden was voorbij. Maar nu groeide geleidelijk een ander bezwaar.

In 1888 waren de districten ongeveer gelijk aan zielental. De meesten zaten in de buurt van 44.000 zielen, en er waren maar geringe afwijkingen naar boven en naar beneden. Slechts twee districten, Haarlem en Arnhem, kwamen op 47.000 en met minder dan 42.000 zielen waren er hoogstens drie districten.

Maar in 1913, hét jaar van de laatste werkelijke verkiezing volgens het districtenstelsel ¹⁾, waren de verhoudingen grondig veranderd. Het is moeilijk, in dat jaar van ieder district het zielental vast te stellen, omdat de grote steden in enkelvoudige districten waren verdeeld. Maar wel weten wij nauwkeurig het aantal kiezers in elk van de honderd districten. Welnu, ik neem als voorbeeld Amsterdam, verdeeld in negen kiesdistricten:

<i>Nummer van het district</i>	<i>Aantal kiezers</i>
I	5184
II	5041
III	16516
IV	4733
V	16156
VI	6048
VII	5237
VIII	5641
IX	22557

Deze cijfers spreken een duidelijke taal. Zij betekenen, dat in Amsterdam II de volstrekte meerderheid, als alle kiezers aan de stemming zouden deelnemen 2.521 bedroeg en in Amsterdam IX niet minder dan 11.278. En zulks, terwijl het totaal aantal kiezers per district in ongeveer de helft

¹⁾ In 1917 is er formeel nog een Kamerverkiezing geweest volgens het districtenstelsel, maar toen was de afspraak: laat zitten wat zit. Een verkiezingsstrijd is er toen nauwelijks geweest.

van de gevallen beneden de 10.000 bleef en in Noord-Brabant alle districten minder dan 8.000 kiezers telden. In Rotterdam III bedroeg het aantal kiezers 5.734 en in Rotterdam IV meer dan driemaal zoveel, nl. 17.817. Maar het ligt voor de hand, dat een poging om deze scheef gegroeide verhoudingen te redresseren, op grote moeilijkheden zou stuiten.

Intussen werd het aantal kiezers in een district sedert 1897 mede bepaald door de *kiezerskweek*. De Kieswet-Van Houten kende behalve belastingkiezers, die ambtshalve op de kiezerslijst werden geplaatst ook huurkiezers, loonkiezers, spaarbankkiezers en examenkiezers. De beide laatste groepen moesten zich in elk geval tot de gemeente-secretaris richten met het verzoek, op de kiezerslijst geplaatst te worden. Van vele huur- en loonkiezers gold hetzelfde.

Wanneer we nu te maken hadden met een wankel district, deden de kiesverenigingen hun uiterste best, om zoveel mogelijk mensen, op wier stem zij meenden te kunnen rekenen, voor te lichten en aan te sporen, opdat zij er werk van maakten om op de lijst te komen.

Maar die kiezerskweek was alleen mogelijk, als men elkaar goed kende en had alleen zin, als het ging om een omstreden district. De antirevolutionairen behoefden zich in Den Bosch of in Assen daarvoor niet in te spannen, maar in Doetinchem, Ridderkerk, Enkhuizen en Tietjerksteradeel des te meer. Uit gegevens van het CBS omtrent de verkiezingen in 1913 zijn in dat opzicht duidelijke conclusies te trekken. Van het totaal aantal kiezers in de provincie Noord-Brabant, waar alle districten vaste roomse burchten waren, vormden de vier groepen, die door „kweek” konden worden vermeerderd, samen 3.4%. Maar in Zuid-Holland was het 11.3% en in Friesland zelfs 13.8%. Noord-Holland was lager, nl. 8.2%, maar dat kwam, omdat er in Amsterdam praktisch niets aan werd gedaan. Het percentage voor Amsterdam I bv. was 2.7% en voor Amsterdam III nog minder, nl. 1.4%. Maar in het buitengewoon fel omstreden Tietjerksteradeel, in 1901 door Talma op Troelstra veroverd, was het percentage 20%.

De verkiezingsstrijd concentreerde zich dan ook in een minderheid van de districten. Dáár viel de beslissing. Gedurende vijf achtereenvolgende Kamerverkiezingen (1888, 1891, 1894, 1897 en 1901) bleven 33 districten constant „rechts” en 31 telkens weer „links”. *In de overige 36 districten hadden de verschuivingen plaats, die over nederlaag of overwinning beslisten.* In 1913 is er in vijf districten (Grave, Helmond, Veghel, Zevenbergen en Weert) helemaal niet gestemd, doordat er maar één kandidaat was, die van de Roomsche-Katholieke Staatspartij. En als er in Brabant of Limburg wél werd gestemd, dan was de overwinning van die partij zó zeker, dat een groot aantal kiezers niet eens de moeite nam ter stembus te komen.

Wanneer elders in het land een district zó vast was, dat niemand aan de uitslag twijfelde, dan was zulks aan de betrekkelijk geringe opkomst der kiezers onmiddellijk te merken. Zo was de opkomst in 1913 in 's-Hertogenbosch 63.3% en in Tilburg 65.8%. Ook in het overwegend liberale Assen namen maar 66.5% van de kiezers aan de stemming deel. Maar in Katwijk, bij de herstemming tussen Briët (a.r.) en Heeres (lib.) was de opkomst in hetzelfde jaar 94.3% en in Ridderkerk, bij de herstemming tussen Van den Borch van Verwolde (a.r.) en Drion (lib.) zelfs 96.6%. In beide

districten werd de liberaal gekozen. Doetinchem bleef behouden voor het antirevolutionaire lid de heer P. van Vliet, maar de strijd was bijzonder spannend en 95.6% van de kiezers kwam ter stembus.

Kort samengevat: het districtenstelsel betekende, dat slechts in ongeveer één derde van de districten een werkelijke verkiezingsstrijd werd gestreden en dat dáár de beslissing viel, of de linker- of rechterzijde de meerderheid in de Tweede Kamer zou halen. In tweederde van de districten deed men zonder spanning meer of minder traag zijn plicht en wachtte men de berichten af, hoe het er voor stond in die andere districten, waar het er wél op aankwam. Voor de kiezers van de Rooms-Katholieke Staatspartij lag de situatie bijzonder moeilijk. In Brabant en Limburg en in Druten, Nijmegen en Elst waren zij zeker van hun zaak en haalden vaak met gemak, als er gestemd werd, een overweldigende meerderheid. Maar in ongeveer zeventig districten kwamen zij niet met een eigen kandidaat, maar stemden op een kandidaat van de AR of de CHU. De antipapistische sentimenten maakten het electoraal onverantwoord, in overwegend protestantse districten een rooms-katholieke kandidaat te stellen. De radicale liberaal mr. A. F. Jongstra behoorde tot de R.K. Kerk en werd in 1849 door Heerenveen afgevaardigd naar de Tweede Kamer. Heerenveen werd bij de Kieswet van 1850 met Sneek verenigd en de liberalen, die in dat dubbele district de meerderheid hadden, konden hun kandidaat Jongstra na 1853 niet meer herkozen krijgen. Zij hebben het tweemaal geprobeerd, maar beide keren liep het op een nederlaag uit. Toen hebben de liberalen Jongstra maar niet meer kandidaat gesteld, het was hun enige kandidaat, die het niet halen kon, omdat hij rooms was. Toen in Delft de coalitie in haar beginperiode uitkwam met een roomse kandidaat, ging het ook mis. Toen werd in Delft verkondigd, dat in de stad, waar het gebeente van de Vader des Vaderlands rust het een ondragelijke zaak zou zijn, wanneer juist deze stad door een rooms-katholiek in de Tweede Kamer vertegenwoordigd werd. En zo'n propaganda sloeg in!

Het is duidelijk, dat de kiezers, die voorkeur hadden voor de R.K. Staatspartij in verreweg de meeste districten nimmer op een kandidaat van hun eigen partij konden stemmen, en tevens wisten, dat hun partij ver beneden het getal harer kiezers in de Tweede Kamer was vertegenwoordigd. Van Houten en Kuiper hebben beide uitgerekend, dat zij in de Tweede Kamer gedurende heel de periode van het districtenstelsel altijd tien à twaalf zetels minder had, dan haar toekwam.

Een andere moeilijkheid vormden de herstemmingen. Voor de linkerzijde was het mentaal blijkbaar niet zo moeilijk. De socialisten stemden bij de herstemming op de liberaal en de liberalen op de socialist, als het ging tegen een kandidaat van de coalitie, een clericale kandidaat, zoals zij dan zeiden.

Anders lag het voor de aanhangers van de coalitie, als een liberaal en een socialist in herstemming kwamen. Vooral de antirevolutionairen adviseerden dan tot onthouding. Want de liberaal en de socialist zijn beide onaanvaardbaar. Zij helpen beide het onrecht op schoolgebied te bestendigen. De liberalen hebben ons jarenlang onderdrukt. De socialisten zijn tegen het vorstenhuis en tegen de nationale defensie. Er waren uitzonderingen. De sympathieke kapitein Thomson, die in Leeuwarden in herstemming kwam met Troelstra, is door de steun van de antirevolutionairen in 1905

in de Tweede Kamer gebracht. En bekend is het Standaardadvies in 1888 voor Schoterland: „In geen geval Heldt!”, wat de verkiezing van de eerste socialist in de Tweede Kamer, Domela Nieuwenhuis, in niet geringe mate heeft bevorderd al heeft het Centraal Comité vóór de verkiezingen nog een advies doen uitgaan, om ook niet op de socialist te stemmen.

Maar als de coalitiegenoten thuis bleven en de strijd tussen de liberalen en socialisten met gekruiste armen gadesloegen, dan spreekt het vanzelf, dat bij zulk een herstemming een lid van de Tweede Kamer kon worden gekozen, terwijl slechts een minderheid van de kiezers op hem stemde. De drie liberale Kamerleden, die vanuit Drenthe in 1913 werden afgevaardigd, hadden resp. 34.8% (Assen), 44.9% (Emmen) en 41.7% (Mepel) van het aantal *kiezers* bij de herstemmingen aan hun zijde gekregen. Er waren bij dit districtenstelsel tienduizenden kiezers die het wisten: of ik nu wel of niet ter stembus ga, mijn stem heeft toch geen beslissende invloed.

Zoals ik reeds eerder aanhaalde, dr. Kuyper heeft er op gewezen, dat de antirevolutionairen tijdens het districtenstelsel in geen enkel district zonder coalitie met andere partijen hun kandidaat gekozen konden krijgen. Hij wordt vaak gezien als de grote man van de rechtse coalitie.

Maar hij was lange tijd zéér aarzelend, wanneer het ging om samenwerking met Rome bij de stembus, en in 1872 schreef hij in *De Standaard* vier artikelen over: *Ons kiesstelsel aan den eisch der zedelijkheid getoetst*. Opgenomen in de grote uitgave van „*Ons Program*”, blz. 432—439.

Daarin zegt hij onder meer:

„Onzedelijkheid was de coalitie tusschen Rome en Thorbecke. Onzedelijk werkte de coalitie tusschen de drie dusgenaamd „nationale fractiën”. Onzedelijk is thans nog de samenwerking tusschen Rome en de conservatieven. Onzedelijk zelfs de samenkoppeling van liberalen en radicalen, om de groeikracht van beider uiteenlopend systeem te onderdrukken.”

Later is Kuyper over zulke coalitiën wel milder gaan denken, maar hij onthond de bezwaren te zeer aan den lijve, dan dat hij er ooit echt enthousiast over kon worden.

In 1913 trokken de AR, de CHU en de RKS samen als coalitiegenoten op. Zij hadden een duidelijke doelstelling: voortzetting van het beleid van het kabinet-Heemskerck.

Maar de coalitie leed een harde nederlaag en hield maar 45 van haar 59 zetels over. En nu was het grote bezwaar van Kuyper, dat er betreffende zo'n minderheidspositie in de Tweede Kamer, helemaal geen aanspraken waren. Was er een rechts kabinet gekomen, dan vormden de drie fractiën samen een „working majority”. Maar samen in de minderheid, dat betekende, dat iedere fractie haar eigen gang ging, zonder zelfs de bondgenoten van de stembusstrijd tevoren te informeren. En het was dé grief van Kuyper, dat de RKS eigenlijk buiten de coalitiegenoten om regeringspartij werd en nauw samenwerkte met het extra-parlementaire kabinet-Cort van der Linden. Deze situatie verleidde Kuyper er zelfs toe in *De Standaard* zich nu tegen het stelsel van evenredige vertegenwoordiging te verklaren, omdat het Rome een beslissende machtspositie zou opleveren.

In de praktijk bracht zo'n stembuscoalitie altijd grote moeilijkheden mee.

Vooreerst wat betreft het *gemeenschappelijk* program. Dat kón niet anders zijn dan een compromis. En zo viel met name in antirevolutionaire kring herhaaldelijk de klacht, dat men zich zelf zo weinig in dat compromis-program terugvond. Hoe geprononceerder, hoe meer gefundeerd in de eigen beginselen de politieke wensen waren van een partij, hoe duidelijker en hoe radicaler zij wenste te zijn, hoe meer zij in zo'n gemeenschappelijk program haar eigen image miste. *Het compromis-program betekende altijd een opschuiven naar het midden.*

De tweede moeilijkheid was de verdeling der districten. Dat moest centraal gebeuren. In een commissie van overleg werd onderhandeld over de districten. En als met veel pijn en moeite een gemeenschappelijk voorstel was geboren, dan konden de drie partijen op haar centrale vergaderingen niet anders doen dan het accepteren. Dan kregen dus de antirevolutionaire centrale kiesverenigingen bericht: in Enkhuizen moet gij een antirevolutionaire kandidaat stellen, in Almelo de rooms-katholieke kandidaat steunen en in Apeldoorn de christelijk-historische kandidaat. Zo is het centraal besloten. De goede trouw vordert, dat gij u daaraan houdt.

De derde moeilijkheid was, of de kiezers zich aan de afspraken zouden houden. In Ommen en in Ede zou volgens de afspraak een antirevolutionair kandidaat namens de coalitie worden gesteld, maar in beide districten werd een christelijk-historisch Kamerlid gekozen. Hij was in beide gevallen kandidaat gesteld door plaatselijke figuren, tegen het advies van het bestuur van de CHU in. In Sneek kwamen dissidente christelijk-historische kiezers in 1913 met de heer C. E. van Koetsveld uit tegen de officiële coalitie-kandidaat dr. J. G. Scheurer, maar zonder succes.

De spreiding over de districten, zoals die bij akkoord was overeengekomen, had nog een ander kwalijk gevolg, dat bij het districtenstelsel niet te vermijden viel. De successen en de klappen werden over de coalitie-kandidaten zeer ongelijk verdeeld. Het coalitie-kabinet-Heemskerk telde vier antirevolutionaire ministers, waarbij vooral de ministers Talma en Colijn sterk op de voorgrond traden. Talma werd als minister in dat kabinet de grondlegger van de sociale wetgeving en Colijn zette de defensie op poten. De grote stormloop op het kabinet-Heemskerk richtte zich op de voorgestelde Tariefwet van de rooms-katholieke minister Kolkman, welk wetsvoorstel een vleugje protectie bedoelde. Alles, wat zwoer bij de vrijhandel, kwam in actie en er waren opeens zeer ruime middelen, om de verkiezingsactie tegen het kabinet-Heemskerk te financieren. De rechtse coalitie zakte *van negenenvijftig op vijfenveertig zetels*, maar voor de R.-K. Staatspartij was er nauwelijks zetelverlies. Maar de antirevolutionairen werden het kind van de rekening. *Zij verloren tien van de eenentwintig zetels.*

En dan leverden de verkiezingen van 1913 nog een merkwaardig verschijnsel op. In vele districten kwam de liberaal met een coalitie-kandidaat in herstemming en in al die districten, op één na, stond het vrijwel vast, dat die liberaal het bij de herstemming alleen zou kunnen halen, als de socialisten hem steunden.

Maar de socialisten gaven niet zómaar hun steun. Zij legden eerst aan elke kandidaat een verklaring voor omtrent zijn gevoelens betreffende voor de socialisten belangrijke punten: premievrij staatspensioen, algemeen kies-

recht, en de liberaal, die niet bereid was, zich tot genoegen van de socialistische partijleiding uit te spreken, werd alle steun ontzegd. Alle kandidaten van de vrijzinnige concentratie wisten de socialisten zodanig te contenteren, dat zij op de rode steun konden rekenen. Alleen jhr. Van Foreest, het zittend lid voor Alkmaar, weigerde elke verklaring af te leggen. Maar bij de eerste stemming had hij al enkele honderden stemmen meer gekregen dan de tegenkandidaat van de coalitie, en als alle socialisten thuis bleven, kwam hij er toch wel. De liberalen op hun beurt steunden de socialisten, waar die in herstemming kwamen met een coalitie-kandidaat en zo behaalden socialisten en liberalen *samen*, werkelijk samen de overwinning. Dr. Bos kreeg dan ook opdracht, een kabinet te vormen uit de gehele linkerzijde. Maar de socialisten weigerden, in zulk een kabinet zitting te nemen. De kiezers hadden gezorgd voor een liberaal-socialistische overwinning, maar een parlementair kabinet, dat op die stembusuitslag aansloot, kwam er niet. *De door velen begeerde politieke duidelijkheid vóór de verkiezingen behoeft blijkbaar geen consequenties te hebben voor de kabinetsformatie na de verkiezingen.*

Ik kom ook hier weer tot een samenvatting: het districtenstelsel leidde tot politieke afspraken omtrent program en zetelverdeling, die het karakter hadden van compromissen met soms bedenkelijke kanten; het schakelde de invloed van tienduizenden kiezers praktisch uit, en maakte de politieke strijd tot een strijd om éénderde van de districten, terwijl in de andere tweederde van een eigenlijke politieke strijd nauwelijks sprake was. Voor een groot aantal kiezers leidde dit tot politieke lethargie.

Wie het districtenstelsel terugverlangt, repristineert uit onkunde.

Het was geen wonder, dat wij als antirevolutionairen — vooral na 1913 toen wij het loodje moesten leggen, hard en onverdiend, terwijl de coalitiegenoten er bijna zonder kleerscheuren afkwamen en de sterkste bondgenoot ons daarna zonder groeten scheen voorbij te gaan — van ganser harte verlangden naar het stelsel van de evenredige vertegenwoordiging. In 1916 nam de ARP de evenredige vertegenwoordiging in haar beginsel-program op. Ten onrechte, vond dr. Colijn later.

Hij verfoeide het stelsel ²⁾.

²⁾ In *Saevis Tranquillus in undis* heeft Colijn zijn bezwaren tegen de evenredige vertegenwoordiging ontwikkeld en ze in verband trachten te brengen met antirevolutionaire opvattingen. Zijn betoog komt hierop neer, dat de evenredige vertegenwoordiging slechts rekening houdt met één criterium, het politieke beginsel. De lijst presenteert een aantal kandidaten, die het eens zijn wat de politieke beginselen betreft. „Men rekent nu *uitsluitend* met de geestesrichting. Alsof er tusschen een Fries en een Zeeuw, een Groninger en een Brabander, heel geen verschil te constateren valt, als zij maar aanhangers zijn van eenzelfde *politiek* „credo“. En alsof ook niet te rekenen ware met het gevaar, dat te eenzijdige oriëntering naar het geestesleven tekort kan doen aan de veelzijdigheid der *belangen*, die zich in het nationale leven openbaren.”

Deze opmerking van Colijn kan geen andere bedoeling hebben, dan dat bij het districtenstelsel niet alleen rekening werd gehouden met de geestesrichting, maar ook met de „historische kleur“ der kandidaten en met de uiteenlopende belangen.

Ten onrechte zou de evenredige vertegenwoordiging daarmee geen rekening houden en dus is zij „niet van antirevolutionair patroon“. Deze redenering snijdt in geen enkel opzicht hout. Vooreerst is het heel wel mogelijk, bij de opstelling van een lijst rekening te houden met lokale kleur en veelzijdigheid van belangen. De partijen doen dat zelfs in die mate, dat de vraag gesteld mag worden, of het niet wordt overtrokken. Het is bijna ondenkbaar, dat, om maar één voorbeeld te noemen, de ARP geen leidende figuur uit de CBTB en de CHU geen topfiguur uit de CBTB en bovendien een vooraanstaand man uit de bij het Koninklijk Landbouwcomité aangesloten

Maar dr. Kuyper schreef in zijn tweedelig handboek *Antirevolutionaire Staatkunde* (deel II, blz. 625/626):

Evenredige vertegenwoordiging

„Van 1870 af, toen schrijver dezès met Hodge's denkbeelden over de evenredige vertegenwoordiging kennis maakte, heeft hij er steeds op gewezen, hoe juist de invoering van dit evenredigheidsstelsel het meest afdoend middel kon worden, om zooveel wat in den politieken partijstrijd toch onbehoorlijk was en bleef, voor goed te doen eindigen. Een evenredigheidsstelsel, gelijk nu eerlang, gelijk men hopen mag, ook in Nederland ons deel zal kunnen worden, biedt toch het groote voordeel aan, dat het 't felle in den partijstrijd bij de stembus wegneemt en het, zoo het dan toch aan moet houden, overbrengt naar de Staten-Generaal. Ten eenenmale vergist zich toch, wie zich mocht hebben ingebeeld, dat het, ging het nieuwe stelsel door, nu voor goed met allen partijstrijd uit zou zijn. Dit kan natuurlijk niet, want de beginselen blijven hun antithese en de variatiën haar kleurverschil behouden, maar er ligt in het beweerde dan toch deze waarheid, dat van de stembus de vloek der oneerlijkheid, die er zoo lang op gebrand heeft, nu eindelijk dan toch zal kunnen worden afgewenteld, en dat de antithese op politiek gebied wel onoverwonnen blijft gelden, maar dan toch met dit verschil, dat de antithese de stembus nu zal loslaten om zich te concentreeren in de clubs, ten einde in onze Tweede Kamer vooral, maar ten deele toch ook in de Eerste Kamer, onveranderlijk aan het woord te blijven. Schrijver dezès acht zich dan ook gelukkig, er voor te mogen danken, dat hem van meet af het oog voor de zoo ernstige beteekenis van het evenredige stelsel is opengegaan, en dat dan nu toch eindelijk verkregen zal worden, wat ons door een te wraken partijworsteling veel te lang onthouden bleef.”

Wel komt het er ook op aan, hoe men dit evenredigheidsstelsel zal regelen, maar

„zooveel is dan toch verkregen, dat het immoreele, dat nu zoo lange jaren schier elken stembusstrijd ten onzent, niet in 't minst nog pas in 1913 verpest heeft, thans van de stembus staat geweerd en verwijderd te worden.”

Ik acht het oirbaar, hier een persoonlijke herinnering in te voegen.

organisaties op de lijst zou zetten. En het is even ondenkbaar, dat beide partijen zouden uitkomen met een lijst, waarop de Friezen en Zeeuwen ontbreken. Maar er is nog iets.

Tijdens het districtenstelsel hield men juist in vele gevallen nauwelijks of in het geheel geen rekening met de „lokale kleur” van de kandidaat.

Tijdens het districtenstelsel hebben voor Sneek vijf antirevolutionaire Kamerleden zitting gehad, nl. mr. W. G. Baron Brantsen van der Zijp, mr. Th. Heemskerk, mr. H. Okma, H. Colijn en dr. J. G. Scheurer. Alleen mr. H. Okma voldeed aan de eis van de regionale kleur. Tietjerksteradeel leverde twee antirevolutionaire kandidaten, ds. A. S. Talma en ds. C. van der Voort van Zijp, beide „vreemdelingen”. Voor Doetinchem was de antirevolutionaire vertegenwoordiger de heer P. van Vliet jr., een patrimoniumman uit Leeuwarden. Voor Enkhuizen zat N. Oosterbaan, geboren in Nieuw-Buinen en gedurende zijn Kamerlidmaatschap woonachtig te Doesburg. Voor Gouda hebben zitting gehad Kuyper, mr. O. J. E. Baron van Wassenaar van Catwijck, mr. U. Huber, J. P. Havelaar, A. W. F. Idenburg en mr. S. de Vries. Geen van allen een Gouwenaar...

Wanneer we de lijst van antirevolutionaire Kamerleden en hun spreading over de districten van 1850 tot 1918 nagaan, dan vraagt men, hoe ze het zó bizar konden verzinnen.

Toen de evenredige vertegenwoordiging werd ingevoerd in 1918, was ik, hoewel nog geen kiezer, reeds lid van de antirevolutionaire kiesvereniging in een Fries dorp. Bijna veertig jaar was deze kiesvereniging geleid door het hoofd ener christelijke school, onvermoeid en altijd vol goede moed. Maar zolang die kiesvereniging bestond, had men altijd deelgenomen aan Kamerverkiezingen in een district, waar men elke keer menselijkerwijs zeker was van een nederlaag. Voor de verkiezingen van de provinciale staten gold hetzelfde.

Om de drie jaar moesten er vijf statenleden in dat statendistrict worden gekozen, en het werden altijd weer vijf liberalen en later drie liberalen en twee socialisten of omgekeerd. Al die jaren had men meegedaan aan de gemeenteraadsverkiezingen, om het elke keer weer te verliezen. Als er ten slotte toch één antirevolutionair in de raad zat, was dat, doordat de liberalen, om de minderheden niet helemaal buiten te sluiten, voor één zetel geen kandidaat hadden gesteld.

Toen kwam de evenredige vertegenwoordiging en toen werd echt alles op alles gezet. We haalden de laatste man van huis, wij deden avond aan avond huisbezoek, we oefenden op modellen van stembiljetten met bejaarde en onhandige kiezers, opdat zij met dat grote stembiljet in handen geen vergissingen zouden maken, want we werden *bezield* door de gedachte: *al onze stemmen hier ter plaatse zijn nu voor het eerst geen non-valeurs meer, maar ze tellen helemaal mee, evenzeer als de stemmen in de oude rechtse burchten.* En er was nog iets, dat toen op een avond met diepe overtuiging werd gezegd: nu voor het eerst na dertig jaren komen we *in het gehele land uit onder onze eigen vlag* en met ons eigen program. Eindelijk kunnen we ook in de verkiezingsstrijd ons zelf zijn.

We kenden toen het moderne woord nog niet, maar anders zouden we gezegd hebben: we hebben nu het voorrecht en de grote verantwoordelijkheid, een eigen image te kunnen en te moeten tonen.

Toen Cort van der Linden in de Tweede Kamer de evenredige vertegenwoordiging verdedigde, wees hij ook op die grote winst, dat elke groep nu overal onder eigen naam en met een eigen program zich zou gaan presenteren.

Zo hebben wij de evenredige vertegenwoordiging aanvaard en beleefd als een *grote bevrijding*.

Tegenwoordig wordt gepleit voor een herinvoering van het districtenstelsel. Het is mij uiteraard niet ontgaan, dat velen daarbij denken aan een ander districtenstelsel, dan dat van 1850 en later. Zo pleit men ervoor, om de tegenwoordige Kamerkieskringen te maken tot districten. Dat betekent dus achttien districten en allereerst moet dan worden uitgemaakt hoe de honderdvijftig zetels over die achttien districten moeten worden verdeeld. Naar verhouding van het aantal kiezers of van de inwoners? Volgens het stelsel van de grootste resten of dat van de grootste gemiddelden? Dat maakt verschil en dat verschil beïnvloedt de totaaluitslag. En dan, als is vastgesteld, dat de kieskring Amsterdam twaalf zetels zal bezetten, Rotterdam tien, Assen vier en Middelburg vier, dan komt met véél nadruk opnieuw de vraag aan de orde: hoe zal de uitslag in elk van die kieskringen worden berekend?

Volgens het stelsel der grootste resten of dat der grootste gemiddelden? Zullen die lijsten worden uitgesloten, die bv. minder dan 75% van de

kiesdeler haalden? Dan zou de ARP in minstens vijf kieskringen geen schijn van kans hebben ³⁾).

Maar — zeggen sommigen — dat is juist goed, want dan *dwingt* het kiesstelsel tot het aangaan van coalitiën. Wanneer partijen door overleg in vrijheid willen komen tot samengaan bij de stembus, zoals nu bij gemeenteraadsverkiezingen al vaak gebeurt en gelukkig gebeurt, dan is dat heel iets anders dan wanneer partijen weer als onder het oude districtenstelsel uit lijfbehoud, gedwongen worden te coaliseren. Een verandering van kiesstelsel met die bedoeling kan moreel niet door de beugel.

De kleine partijen, zo betogen sommigen, worden daardoor buiten de volksvertegenwoordiging gehouden en dat is toch een groot voordeel. Ik ontken dat. Een kleine partij kan door haar getuigenis een grote zedelijke invloed hebben.

Er is iets, dat nog meer op dit punt tot waakzaamheid maant. Men heeft uitgerekend, dat een stelsel, waarbij de tegenwoordige Kamerkieskringen tot zelfstandige districten worden, de beide grote partijen ongeveer dezelfde kansen geeft als het nu geldende stelsel en dat de ARP en de CHU hun tegenwoordige positie ongeveer kunnen handhaven, als zij coaliseren. Bedenklijker verdediging is nauwelijks denkbaar. Want zij betekent een pleidooi voor de verstarring, met praktische blokkering van nieuw opkomende partijen. *Beati possidentes!*

Maar wat alles beslist: het politieke onbehagen is niet weg te nemen door een ander kiesstelsel. Het ligt niet aan dat stelsel, want het is een éerlijk stelsel dat de groten en de kleinen recht doet wedervaren. Het ligt aan de partijen *zelf*. Zij moeten tot zichzelf inkeren.

---

³⁾ Je kleiner die Wahlkreise, desto weniger entspricht auch unter dem System der Verhältniswahl die Mandatzuteilung den für die einzelnen Listen abgegebenen Stimmen. Ernst Fraenkel und Karl Dietrich Bracher *Staat und Politik*, blz. 317.

CHRISTELIJKE POLITIEK EN CHRISTELIJKE PARTIJVORMING

DOOR

A. F. LAFEBER

Met het artikel *Over christelijke politiek en christelijke partijvorming*¹⁾ is de discussie over uitgangspunt en richting van de Anti-Revolutionaire Partij m.i. op een goede plaats aan de orde gesteld. Verdere bijdragen tot deze discussie zullen m.i. moeten volgen teneinde te trachten meer helderheid en, zo mogelijk, eensgezindheid ten aanzien van dit kernprobleem van onze politieke houding te krijgen.

Ongetwijfeld zal het niet gemakkelijk zijn tot eensluidende conclusies te geraken. De snelle en ingrijpende wijzigingen in onze tijd maken het moeilijk telkens weer opnieuw de juiste christelijke houding te vinden. Deze moeilijkheden plaatsen ons al direct voor de vraag van de al of niet christelijke partijvorming. Het gaat er niet alleen om, zoals in het artikel van het mei-nummer aangegeven, of wij een politiek uitgangspunt en een politiek programma voor ons zien, waarvan wij menen, dat deze rechtstreeks voortvloeien uit onze christelijke beginselen. Het gaat er in de allereerste plaats m.i. om, of wij vanuit ons gemeenschappelijk christelijk geloof menen, dat dit geloof ons een gespreksbasis biedt, een binding aan elkaar, die, indien enigszins mogelijk, tot gezamenlijk handelen moet leiden. Daarbij zullen wij m.i. moeten accepteren, dat uit de beperktheid van ons menselijk inzicht voortvloeit, dat christenen vanuit hetzelfde geloof tot onderling verschillende inzichten komen ten aanzien van hun politieke houding.

In het artikel in het mei-nummer komt m.i. niet duidelijk tot uitdrukking hoe te handelen bij verschil van inzicht. Ieder christen wordt vrijgelaten zich te voegen bij een partij op niet-confessionele basis. De ondertekenaren van het artikel zelf voelen „nog” wel voor een christelijke partij, maar uit hun artikel blijkt wel, dat deze partij dan een signatuur moet hebben, die voortvloeit uit hun visie op uitgangspunt en richting van deze partij. En wat doen zij, indien deze visie door andere partijleden niet zou worden gedeeld? Worden zij dan spijt-stemmers en zoeken zij hun heil bij niet-confessionele partijen? Of berusten zij in het bestaan resp. ontstaan van verschillende christelijke partijen?

Het gaat er dus m.i. in de allereerste plaats om, dat het uitgangspunt wordt: christenen houden elkaar vast, luisteren naar elkaar en proberen telkens opnieuw vanuit hun gemeenschappelijk geloof hun houding te bepalen ten opzichte van de politieke en maatschappelijke problemen. Het

---

¹⁾ In *A.R. Staatskunde* van mei 1967, blz. 97 e.v.

resultaat zal dan dikwijls het karakter krijgen van een compromis en de christelijke partij zal dan wellicht de „image” krijgen van middenpartij, maar is dit zo verwerpelijk? Een radicale houding, waarbij het vasthouden van elkaar niet prevaleerde, heeft reeds dikwijls in kerk en politiek tot een scheiding van christenen geleid, die achteraf door vrijwel ieder christen alleen maar betreurd werd.

Ook al kan ik begrijpen, dat christenen zich aansluiten bij een niet-confessionele partij, goedkeuren kan ik dit vanuit mijn standpunt niet. Zolang in ons land nog christelijke partijen bestaan, waar geluisterd wordt naar alle stromingen onder haar leden, acht ik het noodzakelijk in die kring te blijven en zoveel mogelijk aan het gesprek binnen die kring deel te nemen. Aansluiting bij een andere partij zou pas een noodzaak worden, indien binnen de christelijke partij de invloed van bepaalde stromingen niet meer erkend zou worden. Als alternatief zou dan alleen in aanmerking komen een niet-confessionele partij, die het welzijn van allen beoogt. Daarvoor zou ik onder de huidige omstandigheden stellig bij de VVD en ook wel bij de P.v.d.A. terecht kunnen. In tegenstelling tot wat het artikel stelt meen ik nl. dat de VVD niet beoogt een groepsbelang te dienen, maar een bepaalde visie heeft op het maatschappelijk bestel, van waaruit zij meent ten bate van het gehele volk werkzaam te kunnen zijn, terwijl m.i. ook de P.v.d.A. niet alleen maar beoogt het groepsbelang van de loontrekkers te verdedigen. Ook al kan ik mij het nut van een organisatie, die een bepaald groepsbelang verdedigt, indenken, op politiek gebied lijken mij deze organisaties onjuist. De regering is er voor het gehele volk en ook partijen en volksvertegenwoordigers moeten m.i. dit uitgangspunt voor hun politieke activiteiten kiezen.

Het is me opgevallen, dat in het artikel in het mei-nummer elk beroep op het verleden ontbreekt. Is het verleden zo totaal anders, dat het ons niets meer te leren heeft voor het heden? Het motto: alles moet in deze zich snel wijzigende maatschappij op de helling en opnieuw getoetst worden, behoeft nog niet te betekenen, dat de geschiedenis ons daarbij geen steun kan bieden. Het verleden bestaat niet alleen uit stadswallen, die hinderlijk zijn geworden en daarom gesloopt worden of alleen nog maar een bezienswaardigheid zijn. De geschiedenis leert ons het menselijk handelen in het verleden en de gevolgen daarvan kennen. Zolang de menselijke geaardheid niet is gewijzigd zal dit verleden ons daarom veel kunnen leren voor het heden.

Is de menselijke geaardheid ongewijzigd? In het artikel van „de zes” wordt als punt nummer 1 voor de christelijke bijdrage van de politiek gesteld: het stellen van de komst van die maatschappij, waarin vrede en gerechtigheid voor allen is, als uiteindelijk doel van de politiek. Ik kan mij daarin wel vinden, maar mis in de volgende punten en in de verdere uitwerking een m.i. onmisbaar element, te weten dat op grond van wat de Bijbel ons leert en van wat de geschiedenis ons bevestigt, de menselijke geaardheid het niet mogelijk zal maken in deze bedeling die aarde, waarop vrede en gerechtigheid heersen, te verwezenlijken.

De mens is en blijft van nature geneigd tot alle kwaad. Het gebod om God en onze naaste lief te hebben en daarmee vrede en gerechtigheid te vervullen moet ons niet met rust laten, maar wij zullen ons moeten realiseren, dat de naleving van dit gebod ons slechts zeer ten dele zal

gelukken. Deze wetenschap beïnvloedt m.i. ook de uitwerking van ons christelijk program.

Het zoeken van onszelf blijft in ons leven een grote rol spelen, ook al weten wij ons geroepen tot dienst aan de naaste. In de levenspraktijk betekent dit soms het kiezen tussen twee mogelijkheden, soms ook liggen het dienen van eigenbelang en het belang van de naaste min of meer in elkaars verlengde. Tegenover God zal beslissend zijn vanuit welke gezindheid wij handelen. Tegenover de medemens zal het politiek gewenst zijn zoveel mogelijk omstandigheden te scheppen, waarbij eigenbelang en naastenbelang elkaar niet te veel ontlopen. Ik vermoed, dat dit in onze huidige samenleving beter mogelijk is dan in een samenleving, waarin te eenzijdig macht in handen van één organisatie (bv. de overheid) gelegd is.

Denken wij ons in een maatschappij, waarin de overheid alle macht in het economische vlak (en wellicht ook op andere terreinen) in handen heeft en de eigendom van alle produktiemiddelen naar zich toegetrokken heeft. Zullen wij dan de toestand van vrede en gerechtigheid het dichtst benaderen? Ik betwijfel het. Ook de overheid bestaat uit mensen en het dan almachtige overheidsapparaat zou wel eens zeer pijnlijke tekortkomingen kunnen vertonen. Is dit niet te verhelpen door controle van de onderdanen via volksvertegenwoordiging en andere daartoe ingestelde organen? De beschouwingen over de ombudsman in hetzelfde mei-nummer doen vermoeden, dat een dusdanig uitgegroeid overheidsapparaat moeilijk meer te controleren is.

Wij kunnen ons moeilijk meer indenken een maatschappij, waarin de overheid in het economische vlak het „laissez-faire, laissez-passer“-principe huldigt. De geschiedenis van het liberalisme (oude stijl) doet ons zien, tot welke ongewenste toestanden dit kan leiden. Een zeker evenwicht tussen werkgevers en werknemers is nog wel denkbaar (zie het artikel van mr. J. Hollander over Amerika in het februari/maart-nummer). Maar de narigheden komen als het evenwicht verstoord wordt. Ook is m.i. een groot nadeel, dat deze toestand gebaseerd is op het tegenover elkaar stellen van organisaties, die alleen groepsbelangen behartigen (vergelijkbaar met de o.i. terecht steeds door ons verworpen klassenstrijd).

Een toestand, waarin overheid, bedrijfsleiding, kapitaal-verschaffers, werknemers, consument enz. elkaar kunnen beïnvloeden en zodanig corrigeren, lijkt mij voor onze samenleving vooralsnog de beste kansen bieden om de toestand van vrede en gerechtigheid het minst gebrekkig te realiseren. Op deze wijze zal de maximale mogelijkheid aanwezig zijn van controle over en weer. Hoever de bevoegdheden van iedere groepering moeten reiken, is een onderwerp van voortdurende bezinning. Telkens zullen ook in deze opzet scheve toestanden gevonden worden. Maar telkens opnieuw zullen deze scheve toestanden opgemerkt worden en telkens opnieuw kan in open overleg (in volksvertegenwoordiging of in andere organen) overwogen worden, hoe aan ongewenste toestanden een einde te maken. De in het artikel in het mei-nummer aangegeven ideeën rondom gezag, revolutie, eigendom en ondergeschiktheid zullen in een maatschappij van deze opzet de meeste kansen krijgen om op christelijke wijze te worden gerealiseerd.

Vanuit het bovenstaande kom ik tot datgene wat ons op politiek terrein m.i. te doen staat:

Voorop moet staan dat de christelijke partij open moet staan voor alle christenen. Bij voorbaat moet worden geaccepteerd, dat dit betekent, dat diverse opvattingen zich in deze partij zullen manifesteren. Al deze opvattingen zullen invloed mogen uitoefenen op het op te stellen program. In dit program zullen ook minderheidsopvattingen zoveel mogelijk tot hun recht moeten komen. Een zodanige partij zal, krachtens haar opzet, zo groot kunnen zijn, dat zij in staat zal zijn een partij-apparaat op te bouwen, waarbij zij zich kan verzekeren van de hulp van vooraanstaande politici en wetenschapsbeoefenaren. De stimulans welke van de partij uit moet gaan op het politieke leven zal niet zozeer moeten liggen in een zogenaamd radicaal programma, dat slechts voor een deel van de Nederlandse christenen aanvaardbaar is, maar in de gedachte dat christenen, na vele jaren, zo niet eeuwen, langs en tegenover elkaar geleefd te hebben, elkaar hebben kunnen aanvaarden op politiek terrein en gezamenlijk christelijk verantwoorde oplossingen willen zoeken voor de vele politieke problemen van vandaag en morgen.

Dit betekent, dat de vorming van de ene christelijke partij m.i. voorop moet staan. Het zal niet meevallen dit te verwerkelijken. Op economisch terrein zijn fusies aan de orde van de dag. Gemakkelijk komen zij niet tot stand, maar economische motieven dwingen tot doorzetten. M.i. dwingen ook de politieke omstandigheden tot samensmelting van zoveel mogelijk christenen tot één christelijke partij.

EEN KRITISCHE REACTIE OP HET STUK VAN DE ZES

DOOR

DR. A. C. DE RUITER

Het meinummer van dit tijdschrift opende met een artikel, dat door opzet en stijl, door de overtuiging en de verzekerdheid ook die eruit sprak, sterk de belangstelling heeft getrokken. Het belang van het stuk, dat haast het karakter van een manifest vertoont, wordt mede bepaald door de ondertekening. Niet minder dan zes personen, onder wie vier professoren, hebben hun naam er onder gezet en daarmee de inhoud voor hun rekening genomen. De eerste ondertekenaar is het antirevolutionaire lid van de Eerste Kamer, prof. dr. W. Albeda, die behalve in de politiek zijn sporen in de vakbeweging heeft verdiend.

Bruins Slot heeft in *Trouw* van 3 juni j.l. vlot op deze „bijdrage tot de discussie over christelijke politiek en christelijke partijvorming” gereageerd. Hij voorzag, dat het stuk velen uit onze kring als muziek in de oren zou klinken, maar dat er ook mensen zouden zijn die over de ene uitdrukking na de andere, de ene gedachte na de andere, zouden struikelen. Het gaat hier om een verrassende bijdrage aan de re-activering van de christelijke politiek (aldus nog Bruins Slot); en het spijt mij dan ook te moeten bekennen, dat ik tot die tweede categorie lezers behoor. Ter wille van de gewenste duidelijkheid leek het mij goed, dat maar meteen aan het begin van mijn betoog te verklaren.

Natuurlijk neemt dat niet weg, dat ik het op een aantal punten met de schrijvers van harte eens ben. Ik onderschrijf bv. graag de opvatting, dat een politieke partij, wil ze werkelijk gewicht in de schaal leggen, naar macht moet streven (blz. 98/9). Na de oorlog leek het vaak onfatsoenlijk om zo iets te beweren, en daarom kan het allerminst kwaad als van onverdacht democratische en christelijke kant eens wordt uitgesproken, dat macht nodig kan zijn om iets goeds te bereiken.

Eens ben ik het ook met de stelling: het eigene van de christelijke politiek is, dat zij niet alleen in en vanuit het aardse vlak denkt en werkt, maar mede bepaald en gestuurd wordt door een daar bovenuit gaande kracht (blz. 101).

Daarmee is dan mijn voorraad instemming ook zo ongeveer uitgeput, want de manier waarop de zojuist aangehaalde grondstelling wordt uitgewerkt en toegespitst heeft bij mij her en der bezwaren doen rijzen en twijfels gewekt. Laat ik daarvan ter inleiding enkele voorbeelden mogen noemen.

Enkele kanttekeningen

Onjuist, in elk geval veel te ongenueanceerd, lijkt mij de bewering, dat de confessionele partijen, „in hoge mate” nog wel, politieke vertegenwoor-

digers zijn geworden van degenen „voor wie politiek slechts betekent behartiging van eigen- en groepsbelangen”. Ik vind dat een onbewezen beschuldiging. Het hele verhaal, dat op deze passage volgt (blz. 99/100) en waarin het goed recht van het opkomen voor de eigen belangen wordt verdedigd, kan m.i. niet slaan op de christelijke politieke partijen (op blz. 101 onvriendelijk en ook niet geheel terecht „kerkpartijen” genoemd); want die mogen immers niet anders dan het belang van het hele volk op het oog hebben!

Enigszins bezwaar heb ik ook tegen de manier waarop het begrip „revolutie” door de zes wordt gehanteerd. In het christelijk denken moet(!) — zo beweren zij — revolutie gedefinieerd worden als het openlijk verwerpen van opvattingen en toestanden, die de opbouw en ontwikkeling van een samenleving voor vrije, mondige mensen in de weg staan (blz. 103). Deze definitie is op z'n minst verwarrend en zij maakt de indruk alleen te zijn uitgevonden om te kunnen volhouden, dat de christen revolutionair en de christelijke politieke partij een revolutionair actie-centrum moet zijn (blz. 104). Maar wie een vertrouwd Nederlands woordenboek als Van Dale of Koenen raadpleegt, zal daarin vinden, dat revolutie is een geweldige omkeer in de staatkundige of maatschappelijke toestand. Dat is ook de betekenis die iedere gewone burger aan de term hecht, en het is nogal misleidend om er dan een andere, veel onschuldiger, inhoud aan toe te kennen.

Ernstiger vind ik wat gezegd wordt over een onderwerp, dat tegenwoordig bijzonder in trek is: het gezag. Met één streek wordt hier de hele klassiek-christelijke opvatting over het gezag weggeveegd. Een beroep op Romeinen 13 wordt bij voorbaat afgewezen: van een goddelijke oorsprong van het gezag is naar de overtuiging van de zes geen sprake, want „gezag is door machtsonderworpenen erkende en aanvaarde macht” (blz. 102/3).

De vraag komt natuurlijk meteen op, hoe men dan het ouderlijk gezag moet verdedigen; maar laten we ervan uitgaan dat de auteurs in hun stuk uitsluitend het gezag van de staat bedoelen. Voor heel wat christenen zal het dan toch moeilijk te verwerken blijven, dat op dit terrein het gezag van Paulus zo maar wordt geëcarteerd. Het is bekend, dat deze bijbelschrijver ook in christelijke kringen niet meer „in” is, (waarschijnlijk vanwege zijn weinig progressieve opvattingen), maar men dient toch te bedenken, dat Paulus niet zonder meer een mannetje uit de oude doos is; tenslotte is hij de grote apostel aan wie we, menselijk gesproken, in Europa het hele christendom te danken hebben. Als niet-theoloog voel ik me hier wel wat op glad ijs, maar ik moet toch zeggen, dat Romeinen 13 naar zijn kern wel heel weinig tijdgebonden aandoet — zoals bv. ook 1 Corinthhe 13, het indrukwekkende hoofdstuk over de liefde! Trouwens, in het Evangelie staat ook nog het woord van Jezus tegen Pilatus: Gij zoudt geen macht tegen Mij hebben indien het u niet van boven gegeven ware (Johannes 19, 11). Voorlopig houd ik het dan ook liever bij iemand als dr. Okke Jager, die over dit onderwerp eens schreef: „Geen christen kan zeggen: daar ben ik het niet geheel mee eens; — want dit is een woord van Paulus en van de Heilige Geest. En niemand kan zeggen: dat is toch maar lastig, dat Romeinen 13 heel onze rode vlag aan flarden scheurt; want dit is Evangelie, dit is genade: dat God mensen regeert door mensen”¹⁾.

1) *Overuren voor God*, Prisma-boek, 1964, blz. 51.

Een beetje vermoeid na de lezing van de vele geladen volzinnen en apodictische uitspraken, die het artikel rijk is, werd ik tegen het slot toch nog verrast door de mededeling dat de partij gebruik zal moeten maken van „de moderne wetenschappen, zowel uit de Alfa, Bêta als Gamma faculteiten . . .

Zonder de inbreng van psychologie, sociologie, fysica, chemie, geneeskunde en technische wetenschappen, om maar enkele disciplines te noemen (!), is het thans niet mogelijk de politieke vragen van de dag te bezien tegen het perspectief van de politieke vraagstukken van de tijd” (blz. 104). De lezer zou bij dit vooruitzicht onwillekeurig geneigd zijn tot de vrees, dat de politiek een wel zeer ingewikkelde en moeilijk toegankelijke aangelegenheid gaat worden. Maar gelukkig, de schrijvers van het stuk stellen ons op dit punt gerust. Zij wensden immers, dat het beleid van de partij onder de nieuwe bedeling juist *open* zal zijn en *doorzichtig* zal worden gemaakt: duidelijkheid en begrijpelijkheid van haar doen en laten mag niet te wenschen overlaten (blz. 104). Van harte hoop ik, dat de medewerking van de chemici, medici en technici (etc.) er krachtig toe zal bijdragen dit redelijk verlangen in vervulling te doen gaan. Maar de opstellers van het stuk moeten het hun lezers niet al te kwalijk nemen als zij daarin niet zoveel vertrouwen hebben!

Ik zou met deze losse kanttekeningen willen volstaan om thans te komen tot wat ik als de hoofdzaken van het „manifest” beschouw.

De nieuwe maatschappij

Prof. Albeda en zijn medestanders zijn van mening, dat de christelijke partijen van heden het er niet best hebben afgebracht. Voor het „gedachten-goed” van die partijen hebben zij weinig waardering, zo weinig, dat zij er aan twifelen of de christen wel zonder bezwaar bij die partijen terecht kan (blz. 99).

Wat is dan de christelijke politiek die wij in onze tijd nodig hebben? Wat is het grote doel dat de christelijke partij voor ogen moet staan? Het antwoord van de zes luidt: het doel van de christelijke politiek moet zijn het meewerken aan de komst van een maatschappij waarin vrede en gerechtigheid voor allen is. De enige geldige reden voor het in stand houden van een christelijke partij is de geheel eigen bijdrage die de christen aan het inrichten van de maatschappij heeft te leveren (blz. 100). De christen moet meedoen aan de bouw van de vreedzame en rechtvaardige maatschappij (blz. 102). En die bouw zal met heel wat afbraak gepaard gaan: de christen moet instellingen omverstoten en machtsverhoudingen verbreken, die niet passen bij de mondige mens van onze tijd of die hem het zwijgen willen opleggen (blz. 102).

Het is voor sommigen misschien niet meteen duidelijk op wat voor boosaardige instellingen de schrijvers hier hun pijlen richten — maar liever dan ons hierin te verdiepen wil ik me aan de hoofdzaak houden. Dat is dan overduidelijk *de nieuwe maatschappij*, aan wier verwezenlijking de nieuwe christelijke partij het hare zal bijdragen.

Gelukkig mogen we als christenen met geloofsvertrouwen uitzien naar de komst van een nieuwe „maatschappij”: naar de nieuwe hemel en de nieuwe

aarde, waarin geen dood en rouw zullen zijn en geen klacht of moeite en waarin God zelf bij de mensen zal wonen.

Het is natuurlijk te prijzen wanneer we als gelovigen daarop maar niet geduldig gaan zitten wachten en alvast ons best doen de wereld van nu zoveel mogelijk aan die glorieuze toekomst te doen beantwoorden. Toch moeten we, dunkt mij, ons ook wachten voor een overschatting van ons menselijk mogen en kunnen. Als maatschappijbouwers zullen we ons ervan bewust dienen te zijn, dat zelfs een politieke partij niet almachtig is en zelfs niet alles mag. Wat er op dit punt in het stuk van de zes gezegd wordt, geeft echter alle aanleiding zich af te vragen, of hier de taak en de mogelijkheden van een politieke groepering — met name in een klein land als het onze! — niet buiten alle proporties worden opgeblazen.

Wat is een politieke partij eigenlijk? Ik meen, dat we het ongeveer zo kunnen definiëren: een groep burgers, die over de hoofdzaken van het te voeren staatsbeleid dezelfde gedachten hebben en die zich rond die gedachten hebben verenigd met het doel deze zo goed mogelijk te realiseren. De partij werkt er aan mee, via de besturende instanties waarin haar mensen zitting hebben en via de vertegenwoordigende lichamen, het beleid van de overheid te sturen in de richting die zij het beste acht.

Die taak is belangrijk en veelomvattend, maar niet onbepaald. Er zijn nu eenmaal grenzen; immers ook de overheid en de staat zelf kunnen en mogen niet alles wat zij op zichzelf misschien nuttig en wenselijk zouden vinden. Daarbij denk ik dan niet zozeer aan het feit, dat de zeggenschap van een overheid niet verder reikt dan haar landsgrenzen, want dat is een waarheid als een koe. Zelfs niet aan de beperkingen die een minder goed gevulde staatskas noodgedwongen kan opleggen. Maar ik denk vooral aan de gerechtvaardigde eis, dat de overheid de zelfstandigheid en het eigen recht van allerlei groepen en verbanden in de samenleving ontziet en met de grondrechten van de afzonderlijke burgers ten volle rekening houdt. Daarom moeten we niet met zoveel gemak spreken van het „inrichten” en het „bouwen” van de maatschappij, dat dan dóór de staat zou moeten geschieden. „De maatschappij”, dat is immers de verzamelnaam voor de hele bonte en gevarieerde menselijke samenleving; maar die is niet volgens een bepaald plan opgebouwd of gesticht zodat ze naar believen van bovenaf door een andere zou kunnen worden vervangen. De overheid heeft er in die complexe en ondoorzichtige samenleving voor te zorgen, dat er recht en orde heerst en dat enkelingen en groepen vrijheid van beweging en van mening houden. Daarmee heeft de staat in een hoog ontwikkelde en gecompliceerde maatschappij als de onze de handen meer dan vol. Maar als ze zich vermeent die maatschappij als het ware op eigen houtje te gaan opbouwen en inrichten, dan heeft ze daarvoor een zo straffe hand en zoveel en zo uitgebreide bevoegdheden nodig, dat er van de vrije sfeer van de individuele burger en van de rechten van de diverse groepen niet veel meer over zal kunnen blijven.

Wat hier gezegd werd is bepaald geen nieuws. Het is van oudsher tot op heden uit den treure naar voren gebracht. Nog kort geleden heeft een gezaghebbend man als staatsraad Ruppert het nog weer eens geschreven: de staat heeft een taak met betrekking tot de gehele maatschappij, maar bij de vervulling van die taak behoort hij de eigen aard, de eigen verantwoor-

delijkheid en de eigen functie van de andere levenskringen te eerbiedigen ²⁾). Wellicht is het verwijt verdiend, dat de antirevolutionairen wel eens te weinig oog hebben gehad voor de positieve roeping van de staat en zich wat te veel met de grenzen van overheidstaak hebben bezig gehouden ³⁾); maar dat neemt niet weg, dat het verontrustend is wanneer leidinggevende personen in de christelijke kring van enige scrupule op dit gebied geen last en zelfs geen weet meer schijnen te hebben. En dat nog wel in een periode als de onze, waarin de menselijke drang naar vrijheid op allerlei manieren de kop waarschuwend opsteekt (men denke aan de hausse in demonstraties en aan de opkomst van anarchistisch getinte stromingen als het provotariaat).

Politiek en naastenliefde

De vraag komt natuurlijk op, hoe deze opvallende verandering in de politieke houding van heel wat christenen verklaard kan worden. Na de lezing en herlezing van het artikel van Albèda c.s. ben ik tot de conclusie gekomen, dat de oorzaak vooral gelegen moet zijn in de allesoverheersende betekenis, die wordt toegekend aan het christelijk gebod van de naastenliefde. Men leze met name blz. 98 en ook blz. 102, waar gesproken wordt van een „politiek der naastenliefde”. Dat de schrijvers zo sterk onder de indruk zijn van deze eis, die Christus voor de verhouding van mens tot mens heeft gesteld, verdient vanzelfsprekend de grootste waardering. Misschien wordt op die manier ook wel een rekening van de oudere generatie vereffend, en het kan zeker geen kwaad wanneer dit grote gebod ons opnieuw en met hartstocht wordt voorgehouden.

Maar mijn ernstige bezwaar tegen de opvatting, waarvan de zes auteurs zich tot tolk hebben gemaakt, is, dat ze van de naastenliefde een politiek propagandamiddel maken en dit bij uitstek christelijk gebod voor hun politieke karretje spannen. Want dat doen naar mijn overtuiging de ondertekenaars van het stuk als zij regelrecht uit het „heb uw naaste lief” afleiden dat de christen zich op politiek terrein moet bewegen en daar moet ijveren voor vrede, gerechtigheid, barmhartigheid enz. en op grond van de naastenliefde moet meewerken aan de inrichting van een maatschappij die aan de normen beantwoordt (blz. 98).

„Naastenliefde, dat veel misbruikte woord,” staat er ergens in de hervormde bestseller *Klare wijn* ⁴⁾). Daaraan moest ik bij het volgen van deze gedachtensprongen wel even denken, en het lijkt nuttig en verhelderend, na de aangehaalde passages op blz. 98 nog eens in het Evangelie het verhaal na te lezen dat Christus zelf als antwoord op de vraag: wie is mijn naaste, gebruikte, nl. de gelijkenis van de barmhartige Samaritaan. Hoe ver ligt de inhoud van die parabel af van de hele sfeer van politiek en maatschappijhervorming! Ik kan er beslist niet in geloven, dat men aan politiek moet doen op grond van zijn plicht, de medemens lief te hebben. We doen ons dagelijks werk ook niet uit naastenliefde, we zijn zelfs geen lid van een

²⁾ *De Welvaartsstaat* (1965), blz. 49.

³⁾ Vgl. mijn studie *De grenzen van de overheidstaak* (1961). Zeer ter lezing aanbevelen zij de artikelenreeks die prof. dr. T. P. van der Kooy in november en december 1964 in het *Gereformeerd Weekblad* over hetzelfde onderwerp publiceerde.

⁴⁾ Blz. 105.

kerk uit naastenliefde, evenmin als we op grond van die gezindheid een huwelijk sluiten of belasting betalen. En dat alles wordt gelukkig ook niet van ons verlangd.

In het staatsleven gaat het ook niet in de eerste plaats om liefde, maar om recht en gerechtigheid. Binnen dat kader zorgt de overheid voor een leefbare en veilige samenleving, waakt zij voor orde, steunt de zwakke en beschermt de verdrukten, kortom behartigt het algemeen belang. Wie op dit terrein opereert met het gebod van de naastenliefde verliest naar mijn overtuiging de juiste verhoudingen uit het oog. Werkelijke liefde is nooit algemeen, maar concreet, liefde — om nog eens *Klare wijn* te citeren ⁵⁾ — ook naastenliefde, richt zich tot een bepaalde persoon, tot de concrete naaste. En wie meent dat men het gebod van de naastenliefde vervult door zichzelf in de christelijke politiek te werpen, ontnemt aan dat gebod zijn wezenlijke kracht en betekenis.

De schrijvers van het hier besproken stuk menen het ongetwijfeld oprecht als ze zeggen, dat in de partij, waarvoor zij de fundamentele aandragen, ruimte is voor alle christenen van welke kerk ook (blz. 101). Maar ik voorzie dat dit nodigend gebaar door velen van de hand zal worden gewezen; en daarvoor kunnen zij dan, naar ik aangetoond meen te hebben, goede redenen aanvoeren.

Moet alles dan bij het oude blijven? Natuurlijk niet, en de bestaande partijen beseffen ook heel wel dat er wat veranderen moet. Daarom zijn de grootste christelijk geïnspireerde partijen ook bezig aan een gesprek waarin zij samen zoeken naar nieuwe wegen en doelstellingen die aan de behoeften van onze tijd beantwoorden. Het spectaculaire succes van die besprekingen zal misschien langer uitblijven dan we hopen, maar ik zie er meer heil in dan in de voorstellen van de „bijdrage” in *A.R. Staatskunde*, die de kans openen dat het aantal confessionele partijen nog eens met één vermeerderd wordt.

CHRISTELIJKE POLITIEK VAN A. TOT Z.?

DOOR

F. KUIJPER

In het meinumnummer 1967 van *A.R. Staatskunde* hebben zes heren, ieder met een wetenschappelijke graad, een bijdrage geleverd tot een discussie over christelijke politiek en christelijke partijvorming. Deze bijdrage laat in meerdere opzichten een nieuw geluid horen, zo nieuw, dat de vraag opkomt of de heren Albeda tot van Zuthem werkelijk nog wel van A. tot Z. een christelijke politiek voorstaan. In het uitgangspunt zeker wel: „Heb God lief en uw naaste als uzelf . . . Het ijveren voor vrede, het zoeken naar gerechtigheid, het bewijzen van barmhartigheid, het steunen van de zwakke, het beschermen van de verdrukten, dat zijn maatstaven voor het doen en

⁵⁾ Blz. 105.

laten van een christen in de politiek. Politiek bedrijven betekent dan: er aan meewerken de maatschappij zo te richten, dat deze zoveel mogelijk aan deze maatstaven beantwoordt".

De schrijvers, die wij in het vervolg zullen aanduiden als de schrijvers van A. tot Z., komen tot deze formulering nadat zij eerst hebben geconstateerd dat de hedendaagse christen in onderscheiding met zijn voorgelacht thans zeker meer op het hiernumaals gericht is dan op het hierna-maals. Het zijn in nog geen negen bladzijden natuurlijk korte aanduidingen, waarmede de schrijvers echter veel zeggen. In de kenschets van de richting van het christelijk leven op het hiernumaals ligt een duidelijke aansluiting bij dat, wat in de theologische sfeer tegenwoordig wel „horizontalisme" of ook een „anti metafysische tendens" (Kuitert) wordt genoemd. Wanneer wij voor een dergelijke horizontale beschouwingwijze of leefwijze ontvankelijk zijn, dan blijft toch de vraag of de zes schrijvers op het politieke terrein daarvan wel een juiste uitwerking en toepassing geven.

Er is in het horizontale vlak van het leven der mensen een subtiel onderscheidingsvermogen nodig om christendom en „humanisme" te blijven onderkennen. Het is daarom jammer dat de schrijvers een terminologie gebruiken, ja zelfs speciaal ontwikkelen, die volkomen tegengesteld is aan het woordgebruik dat zich in de christelijke sfeer tot dusver ontwikkeld had.

„Gezag is een kenmerk van relaties tussen mensen en groepen en heeft derhalve geen goddelijke oorsprong". In deze these zijn de schrijvers ontspoord. De heer Bruins Slot geeft in een reactie op het artikel in *Trouw* van 3 juni jl. blijk van een ontvankelijkheid voor dergelijke „compacte en soms zelfs aphoristische formuleringen", al constateert hij dat wie er niet op is ingesteld (lelijk woord!) het niet zal begrijpen en er fel tegen zal zijn. Nu, compacte formuleringen graag, maar dan, vooral dan: genuanceerd blijven! Wanneer gezag in het hiernumaals, in het horizontale vlak, uitsluitend wordt gezien als een relatie tussen mensen en groepen, kan daarmee akkoord worden gegaan. Wanneer daaruit de conclusie wordt getrokken dat het gezag „derhalve" geen goddelijke oorsprong heeft, is het christelijk geloof afgeschaft. Gelukkig is deze conclusie niet nodig. De stelling is immers zonder meer in het geheel niet logisch. Uit de eerste helft van de stelling vloeit de tweede helft, die daarmee door het woord „derhalve" is verbonden, in het geheel niet voort. Integendeel: het door de schrijvers vooropgestelde „heb uw naaste lief als uzelf" is gelijk aan „heb God lief boven alles". In alle intermenselijke verhoudingen, ook in het intermenselijk gezag, hebben wij met God te maken, juist omdat God daarvan de oorsprong is. Schaf in dit verband het woord „oorsprong" af, en het is onmogelijk geworden om God nog te ontmoeten. Dan is de horizontale beschouwingwijze tot puur humanisme geworden. Neen, altijd zullen wij in het horizontale vlak der samenleving in alle verhoudingen God ontmoeten. Meer zelfs dan in een verticale religieuze leefwijze, omdat daarin Gods openbaring slechts incidenteel kan worden beleefd, als een milde regen of als een bliksemingslag, maar horizontaal is God er altijd, omdat er altijd mensen zijn. Verticaal kunnen wij bidden tot God, maar dat lukt nu eenmaal niet „zonder ophouden", horizontaal is er een meer voortdurend „wandelen met God", n.l. in de omgang met de mensen.

Wie het gezag losgemaakt heeft van haar Goddelijke oorsprong, kan ook op een andere manier spreken over veranderingen in gezagsverhoudingen. „In het christelijk denken moet *revolutie* gedefinieerd worden als het openlijk verwerpen van opvattingen en toestanden, die de opbouw en ontwikkeling van een samenleving voor vrije, mondige mensen in de weg staan. Een belangrijke uiting van deze verwerping is de betrekkelijke waarde die moet worden gehecht aan het bestaande, dat historisch gezien steeds de neiging vertoont deze ontwikkeling in de weg te staan of te vertragen”. Aldus de schrijvers van A. tot Z. Ook hier weer, evenals in het „derhalve” in het vorig citaat, een niet-logische redenering, zelfs een logische tegenstrijdigheid. De heren noemen zich immers anti-revolutionairen, maar definiëren revolutie als een hoge christenplicht. Men kan hierop zeggen dat het slechts een definitie is en dat de zaak waar het om gaat: het verwerpen van opvattingen en toestanden die de opbouw en ontwikkeling van een samenleving in de weg staan, duidelijk is. Maar waarom dan het woord „revolutie” gebruikt? Is het de bedoeling om bij het nastreven van het goede doel, revolutionaire methoden aan te bevelen? Revolutie is steeds verstaan als een omwenteling in gezagsverhoudingen langs wegen die niet door historische continuïteit worden gegeven. Wie de Goddelijke oorsprong van het gezag verwerpt, kan hierover wat gemakkelijker denken, zal ook over een Goddelijk gegeven in de geschiedenis gemakkelijker denken. Vandaar ook de sceptische houding van de schrijvers van A. tot Z. tegenover het (historisch) bestaande dat historisch gezien steeds(!) de neiging vertoont de ontwikkeling in de weg te staan. Het is jammer dat de schrijvers hun definitie zomaar poneren en niet verklarend uit duidelijke overwegingen geboren laten worden. Ook het vervolg over de werking van het bestaande in de historische ontwikkelingen geeft geen verduidelijking. Hier zit een heel stuk filosofie achter, waarbij dadelijk gevraagd kan worden: wat behoudt de historische ontwikkeling voor *zin* wanneer zij toch alleen maar een aaneenrijging van bestaande toestanden oplevert die elk voor zich sceptisch gewaardeerd moeten worden, en wat is de zin van het streven naar een betere toekomst, die toch ook weer een twijfelachtig heden zal zijn? Maar, welke goede bedoelingen men ook bij een nadere verklaring van de definitie van de revolutie mag verwachten, de reactie daarop zal toch moeten zijn dat men zich niet van een dergelijk verwarrend woordgebruik moet bedienen. Zo zou men ook kunnen beweren dat de kerk atheïstisch moet zijn, met als definitie van atheïsme: de strijd tegen afgodendienst. Zeker een pikant woordgebruik, maar het gevaar dreigt dat wij elkaar op zeker ogenblik niet meer verstaan.

Ik meen de schrijvers van A. tot Z. te begrijpen, wanneer zij zouden bedoelen dat wat zij revolutie noemen, de openlijke verwerping van opvattingen en toestanden die de opbouw en ontwikkeling van een samenleving voor vrije, mondige mensen in de weg staan, ook, of vooral op een *irrationele* wijze kan of moet plaatsvinden. Zoals ook een revolutie altijd door irrationele drijfveren wordt beheerst. Daarmede wordt dan afstand genomen van een rationalistische geestesfeer die het Calvinisme en de daarmee verwante politiek lange tijd heeft gekenmerkt. Dit rationalisme is ook verantwoordelijk voor een geschiedbeschouwing waarin een zekere historische causaliteit wordt aangenomen zodat hetgeen langs de historische weg geworden is, als normatief wordt opgevat, een soort historisch „fundamen-

talisme" dus. Daartegen keren de schrijvers van A. tot Z. zich. Zij willen klaarblijkelijk in de historische ontwikkelingen aan irrationele motieven een belangrijke betekenis toekennen en dergelijke motieven ook propageren. Dit komt dan tot uitdrukking in het positieve gebruik van het woord revolutie. Zoals gezegd, dit is verwarrend en ook niet nodig. Er zijn andere woorden te vinden, zoals in het vervolg zal blijken.

Het derde opmerkelijke punt in het artikel van de schrijvers van A. tot Z. is de partijvorming in de politiek. „Waarom zou een christen geen lid kunnen zijn van een politieke partij die vooral voor het groepsbelang van de in loondienst werkenden wil opkomen, als de P.v.d.A, of voor de belangen van het geld of positie bezittende deel der bevolking als bv. de VVD. Daar is voor een christen niets op tegen." Deze stelling gaat in het artikel vooraf aan de andere, reeds genoemde, maar zij kan beter gezien worden als een toepassing van laatstbedoelde stellingen. Want deze stelling wordt gekenmerkt door de argwanende houding die de schrijvers tegenover het historisch gewordenen hebben en ook door de neiging om een in eigen kring „revolutionaire" gedachte naar voren te brengen.

Uit het artikel blijkt dat de schrijvers hun stelling durven brengen omdat wij in West-Europa zoal niet in een christelijke, dan toch zeker in een gekerstende maatschappij leven, waarin een aantal christelijke maatschappij-opvattingen gemeengoed zijn geworden. Daarom is het mogelijk dat een confessionele partij voor de realisering van de christelijke beginselen samenwerking zoekt met niet-confessionele partijen. Maar even goed kunnen christenen dan deze realisering zoeken in een partij, die zich dan wel niet uitdrukkelijk (!?) christelijk noemt, maar die opvattingen heeft en haar macht en invloed gebruikt op een wijze die ook voor een christen aanvaardbaar is.

Deze redenering geeft wel aanleiding tot enig fronsen. Als wij inderdaad sceptisch tegenover het historisch gewordenen moeten staan, zoals de schrijvers willen, waarom mag dan nu plotseling wel zo'n belangrijke betekenis worden toegekend aan het feit dat de Westerse wereld een gekerstende wereld is geworden? Waarom wel sceptisch tegenover historisch ontwikkelde confessionele partijen, maar niet tegenover een historisch ontwikkelde gekerstende samenleving? Is dit niet vooringenomenheid? Wie garandeert dat de Westerse maatschappij niet te eniger tijd, binnenkort of thans reeds, op revolutionaire wijze ontkerstent? Of moeten christenen dan maar weer haastig en even „revolutionair" in een isolement hun kracht gaan zoeken?

Het valt op dat de schrijvers van A. tot Z. nogal oppervlakkig over partijformatie spreken. Zij vinden partijformatie op basis van een maatschappelijk groepsbelang een vanzelfsprekende zaak. Daarbij wordt verwezen naar situaties buiten Nederland: „Tenslotte heeft het merendeel der christenen in de Westerse Europese democratieën geen afzonderlijke partij gesticht." Het identificeren van een politieke partij met een maatschappelijk groepsbelang (werknemers, bezittende klasse) is een uiterst gevaarlijk simplisme. Dit doet vermoeden dat de schrijvers niet behoorlijk hebben nagedacht over de zin en het wezen van de politieke partijformatie. Er zijn ongetwijfeld wel partijen geweest in- en buiten Nederland (misschien zijn er op dit ogenblik ook wel) die uitsluitend op een groepsbelang

waren of zijn gebaseerd. Maar het is opmerkelijk dat een dergelijke partij — in Nederland uitsluitend voorkomend als splinterpartij — nimmer stand houdt. Dit zegt reeds veel. Wanneer in andere landen christenen geen afzonderlijke partijen hebben gesticht, betekent dit niet dat daar de partijformatie in groepsbelangen is gefundeerd. Ook in het buitenland, evenals in Nederland, liggen achter de partijformatie diepe, geestelijke, althans levensbeschouwelijke, soms eeuwenoude achtergronden, die aan elke partij in de regel een kleurrijke bestaansgeschiedenis geven.

Met enig onderscheidingsvermogen kan onmiddellijk worden ingezien dat de maatschappelijke orde, waarin de groepsbelangen spelen, niet gesynchroniseerd kan worden met de op het staatsbestel gerichte politieke orde zonder dat één dezer orden of beide worden opgeheven. Want in het democratisch staatsbestel, waarin besluitvorming berust op het meerderheidsbeginsel in de evenredige vertegenwoordiging, zouden één of enkele maatschappelijke groeperingen die de meerderheid der volksvertegenwoordiging uitmaken, de wet kunnen stellen. Dit zou onmiddellijk een dictatuur van een maatschappelijke groep betekenen waarbij òf de staat oplost in de maatschappij, òf de maatschappij in de staat.

De wezenlijke taak der overheid is, de verschillende maatschappelijke en economische belangen, zowel van grotere als van kleinere groeperingen, in de zin der gerechtigheid te integreren. De democratie moet daarom langs het stelsel van de politieke partijen een volksvertegenwoordiging opleveren, welke het inzicht in deze integratie behoudt. *Dit betekent dat de groepsbelangen reeds binnen elke politieke partij geïntegreerd moeten zijn, en wel in de zin der gerechtigheid.* In het afwegen van de belangen in de zin der gerechtigheid mag een belanghebbende maatschappelijke groep geen „partij” zijn. Het inzicht van wat in een concreet geval een eis van gerechtigheid is, wordt sterk bepaald door de levensbeschouwing van de politicus, zijn visie op de zin van het leven. Vandaar dat een politieke partij, die in staat is binnen haar eigen verband de verschillende belangen te integreren, veelal een duidelijk geestesmerk zal hebben. Bij de confessionele partijen in Nederland is dit een uitgesproken christelijk geestesmerk, waardoor zij in het verleden tot de bedoelde integratie in staat zijn geweest. Noodzakelijk is dit christelijk karakter daartoe echter niet. Vandaar dat ook reële partijvorming op niet-confessionele grondslag mogelijk is.

Wanneer de schrijvers vragen: waarom zou een christen geen lid kunnen zijn van een politieke partij, die vooral voor het groepsbelang van de in loondienst werkenden wil opkomen, of voor de belangen van het bezittende deel der bevolking?, is dit in het licht van het vorenstaande wel een uiterst simplistische redeneertrant, welke men mag aantreffen in een „Men schrijft ons”-rubriek in *Trouw*, maar niet in een bijdrage tot een discussie op het niveau van *A.R. Staatskunde*.

Uit het vorenstaande vloeit voort dat, algemeen gesteld, voor de christen een confessionele partij niet de enige mogelijkheid is. Maar wel moet de partij voldoen aan het criterium dat zij gericht is op een idee van de gerechtigheid, waarin alle individuele en groepsbelangen werkelijk geïntegreerd kunnen worden. De A.R. Partij is in het verleden op confessionele basis, voor de toen aanwezige structuur van de maatschappij, daartoe in staat geweest. Het merkwaardige van deze partij was, dat zij een politieke eensgezindheid demonstreerde tussen de kleine luyden — werknemers en

kleine zelfstandigen — en toch ook wel altijd enige wat grotere „luynen”, en het is kennelijk de confessie geweest, die het bindweefsel voor deze eensgezindheid vormde. Wanneer in discussie wordt gebracht of dit voor de veranderde en nog steeds in beweging zijnde maatschappijstructuur nog de aangewezen weg is, zal in een alternatief slechts een partij mogen worden gesteld die, zij het op niet-confessionele basis, toch beheerst wordt door een gevoel voor gerechtigheid, die met de christelijke idee der gerechtigheid in overeenstemming is. Partijen die louter groepsbelangen vertegenwoordigen, zijn daarbij per definitie uitgesloten ¹⁾.

Het zal opgevallen zijn dat in het voorgaande bij elk der drie besproken punten: het gezag, de revolutie en de partijvorming, met afwijzing van de door de schrijvers van A. tot Z. geformuleerde stellingen, daarin toch telkens een voor de tegenwoordige tijd positief element kon worden aangewezen: het gezag exclusief als relatie tussen mensen en groepen, de irrationele drijfveren in het verbeteren van maatschappelijke opvattingen en toestanden en de principiële mogelijkheid van niet-confessionele partijvorming voor de christen.

Wanneer wij hier nog wat dieper op ingaan, zal blijken dat deze, op het eerste gezicht nogal uiteenlopende punten, in wezen in één universele beschouwing kunnen worden gevat en dit doet dan tevens vermoeden dat ook andere actuele onderwerpen in diezelfde beschouwing kunnen worden geëördineerd.

Misschien hebben de schrijvers van A. tot Z. daaraan geen enkele behoefte, maar het komt mij voor dat bij iedere nieuwe oriëntering binnen een bepaalde kring — een kerk, een politieke partij, een vakorganisatie — waaruit veranderingen van inzichten en formuleringen voortkomen, altijd een verbinding moet kunnen worden gevonden met de denkwijzen in die kring, die verlaten worden. Anders zou deze kring haar identiteit verloren hebben. In het beginsel van de soevereiniteit in eigen kring (s.i.e.k.) vinden we, omdat dit een universele strekking pretendeert te hebben, een geschikt oriënteringspunt voor het volgen van de verandering van inzichten.

In de oorspronkelijke conceptie van dit beginsel van dr. A. Kuiper vinden we precies die voorstelling van het gezag, die door de schrijvers van A. tot Z. wordt afgewezen. Bij de onderscheiding van soevereine kringen, — gezin, bedrijf, school, kerk, staat — brengt dr. Kuiper de voorstelling dat naar al deze delen van de schepping uit God Almachtig soevereiniteit uitvloeit. Een duidelijk verticale gezagsvoorstelling dus, waarin de gezagskringen geheel naast elkaar staan.

Bij de toch wel bestaande behoefte om in het horizontale vlak enige onderlinge gezagsrelaties vast te stellen, bleef Kuiper steken in onbevredigende pogingen, die in feite neerkwamen op een voortgezet verticaal denken: min of meer hiërarchische voorstellingen, zoals die van het geheel

¹⁾ Hiermee wil niet gezegd zijn dat de door de schrijvers genoemde PvdA en VVD louter belangenpartijen zijn. Zij hebben stellig elk ook een geestesmerk. Het feit dat de schrijvers haar als belangenpartijen voorstellen, wijst er echter op dat in dat geestesmerk bepaalde materiële belangen een bijzondere betekenis hebben.

en de delen, het subsidiariteitsbeginsel, enz. De crux in deze pogingen lag in de identificatie van s.i.e.k. met soevereiniteit van instituten en samenlevingsverbanden: gezin, bedrijf, kerk, staat enz. Mensen maken gelijktijdig deel uit van verschillende verbanden en welk gezag moet dan in bepaalde situaties gelden?

De wijsbegeerte der wetsidee (w.d.w.) bracht een conceptie, waarin dit probleem een oplossing vond en deze calvinistische wijsbegeerte introduceerde daarmede tevens de horizontale beschouwingswijze.

De s.i.e.k. kon uitgedrukt worden uit de samenlevingsverbanden en daarbij bleek dat niet deze verbanden de s.i.e.k. omlijnen, maar dat een aantal „wetskringen”, „modale aspecten der werkelijkheid”, de niet tot elkaar te herleiden, dus ten opzichte van elkaar soevereine gezagseenheden zijn. Aangezien dingen en samenlevingsverbanden elk voor zich alle modale aspecten vertonen, zijn deze ook verbonden en verweven in het gemeenschappelijk bezit van dezelfde aspecten en zo is het ook mogelijk dat mensen tot verschillende verbanden tegelijk behoren. Het feit dat alle dingen en verbanden alle aspecten tonen, leidt niet tot een identiteit van alle samenlevingsverbanden, want de wijze waarop de aspecten aan een ding of verband voorkomen, is verschillend. Juist door dit verschillend voorkomen laten de modale aspecten zich in hun onderscheiden karakter kennen. Er is geen kennis van de aspecten buiten de dingen en verbanden om.

De uitwerking van het beginsel van de s.i.e.k. ligt dan in een onderzoek naar de eigen aard der verschillende modale aspecten, hun onderlinge samenhang en dit alles ontleend aan de wijze waarop zij zich aan de dingen en verbanden vertonen en daaraan een verschillend karakter geven. Met dit onderzoek en deze uitwerking *is de w.d.w. uitsluitend bezig in het horizontale vlak, dus in de gezagsverhoudingen tussen mensen en groepen.* Behoudens enkele punten die nog ter sprake komen kan hier niet verder op deze uitwerking worden ingegaan.

De beschouwingen van de w.d.w. hebben enige decennia invloed uitgeoefend op de politieke inzichten in a.r. kringen en zij waren daartoe inderdaad geschikt. Vooral na de tweede wereldoorlog kwam de betekenis naar voren in de toen actuele discussies over de aard en de grenzen van de overheidstaak (bv. met betrekking tot de publiekrechtelijke bedrijfsorganisatie, conjunctuurpolitiek, cultuurpolitiek, enz.) die tot omstreeks 1956 hebben voortgeduurd. Daarna is de behoefte om tot markante formuleringen van specifieke beginselen te komen verflauwd en het beginsel der s.i.e.k. wordt nog nauwelijks als formule gehanteerd.

Na een periode van beginselvaagheid — waarmede niet beginselloosheid wordt bedoeld — komt nu een oproep tot radicale Evangelische politiek, waarvan ook het artikel van de schrijvers van A. tot Z. een specimen is. Wij worden hiermede gesteld voor de vraag of er nog verband is tussen de vroegere, principieel „geformuleerde” a.r. politiek en het streven naar de genoemde radicale Evangelische politiek. Blijft de A.R. Partij daarin zichzelf gelijk, zij het onder historische verandering? Moet ook een radicale Evangelische politiek zich nog op de een of andere wijze oriënteren aan het beginsel van de s.i.e.k.?

In de tijd waarin, zoals opgemerkt, de behoefte aan markante formulering van principes begon te verflauwen, en ook het beginsel van de s.i.e.k. ter ziele scheen te gaan, schreef wijlen prof. dr. R. van Dijk voor het

dagblad *Trouw* van zaterdag 20 juni 1959 een belangwekkend artikel onder het hoofd: *Soevereiniteit in eigen kring in onze moderne samenleving*. Daarin werd geconstateerd dat bij volgelingen van dr. Kuyper in de interpretatie en hantering van het beginsel der s.i.e.k., bedoeld of onbedoeld, de tendens schuilt de verschillende levenskringen als kerk, staat, gezin, bedrijf, school, enz. óók in de praktijk van de concrete samenleving, hermetisch tegen elkaar af te sluiten, zonder enige verbondenheid naast elkaar te laten staan en derhalve voor een wezenlijke samenleving nauwelijks nog mogelijk te laten. Prof. van Dijk stelt daartegenover twee dingen vast, in het kort hierop neerkomend:

1e. dat het principe van de s.i.e.k. voor zijn realisering en ook zijn ontdekking en formulering, afhankelijk is van de samenlevingsconstellatie en dus in zoverre tijdsgebonden (in een primitieve maatschappij nog ongedifferentieerde samenleving, dus geen realisering van het beginsel, zelfs in de middeleeuwen nog niet, eigenlijk pas in de 19e eeuw is het differentiatieproces zover voortgeschreden dat het in principe duidelijk grijpbaar wordt);

2e. dat om van s.i.e.k. van het gezin, het bedrijf, de kerk, de staat, de school, te kunnen spreken, er eerst gezinnen, bedrijven, kerken, staten, scholen moeten zijn en door mensen, geplaatst in de samenleving, gevormd en tot aanzijn gebracht moeten worden. Dit betekent dat de samenlevingskringen voor hun ontstaan en bestaan afhankelijk zijn van de samenleving als totaliteit.

Zo ziet prof. Dooyeweerd dit ook, wanneer hij er voortdurend de nadruk op legt dat de kringen, de sociale structuren — in hun discrete variabele bestaansvorm — op intensieve wijze met elkaar vervlochten zijn, ja, dat die concrete variabele vormen zelf de knooppunten van die vervlechtingen zijn. Prof. van Dijk constateert dat onze huidige samenleving een heel andere is dan die van de 19e eeuw, toen het met het proces van differentiatie en integratie zo stond dat men bij oppervlakkige beschouwing enigszins de idee kon hebben, dat de kringen der samenleving in hoge mate zonder meer zelfstandig, soeverein zijn, min of meer onafhankelijk van de overige kringen op- en bij zichzelf bestaan (individualisme, groepsindividualisme). Daartegenover is in de tegenwoordige samenleving alles door de ontzagelijke differentiatie en socialisatie onderling sterk verweven en vervlochten geraakt. Maatschappij en staat, gezin en samenleving, overheid en kerk en school en bedrijf, school en staat, ze kunnen eenvoudig zonder en buiten elkaar niet bestaan en niet functioneren. Nadat op deze wijze de historische betrekkelijkheid van het principe van de s.i.e.k. is geconstateerd, merkt prof. Van Dijk op „dat het niet onmogelijk is dat bij de huidige samenlevingsconstellatie of bij die van een nabije of verre toekomst, het principe weer op heel andere wijze tot realisering en toepassing komt (moet komen) dan zulks in de 19e eeuw het geval was.” Dit artikel van prof. Van Dijk is vooral opmerkelijk omdat het de gedachte naar voren brengt van een historische betrekkelijkheid van de formulering van het beginsel van de s.i.e.k. Dit is iets, wat niet bij dr. Kuyper is te vinden en ook niet bij de w.d.w. Het biedt de mogelijkheid om de formulering van dr. Kuyper en de beschouwing van de w.d.w., als toegeordend aan de samenlevingssituaties waarin zij opkwamen, elk in eigen waarde te laten staan, maar dan ook voor de tegenwoordige of een toekomstige tijd weer

tot andere beschouwingen te komen, die niettemin nog steeds hetzelfde beginsel van de s.i.e.k. in het vizier hebben.

Bij een onderzoek naar de samenhang van het geloof met het in de loop der tijden veranderende wereldbeeld, kwam schrijver dezès tot het inzicht dat de beschouwingen van de w.d.w. een correctie behoeven, zelfs reeds ten aanzien van de meest fundamentele stellingen dezer wijsbegeerte. De eerste kritiek werd door mij — nog terloops — gepubliceerd in het boekwerk *Geloof en Wereldbeeld*²⁾, terwijl een direct tot de kring der calvinistische wijsbegeerte gericht, nader gefundeerd artikel werd gepubliceerd in *Philosophia Reformata*, 1962, blz. 6 e.v. onder de titel: *Een nadere bezinning over de transcendentale kritiek in de wijsbegeerte der wetsidee*. Met verwijzing naar deze publicaties, kan ik mij hier beperken tot enige korte opmerkingen.

De w.d.w. heeft de modale aspecten der werkelijkheid geordend in een reeks, beginnend met het kwantitatieve aspect en eindigend met het geloofsaspect, welke reeks hier verder bekend wordt verondersteld. Deze reeks wordt de *kosmische* tijdsorde genoemd. Is dit inderdaad een kosmische orde, dan zou de in deze reeks neergelegde vaste volgorde der aspecten, onveranderlijk, in alle verschijnselen teruggevonden moeten kunnen worden. Wanneer blijkt dat in het verloop der geschiedenis de modale aspecten op onderscheiden wijze — dat is achtereenvolgens — aan de orde plegen te komen, zou dit aan de orde komen tevens diezelfde kosmische volgorde moeten laten zien. Het onderzoek van de geschiedenis in de ontwikkeling van het wereldbeeld bleek dit echter niet te bevestigen. Merkwaardig was het dat de geschiedenis in bepaalde tijden wel deze volgorde vertoont, maar tevens in andere tijden de *omgekeerde* volgorde. Dit verschijnsel bracht mij tot het inzicht dat de door de w.d.w. vastgestelde „kosmische” volgorde niet kosmisch is, dat iedere ervaring, beschouwing of kennis van de verscheidenheid van de modale aspecten steeds bepaald is door die aspecten zelf, dat de specifiek eenzijdige volgorde die door de w.d.w. als kosmisch wordt geduid, het typisch *logisch* aspect van de verscheidenheid der aspecten voorstelt, dat daarnaast elk ander aspect een eigen beeld van het geheel der aspecten oplevert en dat dit in het historisch aspect (dus in de geschiedenis) het beeld is van een opeenvolging der aspecten in dezelfde volgorde die het logisch aspect als exclusief laat zien en daarnaast een opeenvolging in de omgekeerde (dus omgekeerd-logische) volgorde.

Reeds in het boek *Geloof en Wereldbeeld* werd door mij de „logische” volgorde in de geschiedenis de constructieve historische orde genoemd, terwijl ik voor de omgekeerd-logische volgorde in de geschiedenis de uitdrukking „reflexieve” historische orde vond. In overeenstemming daarmee kunnen in de geschiedenis naast overwegend constructieve periodes, overwegend reflexieve periodes worden onderscheiden, die elkaar min of meer duidelijk afwisselen. Aangezien de s.i.e.k. door de w.d.w. gebonden is aan haar beschouwing over de door haar zo genoemde „kosmische” volgorde der modale aspecten, ligt het voor de hand dat deze uitwerking van het beginsel van de s.i.e.k. geheel bepaald is door het in werkelijkheid statisch-

2) Uitgave Wever, Franeker, 1956.

logische aspect, waardoor deze visie gekwalificeerd is. De ontdekking van een daarnaast voorkomend dynamisch-historisch aspect van de verscheidenheid der modale aspecten, leidt tot het inzicht dat ook de s.i.e.k. — die immers in de modale aspecten is verankerd — aan een dynamisch historische ontwikkeling, dat is verandering, onderhevig is. Dit is dus ook wat prof. Van Dijk in genoemd artikel naar voren bracht, en wat beslist niet in de beschouwingen van de w.d.w. ligt besloten ³⁾.

Wanneer nu vastgesteld kan worden dat wij vandaag de dag in een zeer sterk reflexief-historisch tijdsgewricht leven — in tegenstelling tot het verleden van de bestaansperiode van de A.R. Partij welke door overwegend constructieve ontwikkelingen werd gekenmerkt, dan ligt hierin een uitdaging om aan het beginsel van de s.i.e.k. een gestalte te geven, die met dit geestesmerk van onze tijd in overeenstemming is, zoals ook prof. Van Dijk min of meer visionair voor ogen heeft gestaan. Mijn genoemd artikel in *Philosophia Reformata* geeft reeds enige aanknopingspunten voor een dergelijke uitwerking. Er is hier geen gelegenheid om het verschil tussen constructie en reflectie uitvoerig te ontwikkelen. Enkele illustratieve tegenstellingen kunnen een indruk geven.

Er is constructie, wanneer een volkomen natuurlijke bevolkingsaanwas de drijfveer vormt tot alle maatschappelijke, economische, statelijke, kerkelijke organisatie. Reflectie is er wanneer omgekeerd vanuit de idee van het welzijn der mensen, kerkelijke, humanitaire en overheidszorg er op gericht is met inachtneming van economische motieven en met toepassing van technische en wetenschappelijke middelen, de bevolkingsaanwas en gezinsregeling onder het principe van menselijke verantwoordelijkheid te stellen. Er is constructie wanneer binnen een rechtsorde, kerkelijke en charitatieve instellingen voorzien in noden, die door de rechtsorde in haar constructieve gestalte niet worden weggenomen. Reflectie is er wanneer de *charitas* in het staatsbestel uitstraalt en de overheid zelf de voorziening in dergelijke noden gaat behartigen en van deze voorziening een burgerrecht maakt (ouderdomsvoorziening, algemene bijstand, enz.). Er is constructie wanneer de overheid een rechtsorde biedt, waarin bv. handel en bedrijf hun rechtszekerheid hebben. Reflectie is er wanneer overheidsstaken ten aanzien van deze rechtsorde teruggewezen worden naar het bedrijfsleven zelf (bv. in de p.b.o.). Constructie is er wanneer toegepaste wetenschappen leiden tot industrialisering in de maatschappelijke vorm die men kapitalisme noemt ⁴⁾. Reflectie is er wanneer vanuit het bedrijfsleven een terugkaatsing

³⁾ In een artikel over *Arbeidsrecht, intern bedrijfsrecht en de juridische grenzen van de soevereiniteit in eigen kring* in dit maandblad, 24e jaargang, 1954, blz. 188, heeft prof. Dooyeweerd opgemerkt dat de s.i.e.k. nimmer door menselijke vormgeving kan worden begrensd, omdat zij een voor-onderstelde van de laatste is. Daarom, aldus prof. Dooyeweerd, heeft het ook geen zin de grenzen van de oorspronkelijke competentiesferen van het bedrijfsleven afhankelijk te maken van de historische ontwikkeling der samenleving. „Aan dit soort historisch relativisme is de leer der s.i.e.k. in een nog jong verleden bijkans te gronde gegaan.”

⁴⁾ Hierbij kan men denken aan de definitie die prof. dr. P. J. Bouman geeft van het moderne kapitalisme: „het stelsel, waarin het economisch rationalisme een bijna volledige verwezenlijking heeft gekregen door objectivering van alle economische relaties door middel van een vrije prijsvorming en een marktmechanisme, die het individualistisch streven naar winst, steunend op een wetenschappelijk-gefundeerde techniek en een verfijnde rationalisering van de arbeid, optimale mogelijkheden verschaffen”. (*Van Renaissance tot Wereldoorlog*, aanvang hoofdstuk VIII).

plaatsvindt naar maatschappij, cultuur en wetenschap: maatschappelijk werk, culturele bijdragen, research.

Dit zijn slechts enkele voorbeelden, die met vele aangevuld kunnen worden. Men behoeft er slechts op te letten op welke wijze in onze tijd, anders dan voorheen, instellingen die in de volgorde der aspecten welke de w.d.w. heeft vastgesteld (de constructieve volgorde) gekwalificeerd worden door „latere” aspecten, een invloed en uitstraling uitoefenen in de richting van de „eerdere” aspecten.

Hieruit vloeien consequenties voort ten aanzien van de s.i.e.k. welke de w.d.w. niet heeft gezien⁵⁾. Het is van groot belang om de gedragingen van de s.i.e.k. in de reflexieve ontwikkelingen nauwkeurig te onderzoeken, om aan de hand daarvan ook richtlijnen voor het in onze tijd vereiste reflexieve beleid te kunnen vaststellen.

Deze behoefte aan een nieuwe gestalte van het beginsel van de s.i.e.k. dringt zich m.i. sterk op, wanneer wij zien hoe weinig genuanceerd op zichzelf reflexieve ideeën naar voren worden gebracht als in het artikel van de schrijvers van A. tot Z. De drie punten uit dat artikel, die in het voorgaande werden besproken, wil ik in dit verband nu nog eens nagaan.

In de eerste plaats de stelling dat gezag een kenmerk is van relaties tussen mensen en groepen en dat het derhalve geen Goddelijke oorsprong heeft. Wij constateerden dat reeds in de w.d.w. de s.i.e.k. der onderscheiden aspecten in het horizontale vlak wordt beschouwd en omdat deze s.i.e.k. der aspecten afgeleid wordt uit de structuren der dingen en samenlevingsverbanden, hebben wij hier dus inderdaad te doen met het gezag als kenmerk van relaties tussen mensen en groepen. Maar hoe is het met de Goddelijke oorsprong gesteld in deze beschouwing? Er valt niet aan te denken om de beschrijvingswijzen daarvan, zoals de w.d.w. die geeft, hier te behandelen. Alleen wil ik opmerken in aansluiting aan hetgeen reeds werd medegedeeld over de „kosmische tijdsorde” in de reeks van modale aspecten, zoals de w.d.w. deze ziet, dat deze wijsbegeerte de tegengestelde richting in de reeks der aspecten — dus van het geloofsaspect naar het kwantitatieve aspect — de *transcendentale* richting noemt. In die omgekeerde volgorde zouden de aspecten in hun onderlinge samenhang boven de kosmische tijd uitwijzen naar de boventijdelijke, Goddelijke oorsprong der werkelijkheid.

In mijn beschouwing bleef deze omgekeerde volgorde een richting, welke nog geheel in het horizontale vlak ligt en zich daarin concreet in bepaalde (historische) ontwikkelingen manifesteert. In mijn genoemde publikaties heb ik geheel andere beschouwingen gegeven over de Goddelijke openbaring, welke hierop neerkomen dat er geen geprivilegeerde transcendentale lijn in deze tijdelijke werkelijkheid valt aan te wijzen, maar dat binnen het horizontale vlak, binnen het „hiernumaals”, de openbaring zich in alle verschijnselen, in iedere menselijke ervaring, manifesteert.

Met de genoemde omgekeerde volgorde komen we tevens aan het tweede

⁵⁾ Het historisch ontsluitingsproces in de anticiperende zinstructuur van de aspecten, dat in de w.d.w. uitvoerig wordt uitgewerkt, laat deze consequenties niet zien, omdat dit in feite geen proces is, maar de beschrijving van de hoedanigheid der aspecten in een statische orde (de logische orde), zoals door mij in genoemd artikel in *Philosophia Reformata* is aangetoond.

punt dat behandeld wordt door de schrijvers van A. tot Z., nl. de hantering van het begrip revolutie. Met afwijzing van dit woordgebruik, heb ik als positief element daarvan behouden dat de drijfveren in het verbeteren van maatschappelijke opvattingen en toestanden in deze tijd een irrationeel karakter hebben. Dit irrationele karakter is een typisch kenmerk van de reflexieve historische ontwikkelingen. Geconstateerd moest immers worden dat de *constructieve* historische ontwikkelingen verlopen overeenkomstig de volgorde der modale aspecten, die gelijk is aan de enige volgorde die deze aspecten in *logische* zin hebben. Welnu, wanneer in de historische ontwikkelingen de tegengestelde volgorde naar voren komt — in een reflexieve tijd zoals nu — dan hebben deze ontwikkelingen een on-logisch, met andere woorden een irrationeel karakter.

In dit verband kan opgemerkt worden dat het in overeenstemming is met de eenzijdige beschouwingen van prof. Dooyeweerd, dat deze nimmer een positieve waardering kan opbrengen voor irrationele verschijnselen, die immers altijd tegen de „kosmische” tijdsorde zouden indruisen. In dat geval spreekt prof. Dooyeweerd steeds over „irrationalisme”. In zijn visie moet een tegen de kosmische tijdsorde ingaande tendens altijd „transcendentiaal” zijn, en wanneer iemand dit „transcendentale” binnen de tijdelijke werkelijkheid wil laten uitmonden, dan is dat, wat in de w.d.w. „immanentie-filosofie” wordt genoemd. Zoals gezegd, heb ik voor de historische ontwikkelingen, welke tegen de logische constructieve orde ingaan, het woord „reflectie” gevonden, en wel omdat hier ten opzichte van de constructie een zekere terugkaatsing, weerspiegeling, plaats vindt.

In 1957 publiceerde de Duitse socioloog Helmuth Schelsky een artikel onder de titel: *Ist die Dauerreflektion institutionalisierbar?* Bij vergelijking met het door mij reeds eerder geïntroduceerde begrip reflectie blijkt dat hier in feite hetzelfde verschijnsel in het oog is gevat. Alleen meen ik dat het op de w.d.w. geënte — maar in de kring der calvinistische wijsbegeerte tot nu toe nog steeds genegeerde — begrip reflectie een meer universele strekking heeft dan in de sociologisch georiënteerde beschouwingen van Schelsky. Schelsky's vraag of de „Dauerreflektion” „institutionalisierbar” is, heeft dan ook betekenis voor de reflectie als historische ontwikkelingsrichting in de door mij bedoelde zin. Leiden reflexieve historische ontwikkelingen tot institutaire gestalten in de samenleving? Met deze vraag benaderen wij het derde besproken punt uit het artikel van de schrijvers van A. tot Z.

Het zijn in mijn beschouwing de constructieve ontwikkelingen, die in de geschiedenis de (niet-natuurlijke) samenlevingsverbanden hebben opgeleverd, waartoe de vele maatschappelijke organisaties behoren. Constructieve ontwikkelingen voeren van de individuele mensen in hun natuurlijke samenlevingsorden (gezin, familie, enz.) naar historisch „geconstrueerde” verbanden. Reflexieve ontwikkelingen voeren van deze gevormde collectiviteiten terug naar een „rehabilitatie” of „emancipatie” van de individuele mensen. Constructie „institutionalisert” de samenleving. Reflectie doet het tegenovergestelde: de bestaande collectiviteiten verliezen hun naar binnen gerichte, „introverte” bestaanswijze en richten zich naar buiten, naar de samenleving als geheel van alle daarin levende individuen. Constructie vindt plaats op een *grondslag*, een fundament (bv. de drie Formulieren van Enigheid). Reflectie vindt plaats vanuit „irrationele”, „geestelijke” inspi-

ratie, zoals bv. het Evangelie die geeft. Moet dan de reflectie *beginnen* met het stukslaan van bestaande collectiviteiten en collectieve gedachten (beeldenstorm, „doorbraak“)?

Laten wij goed in het oog houden dat constructie en reflectie beiden historische ontwikkelingen zijn. In de geschiedenis blijken zij elkaar af te wisselen in pendelgang. Constructieve ontwikkelingen hebben in de geschiedenis steeds weer een eind van hun historische mogelijkheden, de ontwikkeling moet noodzakelijk omslaan. Maar evenzeer hebben reflexieve ontwikkelingen een eind van hun historische mogelijkheden, een uiterste grens van de realisering van het individuele, en de ontwikkelingen moeten dan omslaan om tot nieuwe constructieve oriëntering en collectivisering te komen. Constructie vindt plaats *vanuit* een reflexief verstrooide samenleving. Reflectie vindt plaats *vanuit* een constructief ge-institutionaliseerde samenleving. Een doorbraak, die gerealiseerd zou moeten worden in een nieuwe „eenheidspartij“ is geen ware reflectie, maar in feite een pseudo-constructie. Ware reflectie is „geestelijke“ doorbraak die vanuit de bestaande constructieve bolwerken plaatsvindt en deze collectiviteiten voorlopig in stand houdt, juist opdat zij kunnen reflecteren. Zo zal internationale integratie eerst een „geestelijke“ verstandhouding tussen de individuele mensen en groepen van verschillende volken moeten bewerken, voor en aler in constructieve zin een nieuwe werkelijk collectieve eenheid kan worden gevormd.

Dit moet goed in het oog worden gehouden bij het streven naar nieuwe partijformatie of hergroepering in de bestaande partijformaties. Zolang de reflectie nog actief werkzaam is, is het te vroeg voor een nieuwe formatie of een hergroepering. Is het ook prematuur om vanuit een bestaande groep (bv. de A.R. Partij) over te stappen naar een andere bestaande groep (bv. de P.v.d.A of de VVD). Want dit zou geen reflectie zijn, maar constructie in de vorm van een herconstructie van de groep, waarheen men zou moeten overstappen. Werkelijke reflectie in de politieke sfeer betekent een „geestelijke“ openheid tussen bestaande, tot dusver zeer tegengestelde groepen als de zojuist genoemde⁶⁾. En daar moet het dan voorlopig bij blijven. Wat deze reflexieve openheid in de toekomst aan nieuwe constructieve mogelijkheden zal opleveren, is niet in een prognose te vatten, *want de reflectie is irrationeel*. De wind, d.i. de Geest, blaast waarheen Hij wil.

De schrijvers van A. tot Z. verkondigen dat een christelijke politieke partij *een revolutionair actie-centrum moet zijn*. Wij hebben nu het betere woord gevonden: een christelijke partij moet een *reflexief* actie-centrum zijn, dat openstaat voor alle verschijnselen in de moderne samenleving en uitstraalt in die samenleving wat zij in haar constructieve eigen geschiedenis verworven had: het evangelisch ijveren voor de vrede, het zoeken naar gerechtigheid, het bewijzen van barmhartigheid, het steunen van de zwakke, het beschermen van de verdrukte.

Om deze reflexieve actie op een historisch verantwoorde wijze te realiseren zal het nodig zijn het verschijnsel der historische reflectie nauwkeurig te bestuderen. Want de reflectie voltrekt zich, hoe irrationeel zij in feite

⁶⁾ Een eenheidsstreven tussen verwante groepen als AR en CHU is iets geheel anders, omdat de constructieve grondslagen in wezen gelijk zijn.

kan zijn, overeenkomstig historische ontwikkelingsnormen. Men denke slechts aan haar duidelijke richting in het schema der modale aspecten. Daarom is het noodzakelijk de richtlijnen voor een reflexief beleid te zoeken, welke ons voor ontsporingen kunnen behoeden.

HET DUITSE VERZET TEGEN HITLER *)

DOOR

DR. G. VAN ROON

Ieder jaar, op 20 juli, wordt in heel Duitsland herdacht, dat op 20 juli 1944 graaf Stauffenberg een aanslag op Hitler pleegde. Het was het meest zichtbare teken voor het buitenland, dat er ook in Duitsland verzet bestond.

Het is begrijpelijk, dat wij Nederlanders hier nogal sceptisch tegenover staan. Is er wel een Duits verzet geweest, zo kan men vragen. En waarom vond die aanslag pas in 1944 plaats? Zagen ze toen de nederlaag naderen en wilden ze zich op deze wijze nog redden? Begrijpelijke vragen voor wie met de toenmalige verhoudingen en gebeurtenissen in Duitsland niet op de hoogte was. Tijdens de oorlog wisten maar enkele Nederlanders, dat er ook in Duitsland verzet was. Pas na de oorlog is er over dat verzet in Duitsland meer bekend geworden. Dat is ook wel begrijpelijk, want als illegaal werker maak je zo min mogelijk gebruik van aantekeningen, maar als alles eenmaal voorbij is, zijn er nog de herinneringen aan wat in die jaren is gedaan en geprobeerd. Door enkele van deze mensen, voorzover ze aan de terreur ontsnapt zijn, is dat opgeschreven.

Het Duitse verzet was verzet tegen de eigen overheid. Hitler was legaal aan de macht gekomen. Grote groepen van het Duitse volk, echter nooit een meerderheid, hadden aan de Nazipartij hun stem gegeven. Dit is niet los te denken van de hele ontwikkeling in het Duitsland van na de eerste wereldoorlog met zijn perioden van burgeroorlog, straatgevechten en brute moorden, met zijn bij belangrijke groepen heersende opvattingen en niet in het minst met zijn jarenlange economische crisis. Door dit alles ontwikkelde zich in economisch en politiek opzicht een crisisstemming, die niets ongemoeid liet en fatale gevolgen had. Ze bracht Hitler aan de macht.

Daarmee was Hitler ook voor velen die niet op hem gestemd hadden, de wettige overheid geworden. Bijvoorbeeld voor de rooms-katholieke kerk, hoewel deze vroeger uitdrukkelijk de nationaal-socialistische opvattingen had veroordeeld en haar leden had verboden, zich bij de N.S.D.A.P. aan te sluiten. Door Hitlers leus van het positieve christendom gerustgesteld en vanuit een sterk antimarxistische houding, die haar al vóór 1933 in toenemende mate de Republiek van Weimar had doen afwijzen, betuigde ze haar trouw aan de führer. Het kwam zelfs tot een zekere samenwerking: de rooms-katholieke partij stemde voor de wet, die Hitler bijzondere volmach-

---

*) Tekst van voor de N.C.R.V.-microfoon gehouden lezingen op 5, 12 en 19 juli 1967.

ten gaf, het episcopaat trok het verbod, lid te worden van de N.S.D.A.P., weer in; het kwam tot een concordaat tussen de rooms-katholieke kerk en de nieuwe regering en tal van katholieke organisaties volgden het voorbeeld van hun bisschoppen en uitten hun bereidheid, zich voor de nationale vernieuwing en eenheid in te zetten. Als de bisschoppen en andere leidende figuren een dergelijke houding aannamen, dan was het voor lagere geestelijken en leken vrijwel onmogelijk de ontwikkeling zuiver te blijven beoordelen en een ander standpunt in te nemen. En toch zijn ze er geweest.

In de Evangelische kerk lag de situatie niet veel anders. Na de eerste wereldoorlog was een einde gekomen aan het staatskerk-zijn. Velen konden zich toen met de nieuwe situatie maar moeilijk verenigen, dachten nog met weemoed aan vroeger terug en verlangden naar een nieuw protestants rijk. Door de zgn. Dag van Potsdam, waarop een verbindingslijn met het vroegere keizerrijk gesuggereerd werd, wist Hitler velen gunstig voor zich te stemmen. En binnen de kerk maakten de „Duitse christenen” propaganda voor het nationaal-socialisme en wilden het kruis van Christus vervangen door het hakenkruis. Tegenover deze pogingen hield de meerderheid der geestelijken zich neutraal. Al jaren hadden vooraanstaande theologen de nadruk gelegd op de verbondenheid van kerk, staat en volk. Ook hier enthousiaste telegrammen en huldebetuigingen. Twijfelaars probeerden verontrustende gedachten te onderdrukken door te onderscheiden tussen de Duitse staat en de nationaal-socialistische leer. En de staat, de overheid moest men gehoorzamen. Bovendien zaten in de nieuwe regering maar 3 nazi's. Als die lastig zouden worden, zouden de anderen hen wel onder de duim weten te houden. En president Hindenburg was er ook nog.

Een tweede belangrijk verschil tussen het Duitse verzet en dat uit de bezette landen was het feit, dat bij ons vaderlandsliefde en nationalisme een krachtige stimulanus voor het verzet betekenden, daar vaak een hinderpaal, die moest worden overwonnen. Uit mijn voorafgaande opmerkingen is ook al wel gebleken, hoe nationalistisch de kerken waren. Dit vormde voor velen een belangrijke belemmering op de weg naar oppositie en verzet. Geen kerkelijk gezagsdrager heeft gewild of openlijk aangedurfd, het overheid-zijn van het Hitlerregime openlijk in twijfel te trekken. De kerkleden, die dat wel deden, deden dit zonder officiële kerkelijke steun, op eigen verantwoordelijkheid. En toen Hitlers agressieve plannen tot een wereldoorlog leidden, stelden de kerken zich achter Hitler en wezen kerkelijke leiders de gelovigen op hun plichten als staatsburger. De veldtocht tegen Rusland werd tot een moderne kruistocht gemaakt.

Hitler wilde de staat tot een totale staat maken. Alles werd in dienst van de staat gesteld en daaraan ondergeschikt gemaakt. De democratie werd door het beginsel van het leiderschap vervangen. Aan de top van de bevels-piramide stond de führer, die door de Voorzienigheid geleid, intuïtief de juiste beslissingen nam. Hij nam de onderdanen, die alleen te gehoorzamen hadden, de verantwoordelijkheid af. De enkeling was niets, de gemeenschap alles en de führer de belichaming van de gemeenschap. In een dergelijke totale staat kan de enkeling eerder in conflict komen met de overheid dan in een normale rechtsstaat. Daardoor is er ook eerder sprake van oppositie, van verzet. Men weigert lid te worden van partij of partijorganisaties, weigert de eed op de führer af te leggen of medewerking aan bepaalde maatregelen van de staat. Er waren natuurlijk allerlei gradaties van verzet:

zich terugtrekken uit het openbare leven in een nog enigermate beschermde omgeving; het uiten van bezwaren tegen bepaalde maatregelen van het regime of vanuit een totaal andere levensbeschouwing dit regime en zijn daden principieel afwijzen en bestrijden. Alleen dit laatste is in de eigenlijke zin van het woord verzet te noemen.

Hoe heeft het verzet zich ontwikkeld? In wat voor groepen? Met wat voor methodes? Bij de beantwoording van deze vragen dienen we te bedenken, dat er tot dit verzet mensen behoorden, die de democratische Republiek van Weimar gesteund hadden en vanaf de eerste dag van het Hitlerbewind dit hadden bestreden, maar ook anderen, die de ondergang van de Republiek niet betreurd hadden en aanvankelijk geen bezwaar hadden een antidemocratisch regime te dienen. Bij deze tweede categorie viel de persoonlijke beslissing om in het verzet te gaan later, werd men eigenlijk door het regime tot het verzet gedwongen, maar had deze meer persoonlijke keuze tot gevolg, dat men een duidelijk inzicht kreeg in het fatale van eigen vroegere opvattingen en bereid was, daarvan afstand te nemen.

Nog in het jaar 1933 komt het tot de eerste tekenen van oppositie en verzet. Allereerst in de arbeidersbeweging. Wanneer Hitler in maart zijn speciale volmachten aan de rijksdag vraagt, is de sociaal-democratische partij de enige — de communistische was buiten de wet gesteld — die tegen stemt en geeft de fractievoorzitter, Otto Wels, uiting aan haar overtuiging, dat geen machtigingswet de regering het recht geeft, de fundamentele beginselen van menselijkheid, gerechtigheid en vrijheid te vernietigen. Op dat moment waren al meer dan 25 leden van zijn fractie gearresteerd.

Het zijn vooral jongere arbeidersleiders, die de berusting en besluiteloosheid der ouderen proberen te doorbreken. Zij waren het ook, die in 1932 en januari 1933 met formaties gewapende partijleden klaar hadden gestaan om in te grijpen. Maar een strijd om de macht buiten het bekende parlementaire terrein was iets, waar de partijleiding voor terugschrok. Een reële kans voor zo'n optreden bestond bijvoorbeeld op 20 juli 1932, toen de autoritaire rijkskanselier Von Papen zonder een schot te lossen een einde kon maken aan het bestaan van de laatste democratische regering in Pruisen, de grootste deelstaat in Duitsland.

Nu er van de leiding geen teken tot verzet kwam, vonden de meeste partijleden het zinloos en te gevaarlijk, op eigen houtje iets te ondernemen. Onafhankelijk van de partijleiding was het echter al in 1932 op verscheidene plaatsen tot voorbereiding van een illegale organisatie gekomen, o.a. in Hannover, Leipzig, Hamburg en Berlijn. In Berlijn was het de „Rode stoottroep”, opgericht door een socialistische studentenorganisatie, die uit groepen van vijf, studenten en arbeiders, bestond, een eigen krant uitgaf en eind 1933 ongeveer 3000 contacten telde. Zij distantieerde zich van de oude partij, die zich zo had laten overrompelen. Op deze wijze kon het regime nooit doelmatig bestreden worden. Daarvoor was een streng gedisciplineerde illegale organisatie nodig. Niet lang heeft deze groep het kunnen volhouden. In december 1933 maakte de Gestapo door een reeks van arrestaties een einde aan haar bestaan. Telkens werden echter weer nieuwe groepen opgericht.

Ook de communisten, die aanvankelijk door de overwinning en de terreur van de nazi's verrast schenen, stichtten illegale organisaties. In

1933 beschikten deze alleen in Berlijn over 10 illegale drukkerijen. In datzelfde jaar werden alleen in Berlijn ongeveer 1000 processen gevoerd tegen communistische groepen en personen.

Het merendeel van de partijleiders was toen al lang gearresteerd, zwaar gefolterd en in concentratiekampen opgesloten; een klein gedeelte was uitgeweken. In de illegaliteit kwam het ook tot de eerste contacten tussen communisten en socialisten, o.a. in de Berlijnse groep „Neu Beginnen”, waarin de onlangs overleden socialistische politicus, Fritz Erler, een belangrijke rol speelde. Telkens kwam de Gestapo echter de pamfletten verspreidende groepen op het spoor en werden de leidende figuren gearresteerd. Toen in 1937 enkele partijleiders uit de concentratiekampen ontslagen werden, kwam men gezamenlijk tot de conclusie, dat deze methode voor het bestrijden van een zo machtige tegenstander geen zin had en dat men nodeloos eigen mensen aan arrestatie blootstelde. Men besloot contact te zoeken met groepen buiten de arbeiderswereld en met geestverwante officieren. Vooral in het leger stelde men nog een groot vertrouwen. Dat beschikte over de mogelijkheden, het op te nemen tegen de S.S. en de S.A.

Behalve in de arbeidersbeweging was het ook al spoedig in de kerken tot spanningen en verzet gekomen. In de tot rijkskerk verenigde Evangelische kerken waren ten gevolge van door de staat geleide verkiezingen bijna alle kerkbesturen in handen van de „Duitse christenen” gekomen. Toen dezen de zgn. Arierparagraaf ook in de kerk wilden invoeren en dientengevolge ambtsdragers van joodse afkomst ontslagen moesten worden, protesteerde een aantal predikanten hiertegen, onder wie de bekende Martin Niemöller. Zij stichtten een eigen organisatie, de Pfarrernotbund. Een oproep van hen oogstte overal in Duitsland grote instemming. Eind 1933 hadden zich ongeveer 6000 predikanten met talrijke gemeenten hierbij aangesloten. Zo kwam het tot de stichting van de Belijdende Kerk, die in mei 1934 op haar eerste synode te Barmen in gehoorzaamheid aan Gods Woord de totalitaire aanspraken van de staat afwees. Tienduizenden uit allerlei groepen van de bevolking woonden de openbare slotbijeenkomst in de open lucht bij. De Evangelische kerken waren ontwaakt, de Kirchenkampf was begonnen. Fel protesteerde de Belijdende Kerk tegen de maatregelen van het regime, tegen de praktijken van de Gestapo, de concentratiekampen, de jodenvervolging en het doden van gebrekkigen. Theologen als Karl Barth en Dietrich Bonhoeffer steunden de predikanten en gemeenten in hun verzet. Tientallen predikanten en gemeenteleden werden gearresteerd, maar de anderen zetten de strijd voort.

De rooms-katholieke kerk verkeerde in een enigszins andere positie. Spanningen binnen de kerk speelden daar een geringer rol. Bovendien kon ze zich op het concordaat beroepen. Slechts een enkeling onder de bisschoppen als die van Berlijn, Preysing, keerde zich van het begin af aan tegen nationaal-socialistische gewelddaden. Het lukte hem zelden, zijn collega's tot een algemeen protest te bewegen. Verzet is hier alleen door enkelingen gepleegd, niet door een zich als de voortzetting van de kerk beschouwende groep. Bekend is het protest van bisschop Galen van Münster tegen het doden van gebrekkigen, van een geestelijke als Lichtenberg tegen de jodenvervolging, minder bekend dat van de pacifist Metzger tegen Hitlers oorlogvoering en dat van iemand als Reinisch, die de eed op Hitler niet wenste af te leggen. Al was het juist, dat deze enkelingen wel eens

door een bisschop of overste werden gesteund, het is helaas maar al te waar, wat de Jezuïetenpater Alfred Delp, die zelf tot de Kreisauer groep behoord heeft, eens uitsprak: de kerk heeft gezwegen ten aanzien van wat de Polen en joden werd aangedaan en ten aanzien van de verschrikkingen, die in de concentratiekampen werden bedreven. Van beide kerken geldt bovendien, dat door hun aarzelende houding en door de onenigheid in eigen kring het actieve verzet door de kerken veel te weinig gesteund werd. Door de Evangelische kerk is dit na de oorlog nadrukkelijk als schuld beleden. Terwijl deze kerk nog de lijn van de Belijdende Kerk kon doortrekken, ging de rooms-katholieke kerk teren op de roem van die enkelingen, die nu als martelaren werden gevierd, maar die zij nooit officieel had gesteund.

Van de kleinere geloofsgemeenschappen dient vooral die van de Jehova-getuigen te worden genoemd. Haar leden wezen dienstplicht, eed en Hitler-groot af en moesten daar zwaar voor boeten. Van haar 6000 leden werden er 5900 gearresteerd en werden ruim 2000 omgebracht.

In de loop der jaren kwam het in het Duitse verzet tot een samenwerking in breder verband. Alleen dan bestond er een werkelijk alternatief voor het Nazi-regime en een kans op slagen. Middelpunt der plannen werd het leger. Hierop stelden velen hun vertrouwen. Dit zou niet ongestraft toelaten, dat het regime zich aan enkelingen en groepen op de schandelijkste wijze vergreep. Verscheidene personen, die gevaar liepen, hadden er een toevlucht kunnen vinden. Hitler probeerde trouwens het leger, dat hij straks nodig zou hebben, zoveel mogelijk te ontzien. Van de oudere officieren hadden velen nooit veel op gehad met de Republiek van Weimar en waren in hun hart monarchist gebleven. De jongere officieren hadden veel sympathie voor de nationaal-socialistische beweging. Door dit alles stonden zij echter veel zwakker tegenover Hitlers plannen en waren gemakkelijker te beïnvloeden. Dat verscheidene hoge generaals vermoord of afgezet waren, dat zij in een nieuwe eedsformule Hitler trouw hadden moeten zweren, dat hun joodse medeburgers in toenemende mate vervolgd werden, dat alles hadden zij genomen. Kennelijk vonden velen van hen de Dag van Potsdam, de vernietiging van de S.A. en het besluit, de algemene dienstplicht in te voeren, veel belangrijker. De bestrijding van de kerken en de praktijken der Gestapo hadden echter onrust onder de officieren teweeg gebracht. Van een eensgezinde actie was echter geen sprake. Het was steeds een minderheid, die tot handelen bereid was. De meerderheid beperkte zich tot het louter militaire, hield zich neutraal of was nazi.

Wie zou de moed hebben, tegen Hitlers oorlogsplannen te protesteren en hem zo nodig de gehoorzaamheid op te zeggen? Eindelijk was er zo iemand, generaal Ludwig Beck, chef van de generale staf van het leger. Toen Hitler in de loop van 1937 in kleine kring zijn plannen bekend maakte, hoorde Beck hiervan. Hij drong er bij de opperbevelhebber van het leger, zijn directe chef, op aan, zich met alle macht tegen een agressieve oorlogspolitiek te verzetten. Deze kwam wel onder de indruk van Beck's bezwaren, maar durfde niet. In mei 1938 sprak Hitler voor een grote groep generaals en kondigde een snelle overval op Tsjecho-Slowakije aan. Beck, die hierbij aanwezig was, maar geen direct contact met Hitler had, maakte onmiddellijk zijn chef opmerkzaam op de grote gevaren, die Duitsland dan

zouden bedreigen. Hij stelde een gemeenschappelijk protest voor van de voornaamste generaals met het dreigement, zo nodig ontslag te nemen. Daarbij gebruikte hij duidelijke taal: „de geschiedenis zal de militaire leiders met een grote bloedschuld belasten, wanneer ze niet naar hun militaire en politieke kennis en naar hun geweten handelen. De militaire gehoorzaamheid kent daar een grens, waar kennis, geweten en verantwoordelijkheid de uitvoering van een bevel verbieden. Het is gebrek aan grootte en aan inzicht in de opdracht, wanneer een soldaat in leidende positie in zulke tijden zijn plichten en opdrachten slechts in het enge kader van zijn militaire taak ziet zonder zich bewust te zijn van zijn verantwoordelijkheid voor het gehele volk. Buitengewone tijden verlangen buitengewone maatregelen”.

Ook dit keer werd Beck niet door zijn chef gesteund. Nu zag hij geen andere mogelijkheden meer en diende zijn ontslag in. Tevergeefs drongen zijn vrienden er op aan, in functie te blijven. Dan zou hij zijn invloed op het leger kunnen blijven uitoefenen. Maar Beck wilde de verantwoordelijkheid voor Hitlers militaire avonturen niet dragen. Zich verzetten, desnoods gewapenderhand, lag niet in zijn lijn. Op verlangen van Hitler werd aan zijn aftreden geen bekendheid gegeven. Beck was toeschouwer geworden en had geen apparaat meer achter zich.

Met vele bekenden bleef hij in contact en liet zich over de situatie informeren. Ook nieuwe contacten werden gelegd en zo werd Beck het middelpunt van het verzet. Na een gelukke staatsgreep zou hij staatshoofd geworden zijn. Reeds als chef van de generale staf stond hij in geregeld contact met Carl Goerdeler, de actieve leider van het niet-militaire verzet. Deze was jarenlang burgemeester van Leipzig geweest. In politiek opzicht conservatief, economisch een liberaal, had hij lang gemeend, door persoonlijke invloed op Hitler, die hem tot commissaris voor de prijsbeheersing had benoemd, de gang van zaken in Duitsland een gunstige wending te kunnen geven. Toen tijdens zijn afwezigheid het gedenkteken voor de joodse componist Mendelssohn op last van de partij verwijderd was, nam hij zijn ontslag toen men deze maatregel niet ongedaan wilde maken. Hij trad als adviseur in dienst van de industrieel Robert Bosch, die hem allerlei reizen, ook naar het buitenland, mogelijk maakte.

Een andere belangrijke figuur uit deze kring was Wilhelm Leuschner, die vroeger een leidende functie in de algemene vakbond had bekleed en minister van binnenlandse zaken van Hessen was geweest. Daar hij geweigerd had, met de nazi's samen te werken, was hij in een concentratiekamp opgesloten, waar hij echter alle folteringen en kwellingen moedig doorstaan had en zelfs na geruime tijd tot zijn grote verrassing weer vrijgelaten was. Direct ging hij in de illegaliteit. Een van zijn plannen was het voorbereiden van een eenheidsvakbond, die een sterker wapen der arbeiders zou moeten zijn.

In de loop van 1938 doen zich mogelijkheden voor een staatsgreep voor. Het verzet wil gebruik maken van de algemene afkeer der Duitsers van een nieuwe wereldoorlog. Men verwacht, dat Engeland en Frankrijk, als Hitler Tsjecho-Slowakije binnenvalt, onmiddellijk Duitsland de oorlog zullen verklaren. Dan moeten enkele generaals met betrouwbare legereenheden Hitler en zijn trawanten arresteren, belangrijke gebouwen als het hoofdkwartier van de Gestapo, de radio en het ministerie van propaganda be-

zetten en een eventuele tegenaanval van de S.S. uit Zuid-Duitsland verhinderen. Alles is tot in details voorbereid. Er zijn kleine stoottroepen gevormd voor speciale opdrachten. Van de generaals en hun troepen is men zeker. Wat gebeurt er echter? Na tussenkomst van Mussolini verklaren Engeland en Frankrijk, die om Tsjechoslowakije geen wereldoorlog wensden, zich bereid tot overleg. Dit leidt tot de overeenkomst van München. De vrede schijnt gered. Het zal door de Duitsers niet begrepen worden, als men nu een staatsgreep onderneemt. Daarom wordt alles afgelast.

In de jaren daarna is merkwaardigerwijs vooral de militaire inlichtingendienst actief bij het uitwerken van nieuwe plannen. Haar chef is admiraal Canaris, een monarchist, die de praktijken van het Nazi-regime verafschuwt. In de loop der jaren heeft hij heel wat reizen en activiteiten van het verzet mogelijk gemaakt. Hij heeft verscheidene predikanten van de Belijvende Kerk als inlichtingenagent in dienst genomen, om hen te beschermen, onder wie de bekende Dietrich Bonhoeffer; zijn ondergeschikten spoort hij aan, het regime waar dan ook te bestrijden. Zijn rechterhand is generaal Oster, de man, die in mei 1940 de Nederlandse militaire attaché in Berlijn, Sas, heeft gewaarschuwd en hem datum en tijdstip van de Duitse overval heeft meegedeeld, in de hoop, dat door snelle reacties der westelijke landen de „Westfeldzug” niet door zou gaan of een debacle zou worden.

Voorjaar 1940 wil men een nieuwe poging ondernemen. Generaal Hammerstein, vanwege zijn linkse sympathieën ook wel de „rode generaal” genoemd, heeft van Hitler weer een legercommando gekregen en dus troepen tot zijn beschikking. Hitler zal de troepen komen inspecteren en van die gelegenheid wil Hammerstein gebruik maken om Hitler te arresteren. Op het laatste moment zegt Hitler echter het bezoek af en spoedig daarop wordt Hammerstein weer met pensioen gestuurd.

Halder, de opvolger van Beck als chef van de generale staf, geeft de moed op. Hij acht de kans van slagen uiterst gering en is de mening toegedaan, dat het in oorlogstijd wel heel gevaarlijk is, een staatsgreep te ondernemen. Hoe zal de tegenstander reageren? Zal die er geen gebruik van maken? Zal hij wel tot concessies bereid zijn? En dan? Is er al een politieke organisatie van links tot rechts, die na een gelukke staatsgreep het heft in handen kan nemen en voorbereidende maatregelen en plannen kan uitvoeren? Beck, Goerdeler en de anderen vragen zich af, of Halder het meent of dat hij zich hierachter verschuilt. Ook zij kunnen de noodzaak hiervan echter niet ontkennen en werken een gemeenschappelijk politiek programma uit. Het zijn merendeels mannen, die nog opgegroeid zijn in het keizerrijk en die de veranderingen na de eerste wereldoorlog wel uiterlijk, maar niet altijd even bewust en instemmend hebben meegemaakt. De sporen hiervan zijn in hun programma te vinden. Het doet hier en daar nogal wat Pruisisch aan, legt nog sterke nadruk op de Duitse hegemonie in Europa en is niet in alle opzichten democratisch te noemen.

Tegen deze ideeën komt een toenemend verzet, zowel van ouderen als van jongeren. De tegenspraak komt vooral van de Kreisauer groep, waarin naast ouderen vooral veel jongeren verenigd zijn. Hiertoe behoren socialisten, protestanten en rooms-katholieken, geestelijken en leken, werkgevers en werknemers, leden van adellijke families en representanten van burger-

lijke groepen. Een van de leidende figuren van deze groep is een graaf Von Moltke, afstammeling van de bekende veldmaarschalk uit de 19e eeuw. Daar hij een Engelse moeder had en zeer onconventionele opvattingen, men noemde hem wel de „rode graaf”, leek hij in het geheel niet op een Pruisische Junker, die een Von Moltke eigenlijk had moeten zijn. De kern van de groep kwam driemaal op het landgoed van de Moltkes, Kreisau, samen en zo kreeg de groep de naam Kreisauer groep. Ze wil een einde maken aan de vele tegenstellingen, waardoor Weimar zo zwak was geweest tegenover het opkomende nationaal-socialisme. Van een krachtige Duitse staat willen de Kreisauers niet horen, Duitsland zal moeten boeten voor wat het de Polen, joden en anderen heeft aangedaan. Ze verlangen een soort Verenigde Staten van Europa. In hun documenten komt het begrip „verantwoordelijke maatschappij” al voor, dat na de bijeenkomst van de Wereldraad van Kerken in 1948 in Amsterdam zo bekend is geworden. Ze willen een samenleving gegrond op vrijheid en sociale gerechtigheid. Via Genève staan ze met het buitenland in contact. Vanaf eind 1941 kregen de ideeën van de Kreisauers een toenemende invloed in de kringen van het verzet, ook in de kring der ouderen rond Goerdeler.

In die jaren is er nog sprake van andere groepen. Een belangrijke groep was die van de Rote Kapelle, waarin mensen van links en rechts samenwerkten, maar waarin een sterke communistische invloed overheerste. Een deel stond zelfs via een zend- en ontvanginstallatie met Moskou in verbinding en kreeg vandaar zijn instructies. Door verraad werd de Rote Kapelle in 1942 ontdekt en opgerold.

In de loop van dat jaar had zich in München rond professor Huber de studentengroep van de Witte Roos gevormd. In pamfletten, die overal verspreid werden, riepen de studenten op tot verzet. „De naam van Duitsland blijft voor immer geschandvlekt, wanneer de Duitse jeugd niet eindelijk in opstand komt, wraak neemt en verzoent tegelijk, haar beulen vernietigt en een nieuw Europa sticht”. Ze hoopten, dat hun actie anderen tot soortgelijke zou inspireren en zochten contact met geestverwanten in andere steden. Ook aan het bestaan van deze groep werd door verraad een eind gemaakt. Hans en Sophie Scholl en hun vrienden werden terechtgesteld. Zo zou ik nog van velen kunnen vertellen, die hun leven hebben ingezet voor de vrijheid van hun land en voor de hulp aan door het regime onderdrukten. Alleen in Berlijn waren duizenden joden ondergedoken en ook in Duitsland werd met valse papieren en valse bonkaarten gewerkt. Ook daar was een organisatie voor hulp aan onderduikers en voor hulp aan geallieerde militairen.

In de jaren 1941—1943 kende het militaire verzet twee belangrijke centra, in Berlijn, waar de generaals Oster van de militaire inlichtingendienst en Olbricht van de territoriale troepen de leiding hadden en bij de legergroep in de middensector van het oostfront, waar generaal Von Tresckow en de bekende Von Schlabrendorff de contactpersonen waren. Deze laatsten werden daarbij door anderen ter zijde gestaan. Opvallend is, dat het nu niet alleen meer oudere officieren zijn, die aan het verzet deelnemen, maar ook jongere. Zij hebben zich in de strijd onderscheiden, maar hebben in Polen en Rusland het optreden van de S.S. meegemaakt en hebben zich op grond daarvan ter beschikking gesteld om deel te nemen aan een mogelijke staatsgreep. Een regering, die zulke maatregelen be-

veelt, kan niet meer aanspraak maken op de naam overheid. Zij is het werktuig van de duivel.

Afgezien van enkele incidentele aanslagen op Hitler, die om uiteenlopende redenen mislukten of afgelast werden, wil ik vooral die van 13 maart 1943 noemen, waarbij Hitler het er ternauwernood levend afbracht. Hij, die teruggetrokken en streng bewaakt, zijn hoofdkwartier zelden verliet, zou die dag de troepen in de middensector van het oostfront bezoeken. De Berlijnse groep had plannen uitgewerkt om snel in de voornaamste steden de macht in handen te nemen. In het vliegtuig, dat Hitler weer naar zijn hoofdkwartier zou terugbrengen, was een bom gesmokkeld met een Engelse ontsteker, die door moest gaan voor een pakket met twee flessen cognac. Hoewel de ontsteker verscheidene malen geprobeerd was, weigerde het slaghoedje die bewuste keer en moest het pakket onder een voorwendsel ijlings teruggehaald en de staatsgreep weer afgelast worden. Men had deze methode gekozen, omdat het dan zou lijken, alsof Hitler bij een vliegtuigongeluk was omgekomen.

Daar gebleken was, dat de op de aanslag gevolgde staatsgreep nog niet zo goed was voorbereid, nam Tresckow enkele maanden verlof, die hij bij Berlijn doorbracht, waar in de zomer van 1943 een grondiger voorbereiding plaats vond. Een tegenslag was, dat omstreeks die tijd verscheidene medewerkers van de militaire inlichtingendienst, onder wie Bonhoeffer, gearresteerd werden en zelfs generaal Oster gevaar liep. Toen hij bezwaard materiaal wilde verbergen, werd hij van zijn functie ontheven. Nu was er iemand anders nodig, die vanuit het militaire apparaat de staatsgreep kon voorbereiden en uitvoeren. Dat werd graaf Stauffenberg.

In de dertiger jaren was de Engelse regering door mensen van het verzet herhaaldelijk gewaarschuwd, niet toe te geven aan de verlangens van Hitler. Vóór de geplande staatsgreep van 1938 en vóór de poging van generaal Hammerstein was Engeland hiervan op de hoogte gesteld. Ook met de Verenigde Staten stond men in contact. Eind 1939 kwam het door tussenkomst van het Vaticaan tot officiële onderhandelingen tussen Engeland en het Duitse verzet, waarbij Engeland zich tot aanzienlijke concessies aan een nieuwe democratische regering in Duitsland bereid toonde. Na het begin van de oorlog vervulde vooral Visser 't Hooft en zijn staf in Genève een belangrijke rol bij het leggen van contacten tussen het Duitse verzet en groepen in neutrale en bezette landen en bij het overbrengen van documenten naar de geallieerden.

In neutrale landen als Zweden, Zwitserland en Turkije vonden belangrijke ontmoetingen plaats tussen vertegenwoordigers van het Duitse verzet en contactpersonen en regeringsfunctionarissen uit geallieerde landen. In Stockholm ontmoette de Engelse bisschop Bell van Chicester in 1942 de predikanten Bonhoeffer en Schönfeld. De Kreisauer groep en Goerdeler hadden contactpersonen in Zweden. Een van de Kreisauers sprak er met de Zweedse minister van buitenlandse zaken en met een minister uit de regering-Churchill. Vanaf 1942 had Allen Dulles als vertegenwoordiger van de Amerikaanse geheime dienst een bureau in Bern, speciaal voor contact met het Duitse verzet. In Turkije vonden in 1943 besprekingen plaats tussen het Duitse verzet en de Amerikanen.

Ook met de bezette landen was er verbinding. Visser 't Hooft had de Kreisauers met verzetsgroepen in Noorwegen en Nederland in contact

gebracht en door bemiddeling van katholieke relaties was er ook verbinding met groepen uit het Poolse verzet. De Duitse weermachtsbevelhebbers in België en Frankrijk, Van Falkenhausen en Von Stülpnagel die tot het Duitse verzet behoorden, stonden met de ondergrondse in hun gebied in contact. Via de verzetsbewegingen zijn boodschappen naar Londen en Washington gezonden om tot politieke samenwerking met het Duitse verzet te komen. Door de Kreisauers is in 1943 via Zweden en Turkije uitdrukkelijk ook om militaire hulp in de vorm van parachutisten gevraagd, omdat men in die kring vreesde, de SS en de SA niet alleen de baas te kunnen.

Van geallieerde zijde kwam in de oorlogsjaren geen enkele bemoediging of belofte. Daarbij speelde een rol, dat Rusland, dat overigens zelf met verzetsgroepen in Duitsland in contact stond, zeer argwanend was. Anderzijds had men weinig vertrouwen meer in een staatsgreep van het Duitse verzet. De belangrijkste oorzaak was, dat onder invloed van de grote krachtsinspanning het militaire denken de politieke beslissingen ging beïnvloeden. Zo kwam het bij de conferentie van Casablanca tot de formulering van de „onvoorwaardelijke overgave”, een eis, die door Goebbels dankbaar benut werd om de Duitsers duidelijk te maken, dat zij allen over één kam geschoren werden en van de geallieerden geen genade te verwachten was. Bovendien is het optreden van het Duitse verzet er door bemoeilijkt en wellicht zijn hierdoor zelfs kansen, de oorlog te verkorten, gemist.

Had het nu nog wel zin iets te ondernemen, zo kon men zich in Duitsland afvragen. De meeste generaals, met wie het verzet contact had, waren door Hitler op een zijspoor gezet en hadden b.v. een bureaubaan gekregen, waar zij geen of weinig troepen onder hun bevel hadden. Verder werden de commandanten der diverse legeronderdelen uit veiligheidsoverwegingen voortdurend overgeplaatst en mocht zonder de toestemming van Hitler, die een nauwkeurig overzicht had van de locatie van alle troepenonderdelen, geen enkele verplaatsing geschieden. Dan was er het moeilijke punt, dat Hitler bijna nooit meer zijn hoofdkwartier verliet en de kring van hen, die daar konden komen steeds kleiner werd. Alleen dan bestond er nog een kans van slagen, als iemand uit het verzet tot het hoofdkwartier van Hitler toegang had; zonder de uitschakeling van Hitler zou het nooit lukken.

De voorbereidingen waren intussen afgesloten. Op het hoofdkwartier van de territoriale troepen was onder leiding van Olbricht een algemeen alarmbevel uitgewerkt, op grond waarvan bij mogelijke binnenlandse onrust, veroorzaakt door vele buitenlandse arbeiders en krijgsgevangenen, de staat van beleg zou worden uitgeroepen en het leger het gezag zou overnemen. Dit bevel, dat met een staatsgreep op zichzelf niets te maken had, zou alle in Duitsland aanwezige territoriale troepen alarmeren en naar bepaalde punten dirigeren. Verscheidene malen werd een alarmoefening gehouden, om alles vlot te laten verlopen. Om dit bevel-Walküre voor een staatsgreep te kunnen benutten, waren aan het algemene bevel een aantal geheime bevelen in gesloten enveloppen toegevoegd. Hierin stond, dat de legereenheden op het teken Walküre de gebouwen van de diverse regeringsinstanties, de radiozenders, telefoon- en telegraafkantoren, concentratiekampen en verkeersknooppunten bezetten, de SS-eenheden ontwapenen en de SS-leiders arresteren moest. Een groot probleem was, dat Olbricht zelf niet het

bevel kon geven. Dit mocht alleen generaal Fromm, commandant van de territoriale troepen, van wie het verzet echter niet zeker was.

Met de komst van graaf Stauffenberg naar Berlijn werd de door het ontslag van generaal Oster opengevallen plaats in de bevelscentrale van het militaire verzet weer bezet. Stauffenberg was een Zuidduitsler, katholiek en om nationalistische redenen aanvankelijk nogal enthousiast over de nationaal-socialistische beweging. Hij had in het leger een opvallende snelle carrière gemaakt, was in Afrika zwaar gewond, waardoor hij zijn linker oog, rechter hand en twee vingers van zijn linker hand moest missen. Gedurende de tijd in het hospitaal kwam hij tot bezinning en sloot zich daarna bij het verzet aan. Hij was ook daarom een belangrijke aanwinst, omdat hij onder jongere officieren een groot gezag had.

Stauffenberg drong er op aan, dat nog voordat een geallieerde landing zou plaats vinden, de staatsgreep ondernomen moest worden. Duitsland moest zichzelf van de bruine pest bevrijden. Niemand van het verzet had echter meer toegang tot het hoofdkwartier van Hitler. Pas toen Stauffenberg op voorspraak van generaal Olbricht per 1 juli 1944 chef van de staf der territoriale troepen geworden was, moest hij in die functie geregeld op het hoofdkwartier verschijnen en kon dus de aanslag plegen, waartoe hij ook bereid was. Ook kon hij in die nieuwe functie uit naam van zijn nieuwe chef, generaal Fromm, het Walküre-bevel uitvaardigen. Hij kon echter eigenlijk niet in Berlijn gemist worden bij de uitgifte van de bevelen en de controle op de naleving hiervan.

De militaire situatie, maar ook enkele arrestaties van belangrijke verzetsmannen, maakten, dat er nu haast achter gezet moest worden. De Russische troepen waren nog maar enkele honderden kilometers van Oostpruisen verwijderd. Binnen enkele weken was in het westen de doorbraak van de in Normandië gelande geallieerde troepen te verwachten. Ook in Italië rukten de geallieerden steeds verder naar het noorden op. Ze beheersten bovendien het Duitse luchtruim.

Begin juli was de socialist Julius Leber bij een gesprek met communisten gearresteerd. Hij was de rechterhand van Stauffenberg en zou in de nieuwe regering een belangrijke positie krijgen. Hij moest bevrijd worden. Bovendien was de Gestapo op het spoor van Goerdeler gekomen en was de bevelhebber in België, Von Falkenhausen, afgezet. Hoe lang zou het nog duren, voordat de Gestapo de voorbereidingen van de staatsgreep ontdekt had?

Op 11 juli deed Stauffenberg de eerste poging. Omdat Himmler niet aanwezig was, werd deze echter afgelast. Een tweede poging, op 15 juli, eveneens omdat ook Göring ontbrak. Toen Stauffenberg het op aandrang van Berlijn toch wilde wagen, was de bespreking te snel afgelopen. In Berlijn had men de grootste moeite, omdat daar het bevel-Walküre al gegeven was, om aannemelijk te maken, dat het alleen maar een alarmoefening was.

Op 20 juli deed zich opnieuw een mogelijkheid voor. Met een koeriersvliegtuig vloog Stauffenberg die morgen van Berlijn naar Rastenburg. Daar wachtte een auto, die hem naar het hoofdkwartier bracht. Na enkele voorbesprekingen ging Stauffenberg met anderen tegen half één naar de speciale führerzone van het hoofdkwartier. Hij droeg een tas, waarin tussen allerlei papieren een Engelse bom was verborgen. In een ruimte, waarin

hij zich even wilde verfrissen, had hij geholpen door zijn adjudant de ontstekker in werking gesteld. Na ongeveer 10 à 15 minuten zou de ontploffing volgen. Hierna trad hij de ruimte binnen waar de bespreking gehouden zou worden en waar zich in het midden een grote kaartentafel bevond. Stauffenberg ging dicht bij Hitler staan en zette zijn tas op de grond. Kort hierop verliet hij onopvallend de kamer, onder voorwendsel, dat hij een telefoongesprek verwachtte. Tijdens zijn afwezigheid werd de tas, omdat die in de weg stond, onder de tafel geschoven, waarbij nu een schraag tussen Hitler en de tas was. Juist toen Hitler zich over de kaartentafel boog, ontplofte de bom.

Toen Stauffenberg op enige afstand de ontploffing hoorde en het resultaat zag, leek het hem, dat ieder gedood was of lag te sterven. Bovendien was er een enorme ravage. In werkelijkheid waren slechts 4 personen onmiddellijk gedood en de anderen zwaar of licht gewond. De meesten waren door de luchtdruk, die in de houten barak een uitweg kon vinden, naar buiten geslingerd. Dit was ook met Hitler het geval, die slechts enkele brandwonden en een lichte verwonding aan zijn rechter hand had.

Overtuigd, dat na zo'n ontploffing iedereen dood moest zijn, begaf Stauffenberg zich snel naar een gereedstaande auto, die hem naar het vliegveld bracht. Hij wist nog door alle versperringen heen te komen. Hij had immers geldige papieren, er was nog geen officieel alarm gegeven en men kende hem. Bovendien zei hij, haast te hebben. Ongedeerd bereikte hij het vliegveld, waar een vliegtuig klaar stond, om hem naar Berlijn te brengen.

Intussen had het hoofd van de verbindingen in Hitlers hoofdkwartier Berlijn van de geslaagde aanslag op de hoogte moeten brengen. Dit is niet gebeurd, wellicht omdat hij al wist, dat Hitler nog leefde. Wel is er, voordat op bevel van Hitler de verbindingen verbroken waren, een bericht doorgegeven, dat er een aanslag plaats gevonden had, maar dat Hitler leefde.

Toen Stauffenberg enkele uren later bij Berlijn landde, belde hij naar Olbricht. Tot zijn verrassing bemerkte hij toen, dat daar het afgesproken codewoord uit Oostpruisen niet ontvangen was en dat daarom het bevel-Walküre nog niet gegeven was. Hij drong toen op spoed aan en begaf zich naar het ministerie van oorlog in de Bendlerstrasse. Intussen had Olbricht zijn chef Fromm meegedeeld, dat Hitler bij een aanslag om het leven gekomen was en dat het nodig was, het bevel-Walküre te geven. Fromm wilde eerst zekerheid hebben en slaagde er in, Keitel in Hitlers hoofdkwartier aan de lijn te krijgen, die hem vertelde, dat Hitler nog leefde. Daarop weigerde Fromm het bevel te geven. Even later kwam Olbricht terug, ditmaal vergezeld van Stauffenberg. Deze bevestigde dat Hitler dood was; zei dat hij het zelf gezien had en zelf de aanslag had gepleegd. Olbricht voegde er aan toe, dat het bevel al gegeven was. Fromm bleef weigeren, werd gearresteerd en in een kamer opgesloten. Twee officieren zagen echter nog kans, met hem contact op te nemen en bereidden een tegenactie voor.

In Olbrichts kamer waren nu kopstukken van het militaire verzet aanwezig. Beck, die het toekomstig staatshoofd zou zijn; Hoepner, die Fromm zou vervangen en Von Witzleben, die opperbevelhebber zou worden.

Op grond van de gegeven bevelen werden in verscheidene steden reeds acties ondernomen. In Parijs slaagde de staatsgreep volkomen. Door de

onder bevel van Von Stülpnagel staande troepen van de weermacht werden Gestapo, SS en SD gearresteerd. In andere plaatsen echter liepen de bevelhebbers met de bevelen naar hun „Gauleiter”, die ze juist hadden moeten arresteren. Al spoedig wordt dan het bericht doorgegeven, dat Hitler nog leeft en 's avonds voor de radio zal spreken. Dan worden de genomen maatregelen weer ongedaan gemaakt, het laatst in Parijs.

In Berlijn was de voornaamste tegenvaller, dat een troepencommandant op aanraden van één van zijn officieren, alvorens — zoals hij van plan was — de hem gegeven bevelen uit te voeren, eerst bij Goebbels, die zich in Berlijn bevond, informeerde wat er aan de hand was. Goebbels riep hem bij zich, en beke in zijn tegenwoordigheid Hitler op, die de commandant beval de opdrachten niet uit te voeren en een tegenactie te ondernemen. Op zichzelf behoefde dit de staatsgreep nog niet te doen mislukken. Andere troepen waren nog op weg naar Berlijn. In het ministerie zelf echter, waar het bericht zich verbreidde, dat Hitler nog leefde, namen enkele officieren, die zich tot nog toe afzijdig hadden gehouden, het initiatief tot een tegenactie. Anderen liepen over of gingen aarzelen. Er werd in de gangen geschoten. Door hen te hulp geroepen troepen bezetten het gebouw en bevrijdden Fromm. Deze liet Olbricht, Stauffenberg en anderen ter plaatse fusilleren en gaf Beck gelegenheid, zelf aan zijn leven een einde te maken.

Door de Gestapo werd een zeer uitgebreid onderzoek ingesteld, waarbij meer dan 400 ambtenaren betrokken waren. Een enorme mensenjacht, afschuwelijke foltering en geënceneerde processen volgden. Duizenden werden omgebracht. Ook Fromm trof de wraak van Hitler.

In juni na de invasie had Stauffenberg nog aan Tresckow laten vragen of een aanslag nog zin had. Toen had deze geantwoord: „de aanslag moet geprobeerd worden, tot elke prijs. Zelfs als die niet lukt, moet de poging om de macht te grijpen in de hoofdstad worden uitgevoerd. We moeten aan de wereld en aan de komende generaties bewijzen, dat de mensen van de Duitse verzetsbeweging de beslissende stap hebben aangedurfd en dat zij hun leven hebben willen riskeren. Niets anders is daarmee vergeleken van belang.”

AANBEVOLEN LITERATUUR

1. *Over het recht van verzet:*
  - E. van Ruller, *Het christelijk verzet*, in: *Bezinning* 1947, blz. 19—24; 33—47; 145—151.
  - M. C. Smit, *De actualiteit van het recht van verzet*, in: *A. R. Staatskunde* 1957, blz. 276—284.
  - B. Pfister en G. Hildmann, *Widerstandsrecht und Grenzen der Staatsgewald*. Berlin 1956.
  - Vollmacht des Gewissens*, uitg. Europäische Publikation, I. Frankfurt/M. 1960°.
  - M. Pribilla SJ, *Deutsche Schicksalsfragen*. Frankfurt/M. 1950.
  - W. Künneth, *Das Widerstandsrecht als theologisch-ethisches Problem*. München 1954.

2. *Algemeen:*

H. Rothfels, *Die deutsche Opposition gegen Hitler*. Fischer-Bücherei 198.

H. B. Gisevius, *Bis zum bitteren Ende*. Hamburg. Sonderausgabe.

E. Zeller, *Geist der Freiheit*. München 1963⁴.

Bundeszentrale für Heimatdienst, 20 juli 1944. Herder-Bücherei 96.

A. Leber, *Das Gewissen steht auf*. Berlin-Frankfurt/M. 1963.

G. Weisenborn, *Der lautlose Aufstand*. Rororo 507—508.

Inge Scholl, *Die weisse Rose*. Fischer-Bücherei 88.

H. Gollwitzer e.a., *Du hast mich heimgesucht bei Nacht*. Siebenstern-Taschenb. 9.

W. Schmitthenner en H. Buchheim, *Der deutsche Widerstand gegen Hitler*. Köln 1966 (overzicht huidige stand van zaken).

3. *Kerkelijk verzet:*

E. Bethge, *Dietrich Bonhoeffer. Eine Biographie*. München 1966.

D. Schmidt, *Martin Niemöller*. Carillon Paperback. Amsterdam 1965.

F. Kloidt, *Verräter oder Martyrer?* Düsseldorf 1962.

M. Hapig, *Alfred Delp. Kämpfer-Beter-Zeuge*. Herder-Bücherei 131.

B. Schwerdtfeger, *Konrad Kardinal von Preysing*. Berlin 1950.

4. *Politiek verzet:*

U. von Hassell, *Vom Andern Deutschland*. Fischer-Bücherei 605.

G. Ritter, *Carl Goerdeler*. Dtv.

J. G. Leithäuser, *Wilhelm Leuschner*. Köln 1962.

W. Ritter von Schramm, *Beck und Goerdeler*. Gemeinschaftsdokumente. München 1965.

G. van Roon, *Neuordnung im Widerstand. Der Kreisauer Kreis innerhalb der deutschen Widerstandsbewegung*. München 1967.

5. *Militair verzet:*

Vollmacht des Gewissens, I en II. Frankfurt/M. 1960—1965.

F. von Schlabrendorff, *Offiziere gegen Hitler*. Fischer-Bücherei 305.

G. Buchheit, *Ludwig Beck*. München 1964.

J. Kramarz, *Claus Graf Stauffenberg*. Frankfurt/M. 1965.

6. *Contacten met Nederland:*

C. L. Patijn, *De twintigste Juli*, in *Wending* 1964, blz. 265—270.

G. van Roon, *Neuordnung im Widerstand*, blz. 329—334.

G. van Roon, *Oberst Wilhelm Staehle*, in: *Vierteljahrshefte für Zeitgeschichte* 1966, blz. 209—223.

ERRATUM

In het artikel van Dr. A. Kouwenhoven, *De Kennedy-ronde, brandpunt der atlantische economische samenwerking* (nr. 7, juli 1967) dient op pagina 170, regel 6 v.o. in plaats van: laagste exceptielijsten, gelezen te worden: langste exceptielijsten.

NOODZAKELIJK VERWEER

DOOR

H. ALGRA

In het meinummer van *A.R. Staatskunde* van dit jaar komt een artikel voor *Over christelijke politiek en christelijke partijvorming* van de hand van een zestal „nog-antirevolutionairen”, de heren Albeda, De Boer, Bos, Bosch, Hollander en Van Zuthem, dat wordt aangediend als een bijdrage tot de discussie. Ik voel mij gedrongen tegen dat artikel enige bezwaren in te brengen, die het karakter hebben van een verweer. Van principieel en dus noodzakelijk verweer.

Maar voordat ik daarop inga, wil ik iets zeggen over de wijze waarop de schrijvers zichzelf presenteren, nl. als „nog-antirevolutionairen”. De term is door hen gecursiveerd.

Dat „nog” kan worden gedacht als gerelateerd aan de tijd of aan de omstandigheden. Het kan worden gelezen als: vandaag nog wel antirevolutionair maar misschien volgend jaar niet meer. Het kan ook worden verstaan als: ondanks onze bezwaren bij gebrek aan iets beters toch nog maar antirevolutionair. Maar in beide gevallen schijnt mij zulk een aanduiding als presentatie ter inleiding van de discussie lichtelijk provocerend. En dat te meer, daar de eerste ondertekenaar zelf lid is van de redactie van het maandblad, waarin deze bijdrage ter discussie wordt geplaatst. Er zijn wel meer antirevolutionairen, die — vaak om zeer uiteenlopende redenen — bezwaren hebben tegen bepaalde opvattingen of ontwikkelingen in hun partij. Maar als zij het voorbeeld gingen volgen en zich allemaal op deze wijze gingen aandienen, dan zou dat de discussie niet bevorderen, maar schaden. Dit moest mij eerst van het hart.

De zes heren valreep-antirevolutionairen dienen zich in ruimer zin en in de eerste plaats aan als protestantse christenen. Maar ook hier met een determinatieve bepaling, nl. „in de zin zoals in het hiervoorgaande omschreven”.

Ik neem aan, dat zonder enige twijfel met dat hiervoorgaande niet bedoeld wordt de eerste alinea van het artikel, waar geschreven wordt over „schakeringen” van uiterst links tot uiterst rechts, en van geloofsovertuigingen van zwaar orthodox tot uiterst vrijzinnig.

De nadere bepaling van deze protestantse christenen moet wel worden gezocht in de tweede alinea, zoals ook uit het vervolg van het door mij kritisch besproken artikel blijkt. Ten gerieve van de lezer schrijf ik het eerste stuk van deze tweede alinea hier af:

„Wat is de hedendaagse christen dan wèl? In onderscheiding met zijn voorgeslacht is hij thans zeker meer op het hiernumaals gericht dan op het hiernamaals. De vernieuwde aarde waarop hij hoopt, verwacht hij niet meer zo maar uit de lucht te zien vallen. Hij ziet het als zijn opdracht zelf aan die hernieuwing mee te werken en niet maar zijn ziel

in lijdzaamheid te bezitten. Veel minder dan vroeger ook, is de christen van thans bezig met eigen zieleheil. Mee te mogen werken aan de opzet van een zo menselijk mogelijke samenleving is voor hem belangrijker geworden."

De hedendaagse christen onderscheidt zich dus van de christenen van zijn voorgelacht, omdat de laatsten :

1. meer op het hiernamaals gericht waren dan op het hiernumaals ;
2. verwachten, dat zij de vernieuwde aarde zo maar uit de lucht zouden zien vallen ;
3. ten opzichte van de hernieuwde aarde hun ziel bezaten in lijdzaamheid ;
4. meer bezig waren met hun eigen zieleheil.

Het is niet zonder meer duidelijk, op welke periode(n) uit de geschiedenis van Christus' kerk op aarde deze tekening slaat. Het kan zijn, dat gedacht is aan de tijd van het piëtisme of van de moderne devotie. In elk geval niet aan Kuypers en zijn tijd. Hoe men in onze tijd ook over Kuypers gemene-gratieleer moge denken, niemand kan ontkennen dat hij met geestdrift kon schrijven over de voortschrijdende ontwikkeling van het menselijk geslacht :

„Een veelszins schitterende ontwikkeling, die achtereenvolgens de talenten, die God in ons geslacht had gelegd, doet uitschitteren, het menschelijk leven verrijkt, het menschelijk bewustzijn verheldert, het menschelijk zelfbesef verhoogt, en de menschelijke macht, ons door God gegeven, op verbazingwekkende wijze in groote uitvindingen, in de stichting van rijken, in de voortbrengselen der kunst, in het nadenken der wetenschap, in fijnheid van vorm, en zooveel meer, doet uitkomen." *De gemeene Gratie*, I, 503 ; geciteerd door A. A. van Ruler, *Kuypers idee eener Christelijke cultuur*, die juist in dit verband zelfs spreekt van Kuypers *ontembaar cultuuroptimisme!*

Dat is bepaald niet : zijn ziel in lijdzaamheid bezitten in plaats van aan de vernieuwing van de aarde mee te werken.

Maar ik heb veel ernstiger bezwaren tegen de onderscheiden karakterisering van wat de hedendaagse christenen zijn en willen en wat vorige geslachten van christenen geloofden en deden. Het is niet zo, dat de christen van vroeger verwachtte, dat de vernieuwde aarde „zo maar uit de lucht zou vallen". Het is evenmin waar, dat de christen van thans het mee mogen werken aan de opzet van een zo menselijk mogelijke samenleving belangrijker vindt dan zijn eigen zieleheil. Bijna elk woord is hier aanvechtbaar. Het gaat de christen niet om een zo menselijk mogelijke samenleving, maar om een volksleven, dat onder beslag komt van het Woord van God. Het is niet zo, dat de christen van vandaag of van vroegere eeuwen, die leefde bij het Woord van God, mocht of wilde gedrongen worden tot een entweder—oder : of meebouwen aan de komst van het rijk Gods op aarde of uitzien, met lijdzaamheid, naar de grote dag van Christus' komst. En allerminst is het in overeenstemming met het Evangelie om de verwachting van nieuwe hemelen en een nieuwe aarde, waarin gerechtigheid woont, alleen of het meest te zien in het horizontale vlak, zodat wij na de hemelvaart niet meer omhoogzien, maar vooruitzien naar de komst van het Koninkrijk. De piëtist Gottlieb Wilhelm Hoffmann,

een der grondleggers van de Evangelische Broedergemeente te Korntal placht te zeggen: „Wir warten, beten und bereiten uns, wie wenn der Herr morgen käme, aber wir bauen, pflanzen und wirken auf Erden, wie wenn es noch 1000 Jahre so fortginge”. (*Gründzweig, Die Evangelische Brüdergemeinde Korntal*, blz. 32).

De christen, die bij het Woord van God leeft, heeft altijd geweten van de spanning tussen zijn tijdelijke gebondenheid aan deze aarde en zijn verwachting van de nieuwe hemelen en de nieuwe aarde, *wanneer Hij komt*, en tijdens zijn leven hier op déze aarde van de wonderlijke tweehed, die toch geen dualisme is: een christen, die als een vrij man in dit leven de hand aan de ploeg slaat en tegelijkertijd een pelgrim, die hier geen blijvende plaats heeft. Daarom schijnt het mij bedenkelijk, het gehele betoog over christelijke politiek en christelijke partijformatie in het begin reeds te koppelen aan een — aanvechtbare — visie op de christen van vroeger.

Wanneer we willen beginnen met de taak en positie van de christen in deze wereld, dan liever niet van de christen, zoals men meent, dat hij veranderd is of aan het veranderen is, maar van de christen, zoals hij heeft te staan in deze wereld en tegenover de komst van Christus en Zijn rijk, „naar uitwijzen van het Heilig Evangelie”.

Mocht men hiertegen opmerken, dat het artikel juist de strekking heeft om te komen tot een nieuwe positiebepaling in een snel veranderende wereld, dan snijdt zo'n verdediging geen hout, want de christen moet acht slaan op de tekenen der tijden, maar in gehoorzaamheid aan het gebod, dat eens en voor altijd is geschreven.

Wanneer de zes auteurs nader ingaan op wat zij verstaan onder „de ontwikkeling van de nieuwe aarde”, dan gaat het hun om het leveren, op politiek terrein, van *een bijdrage aan het inrichten van de maatschappij*; om de *bouw van de vreedzame en rechtvaardige maatschappij*.

En hier zet opnieuw mijn kritiek in. Want hier zijn de *staat* en de *overheid* volkomen zoek. En in de politiek gaat het er juist om, hoe de overheid haar taak opzet en realiseert. Het a.r. program van beginselen begint niet met „de maatschappij”, maar met overheid en volk. „Zij erkent de overheid als de met de zwaarmacht beklede dienaar van God, die geroepen is de gerechtigheid te handhaven en de natie te regeren, het volk ten goede.” (De Staatsregeling van 1798 begon met de verklaring omtrent de „geheiligde regten van den Mensch in de Maatschappij”, maar toentertijd had maatschappij een andere betekenis dan tegenwoordig.) De A.R. Partij heeft altijd weten te onderscheiden tussen staat en maatschappij, en dus ook tussen karakter en taak van *politieke partijen en maatschappelijke organisaties*. In de door mij bestreden bijdrage wordt dat verschil zó volledig uit het oog verloren, dat het *gehele stuk, met een geringe wijziging in de formulering*, minstens even goed *zou kunnen worden gelezen als een artikel over de christelijke vakbeweging en haar actie*.

Deze „verflauwing der grenzen” hangt waarschijnlijk samen met de door de zes heren voorgestane opvatting betreffende het gezag, dus ook het overheidsgezag, waarop ik nog nader hoop in te gaan. Stellig is er ook verband met de door hen gehuldigde opvatting betreffende politieke partijen. Zij zien de politieke partij als een georganiseerde *macht der veelheid* in de maatschappij. „Een christen die zich bij een partij aansluit

waarvan het bij voorbaat al vaststaat dat deze geen of hoegenaamd geen *politieke macht* zal kunnen ontwikkelen, *begraaft zijn talent*". (cursivering van mij, H. A.). „Bezien vanuit een oogpunt van *macht* kan de Nederlandse christen thans zonder bezwaar bij de christelijke partijen terecht, zij het dat de *macht* van deze partijen bedenkelijk afzwakt."

Uit deze redenering volgt, dat de christen alleen terecht kan bij een politieke partij, waarvan het (nog) vaststaat, dat zij wezenlijke *politieke macht* kan uitoefenen. Kan die partij zulks niet meer, dan is het verkeerd, zich bij zulk een partij te houden, ook al is haar „gedachtengang" in elk opzicht ideaal. Voorts, dat het verkeerd is, te pogen een nieuwe partij op te richten, als zij blijkt geen *macht* te kunnen uitoefenen. Dit is geheel overeenkomstig de opvatting van D'66 die heeft laten weten: als wij bij de Kamerverkiezingen niet de eerste keer in aantal zetels boven de „splinter-partijen" uitkomen, dan stoppen wij er mee.

Deze opvatting zou ook een overheidsingrijpen kunnen rechtvaardigen, om kleine partijen, waarvan het bij voorbaat al vaststaat (of later komt vast te staan) dat zij hoegenaamd geen *politieke macht* kunnen uitoefenen, door discriminerende maatregelen uit te schakelen. Zij houdt ook in, dat Groen er verkeerd aan moet hebben gedaan, toen hij in 1871 voor het gehele land slechts drie kandidaten aanbeval, van welke er geen één werd gekozen, omdat Groen wilde breken met de conservatieven, die nog een *macht* hadden, die „althans kwantitatief nog een belangrijke rol in de Nederlandse politiek kon spelen" ¹⁾. Naar deze opvatting zijn politieke partijkeuze bepalend, zou de christen dus tweemaal een schifting moeten toepassen. *Eerst* legt hij alle politieke partijen ter zijde, die geen wezenlijke *macht* kunnen uitoefenen, en uit de overigen, die wèl machtig zijn, kiest hij daarna de partij, die naar zijn overtuiging, met het oog op haar „gedachtengoed" de voorkeur verdient.

Deze redenering gaat uit van een aanvechtbare opvatting van het wezen en het karakter van een politieke partij. Naar mijn mening is een politieke partij een in vrijheid gevormde associatie van mondige burgers, die vanuit gezamenlijk aanvaarde beginselen een politiek program opstellen; daarvoor instemming onder het volk trachten te winnen en langs die weg het beleid

¹⁾ In het program van beginselen van de CHU staat in art. 7: „Het doel van de Christelijk-Historische Unie is de door haar beleden beginselen tot erkenning — niet om de regeermacht in handen van met zekere christelijke beginselen instemmende personen — te brengen.

Het is dus niet zozeer te doen om majoriteit (de meerderheid der kiesgerechtigden) als wel om autoriteit (gezag van het Woord Gods), niet om het succes van de partij, maar om de *macht* van het beginsel."

Afgezien van het feit, dat ik veel liever zou spreken van de kracht, dan van de *macht* van het beginsel, teken ik hierbij aan, dat deze verklaring — uiteraard niet een bevel vormt voor de CHU, om er naar te streven bij de verkiezingen een zo groot mogelijk aantal stemmen te verwerven, in de wetenschap, dat de *directe* invloed van de partij meestal groter is naarmate zij numeriek sterker is, terwijl de *indirecte* invloed van de partij op politieke opinievorming veel minder afhankelijk is van het getal van haar adhaerenten. Overigens is het bekend, dat deze tegenoverelkaarstelling van majoriteit en autoriteit teruggaat op een uitspraak van Stahl in het „parlement" van Erfurt in 1850, die evenwel een heel andere strekking had en ook naar het gevoelen van Stahl veel is misverstaan of misbruikt. Maar de bovenvermelde uitspraak wijst wel heen naar de gezonde gedachte, dat een politieke partij *een kracht ten goede kan zijn door haar getuigenis*. Vgl. art. 1 van het *Beginsel- en Algemeen Staatkundig Program* van de ARP: De Anti-Revolutionaire Partij ziet het als haar roeping werkzaam te zijn en de strijd te voeren voor het behoud en de versterking van het beslag van Gods Woord op het openbare leven.

van de overheid trachten te beïnvloeden. *Primair is niet de macht van het getal, maar de kracht van het beginsel.* Een partij, die slechts een beperkt aantal stemmen verwerft, kan toch een zedelijke kracht zijn in het volksleven. Zij kan het volksleven wakker maken, zij kan een lichtbaak zijn door haar politieke getuigenis.

Ook de VVD en de PvdA zijn beginselpartijen. In andere landen, zoals in de USA en in Canada zijn de beide grote partijen federaal opgebouwde politieke machtsconcentraties, die zich principieel niet van elkaar onderscheiden en niemand kan dan ook de ene partij boven de andere de voorkeur geven om principiële redenen.

In Nederland is dat (gelukkig) anders.

Het is dan ook bevreemdend dat de zes heren schrijven: „Waarom zou hij (de christen) geen lid kunnen zijn van een consumentenbond of van een fabrikantenvereniging? Waarom niet van een politieke partij die vooral voor het groepsbelang van de in loondienst werkenden wil opkomen, als de PvdA, of voor de belangen van het geld of positie bezittende deel der bevolking als bv. de VVD. Daar is voor een christen niets op tegen.”

Ook hier is de probleemstelling fout. Wanneer een christen lid zou worden van de PvdA of van de VVD omdat hij het belang van zijn groep en dus van hem persoonlijk daar het best behartigd acht, zou hij zulk een partij onrecht doen door haar beginselen niet te onderkennen, laat staan ze te onderschrijven. Hij zou op een kortzichtige wijze voorbijgaan aan het duidelijke feit, dat beide partijen op principiële gronden het bestaan van christelijke politieke partijen wraken²⁾. Wie lid wordt van zulk een partij, wordt geacht dat te weten en *er mee in te stemmen*.

Een naast elkaar stellen van een consumentenbond en een zuivere belangenpartij is logisch niet verantwoord, maar de PvdA en de VVD lenen zich daar niet toe.

En dit gehele door mij niet acceptabel geachte deel van het betoog wordt nog bedenkelijker, wanneer het zich voortzet in een betoog, dat van de premisse uit blijkt te gaan, dat een consumentenbond en een belangenpartij „gewone” verschijnselen zijn, ook voor een christen aanvaardbaar, en dat er wel een „bijzondere” reden moet zijn, om een christelijke partij nodig of aanvaardbaar te vinden.

In werkelijkheid is het andersom.

²⁾ Een der belangrijkste elementen in de politieke propaganda van de PvdA is sedert haar oprichting geweest het principieel afwijzen van de christelijke politieke partij.

In het *beginselprogramma* van de PvdA van 1947 staat: „Zij verwerpt echter principieel, en voor de tegenwoordige verhoudingen in Nederland ook practisch de organisatie van het politieke partij-leven op de grondslag van een godsdienstige belijdenis (antithese)”. En in het verkiezingsprogramma van de PvdA voor 1956 stond: „In 1952 behaalde de PvdA als partij van de doorbraak een indrukwekkende verkiezingsoverwinning. Scherper dan voorheen werd sindsdien het bestaansrecht van de doorbraak door de confessionele partijen betwist. De doorbraak behoort echter tot het wezen van de PvdA. Daarom zal zij daaraan onder alle omstandigheden vasthouden. Door de doorbraak wil de PvdA komen tot een *gezondmaking van de partij-politieke verhoudingen in ons land*. Het confessionele partijensysteem gaat nl. een duidelijke politieke keuze uit de weg en is daardoor *een beletsel voor de zuivere werking van het democratisch bestel*.” (cursiveringen van mij, H. A.).

Het is duidelijk, dat de aansluiting van een christen bij de PvdA, omdat die partij het best voor de groepsbelangen van de in loondienst werkenden wil opkomen, alleen verdedigbaar is, als deze principiële positiekeuze over het hoofd wordt gezien, of wordt onderschreven.

Door Gods genade is het Nederlandse volk geworden een volk met de Bijbel. Christus ging ook langs onze nationale heirbanen. Maar in de gehele protestantse westerse wereld is er geen land, waar zo consequent en zo radicaal een eeuw lang getracht is die Bijbel weg te nemen — van de school en uit het openbare leven — als in Nederland. Dit geldt ook van de politiek. De A.R.P. heeft altijd vooropgesteld: dit kan niet en dit mag niet. Het is niet alleen abnormaal, het is in wezen ook onmogelijk. Het Woord laat zich niet opsluiten of uitschakelen. Het keert altijd terug en vraagt om een antwoord. En ook de politieke partij, die het gehele openbare leven tot propagandaveld en werkterrein heeft, die te maken krijgt met vragen van openbare zedelijkheid, met recht en orde, met de ontbindende krachten van de zonde, met paganistische factoren, die in het volksleven opnieuw en soms op afschuwelijke wijze zichtbaar worden, met rijkdom en armoede, met agressie en verdrukking, is gehouden, van Godswegen gehouden, zich te richten naar dat Woord. Het is denkbaar, dat een partij zulks doet, zonder zich christelijk te noemen, maar in Nederland niet meer, na wat er is geschied en nog geschiedt. Het is de plicht van de eerlijkheid en de trouw, om tegenover de negatie als christelijke partij terstond en duidelijk te zeggen dat men in heel zijn handel en wandel een partij wil zijn met de Bijbel.

De altijd weer noodzakelijke, vaak benauwende, maar tegelijk de enige vruchtbare discussie gaat dan ook niet over de vraag: zullen wij een partij zijn met de Bijbel, met andere woorden een christelijke partij, maar over de heel andere vraag: laten wij het aan God en mensen zien, dat onze werken met onze woorden in overeenstemming zijn? Met andere woorden: ik acht een discussie alleen vruchtbaar, als we beginnen met het eens te zijn, uitgaan van eenzelfde premisse, n.l. dat we *geroepen* zijn om als politieke partij te werken en te strijden voor het behoud en de versterking van het beslag van het Woord van God op het openbare leven. Maar dan moet het gesprek ook verder gaan: wat vraagt dat Woord van ons en wat brengen wij er van terecht? En dat kan leiden tot een onbarmhartig oordeel — over ons zelf, over onze eigen partij.

Daar probeert een mens altijd graag onderuit te komen, maar in een politieke partij is dat gevaar dubbel groot. Want daar hebben we te maken met een bijzondere verzoeking, n.l. om in de propaganda, die continu wordt bedreven en in de electorale strijd die periodiek terugkeert, de situatie en het beleid van de partij te behandelen als een koopwaar, waarvoor reclame moet worden gemaakt. Maar de vlag kan de lading niet dekken.

Misschien is het alleen maar een accentverschil, wanneer ik, in aansluiting aan ons beginselprogram, spreek van het beslag van het Woord van God op het openbare leven, terwijl de zes heren spreken van het „grote liefdegebod”. Maar wat zij daarover zeggen, dienen we toch wel nader te bezien. Het luidt als volgt:

„Iedere christen, tot welke kerk hij ook behoort of welke inhoud hij verder aan zijn geloof geeft, zal zich gebonden weten aan het grote gebod van Christus: Heb God lief en uw naaste als uzelf. Liefde nu, kan zich alleen tonen door daden. De christen, die het grote liefdegebod wil nakomen moet dus iets doen. En waar ook de christen een mens is, een aan de aarde gebonden schepsel, kan hij alleen op die aarde tot daden komen, daden jegens zijn medemensen, jegens de menselijke samen-

leving, waarin hij verkeert. In die daden van naastenliefde toont hij zijn liefde jegens God. Dat hij zijn naaste met de daad liefde moet bewijzen, legt de christen de taak op, zich ook op politiek terrein te bewegen en geeft tevens aan wat hij daar moet doen”.

Ook hier rijzen vragen. Het „grote liefdegebod” bevat twee geboden: God liefhebben met geheel uw hart en met geheel uw ziel en met geheel uw verstand, en de naaste liefhebben als u zelf. Van dat eerste gebod, God liefhebben, zegt de Here Jezus: *Dit is het grote en eerste gebod*. Prof. Grosheide tekent daarbij aan in zijn commentaar op Matth. (tweede druk, blz. 338) dat Jezus hier een veel krassere uitdrukking gebruikt dan de wetgeleerde. „Jezus wil dit gebod zeer beslist boven andere stellen”, blijkens het bepalend lidwoord voor het praedicaatsnomen. „Wij hebben hier het wortelgebod, ongeveer gelijk aan het eerste der tien geboden, dat alle andere beheerst, v.s. 40”.

Nu is de opvatting verdedigd, dat wij als aan de aarde gebonden schepselen God niet rechtstreeks kunnen liefhebben, althans onze liefde tot Hem niet rechtstreeks kunnen doen uitkomen in onze daden, zodat „het grote liefdegebod” door de aan de aarde gebonden mens alleen kan worden *gerealiseerd* als naastenliefde. Brillenburg Wurth schreef daarover in zijn boek *Het christelijk leven* (blz. 244, noot): „Hiermee bedoelen wij niet, dat de liefde tot de naaste en de liefde tot God in wezen identiek zijn, of dat de liefde tot God zich tot de liefde tegenover de naaste herleiden laat, welke laatste stelling het humanisme huldigt. Religie blijft iets anders dan humaniteit. Behalve het humanisme dreigde b.v. ook Gogarten deze bedenkelijke richting uit te gaan in zijn leer van de scheppingsordeningen”.

Wanneer iemand nu, hiermee overigens instemmende, zou willen opmerken, dat evenwel in de politiek alleen het gebod van de naastenliefde aan de orde is, dan ontken ik dit. Want: aan deze twee geboden hangt de ganse wet en de profeten. Het is duidelijk dat Christus in Matth. 22 geen nieuw gebod geeft — trouwens hij citeert in zijn antwoord aan de wetgeleerde het Oude Testament (Deut. 6 : 5 en Lev. 19 : 18) — geen nieuw gebod, dat wij dan zouden kunnen uitwerken en toepassen, maar Hij vat hier de wet Gods samen en legt tevens de kern van die wet bloot. In het licht van deze uitspraak van Christus hebben wij de wet Gods te verstaan en *er naar te leven*. Daarom hebben Calvijn en anderen zoveel nadruk gelegd op de tertius usus legis, het lezen van de wet des Heren als regel der dankbaarheid. (*Institutie*, II, 7, 12). Dit geldt ook voor de christen in de politiek en voor de overheid als dienaar van Gods. Het is een vergissing, wanneer men meent, dat we in het politieke leven alleen te maken krijgen met de tweede tafel der wet. Ons *Beginsel- en Algemeen Staatskundig Program* zegt dan ook zeer juist: „Terwijl zij de roeping der Kerk erkent om het Woord Gods voor heel het leven te verkondigen, is zij de overtuiging toegedaan, dat overheid en volk bij het licht der Heilige Schrift zelfstandig hebben te verstaan wat dit voor het staatkundig leven van elke tijd heeft te zeggen.”

„Overheid en volk” en „bij het licht der Heilige Schrift”, dat zijn de twee scharnieren. Het grote liefdegebod kan en mag niet uit het geheel van de Bijbel worden gelicht. De overheid heeft, „zoveel als binnen haar bevoegdheid ligt te bevorderen dat het volk leeft naar de eis van Gods wet”.

Dat houdt ook in, en het is meer urgent dan ooit, dat de overheid binnen de grenzen van haar bevoegdheid weert, bestrijdt en verbiedt, wat ingaat tegen Gods wet. Dat is een wezenlijk element van het ambt der overheid. Dat ambt brengt mee, dat zij straft. Het zou een onaanvaardbare zaak zijn, wanneer de ene mens (de rechter) beveelt de andere mens voor jaren, zelfs voor zijn gehele leven op te sluiten, wanneer wij achter die met overheidsgezag beklede mens niet zouden zien Hem, die de bron is van alle gezag.

Terecht heeft de A.R.P. dan ook in een rechte aansluiting bij de Heilige Schrift, veel aandacht geschonken aan het ambt der overheid, die regeert bij de gratie Gods. Omtrent het gezag zeggen de zes heren :

„De verhoudingen tussen mensen en groepen dienen vrij te worden gemaakt van ideologie en mythe (die vooral te maken hebben met handhaving van machtsverschillen) en zoveel mogelijk gebracht te worden in het teken van de dienst aan elkaar. Er gaat in onze tijd nog een belangrijke ideologiserende en mythologiserende werking uit van vele gezagsopvattingen, de interpretatie van revolutie en eigendom, de zin van de ondergeschiktheid en de opvattingen over leiderschap.

Gezag is een kenmerk van relaties tussen mensen en groepen en het heeft derhalve geen goddelijke oorsprong. Gezag is door machtsonderworpenen erkende en aanvaarde macht”.

Nergens in het gehele artikel is de redenering zó teleurstellend als hier. Er is geen spoor aanwezig van de Bijbelse waarheid, dat God de bron is van alle gezag. Het is een betoog, dat uitsluitend werkt met sociologische motieven. Gezag wordt alleen aanwezig geacht, wanneer de „machtsonderworpenen” het erkennen en aanvaarden. Dus ook slechts, zolang die erkenning er is. Eerst is er macht, alleen maar macht, maar indien en zodra de machtsonderworpenen die macht erkennen en aanvaarden, wordt de macht tot gezag.

Er zijn vele bewijzen uit de Bijbel aan te voeren, dat het zo niet is. Het vijfde gebod is hier in het geding, en in de verklaring van de Heidelberger Catechismus wordt gesproken over allen, die over ons gesteld zijn, *aanzien het God belieft, ons door hun hand te regeren*.

Calvijn maakt in zijn *Institutie* (II, 8, 38) de treffende opmerking dat de onderwerping aan hen, die over ons gesteld zijn, een trap moet zijn, waardoor wij opstijgen, om de opperste Vader eer te bewijzen³⁾.

Ik heb mij afgevraagd, hoe deze vreemde redenering in een bijdrage tot discussie over christelijke politiek hier een plaats heeft gekregen. Het lijkt mij niet onmogelijk, dat hier, hoewel ten onrechte, niet gedacht is aan het overheidsgezag, maar wel aan het gezag in de onderneming⁴⁾. Op zichzelf is dat een moeilijk vraagstuk, maar als het gaat om christelijke politiek, dan hebben wij toch te maken met het overheidsgezag, het gezag in de staat.

In dit verband is het merkwaardig, dat op het door mij gewraakte stuk

³⁾ Zonder de erkenning van de goddelijke bron van het gezag is er dan ook geen plaats voor de vermaning van de apostel: „Daarom is het nodig zich te onderwerpen niet slechts om de toorn, maar ook om des gewetens wil.”

⁴⁾ Ik denk hier met name aan het bekende standpunt van een der zes schrijvers, nl. prof. Van Zuthem, dat de ondernemer „steeds meer” de zetbaas moet worden van de werknemers. Steeds meer heeft taalkundig geen andere limiet dan tot dat hij volledig de zetbaas is.

volgt de uitspraak: „Een beroep op Romeinen 13 ter verdediging van de bestaande macht heeft een ideologiserend effect, wanneer daarmee getracht wordt erkenning en aanvaarding door de machtsonderworpenen uit te sluiten.”

Het is moeilijk te verstaan, wat hier precies de bedoeling is. Ik zie niet in, hoe een beroep op Romeinen 13 kan uitsluiten, dat de onderdanen het gezag van de overheid erkennen en aanvaarden. Want Romeinen 13 leert juist, dat wij geroepen zijn, dat gezag te erkennen en te aanvaarden.

Wanneer evenwel de bedoeling is — maar dat staat er bepaald niet — dat een beroep op Romeinen 13 misbruikt kan worden om een of andere willekeurige macht te legaliseren, dan hebben we te maken met een gedachte, die reeds door Groen van Prinsterer duidelijk is geformuleerd. Tijdens de bezetting hebben wij, daar sommigen de bezetter aanzagen voor de wettige overheid, op ruime schaal verspreid een uitspraak van Groen: „doch ik wil geen uitlegging onderschrijven, welke ons verplichten zou den booswicht, die het moordtuig voorhoudt, gehoorzaam te zijn, of den gekroonden roover, die gisteren den wettigen Vorst verjaagd heeft, heden als eene van God verordineerde magt te beschouwen” (*Ongeloof en Revolutie*, vierde druk, blz. 39).

Het gezag komt van God, en zij, die het gezag uitoefenen, hebben daarin hun liturgie, hun *dienst*. Daarom spreken wij in ons beginselprogram van de overheid als Gods dienares.

De zes auteurs geven ook hun visie op de *revolutie*.

„In het christelijk denken moet revolutie gedefinieerd worden als het openlijk verwerpen van opvattingen en toestanden, die de opbouw en ontwikkeling van een samenleving voor vrije, mondige mensen in de weg staan. Een belangrijke uiting van deze verwerping is de betrekkelijke waarde die moet worden gehecht aan het bestaande, dat historisch gezien steeds de neiging vertoont deze ontwikkeling in de weg te staan of te vertragen”.

De formulering is ook hier niet geheel duidelijk. Immers hoe kan men als een belangrijke „uiting” van de revolutie — *uiting* is een nomen actionis — noemen de betrekkelijke *waarde* enz.? Maar afgezien daarvan, het gaat niet om de „waarde” van het bestaande, maar om de vraag, in hoeverre aan dat bestaande normatieve betekenis moet worden toegekend. Wie een ontwikkeling van de samenleving wil, moet beginnen met te begrijpen, dat hij niet ergens in het lichtledige kan beginnen, maar *geheel en al moet beginnen vanuit het bestaande*.

Nu hebben de antirevolutionairen altijd grote betekenis toegekend aan de geschiedenis. Daarom spreekt het program ook van de antirevolutionaire of christelijk-historische richting. Het historisch geworden is de grond waarop we staan, de bodem, waarin een fundament moet worden gelegd voor de bouw. In het bestaande ligt het begin. Maar wie het bestaande beschouwt als eindpunt, als voltooiing van de historische ontwikkeling, ontkent zelfs de mogelijkheid tot reformatie.

In het door ons gewraakte citaat sticht het gebruik van het woord revolutie verwarring, vooral in een tijdschrift, dat *Anti-Revolutionaire Staatkunde* heet.

Wij hebben vanouds een betere term, die geen verwarring sticht en die duidelijker maakt, wat wij willen n.l. *reformatie*. Prof. De Gaay Fortman

zei op de jaarvergadering van de Vrije Universiteit: (de VU) „is immers een reformatorische universiteit, dat wil zeggen zij weet, dat iedere vorm van christelijk leven, iedere christelijke activiteit voortdurend heroriëntering, voortdurend hervorming nodig heeft”.

Hoe dwaas zou dit wijze woord zijn geworden, als hij gezegd had, dat de VU is een revolutionaire universiteit, en dat iedere vorm van christelijk leven revolutie nodig heeft.

In de *Prolégomènes* van het eerste deel van de *Archives* heeft Groen een betoog gehouden over *Principe et conséquences de la Réforme*, later opnieuw opgevat in hoofdstuk VII van *Ongeloof en Revolutie*, waarin hij revolutie en reformatie in historische zin tegenover elkaar stelt.

Maar het betoog van de zes heren geeft weinig blijk van historisch besef, zoals het ook theologisch zwak is. Zij noemen wel verschillende wetenschappelijke disciplines uit verschillende faculteiten, die bij het christelijke politieke streven behulpzaam moeten zijn, maar noemen noch de theologie, noch de geschiedeniswetenschap. En dat is dunkt mij niet toevallig. Ik teken hierbij aan, dat prof. Anema, ziende op zijn moeilijke en verantwoordelijke taak in de antirevolutionaire politiek, verklaarde, dat hij met name behoefte had aan de steun van de theoloog.

Eigendom, zo gaat het artikel verder, „moet gedefinieerd worden vanuit de dienst aan mens en samenleving. De gedachte van het rentmeesterschap als een eenzijdige verantwoording tegenover God moet worden verworpen. Even belangrijk is de verantwoording tegenover hen, die in hun bestaan en ontwikkeling van het gebruik van eigendom afhankelijk zijn”.

Het begint een verdrietige zaak te worden, maar ook hier sticht de formulering verwarring. Het rentmeesterschap is een echt schriftuurlijke term. Er liggen twee gedachten in: vooreerst, dat een Ander de eigenaar is, en dat dus elke theorie over een autonoom beschikkingsrecht moet worden verworpen. Zulk een theorie impliceert, dat de eigenaar aan niemand verantwoording schuldig is. Zij wordt door de gedachte van het rentmeesterschap in de wortel aangetast. De rentmeester moet rekenschap afleggen bij de Eigenaar. Die rekenschap omvat veel meer dan wat hebt gij er mee gedaan? Zij gaat bovenal over de vraag: hoe hebt gij er mee geleefd, hebt gij er uw vertrouwen op gezet, zijt gij er trots op geweest, waar was uw dankbaarheid enz. En bij die verantwoording tegenover de Eigenaar komt ook de vraag aan de orde: hoe hebt gij uw bezit gebruikt ten nutte van uw naaste? Die naaste kan zijn degene die in zijn bestaan en ontwikkeling van het gebruik van de eigendom afhankelijk is, b.v. het onmondige kind. Maar heel de verantwoordelijkheid tegenover de naaste is uitvloeisel van de eerste en allesomvattende verantwoordelijkheid tegenover God. Dit alles speelt ook bij het vraagstuk van de structuur van de onderneming. Bij de hervorming van die structuur is de leer van het rentmeesterschap eerder bevorderlijk dan belemmerend. Want deze leer ontleent iemand het argument: of is het mij niet geoorloofd, met het mijne te doen wat ik wil, welke uitspraak van de wijngaardenier in de gelijkenis zéér ten onrechte en in strijd met de doorlopende gedachtengang van de Heilige Schrift is gebruikt als een argument tot steun van een absolutistische opvatting van de eigendom. Overigens — het is een van de belangrijkste opgaven voor theologen en anderen, om voortbouwend op het uitnemend begin van wijlen dr. W. A. van Es, te komen tot verdere uitbouw van de Schriftuurlijke leer van de eigendom.

Tenslotte iets over de ondergeschiktheid. Daarover lezen wij:

„Ondergeschiktheid moet steeds voldoen aan de eis van de door de ondergeschikte aanvaarde dienst aan een aanvaard en bekend doel. Gedwongen ondergeschiktheid, die in een democratie ook niet te vermijden is, dient steeds gepaard te gaan met een zorgvuldige behandeling van bezwaren en klachten. In verband hiermee moeten in maatschappelijke verhoudingen de leiders worden gekozen.”

In de eerste zin wordt door het bijwoord *steeds* de eis gesteld, dat alle ondergeschiktheid aanvaarde ondergeschiktheid moet zijn. In de tweede zin wordt evenwel erkend, dat in de democratie gedwongen ondergeschiktheid niet te vermijden valt. En in verband hiermee, dus in verband met die *niet te vermijden gedwongen* ondergeschiktheid moeten in maatschappelijke verhoudingen de leiders worden gekozen.

Waar slaat dit op? In de tweede zin schijnt het over de staat te gaan. Maar in de derde zin over maatschappelijke verhoudingen. En in *die* verhoudingen moeten de leiders worden *gekozen*.

Moeten de schepelingen de kapitein kiezen? De leerlingen de rector van het lyceum? De verpleegden in het rusthuis de directrice? Ik zeg dit niet om te ridiculiseren. Maar alleen, om aan te tonen, dat algemene uitspraken hier volstrekt niet helpen, doch alleen maar verwarring stichten, of in elk geval de zo nodige duidelijkheid missen. Maar er komt nog iets bij.

Het artikel gaat er van uit, dat de ondergeschiktheid *steeds* moet voldoen aan de eis van de door de ondergeschikte aanvaarde dienst... enz. En bij wijze van correctie staat er dan bij, dat gedwongen ondergeschiktheid in een democratie ook niet te vermijden is. Dit is natuurlijk wat anders dan wanneer er zou staan, dat gedwongen ondergeschiktheid niet te vermijden is, óók niet in de democratie. Maar afgezien daarvan, democratie is primair een politiek begrip. Wie in een democratische staat wordt geboren, is zijn leven lang gehoorzaamheid verschuldigd aan de overheid, die hij niet heeft gekozen, aan de wetten, die hij niet persoonlijk heeft aanvaard. En niemand kan ontkennen, dat wetten en regelingen steeds dieper ingrijpen in het leven en een groter deel van het leven reguleren. De sector, waarin een mens zelfstandig kan beslissen, of hij een ondergeschiktheid zal aanvaarden, wordt steeds kleiner.

En juist, omdat de gedwongen ondergeschiktheid zo veelomvattend en diep ingrijpend is, klemt te meer de eis, dat niet alleen acht wordt geslagen op bezwaren en klachten, maar dat het gehele beleid zó de gerechtigheid uitstraalt, dat het de gewetens overtuigt.

Mijn conclusie kan kort zijn.

Het door mij gekritiseerde artikel is een *aanleiding* tot veel vragen en geeft reden tot kritiek op vele punten, mede doordat de formulering niet zelden de duidelijkheid in de weg staat ⁵⁾. Maar een stevige *basis* voor een voortgaande discussie wordt er niet in gevonden.

⁵⁾ Ik meen, dat er een voor de hand liggende verklaring is voor de onzuiverheid en onduidelijkheid in sommige formuleringen. De middelste zin over de ondergeschiktheid en de zin over Romeinen 13 in het gedeelte over het gezag, zijn zonder twijfel amendementen, die in de oorspronkelijke tekst zijn ingelast, zonder dat een tweede lezing heeft gezorgd voor een goede harmonisatie.

Ik meen, dat wij in elk geval een betere basis voor discussie en voor meer dan dat hebben in ons program van beginselen, vrucht van jarenlange bezinning en strijd. Dat program heeft geen enkele canoniciteit en is nooit het laatste woord.

Reformata, semper reformanda. Maar dan reformatie in die zin, dat daaruit blijkt de reformerende kracht van het Woord van God, die de wortel raakt, en de vrijheid van het gebod (Ps. 119 : 96) en de gehoorzaamheid van het geloof.

Ik heb bezwaren ontwikkeld tegen de manier en de beperktheid, waarover in het door mij bestreden stuk over het gebod Gods wordt gesproken, maar dat gebod, God liefhebben boven alles en de naaste als ons zelve, als de samenvatting en verdieping van héél de wet Gods, is ook het allesomvattende gebod voor het politieke leven. Daarover zijn we het eens. Geen wijsgerige bespiegelingen, geen constructies, geen emoties en inspiraties, maar het Woord in zijn klaarheid en kracht, dat is de reformerende kracht in de christelijke politiek. Wij zullen meer moeten worden een partij met de Bijbel.

EEN IMPASSE IN DE ONTWIKKELING NAAR EEN VOLWASSEN SAMENLEVING

DOOR

DR. J. P. I. VAN DER WILDE

De politiek een thermometer

Inleiding

Nog nooit is zo duidelijk door iedereen gezocht naar oplossingen ad hoc voor de meest uiteenlopende politieke problemen: ontwikkelingshulp, de medezeggenschap, het loonniveau, de sociale verzekeringen, de woningbouw, de wegenbouw, het herstel van het evenwicht op de betalingsbalans, kortom: allerlei zaken die in een wat verder verleden veelal aan de eigen ontwikkeling werden overgelaten, staan thans in de algemene belangstelling. De daarin naar voren komende interesse voor de politiek en de verwachting dat de overheid aan al deze dingen iets moet doen, spreekt niet vanzelf. Het is nog niet zo lang geleden dat elk nieuw stukje terrein dat de overheid wilde betreden haar werd betwist. Nooit is de welvaart bovendien sneller en sterker gestegen dan in onze tijd. Een zekere mate van tevredenheid daarover zou derhalve meer voor de hand liggen. Het tegendeel is het geval. Ontevredenheid overheerst. De algemene tendens is het verlangen naar een meer beheerste, harmonische, maar vooral ook nog snellere ontwikkeling. De klachten die over het beleid van de overheid worden gehoord, hebben vooral betrekking op het tempo waarin verbeteringen tot stand komen en zelden op gevallen waarin sprake is van verslechtering of van het niet stijgen van inkomsten of voorzieningsniveaus. Afgezien van de lichte recessie van het ogenblik, gaat het over relatieve achterstanden; een loonniveau dat is achtergebleven bij dat in andere bedrijfstakken; uitbrei-

ding van het woningbestand dat onvoldoende tegemoetkomt aan de nog steeds grote vraag; uitbreiding en vernieuwing van het wegenbestand die geen gelijke tred houden met de stijging van het aantal automobielen enz.

Klachten die leven bij „de mensen” geven eenzelfde beeld te zien. Bij allerlei interviews wordt de eigen positie — terecht — vergeleken met die van anderen. Uit deze stand van zaken blijkt hoe zeer de politiek van vandaag een zaak is van ontwikkeling.

Dat wil overigens niet zeggen dat de te voeren politiek niet belangrijk zou zijn. De leefbaarheid van onze samenleving is ondanks het welvaartsaspect meer dan ooit in geding. De regering zal ook de eerste zijn te erkennen, dat de aandacht die aan de leefbaarheid wordt besteed nog niet heeft geleid tot zodanige richtlijnen en geplande oplossingen dat op korte termijn van een volmaakte situatie zou kunnen worden gesproken. Het feit dat de economische ontwikkeling enigszins werd afgeremd is in dit verband een ondergeschikt punt.

De voornaamste moeilijkheid is de *snelle* ontwikkeling van de *gehele* samenleving. We weten niet precies waar die ontwikkeling toe leiden zal. Het gaat niet meer om kleine veranderingen binnen een bepaald samenlevingspatroon, maar om de verandering van het gehele patroon. Dat maakt het zo moeilijk ook op politiek terrein de zaak in de vingers te krijgen.

De met behulp van statistisch materiaal gemaakte prognoses van toekomstige ontwikkelingen kunnen als voorbeeld dienen welke moeilijkheden hierbij overwonnen moeten worden. Prognoses zijn gebaseerd op de — met verstand en de nodige correcties toegepaste — gedachte aan een voortgezette ontwikkeling in een bepaalde richting. De prognostiseur berekent b.v. hoeveel huizen bij een te verwachten vermeerdering van de bevolking in een bepaalde periode moeten worden gebouwd. Afgezien van het feit dat zo'n berekening niet eenvoudig is, bestaat de kans dat de bevolkingsvermeerdering anders verloopt zodat de berekeningen belangrijke correcties behoeven¹⁾. Daarmee wordt aan de waarde van die onderzoeken niets afgedaan, maar het is wel nuttig niet te vergeten dat zij in dit opzicht steeds enige spanning vertonen met een visie op de toekomst. Toekomstvisie wil zeggen idee hebben van het samenlevingspatroon in de toekomst. Prognose wil eigenlijk zeggen, hoe zou de toekomst er uit zien als de ontwikkeling zoals deze zich thans voltrekt doorgaat. Het is een kwantificering van bekende ontwikkelingstendenzen, gecorrigeerd, voor zover het bewerkte materiaal en in het verleden opgedane ervaring daartoe aanleiding geven. Visie veronderstelt daarenboven besef van het feit dat een bepaalde lijn zonder direct aanwijsbare reden gaat afbuigen en — om terug te keren naar de politiek — enig idee van de taak die de overheid in verband daarmee heeft. Een taak die deels zal moeten bestaan uit het bewust afbuigen van een te verwachten ontwikkelingslijn en deels ook in het begeleiden van de ontwikkeling.

Wat in dit verband geldt voor de cijfermatige benadering, geldt in

¹⁾ De cijfers van het CBS met betrekking tot de bevolkingsgroei illustreren wat bedoeld wordt. In 1965 leidden prognoses aan de hand van de toen bekende gegevens tot een bevolkingscijfer in 1980 van 15,2 miljoen en in 2000 van 20,9 miljoen. Verwerking van nieuwe gegevens die aantonen dat de bevolking zich minder snel vermeerderd dan aanvankelijk kon worden verondersteld, leidden in 1967 tot een prognose voor 1980 van 14,4 miljoen (in 2000: 17 à 18 miljoen).

dezelfde mate voor politieke doelstellingen die zijn ontleend aan een bepaalde overtuiging ten aanzien van de ideale structuur van onze samenleving. Als voorbeeld om dit te verduidelijken kan dienen een benadering van de sociale problematiek. Een vakbondsbestuurder ontkomt er, sprekend over het sociale vraagstuk, zelden aan de geschiedenis van de industriële revolutie, de lange werktijden, de kinderarbeid, het ontbreken van sociale voorzieningen en van veiligheidswetgeving, de c.a.o., kortom de strijd rond de rechtspositie van de arbeider op te halen en van daaruit zijn wensen te formuleren voor de verbetering van het loonniveau, de sociale verzekeringen, het ontslagrecht, de mondigheid van de werknemer enz.

Deze benadering is ook niet onjuist. Anders ligt het echter als verondersteld wordt dat daarmee *de* sociale kwestie is gesteld. De nood onder de werknemers is in het algemeen niet zo groot meer. Daarentegen vragen andere sectoren van het bedrijfsleven zoals de landbouw en het midden- en kleinbedrijf thans eveneens de aandacht uit sociaal oogpunt. Ontwikkelings- en saneringsfondsen werden ingesteld omdat een groot aantal mensen in deze sectoren achtergebleven zijn op de economische ontwikkeling²⁾. Daarnaast zijn er groepen van werknemers die bijzondere aandacht behoeven. Onder de chronisch zieken, invaliden, gepensioneerden, kortom onder de sociaal zwakkeren zijn er nog velen die niet volledig aan hun trek komen. Een te dogmatische benadering van het sociale vraagstuk vanuit de rechtspositie van de arbeider, zou er derhalve toe leiden dat de groepen die het meest in de knel zijn geraakt worden vergeten. De probleemstelling is dan nog wel logisch maar stemt niet meer overeen met de werkelijkheid. Dat voelen de mensen aan zonder dat zij het precies onder woorden kunnen brengen; zij volstaan met te constateren dat in de politiek om de zaken heen gepraat wordt.

Dit verschijnsel dat uiteraard ook met andere, sommige misschien meer toesprekende voorbeelden geïllustreerd kan worden, is een van de belangrijkste oorzaken van de moeilijkheden waarin de politiek is geraakt; er wordt gepraat over dingen die „de mensen” niet belangrijk vinden.

Naast het werk — het is bijna een gemeenplaats geworden — is de vrijetijdsbesteding steeds belangrijker geworden. De auto bepaalt de mensen bij de verkeersproblemen; de vakantie en de vrije zaterdag bij de recreatiemogelijkheden en de behoefte aan hobbyruimte bij de woningbouw. De mensen hebben in de persoonlijke sfeer minstens evenveel dingen om zich over op te winden als op het werk. Een poging hen ten aanzien van de inrichting van een kantine in de fabriek te doen begrijpen hoe de vork aan de steel zit en te laten meedenken wat de beste oplossing is, is niet belangrijker voor hen dan begrip en meeleven voor hun praktische wensen voor het leven buiten het werk om. Het ontbreken van een begrijpelijk program voor het oplossen van de problemen voor dit algemeen menselijk verkeer schept het gevoel niet bij de ontwikkeling betrokken te zijn. Het mensbeeld dat de politicus voor ogen heeft is nog te veel dat van de werkende mens die om erkenning vraagt en te weinig dat van de consument, de mens die ongehinderd zichzelf wil zijn.

²⁾ Het Ontwikkelings- en Saneringsfonds voor de Landbouw werd ingesteld op 1 mei 1965. In 1967 werd door dit fonds 45 miljoen uitgetrokken. Het Ontwikkelings- en Saneringsfonds voor het midden- en kleinbedrijf werd ingesteld in oktober 1966. In 1967 is daarvoor 5½ miljoen (aanvankelijk 6 mlj.) uitgetrokken.

Dit gebrek aan overeenstemming tussen de werkelijkheidservaring van elke dag en het mensbeeld van de politieke (en maatschappelijke) leiders maakt ook goed geformuleerde programs onduidelijk. De kiezers willen zichzelf terug kunnen vinden in het program van de partij van hun keuze (lees: het t.v.-optreden van de man(nen) die zij steunen). Het feit dat iedereen hier officieel iets aan kan doen door lid te zijn van een partij en in die partij zijn stem te laten horen doet daar niets aan af. In de partij-organisaties doet zich veelal deze zelfde kortsluiting voor. De indruk bestaat zelfs dat de bevolking beter kan volgen wat de regering doet dan dat zij zich geruggesteund voelt door politieke vertegenwoordigers die in de Staten-Generaal en andere politieke colleges, regering en andere bestuurders om verantwoording vragen.

De politieke partijen hebben zich desalniettemin bij de voorbereiding van de laatstgehouden verkiezingen — de een met minder en de ander met meer succes — zo goed mogelijk ingesteld op het geestelijk klimaat van de kiezers: door te deconfessionaliseren (KVP), de schijn te geven van een radicalisering naar links (10 over rood in de PvdA), te zinspelen op een ongedifferentieerd vrijheidsgevoel (Koekoek), het image aan te nemen van de evenwichtig oordelende progressieve intellectueel (D'66), het toevallig effect van het over maatschappelijke verdeeldheid zegevierend verstand (ARP/Zijlstra-effect). Het is niet eenvoudig in de discussie die als gevolg van deze verschillende reacties en de daarop volgende verkiezingsuitslag in dit jaar is ontstaan, de grote lijn te blijven volgen. De indruk bestaat evenwel dat de voor de politieke campagnes gekozen oplossingen te veel aan de oppervlakte zijn gebleven.

Een meer pragmatische aanpak en het links-rechtsschema

Twee hoofdrichtingen in de gedachtenvorming van hen die zich inspannen om uit de politiek-organisatorische impasse te komen trekken extra aandacht. In de eerste plaats is dat de neiging tot een meer pragmatische aanpak en in de tweede plaats het verlangen naar een radicalisering naar links.

De neiging tot een meer pragmatische aanpak ligt voor de hand. Er vragen te veel zaken tegelijkertijd om aandacht. Er is een geestelijke en maatschappelijke heroriëntatie op gang³⁾, die bijna alle traditionele uitgangspunten doet verschuiven. De problemen kunnen daardoor niet meer volgens een eenvoudig recept of door het volgen van een begrijpelijke („normatieve”) gedachtengang opgelost worden. Het is nog wel redelijk zich een beeld van de maatschappelijke ontwikkeling te vormen, maar ook tegen deze achtergrond is de oplossing van concrete problemen een zaak die de aandacht van bijzondere deskundigen verlangt. Bovendien neemt men in onze dagen geen genoegen meer met een algemene benadering of geformuleerde principes. Men wil concreet weten waar men aan toe is en eist de vrijheid op zich ad hoc uit te spreken over de beste oplossing. Kritiek op ons partijenstelsel is een logisch bijproduct van deze instelling omdat ons partijenstelsel is opgebouwd op algemeen geformuleerde uitgangspunten. Het klinkt paradoxaal, maar soms krijgt men zelfs de indruk dat het hierbij meer gaat om het spel dan om de knikkers, om de oplossingen die tenslotte worden gekozen. In het algemeen is iedereen het er b.v. wel over eens dat

³⁾ Zie mijn *Geloven op Mars*, Zomer en Keuning, Wageningen 1967.

de collectieve bestedingen ruime aandacht behoeven. Niemand ontkent ook dat de woningnood moet worden opgelost. Niemand ontkent dat vermeden moet worden dat lonen en prijzen haasje over spelen. Het stellen van deze punten is niet zo moeilijk. Wat de mensen van de politicus willen weten is wat hij precies wil doen om deze vraagstukken dichter bij een oplossing te brengen. Als de man berekend is voor zijn job mag hij het op zijn manier doen. In deze kritische gerichtheid komt een grote mate van twijfel tot uiting aan de efficiency van het politieke bedrijf.

Het recept dat de pragmatici aanprijzen als middel om hierin verbetering te brengen is een nuchtere analyse van wat nodig is en een planning in de tijd, rekening houdend met de beschikbare middelen. Zij achten een nuchtere aanpak ook doorzichtig en verwachten daarvan dan ook een beter begrip onder de mensen van het politiek gebeuren.

Deze aanpak ligt zo voor de hand dat het te begrijpen is dat deze gedachte niet binnen één, maar binnen alle politieke partijen is opgekomen en wordt gepropageerd. Er moet echter bij aangetekend worden dat het hier meer gaat om een methodiek dan om politiek. Politiek vereist het stellen van prioriteiten: alle problemen kunnen niet tegelijkertijd worden opgelost. Aan de belangrijkste onderwerpen moet voorrang worden gegeven. Als methodiek kan een pragmatische aanpak derhalve door „links” en door „rechts”, door „confessionelen” en „niet-confessionelen” gehanteerd worden.

Anders ligt dit bij een radicalisering naar links. In de opvatting van hen die deze radicalisering nastreven klinkt een grote bewogenheid door. Zij hebben daarom recht op meer aandacht dan de pragmatici die zich voornamelijk bepalen tot de techniek van de oplossing der problemen.

De concrete punten waarop de radicalisering betrekking moet hebben zijn onder meer samengevat in de navolgende stellingen ⁴⁾:

„Voor een linkse concentratie ligt de nadruk op de buitenlandse politiek. Een linkse concentratie spreekt zich uit voor structuurhervormingen op basis van internationale solidariteit. Zij maakt zich uitdrukkelijk los van de tegenstellingen die in de koude oorlog zijn gegroeid en gesteld. Als gevolg daarvan beziet zij de NAVO als een zeer tijdelijke instelling, waarvan het bestaan getoetst moet worden aan de eis van ontspanning en structuurhervorming. Het vraagstuk van de bewapening beziet zij uitsluitend vanuit de noodzaak om een internationaal vredes-politie-leger te vormen. Zij zegt radicaal neen tegen massavernietigingswapens zoals kernwapens en chemische strijdmiddelen.

Vredespolitiek is ondenkbaar zonder dat de achtergehouden gebieden in staat worden gesteld ook zelf de verschillen in welvaart en vrijheid uit de wereld te helpen. Daartoe dient enerzijds op z'n minst de ontwikkelingshulp op twee procent van het nationaal inkomen te worden gebracht. Het leggen van extra lasten op de bevolking en het verminderen van de

⁴⁾ Zie *Politiek* (uitgave van de KVP), no. 6, 21e jaargang, juni 1967, blz. 168. Het betreft hier een VARA-persbericht, waarvan niet helemaal duidelijk is in hoeverre het de mening van de voorstanders van een linkse concentratie precies weergeeft. Aangenomen mag echter worden dat dit bericht voldoende aangeeft waar het de voorstanders van een linkse concentratie in de grote lijn om gaat. Deze stellingen zijn concreter dan de publikaties van de links-radicalen uit de KVP, maar ademen dezelfde geest, evenals het communiqué van de „jonge antirevolutionairen” van 11 mei.

defensieuitgaven is daarom onvermijdelijk. Ook zullen op wereldniveau handelspolitieke maatregelen moeten worden getroffen. Dit is nodig om de concurrentiepositie van de ontwikkelingslanden tegenover de ontwikkelde landen te verbeteren (verbetering ruilvoet etc.).

Die internationale maatregelen zullen hun terugslag moeten hebben op de binnenlandse economische verhoudingen (industrialisatiepolitiek, arbeidsmarktpolitiek etc.).

De binnenlandse politiek dient te worden beheerst door het beginsel dat de particuliere consumptie moet worden aangepast aan de eis van een goed leefmilieu voor iedereen. Collectieve voorzieningen hebben de voorrang: bij de verdeling van de ruimte, de woningbouw en het verkeer. Bij een verkeerspolitiek moet het zwaartepunt liggen op het openbaar vervoer en nadrukkelijk niet op het particuliere vervoer.

In de onderneming moeten de factoren arbeid, leiding en kapitaal gelijke invloed hebben. Een aanzienlijke vermindering van de inkomens- en vermogensverschillen dient te worden gerealiseerd."

De vraag of deze benaderingswijze voldoende kansen heeft, is afhankelijk van de inspiratie die ervan uitgaat. Dat wil o.m. zeggen dat een toetsing van de boodschap die in deze doelstellingen doorklinkt, aan wat de mens van onze tijd beleeft, inzicht geeft aan de kansen van deze programmering om politieke werkelijkheid te worden. Valt dit onderzoek positief uit dan is een pragmatische aanpak — realiteitszin — bij de verwezenlijking ervan voor de hand liggend. Uiteraard is zo'n toetsing binnen een meer algemeen gesteld artikel niet mogelijk. Wij zullen ons dan ook moeten beperken tot het maken van kanttekeningen en het geven van een eerste indruk ten aanzien van de grote lijnen van bovenstaande benadering van de actuele politiek.

Heeft „links” gelijk?

Het is moeilijk een ongedifferentieerd antwoord te geven op de vraag of links „gelijk” heeft. Niemand heeft ooit geheel ongelijk. Voor een beoordeling van de in de weergegeven stellingen naar voren komende opvattingen zal dan ook — zij het globaal — naar de afzonderlijke punten van de stellingen moeten worden gekeken. Daarbij richten wij in de eerste plaats de aandacht op de gewenste gelijke invloed voor de factoren arbeid, leiding en kapitaal in de onderneming⁵⁾.

De onderneming is het voornaamste instituut op economisch terrein in de westerse samenleving. Zij wordt gezien als de hoeksteen van de ondernemingsgewijze produktie die de grondslag voor die samenleving vormt. Het is evenwel de vraag of de ondernemingsgewijze produktie vandaag nog zo functioneert en even belangrijk is als door de meesten wordt geloofd of voorgegeven. Is het waar dat de ondernemer nog altijd de aard en omvang van de produktie bepaalt? Is het waar dat de ideale prijs als vanzelf naar voren komt uit het vrije marktverkeer, waarin vragers en aanbieders zich door rationele overwegingen laten leiden? In feite ontwikkelt de economie van het Westen zich in de richting van een steeds duidelijker

⁵⁾ De wens een aanzienlijke vermindering van de inkomens- en vermogensverschillen te realiseren komt elders in dit artikel in bespreking.

oriëntatie, waarbij de overheid een sleutelpositie inneemt⁶⁾. Vrij algemeen wordt getwijfeld aan de efficiency van een te individualistisch geleide produktie. De gemeenschap stelt haar eisen. De tegenoverstelling tussen het sociaal-economisch systeem van het communisme, het Oosten, en dat van het Westen — onder terzijdestelling van „atheïstische ideologie, politiek eenpartijsysteem en internationaal machtsstreven” — bracht Roscam Abbing tot de uitspraak dat de gemeenschap „geen secundaire grootheid is, noch kerkelijk, noch burgerlijk”⁷⁾.

Met deze zich langzaam voltrekkende heroriëntatie gaat gepaard een steeds groeiende aandacht voor het feit dat een onderneming in bepaalde sectoren is uitgegroeid tot een mammoethorganisatie waarin door bestuurlijke organen en niet door individuele ondernemers besloten wordt wat er gebeuren zal. In deze ondernemingen is de communicatie tussen de mensen en de zeggenschap een brandend vraagstuk. Bij de oplossing van dit vraagstuk is een niet onbelangrijk deel van de actieve beroepsbevolking betrokken. Wel moet gewaarschuwd worden voor het overtrekken van dit vraagstuk. Het aandeel van het grootbedrijf in de werkgelegenheid is hoogstens 30% van de totale werkgelegenheid⁸⁾.

In de sectoren van het bedrijfsleven waarin de individuele ondernemer nog een belangrijke plaats inneemt, wordt zijn speelruimte overigens niet alleen door overheidsinvloed maar ook door de machtsverhoudingen in de bedrijfspiramide bepaald. Elke bedrijfspiramide kent zijn eigen organisatie. Samenwerking tussen ondernemers is als regel geen zonde maar een groot goed. De term bedrijfspiramide geeft sterk vereenvoudigd aan hoe het bedrijfsleven is opgebouwd. Wordt o.m. de agrarische produktie terzijde gelaten om het beeld niet te veel te compliceren, dan valt direct op dat in de regel sprake is van een gering aantal producenten, meer grossiers en een groot aantal detaillisten. Deze verhouding bepaalt de mogelijkheden van betrokkenen zo sterk, dat in die bedrijfstakken waar het aantal fabrikanten relatief groot is, steeds opnieuw blijkt dat daar bv. de detaillisten niet sterk georganiseerd zijn terwijl daar, waar slechts een klein aantal fabrikanten optreedt de detaillisten zich in inkoopcombinaties sterk hebben gemaakt om enig tegenwicht tegen de macht van de fabrikanten te vormen. Alleen in die bedrijfspiramiden waar de machtspositie van de fabrikant zo groot is dat hij de detaillist kan verhinderen tot samenwerking te komen, zoals bv. in de electrotechnische branche, liggen de verhoudingen anders.

Ook de verhouding detaillist-consument is er niet een die uitsluitend bepaald wordt door het vrije en rationele krachtenveld van aanbieders en vragers, zoals dat in de regel kwasi-wetenschappelijk wordt voorgesteld. De positie van de detaillist wordt bepaald door de betreffende monopolies voortvloeiend uit persoonlijke kwaliteiten, plaats van vestiging, bezettingsgraad van de markt e.d. En ook hier kan men zich de vraag stellen

⁶⁾ Zie: Andriessen, *Economie in Theorie en Praktijk*, Amsterdam/Brussel, 1964, dl. V, blz. 291—376.

⁷⁾ Prof. dr. P. J. Roscam Abbing, *Een verantwoordelijke maatschappij*, in: *Evangelie en Maatschappij* van juli/aug. '67.

⁸⁾ De totale werkgelegenheid is $4\frac{1}{2}$ miljoen manjaren, iets meer dan een derde van de totale bevolking. De industrie scheidt een werkgelegenheid van 1,4 miljoen manjaren, dat is $\pm \frac{1}{3}$ van de totale werkgelegenheid en $\frac{1}{9}$ van de totale bevolking.

of de externe factoren waardoor zijn mogelijkheden worden bepaald zoals bv. stedenbouwkundige maatregelen, zijn plaats in de samenleving niet veel meer bepalen dan zijn vrijheid als ondernemer.

Uitwerking van deze kanttekeningen zou meer dan een artikel vergen. Ik volsta hier met de conclusie dat een hernieuwde studie van de grondslagen van ons economisch stelsel urgent is en dat het stellen van politieke desiderata in dat kader zal leiden tot een nieuwe benadering waarbij onderwerpen die vroeger een centrale plaats innamen, meer naar de periferie verhuizen: evenals op andere terreinen van wetenschap verliest de gedachte aan een (economisch) mechanisme dat zichzelf in evenwicht houdt terrein en maakt plaats voor een economisch bestel waar wij met elkaar verantwoordelijk voor zijn. Voor wat betreft de invloed van de factoren arbeid, leiding en kapitaal in de onderneming houdt het voorgaande in dat hier zeker problemen liggen die om een snelle oplossing vragen; het betekent echter ook dat wij daarin slechts met een onderdeel van de problematiek rond de organisatie van het productieproces in onze samenleving te maken hebben.

De bepleite voorrang van collectieve voorzieningen is een punt dat in zijn algemeenheid weinig moeilijkheden zal opleveren. Belangrijker is wat deze prioriteit betekent, uitgedrukt in geld; welke verhoging van de huidige uitgaven wordt noodzakelijk geacht en hoe moet deze gefinancierd worden? Als voorbeeld kan hier dienen de wens het zwaartepunt bij een verkeerspolitiek te leggen op het openbaar vervoer. Dit zal in de stad gemakkelijker mogelijk zijn dan buiten de steden. Het is denkbaar dat binnensteden worden afgesloten voor particuliere auto's en zelfs dat het openbaar vervoer in de binnensteden wordt geautomatiseerd en kosteloos ter beschikking gesteld. Projecteert men deze wens evenwel op de rijkswegenbouw dan roept dit zoveel vragen op dat tenminste een verduidelijking nodig is om te weten wat precies wordt beoogd. Moet bv. aan een frequentie-uitbreiding op belangrijke spoorwegtrajecten prioriteit worden gegeven boven de totstandkoming van voor de doorstroming en de veiligheid van het verkeer noodzakelijke projecten als het klaverblad aan de Ouderijn? Is het verbeteren van wegsituaties die aanleiding geven tot veel ongelukken metterdaad minder urgent dan de uitbreiding van het openbaar vervoer? Aangenomen moet worden dat degenen die de stelling hebben geformuleerd over deze onderwerpen een oordeel hebben. De stelling zoals deze voor ons ligt is bepaald onduidelijk.

In het algemeen kan zeker ingestemd worden met de eis dat de particuliere consumptie moet worden aangepast aan de eis van een goed leefmilieu voor iedereen. Zoals gesteld is de centrale menselijke figuur in de westerse samenleving niet meer de arbeider die als producent tekort komt en wiens belangen dientengevolge moeten worden veiliggesteld tegenover de bezitters, maar de consument wiens leefmilieu, als daar niet op wordt geteld, ondanks de overvloed snel zal verslechteren. Als er één punt uit de stellingen centraal is dan is het wel dit. De overvloed van de consumptie-economie roept zowel voor de binnenlandse als voor de buitenlandse politiek heel wat problemen op.

Opvallend in de stellingen is de uitdrukking „achtergehouden gebieden”. Deze uitdrukking doet herinneren aan de na-oorlogse probleemstelling of de Marshallhulp berustte op „generosity” of op welbegrepen eigenbelang.

De term „achtergehouden” werpt de vraag op of „generosity” niet teveel doet denken aan charitatieve arbeid en te weinig aan de rechten van de mens op zelfontplooiing. Ook hier blijkt hoe de probleemstelling verschuift. Toen was het dilemma Amerikaans eigenbelang of generosity. Nu is het inzicht gekomen dat de ander er recht op heeft mee te kunnen doen. Ook daarom: een vast percentage. Het brengen van de ontwikkelingshulp op 2% van het nationaal inkomen lijkt overigens een belangrijk offer, maar voorondersteld dat er wegen gevonden worden om deze hulp goed tot z'n recht te doen komen kan zelfs de vraag gesteld worden of dit offer wel groot genoeg is en of het van wereldstandpunt uit gezien wel een offer mag heten.

Het spreekt ook toe dat dit punt in verband wordt gebracht met de defensieuitgaven en de handelspolitieke maatregelen en dat daarbij de concurrentiepositie van de ontwikkelingslanden centraal wordt gesteld. Wereldwijd gezien is de maatschappelijke underdog de bevolking uit de landen die nog niet profiteren van een economie in de welvaartsfase. Tegenover de nood van deze mensen valt die van de groepen in onze samenleving of het nu werknemers, huizenbezitters, kleine ondernemers of boeren zijn, bijna weg. Het achterblijven van hun inkomen bij de economische ontwikkelingsmogelijkheden blijft weliswaar bovenaan de lijst staan bij het oplossen van onze nationale problemen, maar daarnaast is het vraagstuk van de structuurhervorming op basis van internationale solidariteit van een zodanige urgentie dat als iets de kleur van het politieke beleid voor de toekomst moet bepalen, het toch wel dit streven moet zijn.

Het is daarbij wel de vraag of „de mensen”, die behoren tot de groepen in de wereld die tekort komen, voldoende beseffen dat juist een grote betrokkenheid hunnerzijds bij het politieke bedrijf de stoot zou kunnen geven tot verbetering van hun positie. Overal in de wereld en met name in de ontwikkelingslanden leeft de angst dat pogingen tot verbetering worden ingegeven door de zucht naar macht en uitbuiting. Daarvan getuigen ervaringen in de negerwijken van Amerikaanse steden⁹⁾ en met boeren in ontwikkelingslanden¹⁰⁾. Degenen die met de ontwikkeling zijn belast hebben voorts de neiging hun kruut te verschieten — vanuit hun verantwoordelijkheid begrijpelijk — op een snelle materiële verbetering zonder zich voldoende te realiseren dat deze verbetering, als de mensen waarvoor die verbetering is bedoeld daaraan niet actief deel hebben, gevaar loopt te blijven in de sfeer van charitatief optreden ad hoc, zonder dat van een structurele positieverbetering sprake zal zijn.

Een aanwijzing dat hiervan door de mensen toch wel iets wordt gevoeld ligt in de vrij algemene angst voor bureaucratie en de ingewikkeldheid van de politieke machinerie die de mensen de mogelijkheid ontnaemt zelf hun lot in handen te nemen. Degenen die deze machinerie leiden kennen dit gevoel niet omdat zij, jachtend van de ene verantwoordelijkheid naar de andere, zelf beslissen. Zij zijn a priori bij de ontwikkeling betrokken en hebben de natuurlijke neiging de daaruit resulterende machtspositie te handhaven.

⁹⁾ Harvey Cox, *De stad van de Mens*, Ambo-boeken/Utrecht, 4e druk, blz. 152—166.

¹⁰⁾ Zie o.a. de inaugurele rede van prof. dr. H. Linneman bij de aanvaarding van zijn ambt van buitengewoon hoogleraar aan de Vrije Universiteit in juni van dit jaar.

Aan een streven naar vermindering van tegenstellingen tussen de mensen en het oplossen van spanningen tussen landen en bevolkingsgroepen is onlosmakelijk verbonden dat de NAVO als een zeer tijdelijke instelling moet worden gezien en dat de politiek van het machts-evenwicht met het daaraan verbonden kernwapenprobleem evenmin als structuurpolitiek moet worden gezien. Een machts-overwicht brengt geen toenadering; toenadering is alleen mogelijk op basis van wederzijds vertrouwen. Wel rijst de vraag in hoeverre het kleine Nederland op korte termijn de wereldmentaliteit op dit punt zou kunnen beïnvloeden.

Alles overziende leiden deze kanttekeningen tot de aanvankelijke conclusie dat „links” voor wat de grote lijn aangaat op het goede spoor zit, maar dat een nadere uitwerking van de geformuleerde gedachten nodig is om tot actuele politieke doelstellingen te komen.

Het organisatievraagstuk

Het is bovendien de vraag of denken in termen van een radicalisering naar links voldoende inspiratie oplevert voor de oplossing van de politiek-organisatorische moeilijkheden in ons land. De aanwezigheid van enthousiaste, meest „jongere” mensen in de verschillende politieke partijen waarborgen een toenemende belangstelling voor de vraagstukken waarop zij het accent leggen. Daarbij zullen zij evenwel dezelfde moeilijkheden ontmoeten die anderen vóór hen hebben ontmoet in de eigen partij-organisatie. Het gebrek aan doorstroming van gedachten en aan betrokkenheid van het individu bij de politieke zaak in Nederland, vraagt om een eigen oplossing van dit probleem. Een belangrijke bijdrage hiervoor is te vinden in een artikel in *A.R. Staatskunde* van mei 1967 onder de titel: *Over christelijke politiek en christelijke partijvorming*¹¹). De in dit artikel geformuleerde gedachtengang leidt tot de conclusie dat een christelijke partij vele dingen tegelijkertijd moet doen, te weten:

- *gedachten* formuleren over de maatschappij en de maatschappelijke ontwikkelingen;
- *oplossingen* bieden voor de politieke vragen van vandaag en morgen;
- *mannen en vrouwen* naar voren brengen in partij-organen en publieke functies, die in staat zijn de gedachten en oplossingen politiek te verwerklijken;
- met deze gedachten en mensen *kiezers* te werven en *leden*;
- haar kiezers en leden steeds *voor te lichten* over wat de partij wil en doet en de leden inzicht en inspraak verlenen op het partijbeleid en het beleid van de vertegenwoordigers in openbare functies.

Ik kan dit van harte onderschrijven. Met gebruikmaking van moderne wetenschappen en een goede personeelsplanning binnen de partij kan onder kundige leiding alles gedaan worden wat bij de huidige stand van de ontwikkeling binnen het bereik van de mens ligt. Het is niet nodig in dit opzicht enige reserve in de formulering te maken. Wel heb ik moeite met de vraag, hoe wat aldus tot stand komt, ook onder de mensen te brengen en kiezers en leden in en buiten partijverband de onmisbare inspraak te geven bij de beleidsvorming. De moeilijkheid die hier ligt is van meer dan inciden-

¹¹) 37e jaargang no. 5, blz. 97 e.v.

teel karakter. Theoretisch heeft ook vandaag elk partijlid statutair alle kansen zijn mening in de partijorganisatie te verbreiden en langs deze weg ook zeggenschap uit te oefenen bij de uiteindelijke formulering van het beleid. In de praktijk is het echter zo dat de uitoefening van deze rechten fysiek onmogelijk is. Een partijlid dat individueel en ook voortdurend tot eigen gedachtenvorming over de politieke problemen wil komen en zijn gedachten in de partijorganisatie uitdragen, is verplicht zijn mening eerst in een plaatselijke kiesvereniging voor te dragen, vervolgens in een kamerkieskringcentrale en daarna bij het Centraal Comité en in de Deputatenvergadering uiteindelijk al of niet ongelijk te krijgen.

Een individueel lid kan dat in een incidenteel geval wel eens doen. Ik kan het ook anders zeggen: deze vorm van democratie in de partij kan functioneren als men het over de grote lijnen in de partij eens kan zijn en de discussie gaat over nuances, althans niet centrale probleemstellingen. In een tijd waarin daarentegen centrale problemen aan de orde komen en een bezinning over de grondslagen noodzakelijk is, moeten andere wegen worden ingeslagen. In zo'n tijd — de onze — is het voor wat de concrete suggesties in een partijprogramma aangaat n.l. min of meer toevallig waar de voorzitter de hamer laat vallen. Hij kan nauwelijks samenbindend optreden omdat in de vergadering ingenomen standpunten elkaar dikwijls niet verdragen. Het is óf/óf en een toevallige meerderheid in deze ene vergadering wordt onder deze omstandigheden snel achterhaald door een toevallige andere meerderheid in een volgende vergadering.

Nu ligt het voor de hand dat de vraag gesteld wordt of de oorzaak van dit soort moeilijkheden niet veel meer is gelegen in de grondslag van de partij. Of, anders gesteld, voortvloeit uit het politieke systeem waarop van de kritiek in hoofdzaak richt. Kan dit systeem bij een meer pragmatische benadering van politieke vraagstukken nog wel voldoende functioneren? Deze vraag wordt urgenter naarmate meer vertrouwen bestaat — en dat vertrouwen hebben we zojuist uitgesproken — in de mogelijkheid door middel van een verantwoorde wetenschappelijke aanpak door voldoende deskundige mensen de vraagstukken waar het om gaat te behandelen. Anders gezegd, als de oplossing van politieke vraagstukken een technisch probleem is geworden dan is het denkbaar dat een geestelijk-maatschappelijke beïnvloeding bij de totstandkoming van een partijbeleid slechts remmend werkt.

Geestelijk-maatschappelijke aspecten

Op dit punt van ons betoog aangeland dienen we ons goed te realiseren dat niemand ermee gediend is wanneer deze kant van de zaak wordt afgedaan met een enkele verwijzing naar de grondslagen van onze partij. Als het waar is dat de problemen waar het om gaat duidelijk geformuleerd en geanalyseerd kunnen worden en vervolgens door een wetenschappelijk verantwoorde benadering tot een oplossing kunnen worden gebracht dan is partijvorming op zakelijke basis de meest efficiënte vorm voor een politieke organisatie. Het succes van D'66 geeft er in zeker opzicht blijk van dat velen ook van oordeel zijn dat het zo moet. In ieder geval hebben degenen die op D'66 stemden te kennen gegeven dat de vertrouwde benadering vanuit vooraf geformuleerde principiële uitgangspunten naar hun gevoel tot te weinig concrete daden leidt.

Nu ligt er nog wat tussen dit laatste en het eerste. De neiging het op een andere manier te proberen is niet geheel congruent aan de gedachte dat politieke vraagstukken volkomen in het technische vlak liggen. Bovendien is er meer overeenkomst dan velen denken tussen een politiek program gebaseerd op vooraf geformuleerde beginselen en een program opgezet aan de hand van concreet geformuleerde doelstellingen. Als men het niet over principiële uitgangspunten eens behoeft te worden dan wil dat nog niet zeggen dat zonder meer overeenstemming bestaat over de politieke doelstellingen. Het woord uitgangspunten speelt een dubbele rol. In het radiodebat op 3 juni in de VARA-studio over de uitgangspunten voor een linkse concentratie van AR, PSP, PvdA en KVP-leden werd o.m. door Ten Cate (PvdA) gesteld: „Als er sprake zou kunnen zijn van een linkse concentratie dan veronderstelt dat heel duidelijke, concrete en algemeen geldende uitgangspunten”. „Linkse concentratie heeft alleen dan zin, wanneer je oordelen formuleert over de rechten van iedereen op alles en nog wat, over de plaats van de enkeling in het totaal, over de mogelijkheden van de mens en over de mogelijkheden van de politiek die ertoe strekt om die mogelijkheden werkelijkheid te maken”¹²⁾. Ten Cate heeft hier niet gedacht aan vooraf geformuleerde uitgangspunten die tot daaruit logisch voortvloeiende oplossingen leiden, maar aan politieke doelstellingen. Ook over concrete politieke doelstellingen moet men het eens zijn. Voor de een is persoonlijke vrijheid belangrijker en voor de ander de bescherming van de maatschappelijk zwakkeren. Weliswaar wordt in de politiek steeds de noodzaak gevoeld dit verschil in benaderingswijze op te lossen door het zoeken naar compromissen, maar dat neemt het accentsverschil en derhalve ook het verschil in primaire politieke doelstelling niet weg. Het wegvallen van deze verschillen zou politiek ook tot een onvruchtbare situatie leiden. De prikkel om problemen op te lossen stoelt voor een deel op de discussie die volgt uit een verschil in benadering. Deze discussie wordt ook niet alleen gevoerd tussen degenen die tevreden zijn met de bestaande orde (conservatieven) en diegenen die willen veranderen en verbeteren (progressieven), maar ook tussen progressieven onderling. Er is niet alleen verschil in toekomstvisie, maar de toekomst is mede afhankelijk van de gedachten van hen die zich de toekomst concreet kunnen voorstellen. Degeen die ontwikkelen wil moet kiezen. Daarbij valt de keuze voor de een anders uit dan voor de ander.

Er zijn gelukkig nog maar heel weinig mensen in ons land die geen oog hebben voor de noodzakelijke verbetering van de positie van degenen die maatschappelijk ten achter zijn gebleven. Wel bestaat er verschil in waardering van deze positie en verschil van inzicht in de manier waarop deze ontwikkeling tot stand moet komen. Het mensbeeld is daarbij eigenlijk het centrale punt waaromheen zich deze verschillen van inzicht bewegen. Het maakt verschil of men vooral uitgaat van de gedachte dat de mensen in principe hun eigen problemen moeten oplossen of niet. De onderscheiding links/rechts is daaraan — althans in onze dagen — ontleend. Voor een zuivere probleemstelling is dit onderscheid te ruw, de werkelijkheid is anders. De samenleving van sterken en zwakken is een factor geworden die niet veronachtzaamd kan worden. In grenssituaties spreekt dat het

¹²⁾ *Politiek*, 21e jaargang, no. 6, juni 1967, blz. 169.

meest toe. In de oorlog waren „wij” sterk, „u” en „ik” waren machteloos.

Van deze gedachte uit kan een nieuwe aanpak van de problemen starten. Denken over de leefbaarheid betekent een idee hebben over de manier waarop de mens zich zal ontplooiën *indien hij daartoe de gelegenheid krijgt*. De minst gedifferentieerde gedachte daarover is die welke de inkomensgelijkheid als primair politieke doelstelling naar voren schuift. Aan deze doelstelling ligt bewust of onbewust de gedachte ten grondslag dat ieder zich als hij daartoe de kans krijgt ongeveer op dezelfde manier zal ontplooiën. Ook zonder de gedachten van gelijke mogelijkheden — een verdieping van de gedachte aan een gelijk inkomen — tekort te doen moet ontkend worden dat een gelijke ontplooiing onder gelijke omstandigheden als toekomstverwachting realiteitszin heeft. Het verschil in aard, aanleg, ambitie, tempo, sexe, milieu, klimaat enz. zal steeds blijven bijdragen dat de mens zich in heel verschillende richting zal ontplooiën. Juist om deze verschillen gaat het bij de ontplooiing van de menselijke persoonlijkheid. Niet de gelijke kans is het eindpunt. De gelijke kans is het begin en de ongelijkheid in beleving is het doel. Alleen op die manier kan de mens zichzelf zijn en ook de ander waarderen.

Als die ongelijkheid er niet was zou bv. de gedachte aan medezegenschap een dwaze zaak zijn. In dat geval zou er nl. maar een goede methode zijn en logischerwijs zou ook iedereen zich in die methodiek moeten voegen. Ook de functievervulling in de samenleving in het algemeen zou bij een mogelijke gelijkheid in gevaar komen omdat het verschil in persoonlijke waardering of — zo men wil — ambitie dan plaats zou moeten maken voor een subordiatie waarbij het verschil tussen hoog en laag in de maatschappelijke functieopbouw uitsluitend zou zijn gebaseerd op biologische verschillen zoals gezondheid, doorzettingsvermogen, intelligentie enz.

Het stellen van het principe van de ongelijkheid — het recht op ongelijke ontplooiing — impliceert dat bij een gewenste opbouw van de samenleving ieder de gelegenheid moet krijgen te ontdekken waar zijn mogelijkheden liggen en welke vormen van activiteiten hem het beste liggen.

Daarbij dient te worden bedacht dat het afwegen van de mogelijkheden voor de individuele ontplooiing nog te sterk bepaald wordt door het eenzijdig accent dat bij de waardering van de menselijke activiteiten valt op wat we gewend zijn „arbeid” te noemen. De westerse economie beweegt zich op dit ogenblik op de grens van de tijd waarin de mens volledig in beslag werd genomen door het zich verzekeren van de primaire bestaansmogelijkheden (eten, drinken, kleding, woongelegenheden) en de tijd waarin deze dingen vanzelfsprekend door een routineproductie, waarbij machine en computer elkaar aanvullen, voorzien worden zodat creatief bezig zijn buiten het traditionele produktiestructuren om een veel belangrijker accent krijgt. In een toekomstvisie met betrekking tot de leefbaarheid kan hieraan niet geabstraheerd worden.

Een volgend belangrijk punt vormt de menselijke neiging om de eigen positie af te meten naar die van de ander. Deze neiging hangt samen met de structurele tekorten waarmee de menselijke samenleving de eeuwen door te rekenen had. In de sfeer van het tekort heeft de een minder en de ander meer. Dit leidt tot jaloezie en tot onderdrukking. Degenen die meer hebben, kunnen hun positie handhaven en degenen die minder hebben er onder houden. Degenen die minder hebben komen in opstand omdat het

in hun visie onrechtvaardig is of tenminste ongemotiveerd dat de ander meer heeft. Het is uiteraard de vraag of het mogelijk is dit soort spanningen geheel uit te bannen maar het moet wel zo zijn dat in een samenleving waarin alles wat tot de ontplooiing van de individuele mens kan bijdragen binnen zijn bereik komt, deze spanningen zullen afnemen.

Nu ligt bij deze benaderingswijze het accent nog teveel op het individu. Samen leven betekent samen kiezen en derhalve geven en nemen. Het recht jezelf te zijn en jezelf te leren ontdekken ontslaat niet van de plicht, en ook niet van het genoegen, ertoe bij te dragen dat de ander zichzelf kan zijn en zichzelf kan ontdekken. De beperkte mogelijkheden van de een en de bijna onbeperkte mogelijkheden van de ander maken de samenleving tot het boeiende en aan de andere kant toch ook tragische gebeuren van alle dag. Een zekere standdaardisatie van de mogelijkheden voor ieder in deze samenleving — de beperking die bij het leven hoort — zal, ook wanneer de mogelijkheden voor iedereen onbeperkt schijnen, zijn stempel op de menselijke verhoudingen blijven drukken. De beperking van de een scheidt mogelijkheden voor de ander. Politiek betekent dit dat ten aanzien van de noodzakelijke collectieve voorzieningen ook in de meest ideale samenleving door de sterken veel zal moeten worden bijgedragen ten behoeve van de leefbaarheid voor de zwakken. Begrippen als vrede, gerechtigheid en naastenliefde kunnen niet functioneren zonder deze zelfbeperking die de mensheid zich in volle verantwoordelijkheid zal moeten blijven opleggen. Zelfontplooiing kan alleen worden onderscheiden van bestialiteit als zij haar grenzen vindt in het respect voor de ander en het begrip van zijn behoeften. Dit respect veronderstelt een volwassenheid van de samenleving die nog niet is bereikt. De medezeggenschap als probleem is daarvan een praktisch bewijs. Gebrek aan contact tussen mens en mens, ook het „dom” houden van mensen wordt ingegeven door angst; angst voor positieverlies en voor een negatief oordeel over het eigen werk. Zodra deze angst overwonnen is, is de oplossing van zo'n vraagstuk door een deskundig team in korte tijd ontworpen. Zolang evenwel het stadium van volwassenheid niet is bereikt blijven de gemoederen in de politiek verontrust enerzijds door de langzame voortgang bij het streven naar oplossingen en anderzijds over de desastreuze gevolgen die suggesties als die van de commissie-Verdam bij verwezenlijking zouden hebben. Zo is de politiek een waardemeter voor de graad van volwassenheid die de samenleving heeft bereikt.

Voor de concrete politiek van vandaag inspireert deze visie tot aansluiting bij degenen die concrete vragen trachten op te lossen in het perspectief van de groei naar volwassenheid. Morgen kunnen dit anderen zijn dan vandaag. Aanknopingspunten bij het zoeken naar concrete oplossingen in deze richting zijn te vinden in het A.R. partijprogramma. Ook in andere programma's staat echter veel dat met deze visie overeenstemt. Dat behoort tot de politieke werkelijkheid. Als dat niet het geval zou zijn dan zou ons land alleen door een meerderheidspartij bestuurd kunnen worden. Er moet echter rekening mee gehouden worden dat de discussies over de partijvorming en de pogingen om de actuele politieke doelstellingen te onderzoeken, beter te formuleren en sneller te realiseren, leiden tot een heroriëntatie waarbij ook onze partij of — wat overigens een vervelende zaak zou zijn — bepaalde groepen uit onze partij zou kunnen bewegen buiten

het ons thans ter beschikking staande politieke stramien op te stellen. Het élan is er wat uit en als sommigen hard gaan lopen terwijl de rest blijft staan is het moeilijk de zaak bij elkaar te houden. Wat hier echter van zij, welke nieuwe politieke verhoudingen zullen groeien, als het Evangelie voor de vernieuwing van de samenleving en daardoor ook van de politieke verhoudingen geen inspiratiebron meer kan zijn, dan hebben wij ons in het Evangelie vergist.

BOEKBESPREKING

DRS. G. PUCHINGER, *Tilanus vertelde mij zijn leven*. Kampen 1966, prijs f 13,75.

Er wordt meermalen gewezen op het belang dat dagboeken en memoires geschreven door vooraanstaande politici, voor de parlementaire geschiedenis van ons land kunnen hebben.

Daarom is er alle reden drs. Puchinger dankbaar te zijn voor zijn samenvatting van de gesprekken die hij in 1965 tijdens een twintigtal woensdagavonden met dr. Tilanus in diens woning aan de Statenlaan in Den Haag over zijn leven, en terugziend op een lidmaatschap van de Tweede Kamer in de lange periode van 1922 tot 1963, heeft gevoerd.

Natuurlijk is het jammer dat dr. Tilanus hier zelf niet toe gekomen is en het is typerend voor hem dat hij zelf meende „eigenlijk niets bijzonders te vertellen te hebben,” maar vooral valt te betreuren dat door zijn overlijden begin 1966 de weergave van zijn indrukken een slot vonden bij het optreden van het ministerie-De Quay in 1959, nadat hij nog had aangekondigd, dat hij bij een volgend gesprek zijn visie op de kabinetscrisis van december 1960, waarbij hij, naar ik mij herinner, nauw betrokken was, te zullen geven.

Politieke verlangens heeft hij, wiens publieke optreden zich geheel in de Tweede Kamer der Staten-Generaal heeft afgespeeld, desondanks nooit gekend: „Dat ik in de politiek terecht kwam, is voor een groot deel aan de loop van mijn leven te danken, méér dan aan een persoonlijke keuze, laat staan enige politieke ambitie.” Wel was het in het begin van zijn militaire loopbaan zijn ideaal om staatsexamen te doen en daarna rechten te gaan studeren. Meermalen heeft hij mij verteld hoeveel hij te danken had aan ds. N. A. de Gaay Fortman, onze grootvader, aan wie Tilanus toen hij in 1909 in Amsterdam bij de vesting-artillerie werd geplaatst, waarbij hij in Watergraafsmeer mocht gaan wonen „omdat daar de belastingen lager waren”, verzocht hem lessen in grieks en latijn te geven. Tot zijn verrassing bleek deze dat voor niets te willen doen, terwijl hij daarbij ook op positief geloofsgebied een grote steun voor Tilanus is geweest (blz. 43, 54).

Met het later verleende ere-doctoraat aan de Vrije Universiteit ging zijn ideaal voor een groot deel nog in vervulling.

De evenwichtigheid, rustige vriendelijkheid en wijsheid waardoor zovelen bij Tilanus in zijn latere leven om raad en hulp aanklopten waren zeker niet het gevolg van onbekendheid met de vragen waar jongeren

en ook ouderen nu eenmaal in hun leven doorheen moeten, maar hij had voor zichzelf tenslotte de vaste basis gevonden, waarop zijn persoonlijk en politiek leven vast was gegrondvest. En tevens stelde dit hem in staat open te blijven staan voor de denkbeelden van anderen en het contact met een snel veranderende maatschappij te behouden.

Zo vertelt hij over zijn anti-militaristische sympathieën ook tijdens zijn opleiding aan de K.M.A. in Breda en hoe hij daar lange tijd in theosofische richting dacht (blz. 29, 31, 49). „Eerlijk gezegd, ik herken onze generatie niet terug in *De Parade der Mannenbroeders*” (blz. 91).

Toen hij zelf leraar was aan de K.M.A. en behoefte kreeg aan het doen van een politieke keus heeft hij lang geaarzeld tussen a.r. en c.h., „maar in de gedingen die er tussen Kuyper en Lohman lagen, vond ik tenslotte dat Lohman gelijk had. Dat neemt niet weg, dat ik groot respect bleef houden voor dr. Kuyper.” (blz. 64).

Zijn verhouding met de anti-revolutionairen in de Kamer en ook met zijn collega-fractie-voorzitter Schouten is steeds goed geweest. Direct na de bevrijding adviseerde hij Koningin Wilhelmina om dr. J. Donner tot kabinetsformateur te benoemen, en daarom is het opvallend dat toch noch Tilanus noch Schouten de aangewezen figuren bleken om een verdere samenwerking tussen anti-revolutionairen en christelijk-historischen op gang te brengen.

Iedereen die Tilanus gekend heeft was onder de indruk van zijn bescheidenheid, eenvoud en mildheid. Hij had de voor een politicus zeldzame eigenschap niet op te willen vallen en geen enkele politieke ambitie te koesteren. Zo vond hij het vervelend herinnerd te worden aan zijn voor hem en de C.H.U. zo typerende historische uitspraak vlak vóór de kabinetscrisis van december 1958 „Moet dat nu zo?” Terloops vertelde hij wel eens dat als hij als fractievoorzitter voor politieke consultaties naar „Huis ten Bosch” moest gaan, hij eerst een eind fietste, omdat hij een taxi een onnodige luxe vond, maar daar hij niets moest hebben van de aandacht die kranten en televisie aan „de fietsende heer Tilanus” besteedden, stalde hij die ergens in de buurt en ging verder maar wandelen. En toen hij mij eens in het departement opzocht en ik mij excuseerde dat mijn kamer daar alleen nog maar een tafel en 2 stoelen bevatte, vroeg hij met oprechte verbazing: „Wat heb je dan nog meer nodig?”

Ondanks zijn irenisch en evenwichtig karakter kon hij toch diep gegriefd zijn en ook zag hij niet op tegen het nemen van grote verantwoordelijkheid bij moeilijke beslissingen. Over de usurpatie van het christelijk-historisch dagblad *De Nederlander* in mei 1945 door de Nederlandsche Volksbeweging in strijd met de statuten der n.v. zei Tilanus zelf: „Ik ben nooit haatdragend geweest, maar de wijze waarop ons *De Nederlander* is ontnomen, die ruim veertig jaar als orgaan onzer partij iets voor ons gehele volksleven betekend heeft, behoort tot de bitterste ervaringen die ik gekend heb.” „Men raadde mij aan een proces aan te gaan, maar dat kon ik niet opbrengen. Moesten christenmensen, die nog tijdens de oorlog samengewerkt hadden, tegenover elkaar voor de rechter komen? Ik zei nee en wilde liever schade lijden” (blz. 243).

Dat hij niet in misplaatst defaitisme alles over zijn kant liet gaan, was reeds bij de mobilisatie in 1918 gebleken, toen hij zijn opgeroepen manschappen, meest Rotterdamse bootwerkers, die aanvankelijk weigerden al

om 9 uur 's avonds in de kazerne te zijn, met een gemoedelijk woord toch zover kreeg en met een grapje naar bed joeg. „Maar een hoge officier critiseerde mijn gemoedelijkheid: ik had ze gewoonweg moeten *bevelen*, zonder met ze te praten. Ik kreeg daarvoor zelfs een aanmerking op mijn conductielijst. Maar dat heb ik er niet bij laten zitten!” (blz. 84). Tilanus ging naar niemand minder dan naar de opperbevelhebber generaal Snijders om de zaak toe te lichten en deze liet de aanmerking dan ook van zijn conductielijst schrappen.

Grote verantwoordelijkheid heeft hij durven nemen in 1945 bij het herstel van de democratie en de heropricting van de C.H.U. Zijn eerste advies aan Koningin Wilhelmina was, dat zo spoedig mogelijk de Staten-Generaal hersteld moesten worden. „Tevens wees ik op de noodzaak dat we in zo snel mogelijke vaart *terug naar de grondwet* en *terug naar de wet* moesten.”

Onvoldoende wordt in het boek van Puchinger de Indonesische kwestie behandeld, die zovele jaren het belangrijkste punt in de Nederlandse politiek is geweest. Het voornaamste wat wij over Tilanus' standpunt bij de grondwetsherziening van 1948 en de stemming over de soevereiniteitsoverdracht lezen, is, dat deze zelf zijn houding „niet onprincipeel, maar realistisch” noemde.

Bij alle zachtzinnigheid en streven naar synthese stond hem steeds de rechte weg duidelijk voor ogen, ook van de eerste oorlogsdag in 1940 af was zijn houding fier en groots.

Staatsrechtelijk duidelijk is ook steeds zijn opvatting van het dualistisch systeem geweest, waarbij Kabinet en Staten-Generaal ieder hun eigen verantwoordelijkheid hebben. Met instemming citeerde hij uit de Savornin Lohman's rede in de Kamer bij het optreden van het Kabinet-Kuyper in 1901: „Mijne vrienden en ik zullen dus onzen loyalen steun verleen aan dit Kabinet; wij zullen staan tegenover elk ontwerp ten eerste als anti-revolutionair, doch tevens als vrij man. Aan niemand heb ik mijn vrijheid verpand en zal dit ook niet doen, want naar mijn meening kan alleen dan elk lid van de volksvertegenwoordiging zijn plicht vervullen, wanneer hij tegenover elk ontwerp zich vrij beschouwt van elk kiezersverband, alleen onderworpen aan God en zijn rede.” (blz. 146).

Ook De Geer moest niets van vaste afspraken tussen ministers en partijfracties hebben, en hij verwees daarvoor naar de parlementaire Kabinetten Kuyper, Mackay en Heemskerk.

Daarom had Tilanus ook weinig sympathie voor de kabinetscrisis van 1958 toen minister Hofstra een amendement-Romme, waarbij de verlengingsduur van enige tijdelijke verhogingen van indirecte belastingen van twee op één jaar werd teruggebracht, onaanvaardbaar achtte. Die starre houding had immers tot achtergrond dat de Partij van de Arbeid, en niet de Kamer, van het Kabinet en zijn minister-president Drees af wilde en de oppositie prefereerde omdat men daarvan meer succes verwachtte bij de verkiezingen van 1960.

De opvatting dat ministers een soort zetbazen van de politieke partijen zouden zijn en zich daaraan door bindende afspraken bij de kabinetsformatie moesten binden, was hem een gruwel. Met recht kon hij er daarbij op wijzen dat bindende programma's, zoals laatstelijk weer bleek

bij het „akkoord van Wassenaar” van 1963, geen enkele garantie bieden voor de levensduur van een kabinet.

In diezelfde lijn lag ook zijn rede in januari 1951 toen prof. Oud een motie indiende waarin teleurstelling werd uitgesproken over het West-Nieuw-Guinea-beleid van de regering, die in feite tegen zijn eigen partijgenoot minister Stikker was gericht. „Ik moet dus tot de Minister zeggen, Mijnheer de Voorzitter: Wacht het oordeel van de Kamer over de moties af. Als Minister van de Kroon hebt gij primair te maken met de Staten-Generaal en niet met de partij.” (blz. 259). De motie-Oud werd weliswaar verworpen, maar omdat alle liberalen vóór stemden, bood minister Stikker toch zijn ontslag aan wat het einde van het tweede kabinet-Drees betekende.

Meer in de geest van het dualistisch stelsel handelde minister Visser tijdens het kabinet-De Quay, waarover Tilanus opmerkte: „Eerlijk gezegd, ik maakte nooit groter schandaal mee dan de behandeling van Visser, die eerst met medeweten van Oud een ministerschap op zich nam, en daarna door zijn eigen fractie deloyaal werd behandeld.” „Ik heb hem naar vermogen gesteund, en heb daar *nooit* spijt van gehad, want ik vond Visser een *goede* minister; als het moest een minister met lef, die toen Oud hem slecht behandelde, niet voor hem opzij ging, en als minister, volkomen constitutioneel zijn eigen weg ging.” „Terecht is Visser aangebleven, omdat hij, met alle kritiek die zijn eigen fractie op hem had, de steun van de meerderheid van de Staten-Generaal nooit verloren heeft.” (blz. 279).

Door al deze beschouwingen en anecdotes is het boek een interessant document geworden over een lange periode van onze parlementaire geschiedenis, boeiend voor tijdgenoten maar waarschijnlijk nog waardevoller voor latere geschiedschrijvers. En tevens een hommage aan de man die niet tot de grootste staatslieden van zijn tijd behoorde of wilde behoren, maar wel, wat daarboven uitgaat, gedurende tientallen jaren één van de meest gave en integere politieke leiders is geweest, die leefde naar het antwoord dat zijn grootvader Arnoldus van Os, een vurig strijder voor de Anti-Revolutionaire Partij, hem in zijn jeugd na het aanhoren van zijn problemen had gegeven: „Buiten Christus is er niets”: dr. H. W. Tilanus.

Epe, 1967.

I. N. TH. DIEPENHORST

EBERHARD BETHGE, *Dietrich Bonhoeffer. Eine Biographie.*
Chr. Kaiser Verlag, München 1967. DM. 46.—
Binnenkort in Nederlandse vertaling als Ambo-boek.

Overall waar in onze dagen over de vernieuwing in de theologie en in het christelijk denken wordt geschreven en gesproken, komen we de naam van Dietrich Bonhoeffer tegen. Voor zijn werk bestaat een enorme belangstelling en door allerlei groepen wordt hij als autoriteit geciteerd. Waren we tot nu toe grotendeels op zijn geschriften aangewezen, nu is er gelegenheid, ook de *mens* Bonhoeffer en de ontwikkeling van zijn denken beter te leren kennen. Zijn vriend Eberhard Bethge, voor wie ook Bonhoeffer's gevangenisbrieven uit *Widerstand und Ergebung* bestemd waren,

heeft een zeer omvangrijke Bonhoefferbiografie van meer dan duizend bladzijden geschreven, die bij de uitgeverij Kaiser in München is uitgegeven. De verschijning van dit boek is een gebeurtenis. Niet slechts vanwege de enorme prestatie zoveel materiaal te verzamelen en tot in kleine bijzonderheden Bonhoeffer's leven in zijn verschillende fasen te reconstrueren, niet slechts omdat in dit boek tevens de weerspiegeling te zien is van de strijd van de evangelische kerk in het Derde Rijk en van de ontwikkeling van het verzet tegen Hitler, hier ontmoeten we iemand die èn in zijn denken èn in zijn handelen onder zeer moeilijke omstandigheden ernst gemaakt heeft met zijn christen-zijn en daarvoor tenslotte ook zijn leven gegeven heeft.

Afkomstig uit een liberaal academisch milieu — zijn vader was een bekende hoogleraar in de psychiatrie —, zelf bijzonder begaafd — met 21 jaar gepromoveerd en met 24 jaar universitair docent —, is Bonhoeffer theologie gaan studeren en heeft zich op een heel ander gebied van de wetenschap bekwaamd dan zijn vader en zijn broers. En via de theologie ontdekte hij de kerk, die in deze familie eigenlijk geen plaats innam. In tegenstelling tot velen uit kerkelijke kring die later ontdekken dat er ook nog een wereld is, kwam Bonhoeffer op zeker moment tot de ontdekking dat er ook nog een kerk bestond. De welstand van zijn ouderlijk huis weerhield hem er niet van, oog te hebben voor de ellende van anderen. Vaak kon hij er onrustig van worden, dat hij het zo gemakkelijk had en meer dan eens heeft hij nadrukkelijk het contact met deze mensen in een vorm van solidariteit gezocht. Hoewel beïnvloed door de jeugdbeweging distantieerde hij zich van de nationalistische en reactionaire houding van velen van zijn leeftijd. Bethge geeft hier een paar duidelijke voorbeelden van. Grote indruk maakte op hem een reis naar Rome, die hij als achttienjarig student samen met zijn broer Klaus maakte. Terwijl Klaus zich vooral voor het antieke Rome interesseerde, fascineerde Dietrich het rooms-katholieke Rome. „Nu begin ik,” schreef hij in zijn dagboek, „het begrip kerk te begrijpen”. De overgave waarmee door velen daar gebiecht werd, maakte grote en blijvende indruk op hem. Later is hij hier verscheidene malen op teruggekomen.

Bij zijn studie in Berlijn is hij gevormd door hoogleraren als de dogmaticus Adolf von Harnack, bij wie hij verscheidene jaren een privatissimum volgde, de kerkhistoricus Karl Holl en Reinhold Seeberg, die systematiek doceerde en bij wie Bonhoeffer ook promoveerde. Eind 1924 kwam Barth in zijn gezichtskring. Diens boek uit 1920 *Das Wort Gottes und die Theologie*, dat hij in die tijd las, bevat verscheidene passages over de niet-religieuze interpretatie die een sterke gelijkenis vertonen met wat Bonhoeffer hier later over zal schrijven. In „Widerstand und Ergebung” merkt hij trouwens op, dat het Barth geweest is, die als eerste begonnen was, hierover te denken.

Theologisch kunnen we drie perioden bij Bonhoeffer onderscheiden: de dogmatische (tot ong. 1933), de exegetische (tot ong. 1940) en de ethische of anders gezegd: een theoretische aan de universiteit van Berlijn, een pastorale in Finkenwalde en een politieke als hij aan het actieve verzet gaat deelnemen. Bonhoeffer's eerste periode begint met grote aandacht voor de kerk. Zijn dissertatie waarmee hij in ruim anderhalf jaar klaar was, *Sanctorum Communio* (Gemeenschap der heiligen), had als onder-titel: een dogmatisch onderzoek naar de sociologie van de kerk. Het ging

hem hierbij om de concrete kerk, waar hij Christus zichtbaar aanwezig zag. Hier komen we ook het begrip „medemenselijkheid” al tegen, zoals in het algemeen de grote mate van continuïteit bij Bonhoeffer naast allerlei verschillen opvalt. Als vicaris ging hij naar Spanje en zijn vreugde daar het katholicisme weer te ontmoeten, werd getemperd door wat hij daar aantrof. In dit verband spreekt hij in een brief van „Verdummung durch die Religion”. In zijn preken daar komen allerlei themata uit zijn theologie al voor: de tegenstelling tussen geloof en religie, de aanwezigheid van Christus in de kerk en de nadruk op het concrete, het „Diesseitige”. In het voorjaar van 1930 is Bonhoeffer met een tweede werk klaar, *Akt und Sein*, op grond waarvan hij aan de universiteit mag doceren. Ook hier gaat het om dezelfde concreetheid, zij het vanuit een ander gezichtspunt: God voor de mens. Het is bijzonder belangrijk, dat Bethge uit Bonhoeffer's tijd als privaattoecent nog enkele collegedictaten heeft kunnen achterhalen en aan de hand daarvan zijn colleges probeert te reconstrueren. Tijdens een studiejaar in de Verenigde Staten wordt zijn belangstelling voor de concrete werkelijkheid van het Woord van God nog versterkt en wordt hij gegrepen door het negerprobleem. Hier legt hij ook belangrijke contacten.

Als hij weer terug is, komt hij sterk onder de indruk van de snelle politieke ontwikkelingen in Duitsland en de dreiging van het nationaal-socialisme. Het komt tot een eerste ontmoeting met Karl Barth. Als jeugdsecretaris van een oecumenische organisatie komt hij met de wereld van de oecumene in contact. In die tijd wordt zijn taal persoonlijker, minder academisch. In zijn preken en brieven spreekt hij herhaaldelijk over de Bergrede en legt voorzichtig pacifistische accenten: lijden is beter dan met geweld leven. In verband hiermee heeft hij grote belangstelling voor Gandhi en probeert een gelegenheid te vinden — die nooit gekomen is —, om hem te bezoeken.

Dan komt het tot de overwinning van het nationaal-socialisme en tot de kerkstrijd waarin Bonhoeffer een belangrijke rol heeft gespeeld. Hij is een der eersten die krachtig tegen de jodenvervolging protesteert en de kerk oproept tot solidariteit. Als velen nog lang tot compromissen bereid zijn, is het telkens Bonhoeffer die op een onverzoenlijke houding aandringt. Heel uitvoerig gaat Bethge op het ontstaan van de Belijdende Kerk in en beschrijft haar ontwikkeling. In iedere fase vraagt hij naar de houding van Bonhoeffer en diens invloed op de anderen. Steeds duidelijker wordt het voor Bonhoeffer, dat het kerkelijk verzet nog maar een beginstadium is. Hierin wordt hij maar door enkelen gevolgd. Dit is ook Bonhoeffer's pastorale periode, de tijd van het seminarie Finkenwalde met het broederhuis en het ontstaan van *Nachfolge*. De vraag of dit niet een piëtistische „tussenperiode”, een tijd van achteruitgang is geweest, beantwoordt Bethge ontkennend. Een eigen dagelijkse meditatie sinds 1932, invloed van Gandhi en nieuwe Anglikaanse kloosterorden en de situatie in Duitsland brachten hem hiertoe. Duidelijk wordt ook, dat de aan- of afwezigheid van bepaalde themata sterk beïnvloed is door de situatie waarin Bonhoeffer verkeerde. In reactie op de vele voorbeelden van nationalistisch geschrijf over schepping en scheppingsordeningen weigert hij vanaf 1933 hierover te schrijven en legt de nadruk op christologie en eschatologie. Wanneer daarentegen in de oorlogsjaren een eschatologische stemming overheerst, gaat Bonhoeffer weer de nadruk op het „diesseits” leggen.

De derde periode bij Bonhoeffer is die van het politieke verzet. Via zijn zwager Hans von Dohnanyi was hij met de groep van generaal Oster in de „Abwehr” in contact gekomen. Om zijn buitenlandse ervaringen en relaties ook aan het verzet ten goede te laten komen en gevrijwaard te zijn voor al te grote last van de zijde van de Gestapo bij zijn kerkelijk werk, krijgt hij een aanstelling als V-man, als geheim agent. Nu kan hij ook naar het buitenland reizen en bezoekt in 1941 Barth en Visser 't Hooft in Zwitserland en heeft in 1942 de bekende ontmoeting met bisschop Bell van Chicester. Al vroeg leert Bonhoeffer de nederlaag van Duitsland als een noodzakelijkheid zien. Nadat hij zich enkele maanden tevoren juist verloofd had, wordt hij in het kader van een grote actie van de SS tegen de „Abwehr” in april 1943 gearresteerd. Pas na de mislukte aanslag van 20 juli 1944 vindt de Gestapo belastend materiaal. Na vele maanden van hoop en vrees wordt hij op het eind van de oorlog in april 1945 door de SS samen met anderen terechtgesteld.

In zijn derde en laatste periode legt Bonhoeffer sterke nadruk op de ethiek. Nauwkeurig gaat Bethge na, in hoeverre hier sprake is van nieuwe accenten en van continuïteit. Uitvoerig gaat hij in op de diverse Bonhoeffer-interpretaties en waarschuwt er voor, bepaalde begrippen toch niet te zeer te isoleren. Zo maakt hij duidelijk, dat het begrip „mondige wereld” bij Bonhoeffer nauw verbonden is met de aanwezigheid van Christus als Heer en Verlosser der wereld, als mens voor de anderen. Bij de interpretatie van het begrip „religie” vraagt Bethge aandacht voor het metafysische en individualistische als kenmerken van religie, die toch altijd zelfrechtvaardiging blijft. Andere belangrijke aspecten die aan de orde komen zijn de nadruk op een discipline in gebed en meditatie („Arkandisziplin”) en op een deel hebben aan het lijden van Christus. Veel hiervan vinden we in *Widerstand und Ergebung*, zij het steeds in voorlopige vorm.

Overzien we het geheel, dan zal zonder twijfel deze belangrijke en waardevolle biografie er toe bijdragen, dat we Bonhoeffer nog beter leren kennen en begrijpen.

DR. G. VAN ROON

VIJFTIG JAAR SOWJET-REGIEM IN EIGEN OGEN

DOOR

R. Th. JURRJENS

„geschiedenis is de geestelijke vorm, waarin een cultuur zich rekenschap geeft van haar verleden”. (Huizinga)

De campagne in de Sowjet-Unie om iedereen te herinneren aan het vijftig jarig bestaan van de oktoberrevolutie doet sterk denken aan de onlangs gehouden actie in Zweden ter voorbereiding van het rechtshouden op de weg. Zou er nog iemand in de Sowjet-Unie rondlopen, die niet weet wat er dit jaar aan de hand is? Een nieuwe uitvinding, een nieuwe elektriciteitscentrale, een nieuwe TV-zendmast, de miljoenste „Wolga”auto, overall wordt het jubileum bijgehaald. We spreken dan nog niet eens van de speciaal georganiseerde evenementen, zoals bijvoorbeeld een massale bergbeklimming of een groots opgezette fotowedstrijd. Om de viering „waardig” tegemoet te treden deed men overal in industrie en landbouw er een schepje bovenop. Op hun beurt maakten partij en regering op 27 september j.l. maatregelen ter verhoging van de levensstandaard bekend. Deze maatregelen die op 1 januari 1968 in zullen gaan, werden prompt als verjaarsgeschenk gezien. Van de 11500 boeken en brochures (totale oplage: 230 miljoen), die dit jaar in de Sowjet-Unie verschijnen, zouden er liefst 1000 gewijd zijn aan de revolutie. Het startsein voor dit alles werd gegeven in het besluit van het Centraal Comité van 4 januari, getiteld: „Over de voorbereiding van de vijftigjarige herdenking van de grote socialistische revolutie”, waarin aan het slot alle mogelijke instanties worden opgeroepen aan het werk te gaan. Besloeg dit stuk nog geen twee pagina's van de *Prawda*, op het Plenum van 20 en 21 juni van dit jaar keurde het Centraal Comité ter gelegenheid van de herdenking z.g. „stellingen” goed, welke ruim vier pagina's opeisten en uit 25000 woorden bestonden.

Wanneer we in dit artikel een poging doen tot het weergeven van de inhoud van dit laatste stuk, moeten we ons dus noodzakelijkerwijs beperken tot enkele, voor ons saillante punten. Wij doen dit in de hoop toch in staat te zijn een, zij het vluchtige, indruk te geven van de huidige Sowjet-opvattingen over verschillende zaken, die met het vijftigjarige regiem te maken hebben.

De 22 paragrafen tellende stellingen zijn verdeeld over drie hoofdstukken; het eerste geeft een historisch overzicht, het tweede behandelt de behaalde resultaten op economisch en sociaal gebied, terwijl het derde de geschiedenis van de revolutie op wereldniveau bespreekt.

1. *De overwinning van het socialisme*

„7 november (25 oktober) 1917 zegevierde als resultaat van een gewa-

pende opstand van arbeiders en boeren, soldaten en matrozen met aan het hoofd de bolsjewistische partij onder leiding van de grote Lenin in Rusland de socialistische revolutie". Ziedaar de eerste en belangrijkste stelling. Men kan zich afvragen waarom de revolutie nu juist in het toch altijd als achterlijk aangemerkte Rusland moest plaatsvinden. Zei Marx niet iets over een ontwikkeld kapitalisme als voorwaarde voor de revolutie? Men merkt hierover op: „De overgang van het kapitalisme naar het socialisme is een wetmatig proces, het noodzakelijk resultaat van de ontwikkeling van de maatschappij. In het begin van de twintigste eeuw ontwikkelden zich in Rusland niet alleen de objectieve, maar ook de subjectieve voorwaarden voor een zegevierende revolutie. . . . Hoewel Rusland een hoofdzakelijk agrarisch land gebleven was, groeide het kapitalisme er snel en de industriële produktie bereikte een hoge graad van concentratie. In het land vormde zich een arbeidersklasse, waarvan het industriële proletariaat de kern uitmaakte. De wrede uitbuiting van de arbeiders, de landarmoede en ellende van de boeren, de politieke rechteloosheid van het volk, de onderdrukking van de nationale minderheden, de restanten van de feodale lijfeigenschap en patriarchale verhoudingen, de afhankelijkheid van het internationale kapitaal — dat alles maakte Rusland tot het middelpunt van sociale en nationale onderdrukking, het knooppunt van tegenstellingen van het hele imperialistische systeem en het zwakste onderdeel in dit systeem.”

De passage, die handelt over de gehanteerde middelen bij de revolutie zal zeker de aandacht van de geïnteresseerde revolutionair trekken: „De socialistische revolutie is geen samenzwering, geen coup, gepleegd door een groep „actieve revolutionairen”, maar een beweging en strijd van miljoenen met aan het hoofd de arbeidersklasse, geleid door de marxistisch-leninistische partij. De leninistische partij toonde in 1917 het grote voorbeeld van een historisch initiatief, van een correcte berekening van de krachtsverhoudingen tussen de klassen en de concrete bijzonderheden van het moment. In de verschillende stadia van de revolutie volgde de partij een soepele en afwisselende tactiek, gebruikte vreedzame en niet-vreedzame, legale en illegale strijdmiddelen, toonde het talent deze te combineren en de vaardigheid van de ene naar de andere formule en methode over te gaan. Hierin ligt een van de principiële verschillen in strategie en tactiek van het leninisme met zowel het sociaal-democratisch reformisme als het kleinburgerlijk avonturisme.”

Ook hetgeen gezegd wordt over de burgeroorlog heeft een didactische inslag: „De ervaring van de eerste jaren van het Sowjet-regiem leert, dat de omvergestoten uitbuitersklassen trachten de verloren posities terug te krijgen. Het volk dat de overwinning behaald heeft moet altijd bereid zijn met de wapens in de hand de veroveringen van de revolutie te verdedigen en de tegenstand van de uitbuiters terneer te slaan. Het revolutionaire geweld tegen de uitbuiters, als antwoord op het geweld van hun zijde, is het heilige recht van het volk dat zich opgemaakt heeft tot de strijd voor zijn sociale bevrijding.”

Na de burgeroorlog brak een tijd van ontspanning in de economie aan, die bekend staat als NEP — nieuwe economische politiek —. Deze NEP wordt aangeduid als een belangrijke en noodzakelijke etappe op de weg naar het socialisme. De grondprincipes „worden gebruikt in andere landen bij het proces van de bouw van het socialisme”. Als doelen worden aange-

merkt: het herstel van de verwoestingen, de schepping van de fundamenten van de socialistische economie, de ontwikkeling van een grote industrie, de vestiging van een economisch verbond tussen stad en platteland, versterking van de unie tussen de arbeidersklasse en de boeren, de verdringing en liquidatie van kapitalistische elementen en de overwinning van het socialisme. Terwijl de middelen worden omschreven als: de grootst mogelijke ontwikkeling van coöperaties, een brede ontplooiing van de handel, het gebruik van materiële stimulansen en een economische kostenberekening. Er wordt nog aan toegevoegd, dat terwille van het weer op gang brengen van de economie het toevloeien van privé-kapitaal toegelaten werd, terwijl de opperste leiding in handen van de proletarische staat gehouden werd.

De volgende alinea's van het stuk houden zich bezig met het aan de kaak stellen van „het kleinburgerlijk avonturisme van de trotskisten en de capitulatiepolitiek van de rechtse opportunisten”. De partij bleef echter „vastberaden en vol vertrouwen het Sowjet-volk leiden langs de weg van Lenin”. En misschien ook wel van Stalin, zouden we er aan toe willen voegen. Na het behandelen van de successen bij de industrie, de elektrificatie en het eerste vijfjarenplan komt de gedwongen collectivisatie in de landbouw, „de meest ingewikkelde en moeilijke opgave na de verovering van de macht door het proletariaat”, ter sprake. Men zegt hierover, dat het noodzakelijk was „de eeuwenoude macht der gewoonte van de kleine bezitter te doorbreken, zijn denkwereld te wijzigen, en de boer te overtuigen van de voordelen van het nieuwe leven . . . De stichting van de kolchozen geschiedde in een verbitterde strijd met het koelakkendom. De weerstand van de uitbuiters op het platteland werd gebroken door de krachten van de arbeidersklasse en de dorpsarmen in nauwe samenwerking met de boerenmiddenstand. Op basis van algehele collectivisering in het land werd de nog overgebleven omvangrijke uitbuitersklasse geliquideerd.”

Geen woord van rouwbeklag dus over de talrijke slachtoffers. Evenmin als men dat kan vinden in de destalinisatiereide van Croestsjow op het 20ste partijcongres in 1956, waarin wel de slachtoffers van de zuiveringen worden betreurd. Deze zuiveringen komen overigens niet ter sprake, wel is er een passage gewijd aan de persoonscultus. „Koers houdend naar de voortgezette ontwikkeling van de socialistische democratie veroordeelde de partij op het 20ste congres resoluut de persoonscultus van Stalin, die tot uitdrukking kwam in een aan de geest van het marxisme-leninistische vreemde verheerlijking van een mens, in een afwijking van het leninistische principe van collectief leiderschap, in ongegronde repressies en andere inbreuken op de socialistische legaliteit, schade aanrichtend aan onze maatschappij. Deze ontappingsen, hoe ernstig ook, brachten geen verandering teweeg in de aard van de socialistische maatschappij en deden de fundamenten van het socialisme niet wankelen. Partij en volk geloofden diep in de zaak van het communisme, spanden zich enthousiast in, de leninistische idealen verwezenlijkend, moeilijkheden, tijdelijke tegenslagen en fouten te boven komend. De partij nam maatregelen ter overwinning van de gevolgen van de persoonscultus op elk terrein betreffende het partij-, regerings- en ideologische werk en ter inachtneming van de leninistische normen en principes.”

Men wenst dus niet alle gebrachte offers tot noodzakelijke kosten te

rekenen. Blijft echter de vraag of een totalitaire staatsstructuur met slechts formele „checks and balances” niet altijd het latent gevaar in zich draagt van persoonscultus als mogelijk optredend neveneffect. In China treffen we vandaag nog Mao-tse-toeng aan als „onze grote leraar, grote leider, grote opperbevelhebber en grote stuurman.”

Ook de culturele revolutie — de Russische wel te verstaan — komt aan bod. Deze revolutie, „een ingewikkeld en langdurig proces”, wordt noodzakelijk geacht voor een succesvolle opbouw van het socialisme. Tijdens het verloop werd een „echte socialistische volkscultuur” geschapen. Als belangrijkste resultaat ervan ziet men de vorming van „een socialistisch bewustzijn van een massa van miljoenen werkers”.

Het is begrijpelijk dat in het stuk de tweede wereldoorlog een belangrijke plaats inneemt. Over het voorspel hiervan zegt men het volgende: „Het fascisme nam in kracht toe en was in staat de herbewapening van Duitsland door te voeren met behulp van Amerikaanse en Engelse monopolies, die het fascisme als de speerpunt van het anticommunisme beschouwden... De Sowjet-regering spande zich energiek in om een systeem van collectieve veiligheid in Europa tot stand te brengen ten einde de weg naar oorlog te versperren. Deze krachtsinspanningen stuitten op tegenstand van de westerse politici — de mannen van München — die er naar streefden de fascistische agressie op de Sowjet-Unie te richten en een verbond met Hitler aan te gaan. In deze gecompliceerde situatie sloot de Sowjet-Unie een niet-aanvalsverdrag met Duitsland, hetgeen een streep door de rekening van de imperialisten haalde en de mogelijkheid gaf tijd te winnen om de verdediging van het land te versterken. Maar een oorlog verhinderen onder die omstandigheden bleek onmogelijk. Bij de gratie van de toegeeflijkheid van de leidende kringen in het westen ontketende Hitler-Duitsland de tweede wereldoorlog. Nadat het vele Europese staten veroverd had trok het op tegen de Sowjet-Unie.”

Het Ribbentrop-Molotowpact, door sommigen gezien als een welbewust startschot van Stalin voor de tweede wereldoorlog, blijft een moeilijk aanvaardbaar te maken zaak. Vooral ook in de verhouding met het Poolse volk moet het — tezamen met de moord op duizenden Poolse officieren bij Katyn, die men tevergeefs te Neurenberg in Nazi-schoenen trachtte te schuiven, en het halthouden voor de poorten van Warschau, terwijl de opstand daar bloedig werd neergeslagen — een van de pijnlijkste punten vormen. De territoriale consequenties van het pact echter en de hiermede verbonden Finse winteroorlog worden verder niet belangrijk genoeg geacht om apart te vermelden.

Het pact en de verdere inspanningen op het gebied van defensie ten spijt, leed de Sowjet-Unie bij het uitbreken van de oorlog enorme nederlagen. De oorzaak hiervan wordt in de eerste plaats bij de tegenstander gezocht: „De Hitlerknechten genoten gezien de tijd bepaalde voordelen: de militarisatie van de economie en het gehele leven van Duitsland; de langdurige voorbereiding op een veroveringsoorlog en de ervaring opgedaan bij de oorlogsvoering in het westen; een superioriteit in bewapening en personeelssterkte, tijdig in de grensgebieden geconcentreerd. De economische en militaire hulpbronnen van bijna geheel West-Europa stonden tot hun beschikking. Hitler-Duitsland veroverde in de landen van Europa het gehele wapenarsenaal, enorme voorraden metaal, strategische grondstoffen en metaal-

en bewapeningsindustrieën. De Sowjet-Unie moest zonder hulp met deze kolossale oorlogsmachine de strijd aanbinden.”

Men steekt echter ook de hand in eigen boezem. De zorgvuldige formulering geeft blijk van weloverwogenheid: „Misrekeningen bij het schatten van een mogelijke tijd van aanval op ons van Hitler-Duitsland en de hiermee verbonden nalatigheden bij de voorbereiding de eerste aanvallen af te slaan, speelden hun rol. Bovendien het gebrek bij de Sowjet-troepen in die tijd aan ervaring grote operaties uit te voeren onder moderne gevechtsomstandigheden.”

Geen expliciete beschuldiging aan het adres van Stalin dus, ook niet impliciet met bijvoorbeeld een opmerking over de gevolgen van de persoonscultus in de legerleiding. Bij de reacties in de Sowjet-Unie op de Duitse inval, wordt het vormen van het Staatscomité van Defensie onder voorzitterschap van J. W. Stalin genoemd. Buiten het vermelden van zijn naam in verband met de persoonscultus is dit de enige keer dat zijn naam valt. Over de in de oorlog door de Verenigde Staten aan de Sowjet-Unie verleende hulp wordt met geen woord gesproken. Van de westerse geallieerden wordt slechts gezegd, dat ze de vijand ernstige slagen toebrachten. Tussen de krijgsverrichtingen van het Sowjet-leger door wordt daarentegen opgemerkt dat het militaristische Japan verpletterd werd en bij de landen waar de Sowjet-Unie een beslissende rol speelde wat betreft de bevrijding van de bevolkingen worden Noorwegen en Joegoslavië genoemd. Vooral het laatste is pikant, gezien de opvattingen die daar nog steeds in Joegoslavië zelf over bestaan.

De verliezen en de verwoestingen in de Sowjet-Unie door het nazidom veroorzaakt zijn uitzonderlijk groot: 20 miljoen doden en 30 procent van het nationaal vermogen. Bij al dit leed is er echter ook een winstpunt: „De overwinning van de Sowjet-Unie in de Grote Vaderlandse oorlog was van wereldhistorische betekenis. Gunstige omstandigheden werden geschapen voor de ontwikkeling en overwinning van socialistische revoluties in landen van Europa en Azië en voor de vorming van het wereldstelsel van het socialisme. De nationale bevrijdingsstrijd der volken raakte wijd verbreid. De internationale krachten van socialisme en democratie werden sterker, de posities van imperialisme en reactie verzwakten.” Die gunstige omstandigheden moeten we misschien vooral zien in de aanwezigheid van Sowjet-troepen toen de socialistische revoluties in Oost-Europa plaats vonden. De inzet van die troepen bij het neerslaan van de opstanden in Oost-Duitsland en Hongarije komt niet ter sprake.

Ten aanzien van het herstel van de oorlogsschade stelt men vast, dat al in 1948 het vooroorlogse productiepeil bereikt werd in de industrie, terwijl dit in 1950 het geval was in de landbouw. Bij dit laatste wordt er aan toegevoegd: „In de volgende jaren echter nam het ontwikkelings tempo van deze belangrijke tak van de economie af, hetgeen bepaalde moeilijkheden in de voorziening van de bevolking met levensmiddelen en van de lichte industrie met grondstoffen ten gevolge had. Dat kan tot op zekere hoogte verklaard worden uit het feit dat de financiële mogelijkheden en de materieel-technische voorzieningen van de landbouw in de eerste naoorlogse periode beperkt waren. Men benutte ook niet volledig de ontwikkelingsreserves van de kolchozen en de sowchozen, welke gelegen zijn in de socialistische produktiewijze. Op het septemberplenum van het Centraal

Comité der partij in 1953 werden maatregelen genomen tot materieel-technische hulpverlening aan de landbouw en tot vergroting van de materiële geïnteresseerdheid van de kolchozen en de kolchosboeren in de resultaten van hun werk”.

Het eerste hoofdstuk wordt afgesloten met enkele in vertrouwde forse taal gestelde ideologische passages, waarvan we er slechts een zullen aanhalen: „Het land werd voor de keuze gesteld: of te streven naar een bewuste beperking van het levenspeil van de mensen en met heldhaftige krachtsinspanningen in de kortst mogelijke tijd een machtige economie te scheppen en zijn weerbaarheid op te voeren, of platgetrapt te worden door de verenigde krachten van de reactie.” Welnu, de keus moet niet moeilijk geweest zijn.

II. *De opbouw van het communisme*

Had het eerste gedeelte de vestiging van het socialisme tot onderwerp, het tweede gaat over de vestiging van het communisme. De eerste stelling hier legt het verband tussen de twee: „De overwinning van het socialisme schiep de economische, sociale, politieke en geestelijke voorwaarden voor de overgang naar de bouw van de communistische maatschappij.” Deze voorwaarden, waaraan nu dus reeds voldaan kan worden, worden als volgt omschreven: maatschappelijke eigendom, een machtig produktieapparaat, een planmatig geleide economie en de ontwikkeling in de sociale verhoudingen, vrijheid van uitbuiting, de plicht en de mogelijkheid tot arbeid voor allen, een socialistische democratie, een sociaal-politieke en ideologische eenheid van maatschappij en successen in wetenschap en cultuur.

De overgang, hoewel wetmatig, vraagt niettemin nog de nodige inspanning: „... het is noodzakelijk een passende materieel-technische basis te scheppen, de arbeidsproductiviteit te verhogen, welvaart en welzijn te verzekeren, de bestaande verschillen tussen stad en platteland te elimineren evenals die tussen hoofd- en handwerk, een wetenschappelijke wereldbeschouwing en communistische gelijkheid tot stand te brengen.” Slechts onder deze voorwaarden kan men het basis-principe van het communisme — van ieder naar vermogen, voor ieder naar behoefte — verwezenlijken.

In het vervolg preciseert men nader de hoofdlijnen voor de bouw van het communisme, zoals deze in het derde partij-programma tot uiting komen: de schepping van een materieel-technische basis, het tot stand brengen van communistische maatschappelijke verhoudingen en de opvoeding van de nieuwe mens. De rest van het hoofdstuk wordt in beslag genomen door een meer gedetailleerd nagaan van de prestaties op resp. economisch, sociaal en cultureel gebied. Wij zullen er van afzien een indruk te geven van de voorgeschotelde (stijgende) produktiecijfers — in de *Pravda* van 15 september jl. vindt men er nog veel meer — slechts zij vermeld, dat de verzekering uit het derde partijprogramma, dat in 1970 de Verenigde Staten wat betreft de produktie per hoofd ingehaald zal worden, niet herhaald wordt. Deze verzekering zal men wel op rekening van de soms wat al te uitbundige Chroestsjow geschreven hebben en zijn naam zal men in het geheel niet in het stuk tegenkomen. Wat dat betreft komt Stalin er dan nog beter af.

Over de prestaties in de landbouw is men niet zo goed te spreken als over die in de industrie. De boven reeds vermelde maatregelen van 1953

waren niet afdoende geweest: men had daarna nog te klagen over „inbreuken op de economische wetten van de socialistische produktie, op de principes van materiële geïnteresseerdheid, op de juiste harmonisering van maatschappelijke en persoonlijke belangen en subjectivisme in de landbouwproduktie.” De maatregelen van maart 1965 waren hiervan het gevolg.

Van de Sowjet-economie als geheel wordt opgemerkt, dat ze, zich ontwikkelend op basis van moderne wetenschap en techniek, steeds evenwichtiger en harmonischer wordt. Na de voordelen van de socialistische planning onderstreept te hebben, gaat men in op de recente economische hervormingen: „Dit systeem weerspiegelt de zich gewijzigd hebbende omstandigheden in de socialistische economie, de schaalvergroting van de moderne socialistische produktie, de kwalitatieve veranderingen in haar structuur en de vereisten van de wetenschappelijk-technische produktie... Onder de nieuwe omstandigheden worden de belangen van de maatschappij, van het collectief en van de individuele werker rationeler verenigd en zijn de arbeiders meer geïnteresseerd in het zo volledig mogelijk benutten van alle produktiereserves en in de verbetering van de kwaliteit van de produktie.” Vooral het laatste lijkt ons belangrijk.

De geboekte resultaten in industrie en landbouw, nog versterkt door de recente nadruk op de lichte industrie, hebben geleid tot een ontegenzeggelijke verhoging van de levensstandaard. Bepaald indrukwekkend zijn de berichten over de woningbouw: 10 à 11 miljoen mensen per jaar krijgen nu een nieuwe woning. „In de laatste tien jaar betrok bijna de helft van alle bewoners van het land nieuwe appartementen en huizen of verbeterde zijn woonomstandigheden.” De kwaliteit van de woningen blijft hier echter buiten beschouwing. Minder schokkend voor ons is de mededeling, dat men tegen het jubileum „in principe de overgang verwezenlijkt naar” de vijfdaagse werkweek. De in het begin vermelde maatregelen, die gezien kunnen worden als „verjaarsgeschenk” betreffen o.a. het minimumloon, verbeteringen voor arbeiders in afgelegen gebieden, vakantiedagen, belastingverlagingen en pensioenen. Overigens kan men zich afvragen of het feit dat men heeft kunnen komen tot het zien van sociale verbeteringen als geschenk van de overheid, niet een bewijs is van een totaal afwezig zijn van een open gevecht om de prioriteiten, zoals wij die hier kennen.

Hoewel de verhouding tot het westen eerst recht in het derde hoofdstuk aan de orde gesteld wordt, zijn ook reeds aan het slot van dit gedeelte enkele passages hieraan gewijd. Men is er niet erg enthousiast over: „Grote scherpte onder de huidige omstandigheden verkrijgt de ideologische strijd op wereldniveau. Hoe meer successen het socialisme behaakt en hoe dieper de tegenstellingen binnen het wereldkapitalisme, hoe geraffineerder worden de strijdmethoden van de imperialisten tegenover het communisme. De bourgeois propaganda tracht de voornaamste sociale tegenstellingen en gebreken van de huidige kapitalistische wereld te verdoezelen, het politiek bewustzijn af te stompen en de wil van de werkers tot de strijd voor het socialisme te verlammen. De imperialistische ideologie tracht de massa's het individualisme in te prenten, hen weg te leiden van de politiek en van de oplossingen van de maatschappelijke grondproblemen. Zij vestigt haar hoop op het doen opleven van vooroordelen en overblijfselen van het verleden in het bewustzijn van de mensen. Tezamen met de strijd tegen de invloed van vreemde zeden en tradities, vormt het overwinnen van

negatieve verschijnselen in het bewustzijn en het gedrag van de mensen een serieuze opgave voor de communistische opvoeding. Neutralisme in de strijd tegen de bourgeois-ideologie en het anti-communisme is er niet en kan er ook niet zijn. Het is een klassesrijd, een strijd voor de mens, voor de triomf van de vrijheid en de vooruitgang van de mensheid."

III. *De revolutie op wereldniveau*

Zoals gezegd houdt ook het derde hoofdstuk zich bezig met het imperialisme. Men stelt vast, dat het imperialisme de mensheid in de twee wereldoorlogen met hun zestig miljoen doden stortte en nu een derde dreigt te ontketenen met nucleaire raketten, dat het de nationale bevrijdingsbewegingen de kop indrukt — de Amerikaanse agressie in Vietnam, de Israëlsche veroveringsaanval op de Arabische landen — dat het de economie militariseert, de democratie aanrandt en er op uit is fascistische terreurgregens te vestigen — laatste voorbeeld: Griekenland —.

„Het imperialisme draagt de verantwoordelijkheid voor het economisch en technisch achtergebleven zijn van tientallen landen in Azië, Afrika en Latijns-Amerika, hetwelk het rechtstreeks gevolg is van de plunderingen in deze landen door de imperialistische machten en de politiek van het kolonialisme en neo-kolonialisme. De posities van het imperialisme in de wereld-economie en politiek zijn sterk ondergraven. Het benut alle mogelijkheden om zijn bestaan te rekken. Het huidige kapitalisme is in de eerste plaats een staatsmonopolistisch kapitalisme, dat zich aanpast aan de omstandigheden in de strijd tussen de twee wereldsystemen. De imperialisten wringen zich in allerlei bochten, rekening houdend met het moderne niveau van de produktiekrachten, het eigen karakter van de klassesrijd op wereldniveau, de successen van de socialistische landen, en de toeneming van het aantal klassenconflicten binnen de kapitalistische wereld. Zij trachten de vernietigende en voor henzelf zo gevaarlijke verschijnselen als anarchie in de produktie, economische crises en massale werkloosheid te beperken. Zij passen op grote schaal een systeem van staatsregulatie van de economie toe, introduceren nieuwe, meer gemaskeerde maar in wezen niet minder wrede, methoden van uitbuiting van de werkers en versterken de sociale demagogie."

Uit het bovenstaande zal duidelijk geworden zijn, dat men de toekomst van het westen niet al te rooskleurig inziet; gelukkig liggen de kaarten wat betreft het socialistische kamp beter, immers: „De oktober-revolutie betekende het begin van de revolutionaire overgang van het kapitalisme naar het socialisme over de gehele wereld. In de afgelopen vijftig jaar ontwikkelde het revolutionaire wereldproces zich onstuimig, steeds meer landen en volken erbij betrekking..." „... de grondlijn van de historische ontwikkeling van de mensheid bepaald door de oktober-revolutie, kwam stevig vast te staan, haar voornaamste inhoud, voornaamste richting en voornaamste bijzonderheden definiëren nu het socialistische wereldsysteem en de krachten, die tegen het imperialisme en voor de socialistische ombouw van de maatschappij strijden."

Echter ook hier weer, ondanks de wetmatigheid, de nodige problemen. De onderlinge verhoudingen tussen de socialistische landen vormen hier het tere punt: „De overwinningen en prestaties van het socialisme zijn onlosmakelijk verbonden met de vorming en de ontwikkeling van een nieuw

socialistisch type van internationale verhoudingen, gebaseerd op principes van gelijkberechtiging en nationale soevereiniteit, samenwerking tot wederzijds voordeel op elk gebied en broederlijke wederzijdse hulp tussen de socialistische staten . . . Het vormen van een nieuw type van internationale verhoudingen is een ingewikkeld proces met vele facetten dat in verband staat met het te boven komen van een treurige erfenis van vele eeuwen overheersing der uitbuitersklassen, nationale isolatie, twisten en wantrouwen. De uit het verleden geërfde verschillen in niveau van economische en sociale ontwikkeling, in klassestructuur, in historisch-culturele tradities, brengen objectieve moeilijkheden voort bij de oplossing van urgente taken als de regeling van een multilaterale samenwerking en de organisatie van een systeem van internationale socialistische arbeidsverdeling."

Zoals te verwachten was worden in dit verband enkele harde woorden gericht aan het adres van China. Men formuleert de kwestie aldus: „Aan het einde van de vijftiger jaren begon de communistische partij van China een eigen koers te varen in de binnenlandse en buitenlandse politiek, hetgeen het verlaten betekende van het marxisme-leninisme en in flagrante strijd was met de principes van het proletarisch internationalisme en de fundamentele wetmatigheden van de bouw van de socialistische maatschappij. De groep van Mao-tse-toeng begon de lijn te volgen, waarin kleinburgerlijk avonturisme en grote-mogendheden-chauvinisme samengingen, hetgeen met een „linkse" frase gemaskeerd werd. Men begon openlijk de eenheid van de socialistische broederschap te splijten. De avonturistische koers van de groep Mao-tse-toeng bracht een ernstige verzwakking van de posities van de communistische partij en de arbeidersklasse in China teweeg en leidde tot een uitbarsting van kleinburgerlijke, anarchistische elementen. Er ontstond een ernstige bedreiging van de socialistische veroveringen in China. De Sowjet-mensen hebben altijd het grote Chinese volk als vriend en medestander beschouwd in de strijd voor de revolutionaire ombouw van de maatschappij. Een breuk van de Chinese communistische partij met de huidige noodlottige politiek en een versteviging van de betrekkingen tussen de volksrepubliek-China en de Sowjet-Unie en andere socialistische landen zouden aan de belangen van het wereldsocialisme en allereerst van China zelf beantwoorden."

Veel hoop op het laatste schijnt men overigens niet te hebben. Nog steeds doen geruchten de ronde, dat een conferentie ter uitbanning van China aanstaande is.

Niet alleen China krijgt een veeg uit de pan, ook de linkse groeperingen in het westen krijgen een verwijt te verduren: „De arbeidersklasse in de kapitalistische landen versterkte haar aanvallen tegen de almacht van de monopolies en de hieraan gehoorzame regeringen. En indien het haar tot nu toe niet gelukt is haar sociale idealen te verwezenlijken, dan is dat in aanzienlijke mate te wijten aan de scheuring in haar gelederen." Echter: „De voornaamste taak van de buitenlandse Sowjet-politiek bestaat uit het verzekeren van gunstige voorwaarden voor de bouw van het communisme . . . De internationale arbeidersklasse weet, dat er niet één belangrijk revolutionair optreden geweest is, waarmee de communistische partij der Sowjet-Unie en het gehele Sowjet-volk zich niet solidair getoond hebben." En die steun van de Sowjet-Unie is belangrijk: „Het verschijnen op zichzelf van het Land der Sowjets ontnam de imperialisten de vrijheid van

handelen in de internationale arena. De bourgeoisie werd nu gedwongen met het oog op de Sowjet-Unie omzichtig te werk te gaan. Zonder medewerking van de Sowjet-Unie en de andere broederlanden, kan geen enkel groot internationaal vraagstuk tot een oplossing gebracht worden."

Het document wordt afgesloten met enkele vloeiende volzinnen. De laatste luiden: „De krachten van het communisme zijn onuitputtelijk, aan zijn kant staat de waarheid van het leven. Alleen het communisme is in staat de grondproblemen van de maatschappelijke ontwikkeling op te lossen, de mensheid te verlossen van onderdrukking en uitbuiting, honger en armoede, militarisme en oorlogen en op onze planeet democratie, vrede, vriendschap tussen de volkeren, leven en menselijke waardigheid tot stand te brengen. De ideeën van oktober, de ideeën van het communisme zijn de leidinggevende ideeën van onze tijd, de grote scheppende kracht van de moderne geschiedenis. De komende jaren zullen nieuwe overwinningen brengen voor de leer van Marx, Engels en Lenin, voor de zaak van het communisme."

Wij begonnen dit artikel met een citaat van Huizinga: geschiedenis is de geestelijke vorm, waarin een cultuur zich rekenschap geeft van haar verleden. Hetgeen we hierboven globaal getracht hebben weer te geven is de officiële visie van de Sowjet-Unie op haar verleden op dit moment. Deze visie zal zich ongetwijfeld wijzigen in de toekomst al naar gelang de behoeften van het ogenblik — nog onlangs is de „geschiedvervalser" met „subjectieve" opvattingen Pospelow als directeur van het Instituut voor Marxisme-Leninisme als zodanig afgezet —. Toch is het zich bezig houden met de Sowjet-visie op het verleden niet minder vruchtbaar dan een dialoog op het zuiver ideologische vlak. Integendeel, misschien geeft juist een meer pragmatische benadering bij een confrontatie meer kans op een beter begrijpen van elkaar. Dat men in de Sowjet-Unie aanspreekbaar is, ook op dit punt, bewijst wel het recente besluit van het Centraal Comité betreffende de ontwikkeling van de sociale wetenschappen, waarin men niet alleen kan lezen: „Voor de beoefenaren der sociale wetenschappen is beginselvastheid en hardheid vereist in de strijd tegen de imperialistische ideologie van de bourgeois- en reformistische falsificateurs van het marxisme-leninisme", maar ook: „Ontmaskering van professionele Sowjet-vijanden en anti-communisten, die zich bezig houden met de „bestudering" van de problemen betreffende de geschiedenis van de SU en de CPSU, van zowel de internationale communistische als de arbeiders en nationale bevrijdingsbeweging is een van de voornaamste plichten voor Sowjet-geleerden."

Tot slot willen we vaststellen, dat de kloof tussen Oost en West nog steeds een reële is. Ook al zou men van mening zijn dat de andere kloof op deze wereld, die tussen Noord en Zuid, de eerste in belang overtreft — zoal dit niet nu reeds het geval is, op langere termijn zal dit zeker zo zijn — dit mag ons er niet van weerhouden alle aandacht te blijven besteden aan de verhoudingen tussen Oost en West. Het overbruggen van beide kloven zal nog geruime tijd vergen.

ENIGE OPMERKINGEN BETREFFENDE DE ECONOMISCHE ONTWIKKELING VAN DE SOWJET-UNIE: 1917—1967

DOOR

DRS. J. W. VAN DER MOLEN

In dit artikel zullen we aan de hand van twee thesen uit een besluit van het Centraal Comité van de communistische partij van de Sowjet-Unie, gepubliceerd in de *Pravda* van 8 januari 1967, betreffende respectievelijk de industrie en de landbouw, enige opmerkingen maken ten aanzien van de economische ontwikkeling in de afgelopen 50 jaar.

Deze thesen luiden als volgt:

1. Ten aanzien van de industrie:

„50 jaar oktober betekent de schepping van een enorme socialistische industrie, met stabiele groeitempi, voorzien van de nieuwste technieken.”

2. Ten aanzien van de landbouw:

„50 jaar oktober betekent de verwezenlijking van het leninistische plan tot samenwerking van het platteland, de schepping van een enorme socialistische landbouwproductie.”

I. Industrie

We zullen achtereenvolgens behandelen:

- a. de enorme socialistische industrie
- b. de stabiele groeitempi
- c. de nieuwe technieken

Ia. *De enorme socialistische industrie*

Volgens een Sowjet-bron¹⁾ zou de bruto industriële produktie zijn gestegen van 100 in 1913 tot 6607 in 1966. De produktie van produktiemiddelen steeg veel sneller dan de consumptiegoederen-industrie, namelijk respectievelijk tot 15472 en 2174 (1913 = 100).

Dit is begrijpelijk, want het doel van de partij is altijd geweest het in de kortst mogelijke tijd, letterlijk ten koste van alles, opbouwen van de industrie en speciaal de zware industrie. Men heeft hierbij opmerkelijke resultaten geboekt, maar toch moeten in dit verband enkele opmerkingen worden gemaakt. De bedoeling van deze opmerkingen is niet iets af te doen van de bereikte resultaten, alleen ze enigszins te relativieren.

We zullen vier factoren noemen die van invloed zijn geweest op de grote groeicijfers van de industrie.

1. Doordat in een land, dat reeds een relatief hoog economisch ontwikkelingspeil heeft bereikt, de invloed van de wet van de afnemende meeropbrengst zich zal doen gelden en dit land dus lagere groeicijfers zal behalen, kan een land met een relatief laag ontwikkelingsniveau hoge groeicijfers behalen.

1) SSSR v tsifrach v 1966 godoe (*De USSR in cijfers in 1966*) blz. 21, Moskou 1967.

Deze ontwikkeling is ook duidelijk waar te nemen in de Sowjet-Unie, zoals blijkt uit de volgende tabellen²⁾.

Groeipercentage van het Bruto Nationaal Produkt

1928—1937	11	1960—1962	4,5
1950—1955	6,3	1963	2,6
1955—1962	4,4		

Groeipercentage van de industriële produktie

1928—1937	18	1962	9,7
1950—1958	10	1963	8,5
1960	9,5	1964	7,1
1961	9,1		

(Bij het beschouwen van het groeicijfer van het BNP voor 1963 moet zeker rekening worden gehouden met de zeer slechte oogst in dat jaar tengevolge van de slechte weersomstandigheden.)

In het kort zullen we nu enkele punten noemen die in beschouwing genomen moeten worden voor de daling van het groeipercentage.

- a. Door alle aandacht te richten op de zware industrie kunnen hoge groeicijfers worden bereikt. Ten gevolge van de slechte situatie in de landbouw en door de sterke vraag naar consumptiegoederen, was men gedwongen meer te gaan investeren in deze sectoren, die geen opwaartse invloed op de groei uitoefenen.
- b. Het arbeidspotentieel is kleiner geworden als gevolg van de lage geboortecijfers in de oorlog. Niet alleen is het arbeidspotentieel kleiner geworden, ook de arbeidsproduktiviteit is gedaald en wel van 5% in de periode 1950—1958 tot 3,1% in de periode 1958—1963³⁾.
- c. Grotere uitgaven voor de defensie. Groeiden de investeringen in totaal slechts 4% per jaar vanaf 1960, de defensieuitgaven stegen $\pm$ 10,5% per jaar⁴⁾.
- d. Het aantal te werken uren per week wordt kleiner. Dit wordt kennelijk niet gecompenseerd door een hogere arbeidsproduktiviteit.

2. Zoals uit de cijfers van Sowjet-zijde reeds bleek heeft men altijd de nadruk gelegd op de zware industrie. Daardoor kon men hoge groeicijfers halen, dit in verband met de lage capital/output ratio. (Dit wil zeggen dat men relatief minder in de zware industrie hoeft te investeren dan in de consumptiegoederen-industrie om hoge produktiecijfers te bereiken.)

3. Door de kwantitatieve planningsmethoden werd er vaak door de bedrijven te weinig aandacht geschonken aan de kwaliteit. Dit geldt natuurlijk in sterke mate voor die industriële branches waaraan door de partij

²⁾ Ontleend aan: Drs. S. van Popta: *Sovjet economie. Enige momenten van haar ontwikkeling*. In: *Economie* no. 8, mei 1965. Drs. J. v. d. Doel: *Investeringsbeslissingen in de Sowjet-Unie*. In: *De Economist* 114 nr. 2, 1966.

³⁾ *Current Economic Indicators for the USSR*, blz. 15. US Government Printing Office, Washington, 1965.

⁴⁾ Zie noot 3, blz. 17.

niet veel aandacht wordt geschonken. De slechte kwaliteit, samen met de kennelijk te hoge, arbitrair vastgestelde, prijzen, veroorzaakten enorme onverkoopte voorraden. Deze onverkoopte voorraden werden vanzelfsprekend wel in beschouwing genomen bij de bepaling van het nationaal produkt.

4. Een vierde factor is dat alle gebrachte offers in de kostprijs worden opgenomen, terwijl de doelmatigheid van de gebrachte offers niet vast staat. Een voorbeeld hiervan (genoemd door Alec Nove) zijn de extra vrachtkosten voor grondstoffen bij irrationeel gevestigde fabrieken. Deze extra offers worden wel in de kostprijs opgenomen en tellen dus mee bij de vaststelling van het nationaal produkt.

Ook met inachtneming van bovenstaande punten blijft de groei van de industrie in de Sowjet-Unie een opmerkelijk feit. Des te indrukwekkender wordt het als we bedenken dat de Sowjet-Unie slechts ruim 30 van de afgelopen 50 jaar werkelijk heeft kunnen besteden aan de uitbreiding van de industrie. We moeten er namelijk aan denken dat de opbouw pas is begonnen in 1928 en verder dat de tweede wereldoorlog zeer grote verliezen heeft teweeggebracht. Volgens de Sowjet-Unie zou de industrie in 1948 weer het peil van 1940 hebben bereikt, zodat men dus in totaal $\pm$ 20 jaar niet aan uitbreiding van de produktie heeft kunnen werken.

Ondanks de toch al indrukwekkende groei rijst de vraag of deze niet nog groter had kunnen zijn. De planning is steeds een korte termijn planning geweest. De efficiëntie is niet, of nauwelijks, in het oog gehouden. Overigens moeten we hierbij meteen opmerken dat men vanuit het oogpunt van de doelstellingen van de partij, die we reeds hierboven hebben genoemd, vrijwel geen andere weg heeft kunnen bewandelen.

De weliswaar langzamer wordende, maar toch voortdurende groei stelt de planners voor steeds grotere problemen. Hierbij komt dan nog dat het aantal verschillende produkten steeds toeneemt. Een Sowjet-geleerde⁵⁾, directeur van een computercentrum, heeft gesteld dat in een groeiende economie het aantal verbindingen tussen de verschillende sectoren toeneemt met de tweede macht van het aantal sectoren en de problemen voor de optimalisering van het plan zelfs nog sneller groeien — en wel met de derde macht.

Het werd steeds duidelijker dat er veranderingen zouden moeten komen en langzamerhand ontstond er een uitgebreide discussie over allerlei hervormingsvoorstellen van verschillende Sowjet-economen.

Hieraan kwam, althans voorlopig, een einde na de door Kosygin in september 1965 voorgestelde hervormingen. Deze worden sinds 1 januari 1966 geleidelijk aan ingevoerd in alle branches. Tot nu toe werken er $\pm$ 5500 industriële bedrijven (uit alle branches) volgens het nieuwe systeem, samen nemen ze $\pm$ één derde van de totale industriële produktie voor hun rekening.

---

⁵⁾ Academielid A. A. Dorodnitsyn. Geciteerd in: *New Directions in the Soviet Economy*. Part I: *Economic Policy*, blz. 42. US Government Printing Office. Washington, 1966.

De voorstellen van Kosygin behelsden zeer in het kort het volgende: er zal meer beslissingsbevoegdheid aan de managers worden gegeven, de managers mogen directe contacten onderhouden met afnemers, het aantal kengetallen, aan de hand waarvan de ondernemingen worden beoordeeld, wordt drastisch verminderd, (van meer dan 30 op 8), het kengetal van de brutoproduktie zal niet meer het belangrijkste zijn, maar in plaats hiervan komt een kengetal voor de omvang van de verkochte produktie. Zeer belangrijk is ook het kengetal betreffende de te maken winst. Vooral dit laatste heeft in het westen aanleiding gegeven tot opmerkingen als zou de Sowjet-Unie zich in de richting van het kapitalisme bewegen. Dit is uiteraard door Sowjet-economen ten sterkste ontkend. Naar onze mening terecht, we zien de hervormingen als veranderingen binnen het systeem en niet van het systeem. Immers de winst wordt in de SU nog altijd niet gezien als inkomen, dit omdat alle produktiemiddelen collectief eigendom zijn. Ook in de hervormingen van Kosygin blijft de centrale leiding van de volkshuishouding ten volle gehandhaafd. De hervorming is alleen maar een tegemoet komen aan een paar problemen, doch de fundamentele problemen worden er niet mee opgelost. Het is niet te vergelijken met de manier waarop Stalin fundamentele problemen heeft opgelost, zoals bijvoorbeeld door middel van de collectivisatie van de landbouw. De problemen blijven en, wat tenminste zo erg is, ook de mensen die zich in het oude systeem goed thuisvoelden en tegen elke verandering zijn, blijven. Of de hervormingen dan ook het verwachte resultaat zullen hebben, staat op dit moment nog te bezien.

Onze conclusie kan zijn dat de socialistische produktie inderdaad enorm is, zij het dat verschillende elementen in dat socialisme een nóg grotere produktie hebben beperkt.

Ib. Stabiele groeitempi

Met stabiele groeitempi bedoelt men dat de SU er dank zij de wet van de centraal geleide evenredige ontwikkeling van de volkshuishouding in is geslaagd de in het westen bekende conjunctuurcyclus uit te schakelen. Dit is tot op zekere hoogte waar, maar deze wet kan niet verhinderen dat het stabiele groeitempo daalt, zoals we reeds hebben aangetoond bij punt 1a.

Het groeitempo wisselt weliswaar niet zo sterk van jaar tot jaar als dat in het westen of in Japan wel eens het geval is, toch zijn de verschillen nog tamelijk groot.

Groeipercentage van het Bruto Nationaal Produkt ⁶⁾

1958	8,5	1961	6,8
1959	4,2	1962	4,3
1960	4,9	1963	2,6

De SU heeft een relatieve stabiliteit kunnen handhaven door zich gedurende vele jaren vrijwel volledig af te schermen van het westen, door het streven naar autarkie. Incidentele fouten die de stabiliteit in gevaar

⁶⁾ Zie noot 3, blz. 13.

zouden kunnen brengen werden afgewenteld op de consumptiegoederen-industrie.

De SU heeft echter nog steeds niet de irrationaliteit van de landbouw op kunnen heffen en heeft niet kunnen zorgen voor een stabiele loonontwikkeling.

Ontwikkeling van de lonen ⁷⁾

1940	100	1956	176	1960	210
1948	95	1957	190	1961	210
1950	125	1958	195	1962	220
1955	172	1959	200		

Gaat de groei van de economie min of meer regelmatig, de groei van de verschillende branches is nogal wisselend. Dit wordt hierdoor veroorzaakt dat de SU steeds gedurende langere tijd de voornaamste aandacht richt op een bepaalde branche. Op een bepaald moment bemerkt men dan dat een andere branche te ver is achterop geraakt. Dan wordt alle aandacht op die branche gericht. De ontwikkeling van de verschillende branches verloopt hierdoor schoksgewijs. Een voorbeeld hiervan is de aandacht die de chemische industrie krijgt sinds 1963. Er werd een plan opgesteld waarin een groei is voorzien van $\pm 230\%$ in de periode 1964—1970.

Een ander voorbeeld is dat men te lang aandacht heeft geschonken aan de winning van kolen, ten nadele van de winning van gas.

Productie van enkele brandstoffen in de SU en in de USA ⁸⁾

<i>Produkt</i>	<i>Eenheid</i>	1955	1959	1960	1961	1962	1963
kolen	miljoen ton	391.3	506.6	513.2	510.5	517.4	531.7
ruwe olie	idem	70.8	129.6	147.9	166.1	186.2	206.1
gas	miljard m ³	9.0	35.4	45.3	59.0	73.5	89.8

USA 1963

432.9 kolen

372 olie

417.6 gas

Ic. Nieuwe technieken

De prioriteitenplanning (voorkeur voor een bepaalde branche, ten koste van andere branches) heeft grote invloed op het in de bedrijven al of niet aanwezig zijn van machines en werktuigen volgens de laatste stand van de techniek.

De „priority sectors” krijgen de beste machines en de beste mensen ten koste van de „no priority sectors”.

Door het beloningssysteem van de managers, waarbij dezen worden beloond afhankelijk van de behaalde produktieresultaten, zullen de bedrijfsleiders niet snel geneigd zijn nieuwe machines en dergelijke in te voeren,

⁷⁾ *Osteuropa Handbuch: Sowjetunion. Teil: Das Wirtschaftssystem*, blz. 422. Böhlau Verlag, Köln, 1965.

⁸⁾ Zie noot 3, blz. 49.

immers de invoering daarvan zal altijd gepaard gaan met aanloopmoeilijkheden, waardoor hun produktiecijfers in gevaar komen en dus hun te verdienen premie. Dat door nieuwe machines de kostprijs eventueel lager zou kunnen worden of dat de kwaliteit groter zou worden, is voor de manager niet interessant, omdat hij dergelijke resultaten niet terugvindt in de vorm van een hogere premie.

Dit gedeelte zullen we besluiten met een citaat uit een artikel van een Sowjet-econoom, waarin naar onze mening de bestaande situatie duidelijk is weergegeven⁹⁾. „Van alle ontwikkelde landen hebben wij de slechtste en de achterlijkste produktiestructuur. Onze plannen voor de invoering van nieuwe technieken — die, terloops opgemerkt, allesbehalve goed zijn — zijn slechts voor 70% uitgevoerd... Van onze arbeiders houden zich er meer bezig met reparatiewerkzaamheden dan met de produktie van nieuwe machines. Onze produktiemiddelen worden slechter gebruikt dan in de kapitalistische landen.”

II. De landbouw

De these betreffende de landbouw luidde: „50 jaar oktober betekent de verwezenlijking van het leninistische plan tot samenwerking van het platteland, de schepping van een enorme socialistische landbouwproduktie”.

Achtereenvolgens zullen we behandelen:

- a. de samenwerking van het platteland,
- b. de enorme socialistische landbouwproduktie.

IIa. De samenwerking van het platteland

Onder de samenwerking van het platteland verstaat de communistische ideologie de collectivisatie die wordt omschreven als „een socialistische omvorming van de landbouw, door middel van vrijwillige samensmelting van landbouwbedrijven in collectieve bedrijven”¹⁰⁾.

Lenin was van mening dat een dergelijke omvorming slechts zeer geleidelijk mocht gaan. Tot 1929 ging het inderdaad langzaam, maar in dat jaar kwam hierin een verandering. Er werden steeds strengere maatregelen ingevoerd. Een indruk van de snelheid waarmee de collectivisatie toen gepaard ging krijgen we uit de volgende cijfers: op 1 juni 1929 was één miljoen boerengezinnen gecollectiviseerd, op 1 maart 1930 was dit reeds gestegen tot 14 miljoen ofwel ruim 58% van het totale aantal. De gevolgen waren desastreus: de boeren gingen er toe over hun vee te slachten en de produktie belangrijk in te perken. Hierop reageerde Stalin door de ingevoerde maatregelen minder dwingend te maken. Hieruit meenden de boeren te moeten concluderen dat ze wel weer voor zichzelf konden gaan werken. Daardoor was er in juni 1930 nog maar 23,6% van de boerengezinnen gecollectiviseerd. Medio 1931 was dit echter al weer opgelopen tot 52,7% (het niveau van 1929) en in 1940 tot 96,9%¹¹⁾.

⁹⁾ Prof. Aganbegyan in een in het westen bekend geworden geheime brief aan het Centraal Comité van de communistische partij van de Sowjet-Unie. *De Nederlandse industrie*, 15-1-1966, blz. 57.

¹⁰⁾ Wolfgang Leonhard: *Sowjetideologie Heute*. Deel 2, blz. 187. Fischer Bücherei, 1962.

¹¹⁾ Merle Fainsod: *How Russia is ruled*. Revised edition, blz. 531, Harvard University Press, 1963.

De gecollectiviseerde boerderijen waren een uitstekend middel in de voedselvoorziening van de steeds groeiende steden. Er waren voor de collectivisatie $\pm$ 26 miljoen boerderijen, in 1937 waren er nog in totaal $\pm$ 246.000. Dit aantal was uiteraard beter te overzien en te leiden, waardoor de produktie opgevoerd kon worden. Tevens werden door de collectivisatie grote aantallen landarbeiders overbodig, die nu naar de steden trokken om een plaats in de industrie in te nemen.

De landbouwproduktie vindt in drie organisatievormen plaats:

1. sowchozen,
2. kolchozen,
3. ondernemingsgewijze produktie op kleine stukjes grond.

1. Sowchozen

De sowchozen zijn staatsbedrijven die volgens dezelfde principes werken als industriële bedrijven. Verliesgevende bedrijven worden gesteund door de staat. Vele sowchozen waren verliesgevend doordat de overheid voor de verplicht aan haar te leveren produkten prijzen betaalde die beneden de kostprijs lagen. Men zou hier de zogenaamde vestzak-broekzak-theorie op van toepassing kunnen verklaren, maar het geven van subsidies aan verliesgevende bedrijven duidt er op dat de situatie niet gezond is. Het past trouwens ook niet in het algemeen streven van de autoriteiten om de bedrijven kostendekkend te laten produceren.

De sowchozen hebben altijd hun machines in eigen beheer gehad, in tegenstelling tot de hieronder te noemen kolchozen.

Aantal sowchozen in verschillende jaren¹²⁾ (in duizend):

1928	1.4	1958	6.0	1962	8.6
1937	4.0	1959	6.5	1963	9.2
1953	4.9	1960	7.4	1964	10
1956	5.1	1961	8.3	1965	11.7

De snelle stijging van het aantal sowchozen na 1958 is het gevolg van omzettingen van kolchozen in sowchozen en van het in beheer aan sowchozen geven van de ontgonnen maagdelijke gronden in bijvoorbeeld Kazachstan.

Op het maartplenium 1965 is verklaard dat aan de omzetting van kolchozen in sowchozen een eind zou worden gemaakt.

2. Kolchozen

De kolchozen zijn officieel vrijwillige coöperaties met zelfbestuur. In de praktijk worden de belangrijkste beslissingen door de partij genomen. Tot voor kort hadden de kolchozboeren geen gegarandeerd inkomen, ze waren volkomen afhankelijk van de door de kolchoz gemaakte „winst”. Vóór de gelijkstelling van hun inkomen aan dat van de sowchozarbeiders verdienen ze tweemaal minder dan de arbeiders in de industrie en anderhalf maal

¹²⁾ Zie noot 7 blz. 341 en *Narodnoje Chozjaistwo* (Nationale Economie) 1965, blz. 257.

minder dan de sowchozarbeiders. Tot 1958 hadden de kolchozen geen eigen machines, tractoren en dergelijke landbouwmachines. Ze moesten gebruik maken van MTS'en (Masjino-Traktornaja Stantsia = machine- en tractorstation).

De MTS diende als vergaand controle-orgaan van de autoriteiten. De diensten van de MTS werden in natura betaald, tegen prijzen die de winst van de staat ten koste van de landbouw nóg groter maakte.

In 1958 werden de MTS'en opgeheven, onder andere omdat er teveel gezagsconflicten met de kolchozen ontstonden.

Tussen de sowchozen en de kolchozen bestonden vrij grote verschillen. We hebben al genoemd de beloning. Ook in de sociale voorzieningen bestonden verschillen. Een derde punt was, dat de kolchozen hogere prijzen moesten betalen voor machines, grondstoffen en dergelijke dan de sowchozen. Hierin komt langzamerhand een verandering, hoewel er nog steeds een tendens valt waar te nemen om de kolchozen als tweederangs te beschouwen.

3. *Ondernemingsgewijze produktie op kleine stukjes grond*

Het is kolchozboeren en ambtenaren die op het platteland wonen toegestaan kleine stukjes grond (die uiteraard van de staat zijn) ten eigen bate te bewerken. De houding van de partij hiertegenover is overigens in de loop van de tijd nogal verschillend geweest. Als het goed ging met de landbouw werden er maatregelen genomen om het te beperken, ging het slecht dan werd het weer aangemoedigd. Momenteel wordt het weer sterk gesteund onder andere door de verschaffing van kunstmest. De opbrengsten zijn zeer hoog. Hoewel ze slechts $\pm 3\%$ omvatten van het totale landbouw-areaal komt 60% van de aardappelen, 40% van de groente, 40% van het vlees, 39% van de melk en 68% van de eieren van deze kleine stukjes grond¹³).

De opbrengsten mogen vrij op de markt worden aangeboden tegen prijzen die worden bepaald als gevolg van de wet van vraag en aanbod. Het inkomen van de kolchozboeren komt zelfs voor $\pm 28\%$ uit de verkoop van de produkten van het „eigen” stukje grond¹⁴).

IIb. De socialistische landbouwproduktie

De partij heeft de landbouw steeds gezien als de melkkoe voor de industrialisatie. De leveringsplicht in natura aan de overheid werd steeds hoger gesteld. Vooral direct na de oorlog werden de lasten van de boeren verhoogd. Van 1948—1953 werden de eisen iets lager gesteld, maar het inkomen van de boeren bleef uiterst gering. In 1953 werden maatregelen genomen ter verbetering van deze situatie. De prijzen die de autoriteiten betaalden voor de verplichte leveringen werden verhoogd evenals de investeringen.

Doordat de oogsten in 1952 en 1953 zeer slecht waren, waardoor nauwelijks in de behoeften van de steden kon worden voorzien, begon er in 1954 een campagne tot het in cultuur brengen van maagdelijke gronden, onder

¹³ *Woprosi Ekonomiki* (problemen der economie) nr. 10, 1966, blz. 57 ev.

¹⁴ *Idem.*

andere in Kazachstan. Binnen twee jaar was de landbouwooppervlakte met 35 miljoen hectare toegenomen. Het grote risico bij deze nieuwgewonnen gebieden, namelijk dat er te weinig regen zou vallen, heeft men welbewust genomen. Toch bleef het slecht gaan met de landbouwproductie, zo bleek op het aan de landbouw gewijde maartplenium van 1965. Er werden weer vele voorstellen tot verbetering van de situatie gedaan. Brezjnjew vertelde op deze vergadering dat in de jaren 1958—1964 de landbouwproductie slechts met 1.9% per jaar was toegenomen, terwijl dit in de jaren 1955—1958 nog 7.6% was.

De voorstellen tot verbetering waren:

1. verhoging van de prijzen waartegen de overheid koopt;
2. vermindering van de aan de staat te leveren hoeveelheden;
3. vermindering van belasting;
4. grote investeringen in de landbouw gedurende vijf jaar zelfs in totaal 71 miljard roebel.

Een Sowjet-bron ¹⁵⁾ meldt dat de brutoproductie van de landbouw is gestegen van 100 tot 288 in de periode 1913—1967. In deze zelfde periode is de bevolking gestegen van 100 tot 150. Tegenover een verdrievoudiging van de landbouwproductie staat een bevolkingsgroei van slechts 50%. De conclusie zou dus kunnen zijn dat de Sowjet-Unie ruimschoots kan voorzien in eigen behoeften. Toch heeft het in de laatste jaren graan moeten invoeren. Dit is aan verschillende factoren toe te schrijven:

1. De weersomstandigheden waren in de afgelopen jaren zeer slecht in de landbouwgebieden van de Sowjet-Unie, waardoor grote misoogsten ontstonden.
2. Een vergelijking zoals deze krant geeft, hangt volkomen in de lucht. Er wordt niets gezegd over de manier waarop het is bepaald. Er wordt bijvoorbeeld niet gezegd of het cijfer van 1913 betrekking heeft op het land vóór de territoriale wijzigingen of op basis daarvan herberekend.
3. De stedelijke bevolking is gestegen van 18% tot 53% in de periode 1913—1965. Voor deze bevolkingsgroep is de mogelijkheid om voor zichzelf iets te verbouwen vrijwel nihil.
4. Er vinden dubbeltellingen plaats. Het graan dat op het veld staat telt uiteraard mee en het gedeelte dat gebruikt wordt als veevoer wordt nog eens meegeteld in de vorm van vlees, hierdoor is een hoog brutoproductiecijfer mogelijk.
5. Een andere mogelijkheid, die niet moet worden uitgesloten, is dat de werkelijk geoogste hoeveelheid van 1913 wordt vergeleken met de nog te velde staande gewassen van 1967.
6. De behoeften van de bevolking zijn gestegen.

---

¹⁵⁾ *Ekonomitsjeskaja Gazjeta* (De economische krant) nr. 38, september 1967, blz. 10.

Ondanks de optimistische cijfers die de partij ten aanzien van de bruto-productie in de landbouw meedeelt bestaat er nog steeds een grote achterstand met de USA. In 1964 produceerde de landbouw in de USA met één vijfde van het aantal arbeiders, op twee derde van de bebouwde oppervlakte van die van de SU, drie vijfde méér dan de SU. Croestsjow heeft toegegeven dat de SU 5 à 7 maal de hoeveelheid landarbeiders nodig had en 16 maal zoveel arbeiders voor de veehouderij als de USA.

Het geheel van de landbouw overziende moet geconstateerd worden dat er nog zeer grote problemen moeten worden opgelost vooraleer de Sowjet-Unie ook op dit gebied één van de grootste mogendheden ter wereld zal worden.

Er zijn veel fouten en tekortkomingen aan te wijzen in het economisch systeem van de SU, maar duidelijk is dat de behaalde groei groot is. Overigens rijst de vraag: zijn deze fouten en tekortkomingen erg veel kleiner dan die welke aan het economisch systeem van het westen kleven? Hoeveel tijd en geld gaan er bijvoorbeeld hier verloren door foutieve markt-onderzoeken? Meteen moet echter toch ook worden opgemerkt, dat ernstige beleidsfouten in een onderneming zich in het westen vanzelf wreken, door namelijk de verdwijning van een dergelijk bedrijf, in de SU worden daarentegen verliesgevende bedrijven nog altijd gesubsidieerd door de overheid. Door de economische groei heeft de SU de mogelijkheid gekregen de arbeiders een beter bestaan te geven, maar ook krijgt het als gevolg van deze groei te kampen met in het westen niet onbekende problemen, zoals de vrijetijdsbesteding voor een bevolking die een vijfdaagse werkweek heeft, met het probleem van de opstandige jeugd, met mensen die steeds hogere eisen stellen aan de consumptiegoederen, met mensen die steeds meer individualistische trekken vertonen. Niet meer de door de partij gewenste uniformiteit in het consumptiepatroon, maar de individuele behoefte komt op de voorgrond.

In het algemeen getuigen de beslissingen op economisch terrein, die door de huidige regering van de SU worden genomen van werkelijkheidszin, men heeft oog voor de problemen en probeert deze op te lossen. De genomen maatregelen in deze richting moeten echter als onvoldoende worden gekwalificeerd. Een voorbeeld hiervan is de momenteel in uitvoering zijnde economische hervorming.

Een werkelijke oplossing voor vele problemen zal slechts dan bereikt kunnen worden als men bereid is veel ideologische ballast overboord te gooien. Of de partij hiertoe echter genegen is valt te betwijfelen.

★

RUSLAND 1917—1967: PERMANENTE REVOLUTIE?

DOOR

J. DE WINTER

Revolutie is een term die voor diverse interpretaties vatbaar is. Soms verstaat men er onder een geweldloze geleidelijke, maar zeer ingrijpende verandering in de maatschappij, bijvoorbeeld de industriële revolutie. Meestal echter verstaat men er onder een staatkundige en maatschappelijke omwenteling, die plotseling optreedt, met geweld gepaard gaat en schokkend van karakter is, zoals de Franse revolutie. Een derde, zeer bijzondere en duidelijk gedefinieerde opvatting van het woord revolutie treft men aan in de huidige Sowjet-ideologie, die spreekt van een „socialistische revolutie”. Hieronder wordt dan verstaan: „die Gesamtheit der politischen und ökonomischen Umwandlungen, die zur völligen Liquidierung des Kapitalismus und zum Aufbau des Sozialismus führen. Sie beginnt mit dem politischen Umsturz, mit der Vernichtung der Macht der Werktätigen und der Errichtung der Macht der Werktätigen”¹⁾.

Deze definitie is programatisch: eerst een politieke omwenteling die leidt tot vernietiging van de macht der kapitalisten door de arbeiders, die daarna overgaan tot de opbouw van het socialisme.

Volgens Marx is de „socialistische revolutie” een permanente revolutie en wel in tweeërlei opzicht. Permanent is de revolutie allereerst doordat zij zich wetmatig ontwikkelt van een anti-feodale (burgerlijke) naar een anti-kapitalistische (socialistische) revolutie en niet stilhoudt alvorens de communistische maatschappij een realiteit is geworden. Permanent is de revolutie ook in ruimtelijk opzicht: ze kan niet bij de nationale grenzen halt houden, ze moet in haar internationale fase treden, zich verbreiden over althans de industrieel ontwikkelde landen, wil ze een kans van slagen hebben. Deze theorie van de dubbele permanentie werd door Trotzki aangehangen, maar door Stalin in 1924 gewijzigd. Hij ontkoppelt het door Marx gelegde verband tussen de revolutie in één land en de gelijktijdige verbreiding van die revolutie over andere landen. Stalin predikt het „socialisme in één land”: eerst moet het socialisme in Rusland opgebouwd worden, de wereldrevolutie kan tot later wachten. Maar voor Stalin blijft de revolutie in Rusland zelf permanent: voltooid zal deze pas zijn als het communisme een maatschappelijke werkelijkheid is geworden. Voor de Russische communist verkeert zijn vaderland derhalve ook nu nog, in 1967, vijftig jaar na de oktober-revolutie, in een revolutionaire situatie. De communistische maatschappij laat immers nog altijd op zich wachten, ook al wordt aan de verwezenlijking ervan hard gewerkt.

Deze visie op de Russische revolutie wordt door weinige niet-marxisten gedeeld. Vele historici zien deze revolutie als één, die in wezen niet veel verschilt van andere revoluties. De Amerikaanse historicus Crane Brinton heeft getracht een faseologie van de revolutie te ontwerpen en deze toe te

---

1) *Grundlagen des Marxismus-Leninismus*, Oost-Berlijn, 1960, blz. 522.

passen op een viertal revoluties, met name de Engelse, de Amerikaanse, de Franse en de Russische²⁾. Brinton onderscheidt — de Franse revolutie als model nemend — in het algemeen in revoluties een viertal fasen, te weten:

- a. die van het gezagsverlies van het ancien régime;
- b. die van het bewind der gematigden;
- c. die van de dictatuur der extremisten;
- d. die van de contra-revolutie („Thermidor“).

Hoewel Brinton erkent dat deze vier fasen zich niet in alle revoluties manifesteren — de laatste twee fasen bijvoorbeeld ontbreken geheel in de Amerikaanse — kan men deze faseologie met succes toepassen op de Russische revolutie.

In de eerste fase, het gezagsverlies van het ancien régime, die in Rusland reeds start in de zestiger jaren van de negentiende eeuw, constateren we een aantal trekken, die ook in de beginfasen van andere revoluties zichtbaar zijn. De staat kampt met voortdurende financiële tekorten, er zijn klachten over een te zware belastingdruk en over het begunstigen van bepaalde economische belangengroepen. Een deel der intellectuelen schaaft zich aan de zijde van de tegenstanders van het régime (in Rusland manifesteert zich reeds in de jaren zestig en zeventig van de negentiende eeuw een diepe scheuring onder de intellectuelen). Vele leden van de heersende klasse verliezen hun zelfvertrouwen en gaan geloven dat de privileges die zij genieten onrechtvaardig zijn en schadelijk voor de gemeenschap. De sociale mobiliteit is gering. De kloof regering—maatschappij wordt steeds groter, er is een wijdverbreide vervreemding van de bestaande sociale orde. De leiding van de staat is in handen van lieden, die onbekwaam of corrupt zijn of allebei. De tegenstanders van het régime organiseren zich, beschikken over bekwame leiders en een revolutionaire ideologie (het marxisme). Het land groeit naar een revolutionaire situatie toe. In de periode 1904—06 vindt in Rusland een generale repetitie voor 1917 plaats: na de smadelijke nederlaag in de oorlog tegen Japan spoelt een revolutionaire golf over het land. Een parlement wordt bijeengeroepen, er vinden boerenopstanden plaats, in Moskou revolteren de arbeiders. Maar het tsarisme weet de situatie nog het hoofd te bieden.

De tweede fase, het bewind der gematigden, vangt aan in maart 1917. In Petrograd breken stakingen en onlusten uit; troepen in de hoofdstad slaan aan het muiten; de Doema (het parlement) weigert zich op bevel van de zwakke tsaar Nicolaas II te ontbinden en roept een voorlopige regering in het leven. Enkele dagen later wordt de monarchie ten val gebracht. Het nieuwe régime proclameert de burgerlijke vrijheden en de gelijkheid voor de wet van alle burgers. Het koestert radicale plannen voor ingrijpende hervormingen, maar zal met de realisering daarvan niet eerder een aanvang maken dan wanneer de te kiezen grondwetgevende vergadering een realiteit is geworden (dat gebeurt pas in november en dan is het veel te laat: de

²⁾ Crane Brinton, *The Anatomy of Revolution*, New York, 1952 (revised edition).

bolsjewiki hebben dan de macht al overgenomen). Geconfronteerd met de geweldige problemen blijken de gematigden niet homogeen, er is te weinig partij-discipline. De heerschappij van de gematigden blijkt te zijn een heerschappij van de meer welgestelden, van de meer bekenden, van de hoger geplaatsten uit de oude oppositie tegen het tsarisme. Ze blijken niet opgewassen tegen de taak om bestaande instellingen te hervormen en nieuwe te creëren. Het uitblijven van landhervorming en het voortduren van de wereldoorlog in het bijzonder scheppen een klimaat, waarin radicale elementen (de bolsjewiki) een kans krijgen het gezag van de voorlopige regering systematisch te ondermijnen, al eindigt hun premature greep naar de macht in juli 1917 nog in een fiasco.

De derde fase, de dictatuur der extremisten, begint met de machtsovername door de bolsjewiki op 7 november 1917 (25 oktober volgens de juliaanse kalender). De extremisten zijn zoals altijd gering in aantal; zij vormen een kleine, zeer gedisciplineerde en toegewijde elite onder de charismatische en zeer effectieve leiding van Lenin. De nieuwe regering neemt uiterst radicale maatregelen (zoals landverdeling) en sluit vrede met Duitsland. Een nietsontziende terreur wordt uitgeoefend tegen alle tegenstanders. Mede hierdoor weet men het hoofd te bieden aan de aanvallen van interne en externe vijanden. Er is een acute economische crisis en een scherpe klassenstrijd, die ertoe bijdragen de terreur te verheviggen.

Fase nummer vier start met het einde van de burgeroorlog en het begin van de Nieuwe Economische Politiek in 1921: „Thermidor” zet zich in, een langdurige periode van maatschappelijk evenwichtsherstel neemt een aanvang. Een dictator komt op: Stalin. Het idealisme, de onwrikbare overtuiging voorvechter te zijn van een nieuwe en vrije maatschappij, de enorme stootkracht uit de beginperiode der revolutie: dit alles gaat verdwijnen. Ondanks alle ingrijpende veranderingen in de Sowjet-maatschappij onder Stalin (industrialisatie, urbanisatie, collectivisatie van de landbouw, liquidatie van de koelakken, de grote zuiveringen van de dertiger jaren) is de periode na 1921 er één van consolidatie en steeds groeiend conformisme. Een onmiskenbare verburgerlijking treedt in, de idealen van de revolutie worden verloochend.

Het zal duidelijk zijn dat de hierboven gegeven voorstelling van zaken lijnrecht staat tegenover die van de Sowjet-ideologen. Beweren dat er in de Sowjet-Unie een „Thermidor” is opgetreden, staat immers gelijk met het ontkennen van de permanentie van de revolutie. Het staat gelijk met het ontkennen dat wat sinds 1917 in Rusland is gebeurd, iets anders is dan een ingrijpende verandering in de maatschappij, die niet wezenlijk verschilt van wat zich de laatste decennia in andere maatschappijen, bijvoorbeeld in de Japanse, heeft afgespeeld. Toch komt het daarop neer. Teneinde deze stelling te staven zullen we in het kort nagaan wat er sinds 1917 in Rusland werkelijk veranderd is ten aanzien van enkele essentiële punten.

Het eerste punt is de belofte van een klassenloze maatschappij, volgens Marx en Engels één van de belangrijkste kenmerken van een socialistische maatschappij. In de Sowjet-Unie heeft men zowel in theorie als praktisch deze opvatting vaarwel gezegd. De Sowjet-ideologie stelt dat in de socialistische maatschappij een nieuwe klassenstructuur ontstaat, die een tweetal klassen omvat: de arbeiders en de boeren. Daarnaast bestaat de intelligentsia,

een soort tussenlaag en geen klasse in de eigenlijke betekenis van het woord. Aan deze nieuwe klassenstructuur gaat een wijziging van de klassenverhoudingen gepaard: alle klassen hebben gelijke rechten en plichten, alle sociale en politieke voorrechten zijn afgeschaft. Uitbuiting van de ene klasse door de andere behoort voorgoed tot het verleden. De klassen zijn echter niet geheel gelijk: de leiding in de maatschappij ligt bij de arbeidersklasse, dank zij haar hoge politieke en morele autoriteit³⁾. Dit is in het kort de huidige mening in de Sowjet-Unie. Tussen theorie en praktijk nu gaapt een diepe kloof. In de Sowjet-maatschappij is namelijk een duidelijke klassenhiërarchie te bespeuren. Alex Inkeles bijvoorbeeld onderscheidt⁴⁾:

1. de heersende elite, een kleine groep, bestaande uit hoge functionarissen in partij, regering, economie en leger en een aantal prominente geleerden en kunstenaars;
2. de intelligentsia (te onderscheiden in een hogere en een algemene);
3. de „witte boorden”-groep, uiteenlopend van boekhouders en accountants tot kantoorbedienden en hotelpersoneel;
4. de arbeidersklasse, waarin zich een drietal subklassen bevinden: de arbeidersaristocratie (d.w.z. de bekwaamsten en hoogst geschoolden, de halfgeschoolden en de ongeschoolden);
5. de boeren, verdeeld in een meer welvarende groep en boeren met een middelbaar of laag inkomen.

Deze sociale stratificatie berust alleen op hoogte van het inkomen en belang van de functie die men bekleedt, niet op bezit van de produktiemiddelen, die immers aan de gemeenschap behoren. De inkomens lopen sterk uiteen: onder de heersende elite komen we talrijke miljonairs tegen, terwijl ongeschoolde arbeiders doorgaans niet meer dan zo'n driehonderd gulden per maand ontvangen. De sociale ongelijkheid in de Sowjet-Unie doet niet onder voor die in de Verenigde Staten en is waarschijnlijk groter dan die in Engeland en Zweden. De belofte van een klassenloze maatschappij lijkt een lege belofte te zijn.

Hoe is het gesteld met een tweede belangrijk punt, het afsterven van de staat? Marx en Engels zien de staat als een instrument, gehanteerd door de uitbuitende klasse om de uitgebuite klasse er onder te houden. In het socialisme wordt de uitbuiting geëlimineerd en daarmee houdt tevens de functie van de staat, de onderdrukking van de onderliggende klasse, op te bestaan. De staat sterft af. De huidige Sowjet-ideologie verkondigt echter dat hij niet afsterft, maar dat zijn functies veranderen: zijn aanvankelijke hoofd-functie, klasse-onderdrukking, vervalt op de duur. De staat moet blijven bestaan om leiding te geven aan de economie, om de resten van het kapitalisme op te ruimen en om, zolang de wereldrevolutie nog geen feit is, het socialistische vaderland tegen de imperialistische staten te beschermen. Met de zich veranderende functies van de staat veranderen ook zijn metho-

³⁾ W. Leonhard, *Sowjetideologie Heute II. Die politischen Lehren*, Stuttgart, 1963.

⁴⁾ A. Inkeles, *Social Stratification and Mobility in the Soviet Union, 1940—50*. In: *American Sociological Review*, 1950, blz. 466. Zie tevens Klaus Mehnert, hoofdstuk *Der soziale Rahmen* in: *Der Sowjetmensch*, Stuttgart, 1963, blz. 32—45.

den: bureaucratische dwangmaatregelen worden meer en meer vervangen door pogingen tot overtuigen ⁵⁾. Dat deze theorie — die al zo sterk afwijkt van het oorspronkelijke marxisme — de realiteit in Rusland niet dekt, mag genoegzaam bekend worden geacht. Waarschijnlijk is in geen land ter wereld de staat zó machtig. Zijn invloed strekt zich uit over vrijwel alle terreinen van het leven. Van een daling van die invloed is niets te bespeuren, eerder het tegendeel. Het staatsapparaat wordt door de heersende elite gecontroleerd en gebruikt om haar macht te behouden en de rest van de bevolking haar wil op te leggen.

Een volgend interessant punt dat we onder de loep zullen nemen, is het al of niet bestaan van de „nieuwe mens”. Naar de mening van Marx vormen de produktiekrachten de basis van alle cultuur; deze produktiekrachten vormen de grondslag van de produktieverhoudingen (de verhoudingen waarin in het produktieproces de mensen tot elkaar staan). Deze produktieverhoudingen zijn eigendomsverhoudingen van klassen. Het bestaan en de verhouding der klassen komt tot uitdrukking in de juridische en politieke instellingen en verhoudingen (de eerste laag van de „bovenbouw”) en zij bepalen ook het bewustzijn van de mensen, hun opvattingen over zedelijkheid, kunst, filosofie, godsdienst, enz. ⁶⁾. Met de „socialistische revolutie” vindt een ingrijpende wijziging plaats in de maatschappij: de produktiemiddelen komen immers aan de gemeenschap, wat op de duur leidt tot liquidatie van de klassen, tot het afsterven van de staat en (na de overgangperiode waarin het verdelingsprincipe „van ieder naar zijn bekwaamheid, aan ieder naar zijn prestaties” geldt) tot de verwezenlijking van het principe „van ieder naar zijn bekwaamheid, aan ieder naar zijn behoeften”. Door deze ontwikkeling verdwijnen de oorzaken van de negatieve karaktereigenschappen van de mens. Er vindt in hem een innerlijke verandering plaats die volgens Marx even spontaan als vanzelfsprekend tot stand komt. Ook de Sowjet-ideologen geloven in een „nieuwe mens”, die echter spontaan noch vanzelfsprekend ontstaat: het nieuwe mensentype is een schieping van de door de communistische partij geleide bewuste omvorming van het menselijk bewustzijn door middel van het onderwijs en de propaganda. De collectivistisch ingestelde „homo sovieticus” zal in zijn betrekkingen tot zijn medemensen geheel vrij zijn van geweld en egoïsme, van huichelarij en verraad, van ijdelheid en jaloezie. Hij zal trouw zijn aan het communisme en onverzoenlijk jegens zijn vijanden, zich bewust zijn van zijn maatschappelijke plichten, actief deelnemen aan de opbouw van de communistische maatschappij, blijk geven van kameraadschappelijke hulpvaardigheid, eerlijkheid en waarachtigheid en onverdraagzaamheid tonen jegens de schenners van de maatschappelijke orde ⁷⁾. De godsdienst verdwijnt vanzelf: de behoefte aan projectie in het hiernamaals van onvervulde wensen op aarde valt weg. Eenzelfde lot ondergaat de criminaliteit, produkt immers van de kapitalistische eigendomsverhoudingen. De „nieuwe mens” zal zich onderscheiden door een bewust collectieve geest, door zorg voor het gemeenschappelijk welzijn.

⁵⁾ Leonhard, a.w., blz. 309—11.

⁶⁾ W. Banning, *Hedendaagse sociale bewegingen. Achtergronden en beginselen*, Arnhem, 1962, blz. 127.

⁷⁾ Leonhard, a.w., blz. 288.

De werkelijkheid in de Sowjet-Unie van heden is geheel anders: de Rus onderscheidt zich niet wezenlijk van de mens buiten het socialistische kamp. Er zijn geen bewijzen dat hij eerlijker, waarachtiger en hulpvaardiger is of wordt. Waarschijnlijk denkt en handelt hij collectivistischer dan de mens in het westen, mede een gevolg ongetwijfeld van onderwijs en propaganda (maar tevens een erfenis uit het Rusland van vóór de revolutie). Niettemin meent een kenner bij uitstek als Klaus Mehnert dat de Russen thans individualistischer zijn dan omstreeks 1930⁸⁾. De godsdienst is niet verdwenen, maar neemt in de harten van miljoenen nog steeds een grote plaats in. De criminaliteit, vooral onder de jeugd, baart de autoriteiten zorgen, zoals uit tal van publikaties in de Sowjet-pers blijkt. Een niet minder ernstig probleem vormt het wijdverbreide alcoholisme. Dat de zorg voor het gemeenschappelijk welzijn erg groot is kan men bepaald niet afleiden uit bijvoorbeeld de arbeidsprestaties op de collectieve boerderijen, waar de arbeiders een onevenredig groot deel van hun tijd en krachten wijden aan hun „eigen” stukje grond. Het respect voor staatseigendom is niet groot, men voelt er geen persoonlijke binding mee, wat vaak leidt tot verwaarlozing ervan. Onze conclusie moet luiden: voor het bestaan van de „nieuwe mens” is geen enkel bewijs te leveren; evenmin zijn er aanwijzingen dat er althans een ontwikkeling in de richting van de creatie van zo’n mens gaande is. Dit is een belangrijke conclusie, want het bestaan van de „homo sovieticus” is voor de Sowjet-ideologen een *conditio sine qua non* voor het ontstaan van de communistische maatschappij.

Tenslotte zullen we enige aandacht besteden aan de rol die de ideologie in de Sowjet-Unie speelt. Deze is geworden van een revolutionaire ideologie, één die de bestaande sociale orde aanvalt, tot een conservatieve, één die de bestaande sociale orde schraagt. Zij wordt gebruikt om bestaande toestanden te rechtvaardigen en dit doet zij door overal waar de Sowjet-reëliteit in strijd is met de ideologie — en dat is op tal van essentiële punten het geval — de ideologie eenvoudig zo te wijzigen dat de kloof tussen realiteit en leer wordt verkleind of overbrugd. Dit feit hebben we kunnen constateren aan de hand van de bovenstaande korte beschouwingen over de klassen, de staat en de „nieuwe mens”. Een laatste voorbeeld waaraan we dit verschijnsel zullen demonstreren, vormen de veranderingen die de leer van de „socialistische revolutie” in de loop van deze eeuw heeft ondergaan.⁹⁾

Marx en Engels meenden dat een socialistische revolutie zich slechts zou kunnen voordoen in hoog ontwikkelde industriële staten; de tegenstelling tussen produktiekrachten (de economisch-technische stand van de ontwikkeling) en de produktie-verhoudingen (de sociale betrekkingen) moet zo scherp zijn geworden, dat een radicale omwenteling in het economische, sociale en politieke systeem onvermijdelijk is. De socialistische revolutie kan niet „gemaakt” of „gepropageerd” worden, maar ontwikkelt zich onder omstandigheden, die van de wil van personen, partijen en klassen onafhankelijk is. Voor zo’n revolutie is nodig niet alleen een proletariaat dat de omwenteling doorvoert, maar ook bourgeoisie, in wier handen zich de

⁸⁾ Mehnert, a.w., blz. 226.

⁹⁾ Leonhard, a.w., blz. 106—21.

maatschappelijke produktiekrachten zover ontwikkeld hebben, dat ze de uiteindelijke vernietiging der klasseverschillen mogelijk maken. Zijn deze omstandigheden er niet, dan kan er geen socialistische revolutie plaats vinden. Bovendien moet deze in meerdere landen tegelijkertijd ontketend worden.

Lenin ziet zich in het begin van deze eeuw voor de taak gesteld een dergelijke revolutie in Rusland teweeg te brengen, een voornamelijk agrarische staat met een zeer zwak ontwikkelde bourgeoisie, waar derhalve de „objectieve voorwaarden” (de stand van de maatschappelijke en economische ontwikkeling) zowel als de „subjectieve” (numerieke sterkte en strijdbaarheid der arbeiders) ontbreken. Lenin besluit de leer aan de realiteit aan te passen. Hij verkondigt de leer van het in elkaar overvloeien van de burgerlijk-democratische en de socialistische revolutie: de arbeiders moeten zich van de leiding van de eerste meester maken, zich verzekeren van de steun van de boeren (een in het agrarische Rusland zeer praktisch advies, maar hoogst onmarxistisch) en een dictatuur van het proletariaat in het leven roepen, waardoor onmiddellijk de tweede etappe in de revolutie, de socialistische, gerealiseerd kan worden. De praktisch ingestelde Lenin is sinds 1915 bovendien van mening, dat de revolutie niet in alle kapitalistische landen tegelijk kan plaatsvinden: daarvoor is de ontwikkeling van het kapitalisme internationaal gezien te ongelijkmatig. Stalin, geconfronteerd met het mislukken van de revolutie in Duitsland, ontwikkelt in 1924 zijn these van het „socialisme in één land”, die spoedig tot een dogma wordt. De huidige Sowjet-ideologie verkondigt de mening dat een socialistische revolutie zich kan voordoen in alle landen ter wereld, ongeacht hun sociaal-economische ontwikkeling. De revolutie zal beginnen als een „democratische volksrevolutie”, waaraan sterk uiteenlopende sociale krachten (lang niet alleen de arbeiders, maar alle vooruitstrevende elementen) zullen deelnemen en die door de knappe tactiek van de communistische partij in een socialistische revolutie wordt omgezet. Hiermee is het karakter van de socialistische revolutie geheel veranderd: was deze bij Marx en Engels een maatschappelijk-historisch proces, waarbij de maatschappij revolutionair wordt gewijzigd, thans is zij geworden tot niet meer dan een reeks directieven voor een greep naar de macht door aan Moskou gehoorzame communistische partijen.

De Russische revolutie is veel minder revolutionair geweest dan zij leek. Van een permanente revolutie is geen sprake. De revolutie heeft het lot ondergaan van alle revoluties en is doodgelopen. Dit is een onvermijdelijk proces. Revolutionaire idealen moeten veranderd of aangepast worden als gevolg van het blijven voortbestaan van sentimenten uit het verleden zowel als van sterke factoren, eigen aan elke maatschappij. Zo hebben de Sowjets onder andere hun revolutionaire ideeën over godsdienst, criminaliteit, huwelijk en gezin moeten opgeven of aanpassen. De aanvaarding van regeringsverantwoordelijkheid brengt problemen met zich, die heel anders zijn dan die, welke de revolutionaire beweging voor de machtsovername kende. Vaak ook worden utopische beloften gedaan die later niet kunnen worden waargemaakt: het afsterven van de staat en de klassenloze maatschappij kan men tot dit soort van beloften rekenen. De doorwerking van de pre-revolutionaire traditie is in de Sowjet-Unie sterk: de sterke staats-

bemoeiing, de grote rol van de geheime politie en de bureaucratie, de hoge mate van centralisatie van de staatsmacht, de censuur en zo vele andere trekken, kenmerkend voor het heden, zijn eveneens kenmerkend geweest voor het tsaristische Rusland. Tevens heeft het land zich sterk aangepast aan de normen en waarden van de omringende bourgeoiswereld.

Dit alles wil niet zeggen dat door de Russische revolutie niets veranderd is. Zij heeft de stoot gegeven tot de massale industrialisering die Rusland in enkele decennia van een achterlijke, agrarische staat tot de tweede industriële mogendheid ter wereld heeft gemaakt. Hiermee gepaard ging een in tempo zowel als in omvang ongeëvenaarde urbanisatie. Het onderwijs heeft zich geweldig ontplooid. Op het gebied van de techniek heeft het land zeer veel gepresteerd; de prestaties op het gebied van de ruimtevaart bijvoorbeeld spreken voor zich. In deze geweldige transformatie van de maatschappij ligt de ware betekenis van de revolutie: men moet haar zien als een succesvolle poging om Rusland te moderniseren. In deze zin is een man als Stalin de opvolger van Iwan de Verschrikkelijke, Peter de Grote en Alexander II, die allen hetzelfde nastreefden en slechts zeer gedeeltelijk slaagden.

LITERATUUR:

1. I. Deutscher, *The Unfinished Revolution, Russia 1917—1967*, London, 1967.
2. *Zeven Revoluties*, red. dr. I. Schöffer, Amsterdam, 1964.
3. B. H. Sumner, *Rusland, Heden en verleden*, Amsterdam, 1948 (vertaling uit het Engels).
4. L. Kochan, *The Making of Modern Russia*, Pelican Book, 1962.
5. Crane Brinton, *The Anatomy of Revolution*, New York, 1952 (revised edition).
6. Wolfgang Leonhard, *Sowjetideologie Heute II. Die politischen Lehren*, Stuttgart, 1963.
7. Klaus Mehnert, *Der Sovietmensch*, Stuttgart, 1963.
8. Georg von Rauch, *Geschichte des bolschewistischen Russland*, Stuttgart, 1963.

HET RODE LEGER VAN 1917—1967

(Een bewerking van het artikel van maarschalk Jakubofsky — commandant van de Warschau Pakt-Strijdkrachten en eerste plaatsvervangend minister van defensie van de Sowjet-Unie — in de „Rode Ster” van 21 juli 1967).

Het huidige Rode Leger is gegroeid uit de gewapende arbeidersdetachementen van de Rode Garde, die een grote rol hebben gespeeld in de overwinning van de oktoberrevolutie en de bescherming van de jonge Sowjetstaat. Lenin heeft destijds duidelijk verklaard dat deze detachementen van de Rode Garde de stootkracht van de partij vormden tijdens de revolutie en de daarop volgende strijd met de contrarevolutionairen.

Reeds in het eerste jaar van hun bestaan, in 1918, moesten de grondstrijdkrachten de strijd aanbinden met buitenlandse strijdkrachten. In februari van dat jaar zagen zij zich geplaatst tegenover het keizerlijke

Duitse leger en in de herfst van dat jaar vochten zij tegen strijdkrachten van de interveniërende mogendheden (USA, Engeland, Frankrijk, Japan), terwijl het nog jaren zou duren voordat ook de gevechten tegen de binnenlandse contra-revolutionairen tot het verleden behoorden.

Het Rode Leger bestond in die tijd uit 42 infanterie- en 3 cavalerie-divisies, gesteund door artillerie, genie, en in zeer bescheiden mate door enige pantsereenheden en vliegtuigen. De bevoorrading van de strijdkrachten met wapens en munitie kostte de partij vele hoofdbreken, aangezien het industrieel potentieel van het tsaristische Rusland in deplorabele toestand was achtergebleven. Toch was de Rode artillerie in 1919 bij gevechten tegen de Wit-gardisten in staat om op een frontbreedte van 4 km een artillerie-dichtheid van 50 stukken per km te bereiken.

In 1919 en 1920 werd de basis gelegd om uit deze tamelijk ongeregelde strijdkrachten een goed georganiseerd leger op te bouwen. Zo werden kleine cavalerie-eenheden met succes samengesmeed tot cavaleriedivisies en -legers of opgenomen in grotere eenheden van verbonden wapens. Hierdoor kreeg de hogere commandant de gelegenheid de cavalerie massaal in te zetten en de vijand in een belangrijke frontsector in korte tijd in gestalsterkte te overtreffen.

In de jaren na de burgeroorlog werden — aldus de schrijver — onder de bezielende leiding van de communistische partij maatregelen genomen om de grondstrijdkrachten verder te versterken. De industrialisatie en de collectivisatie van de landbouw deden hun invloed ook in de landstrijdkrachten gelden, met name bij het wegwerken van de technische achterstand. Vanaf 1928 werden mitrailleurs ingevoerd en de artillerie werd uitgerust met geschut uit eigen industrie. In de jaren 1924—1929 werd de artillerie meer dan verdubbeld. Pantsertroepen werden opnieuw gevormd en van 1934—1939 werd het aantal tanks tweemaal en het aantal overige pantservoertuigen $7\frac{1}{2}$ maal vergroot. De beroemde T-34 — die in sommige landen nog steeds wordt gebruikt — is een voorbeeld van wat de Russische constructeurs konden presteren.

De hoeveelheden en veelsoortigheden van het materieel lieten niet na wijzigingen te brengen in de organisatorische structuur van de grondstrijdkrachten. De gevechtsmogelijkheden namen toe, de eenheden werden beweeglijker en hun vuurkracht werd zeer groot. Ook het niveau van de algemene ontwikkeling van soldaten en officieren werd verhoogd, hun politieke, culturele en technische horizon werd verbreed.

De Sowjet-Unie werd evenwel in de Tweede Wereldoorlog betrokken vóór het ontwikkelingsprogramma van de strijdkrachten volledig ten uitvoer was gebracht. Met name de vervanging van de bewapening van de landstrijdkrachten door nieuw materieel bleef onvoltooid, evenals de formulering van gemechaniseerde strijdkrachten. Ondanks de heldhaftigheid van de „sowjet-mens” bleven in de eerste jaren van de „grote vaderlandse oorlog” de gevolgen dan ook niet uit. De jarenlange strijd tegen de Duitse invaller was evenwel een schitterende gelegenheid om datgene dat wél bereikt was in de praktijk te beproeven. Onophoudelijk breidde de oorlogservaring zich uit, zowel op het gebied van de tactiek als op dat van de wapenontwikkeling. In het bijzonder werden grote wijzigingen gebracht in de tactiek van de aanval — de belangrijkste vorm van gevechtsoptreden — die de volledige vernietiging van de vijand ten doel had. Het succes van

de aanval lag in de juiste keuze van de hoofdaanvalsrichting, de massale inzet van artillerie en tanks en het gebruik van sterke beweeglijke troepen na doorbraak van de vijandelijke verdediging.

De toenemende tankproductie tijdens de oorlog leidde tot de formulering van grote tankeenheden, die hun belangrijkste rol speelden in de uiteindelijke vernietiging van de vijand: diep in het vijandelijk gebied isoleerden zij vijandelijke reserves of hielden zij voordelige posities bezet tot de komst van infanterie-eenheden. Tegen het einde van de oorlog telde het Rode Leger zes tanklegers.

Ook de artillerie nam, kwalitatief en kwantitatief, zeer sterk toe. In vele gevechten werd deelgenomen door geweldige hoeveelheden artillerie. De Katjoesja, de meervoudige granaatwerper, dateert uit deze tijd.

Terwijl hij voortdurend lof toezwaait aan de inspiratie en de krachtige leiding van de grote communistische partij, richt de schrijver dan de blik op het Rode Leger in onze tijd. Hij wijst er op dat, dank zij de bewapening met nucleaire raketten, de vuurkracht enorm is toegenomen, evenals de mogelijkheid om snel en doelmatig en op grote afstand op te treden. Deze kwalitatieve sprong vooruit heeft een enorme invloed uitgeoefend op de aard en de omvang van de moderne oorlog en op de strijdwijzen. Tegelijkertijd — zo stelt de schrijver — mogen wij de rol en de mogelijkheden van het kernwapen, wanneer het gaat om het bereiken van doelen voor de landstrijdkrachten, niet absoluut stellen. In een groot aantal gevallen moeten de grondstrijdkrachten in staat zijn het gevecht te voeren zonder de inzet van kernwapens en zullen zij gebruik moeten maken van de gewone, energieke conventionele middelen als tanks, artillerie en infanteriewapens. Partij en regering hechten dan ook nog steeds groot belang aan de ontwikkeling en de vervolmaking van deze strijdmiddelen, die hun betekenis in geen enkel opzicht hebben verloren.

Met nieuwe en moderne vuurwapens en luchtafweermiddelen is de conventionele vuurkracht van het Rode Leger sterk toegenomen. De huidige gemechaniseerde (infanterie) divisie heeft vele malen meer vuursteunmiddelen en meer tanks dan een legerkorps uit de tijd van de „grote vaderlandse oorlog”. Deze divisie kan aanvallen met een snelheid die door een tankdivisie uit die oorlog niet kon worden bereikt. De moderne tankeenheden blijken tot de belangrijkste middelen te behoren voor het uitbuiten van de successen, behaald door rakettroepen, luchtmacht en artillerie. De infanterie is daarbij thans zó gemechaniseerd, dat er geen gevaar meer bestaat, dat zij achterblijft bij de tanks.

Snelle offensieve stoten na een krachtige artilleriebeschieting zijn kenmerkend voor het moderne optreden. De aanval zal worden uitgevoerd in grote diepte, op doelen van beslissend belang en in hoog tempo, waarbij waterhindernissen door de eenheden zelf vanuit de beweging kunnen worden genomen.

Na uitvoerig de lof te hebben gezongen van de heldhaftige strijders in het Rode Leger, die met geestdrift voortdurend nieuwe successen toevoegen aan de gevechtvaardigheid en de paraatheid van de strijdkrachten, besluit maarschalk Jakubofsky zijn artikel, dat hij een half jaar vóór de datum van het 50-jarig jubileum van de Sowjet-staat schreef, mede als opwekking voor de strijdkrachten, die zich op dat moment in het hoogtepunt van de zomeropleiding bevonden.

PROBLEMEN VAN JOURNALISTIEK EN PERS

DOOR

PROF. MR. I. A. DIEPENHORST

Te handelen over problemen van journalistiek is voor een simpel volksvertegenwoordiger op wie door de eerst daarbij betrokkenen — de journalisten — slechts kan worden neergezien, enigermate riskant¹⁾. Wat toch valt er voor een parlementariër te hopen, als niet penvoerders zich bereid tonen aan zijn woorden bredere bekendheid te verschaffen? Toegegeven zij, dat zijn afhankelijkheid geringer is dan in een vroegere periode wel het geval was. De Engelse journalist Woodfall in de 18e eeuw schreef zonder enige aantekening in het Lagerhuis gemaakt te hebben, naderhand uit zijn hoofd een getrouw verslag van een volledig debat²⁾. Samuel Johnson, de doctor, verklaarde van een door Pitt uitgesproken redevoering dat hij ze zelf op een zolderkamertje had gemaakt³⁾ en bij een andere gelegenheid betuigde hij zijn spijt de auteur te zijn geweest van verzinself welke voor werkelijkheid — als echt uitgesproken staatkundige vertogen — doorgingen⁴⁾. Het komt echter ook nu gevoelig aan, wanneer over een parlementair optreden door de verslaggevers het stilzwijgen wordt bewaard: een Kamerlid zonder vermelding in de krant is een lamp zonder olie⁵⁾. Het moet gebeurd zijn dat een volksvertegenwoordiger uit ergernis over een vermeend gebrek aan belangstelling voor zijn optreden ontslag nam. Voorheen deden te onzent een Haffmans en een Brummelkamp ervaring op met wat het betekent het misnoegen van de pers te wekken⁶⁾. Hiermede wordt nog niet goedgekeurd de handelwijze van een eerzuchtig anti-revolutionair Kamerlid die op de lessenaar van een journalist de smeekbede deponeerde: „Schenk aandacht aan mijn kwinkslagen”⁷⁾. Slechts was de bedoeling duidelijk te maken hoe het onderwerp enig gevaar in zich bergt.

Geeft het hoogleraarschap wat meer bescherming? Dan kan men tenminste Carlyle's opmerking naast zich neerleggen dat het bestaan van het House of Commons — de Engelse Tweede Kamer — het beste bewijs voor het bestaan van de duivel vormde⁸⁾. Maar een nieuwe moeilijkheid rijst. Academische figuren staan waarschijnlijk vanwege hun onverbloemde manier van uitdrukken bij journalisten niet bijster in de pas. Enkele jaren geleden zei Kenneth Young: „indien ik al moet toegeven dat soms „slechte dingen” vanuit de pers over de universiteiten worden gezegd, zo ben ik ook mij bewust van het feit, dat uit de pers over de universiteiten „slechte din-

1) Simonds bij N. Cramer, *Parlement en pers in verhouding tot de overheid*, Leiden 1958, blz. 12.

2) Harold Herd, *The March of Journalism*, London 1952, blz. 73.

3) Francis Williams, *Dangerous Estate*, London 1957, blz. 39.

4) Zie N. Cramer, a.w., blz. 25.

5) W. N. van der Hout, *De psychologie van de pers*, Leiden 1949, blz. 69.

6) N. Cramer, a.w., blz. 82, 84.

7) Piet Bakker, *Zo was het*, Amsterdam 1961, blz. 26.

8) Zie T. S. Matthews, *The Sugar Pill*, London 1958, blz. 133.

gen" afkomstig zijn"; „slechte dingen" is de welwillende vertaling voor het Engelse „rot" ⁹⁾).

Over het algemeen bezit ik wel zoveel kennis van het door mij betreden terrein, dat ik weet, hoe dan ook, vrij wat weerstand te zullen oproepen, minder vanwege de uitgebreidheid van het onderwerp ¹⁰⁾ als uit hoofde daarvan dat naar het woord van Léon Daudet „gedrukte krachten erger zijn dan explosieve stoffen" ¹¹⁾).

Behoedzaamheid is dus eis. Tenzij de aangevallene zeer groot is, kan de pers het een eind brengen, wanneer zij iemand wil wegschrijven. Uitsluitend aardig — indien tenminste aardig — is het om met instemming het door John Burns gegeven karakteristieke verschil tussen Asquith en Lloyd George over te nemen, dat hetzelfde zou zijn als tussen Westminster Abbey en een ondergronds toilet ¹²⁾). Scherpste met speelsheid verenigend plaatste de *Times* 20 februari 1930 na een bericht over de vorming van een nieuwe partij door de „press lords" Beaverbrook en Rothemere een kopje: „Twee uit dierentuin ontvluchte apen nog steeds niet gevat" ¹³⁾). Werkelijk vermogen journalisten soms iemand, die zij terecht of ten onrechte kwalijk lijden, de nek te laten breken. Daarom moet — ik herhaal het — een auteur die enkele problemen van pers en journalistiek aan de orde stelt, zich realiseren wat hij doet, zulks te eerder omdat de „Zeitungs-wissenschaft" — de courantenwetenschap — nog in de kinderschoenen zich bevindt ¹⁴⁾), in weerwil van het feit, dat in 1878 aan de universiteit van Missouri reeds colleges over de journalistiek werden gegeven! ¹⁵⁾). Bemoeilijkend werkt verder het feit, dat de economie zich sedert geruime tijd op dagbladen en periodieken heeft geworpen, dat deze laatsten in de kring van de „big business" werden getrokken ¹⁶⁾). Wat de zaken nog ingewikkelder maakt, de pers behoort tot de meest kwetsbare en sterkst aan prijsstijgingen onderhevige bedrijven welke zich denken laten en er werd al beweerd dat men bij haar van vaste lasten niet spreken kon ¹⁷⁾). Het geeft geen pas om, zoals de perschef van Goebbels, de zelfverzekerde Otto Dietrich dat deed, te smalen op de joods-liberale en kapitalistische geest, welke de kranten reeds anderhalve eeuw doortrok ¹⁸⁾). Lastiger is het te betwisten dat dag- of weekbladen tot op dit ogenblik een essentieel kapitalistische bedrijfsvorm vertonen ¹⁹⁾), hoewel hieraan dient te worden toegevoegd, dat verandering

⁹⁾ *The Press and the Universities*, Hull 1964, blz. 9.

¹⁰⁾ G. W. Marsman, *De katholieke dagbladers in sociologisch perspectief*. Assen 1967, blz. 155 gaat ver met de mening dat een complete bestudering van de dagbladers reeds „buiten de mogelijkheden van de door één persoon te verrichten studie ligt."

¹¹⁾ „Des forces imprimées pires que les explosifs".

¹²⁾ Zie Wilson Harris, *Life so far*, London 1954, blz. 211.

¹³⁾ *Pers, propaganda en openbare mening*, Feestbundel K. Baschwitz, Leiden 1956, blz. 46.

¹⁴⁾ Otto Groth, *Die Geschichte der deutschen Zeitungswissenschaft*, München 1948, blz. 332, klaagt over gebrekkige theoretische fundering.

¹⁵⁾ Robert W. Desmond, *Professional Training of Journalists*. Unesco Press 1949, blz. 14.

¹⁶⁾ Francis Williams, a.w., blz. 171.

¹⁷⁾ Zie in het algemeen Walter Hagemann, *Die Zeitung als Organismus*, Heidelberg 1950, blz. 171 e.v.

¹⁸⁾ *Weltpresse ohne Maske*, Dortmund 1937, blz. 5.

¹⁹⁾ Heinrich J. Buisdorf, *Die Psychologie der typografischen Aufmachung als zeitwissenschaftliche Aufgabe*. Inaugural Dissertation, München 1935, blz. 9.

niet geheel is uitgesloten²⁰⁾; na de eerste wereldoorlog sloeg Norman Angell een staatspers voor²¹⁾.

Laat er veel onzekerheid wezen, vast staat dat het de kranten om nieuws begonnen is. In zuivere kenschetsing noemde Abraham Verhoeven het eerste te Antwerpen in 1605 uitkomende, in onze taal gedrukte blad: *Nieuwe Tijdingen*²²⁾.

Hij wilde actueel zijn en de bedoeling van andere oude courantiers, een Broers Jansz, een Caspar van Hilten, is geen andere geweest²³⁾. Overigens is met dit brengen van nieuws lang niet alles gezegd. Nieuws vraagt om beoordeling, roept tot beschouwingen, verlangt goed- of ook afkeuring, lokt uit tot handelen, kortom werkt activerend. De lezer gevoelt zich aangesproken en begint ergens verantwoordelijkheid te beseffen. Nieuws heft onwetendheid op, maakt mondig. Vandaar dat de geschiedenis van de pers verweven is met die der democratie, dat men over Engeland heeft geschreven zonder dat het overdrijving werd: het Britse volk dankte vooral aan de kranten zijn vrijheid²⁴⁾. Ongetwijfeld moest er door de bladen om zichzelf in de democratie een behoorlijke plaats te verzekeren lange tijd heftig worden gestreden. In 1544 stelde Milton in zijn *Speech for The Liberty of Unlicensed Printing* de eis van de voorheen onder de Star Chamber geknotte persvrijheid. De inwilliging was een andere zaak²⁵⁾. In Engeland leek in 1695 na de puriteinse censuur en het regiem van Roger l'Estrange in het restauratietijdperk de overwinning behaald²⁶⁾. Er waren evenwel omkopende kabinetten, dat van Walpole, die wist dat iedere man zijn prijs had²⁷⁾, van Shelburne, Fox, North en Pitt²⁸⁾. Het zag er soms voor de vrije journalistiek slecht uit. Burke was geen bewonderaar van kranten, in wanhoop klagende over „de vierde stand in het rijk”²⁹⁾. Goethe kon beslist niet als voorstander der persvrijheid worden beschouwd³⁰⁾, en Napoleon moet gezegd hebben geen drie dagen aan de macht te zullen blijven als hij aan de pers de teugel vierde³¹⁾.

Niettegenstaande het feit, dat merkwaardige kampvechters aan de worsteling deelnamen, was de einduitslag bevredigend. Meer nog dan de in *The Public Advertiser* zijn beroemde brieven publicerende Junius, die de vrijheid der pers het palladium van alle burgerlijke, politieke en godsdienstige rechten van de Engelsman noemde, heeft Wilkes — de „slang” die politicus werd — bijgedragen tot het totstandkomen van de door Fox verdedigde *Libel Act* van 1792³²⁾. Toen was het niet langer mogelijk dat soms weinig zelfstandige rechters ten grieve van het bewind een schuldig

20) Vergelijk een uitlating in: *Le rôle intellectuel de la Presse*, Paris, 1933, blz. 136 over een toekomstig verdwijnen der particuliere pers.

21) In het in 1933 te Cambridge in tweede druk verschijnende uit 1922 daterende boekje: *The Press and the Organization of Society*, blz. 66.

22) (P. Dr.) N. Devolder o.f.m., *De ethiek van de pers*, Leuven 1952, blz. 15 e.v.

23) Maarten Schneider, *De Nederlandse krant*, 2e druk, Amsterdam 1949, blz. 49 e.v.

24) Zo zeer sterk H. A. Taylor, *The British Press*, London 1966, blz. 11.

25) Zie Harold Herd, a.w., de aanvang.

26) Cécil S. Emden, *The People and the Constitution*, Second Edition, Oxford 1956, blz. 34.

27) Cecil S. Emden, a.w., blz. 35.

28) Francis Williams, a.w., blz. 31.

29) Francis Williams, a.w., blz. 6.

30) K. Baschwitz, *De krant door alle tijden*, Amsterdam z.j., blz. 30.

31) Bij N. Cramer, a.w., blz. 1.

32) Francis Williams, a.w., blz. 40 e.v.

lieten horen³³⁾, dat de Kroon of de regering mocht uitmaken wat als schotschrift behoorde te worden beschouwd³⁴⁾.

Het scherpe oog van een Barnes was nodig om te bemerken dat onder democratische verhoudingen de kranten wel de regering, de regering niet de kranten zouden beïnvloeden³⁵⁾. Zelfs in Engeland kon men zich inmiddels in het door de pers verworven recht moeilijk schikken. Tijdens de Krimoorlog schreef een getergde John Russell over de *Times*: „indien Engeland ooit weer Engeland zal worden, moet deze lage tyrannie worden afgesneden”³⁶⁾. De laatste beperkende belastingen — waar is de fiscus al niet goed voor! — zouden eerst in 1861 verdwijnen³⁷⁾. In Frankrijk waren onder Napoleon alle verworvenheden der Franse Revolutie — aan welke sommige revolutionairen zelf blijkens hun uitvallen jegens de journalisten wat getornd hadden —³⁸⁾ verloren gegaan; de keizer verklaarde dat een soeverein steeds tot zijn voordeel de publiciteit mocht verbeurd verklaren³⁹⁾. In Duitsland, dat in 1819 censuur voor alle geschriften onder de 20 „Bogen” kreeg⁴⁰⁾, schreef in 1848 de *Vossische Zeitung* triumfantelijk: „Die Presse ist frei”⁴¹⁾ — de pers is vrij — maar in tal van landen verliep het proces van deze vrijwording moeizaam. Rusland heeft noch onder de tsaren noch onder de communisten die vrijheid erkend. Bij de Duitsers ging zij sedert 1933 voor een twaalfal jaren geheel en al teloor. De uitzonderlijke kwaliteiten van Joseph Goebbels veroorloofden hem zelfs gedurende de laatste voor Duitsland rampzalige oorlogsjaren de situatie geheel in de hand te houden⁴²⁾.

Te onzent, in Nederland zijn de omstandigheden waaronder de pers moest leven steeds enigszins eigenaardig geweest. Tot aan de Franse tijd was er naar de letter der geldende bepalingen geen vrijheid, die in feite wel bestond⁴³⁾. Naderhand was het omgekeerde het geval tot de grondwet van 1815 een vaste grondslag bood aan een nadien slechts door de Duitse bezetting onderbroken ontwikkeling der journalistiek in vrijheid. Dat zich nimmer ernstige strubbeling voordeed, is wellicht mede daaraan te danken, dat de dagbladen evenmin als de weekbladen uitgroeiden tot een formidabele macht.

Hiermee is niet ontkend dat er soms flink van leer werd getrokken. Wij klagen tegenwoordig vaak over een rauwe wijze van schrijven. Ik keur deze in de verste verte niet goed, integendeel. Desondanks is het billijk er aan te herinneren, hoe een ingezonden stuk uit 1782 luidde: „Knaap, hier zende ik een briefje, waarin ik u laat zien, dat gij een verdomde schoelje bent van die vervloekte Courant uit te geven”⁴⁴⁾. Enkele jaren later verscheen deze ontboezeming: „UED. En alle andere schobbejakken

33) Francis Williams, a.w., blz. 49.

34) Harold Herd, a.w., blz. 75.

35) Francis Williams, a.w., blz. 271.

36) Francis Williams, a.w., blz. 81.

37) Harold Herd, a.w., blz. 155.

38) Emile Boivin, *Histoire du journalisme*, Paris 1949, blz. 30.

39) Emile Boivin, a.w., blz. 37.

40) Helmut Bauer, *Die Presse und die öffentliche Meinung*, Wien 1965, blz. 13.

41) Kenneth, E. Olson, *The History Makers*, Louisiana 1966, blz. 106.

42) Werner Stephen, *Joseph Goebbels: Dämon einer Diktatur*, Stuttgart 1949, blz. 310.

43) Maarten Schneider, a.w., blz. 122.

44) Maarten Schneider, a.w., blz. 106/7.

voorstanders van 't Oranje Huys... N.B. Soo UEd. plaizier hebt aan de galg te hangen, verzoeke dan zoo spoedig doenlijk herwaarts te komen" ⁴⁵). In de 19e eeuw wist een Adriaan van Bevenvoorde wat een tegenstander te kwetsen inhield; erger nog, hij behoorde tot een schrijvers-gilde dat met zijn schrijversarbeid in schijn de volkszaak voorstond, maar inderdaad van afdreiging leefde ⁴⁶).

Wat vormt nu de aanleiding bij enkele door dag- en weekbladjournalistiek opgeworpen kwesties de vinger te leggen. Onze nationale pers-historie is minder belangwekkend dan die van andere landen. Wie de reeds vóór Milton een aanvang nemende weg overziet, die langs tal van markante punten leidt, zoals Wilkes' gevangenschap in Engeland ⁴⁷), de Declaration of Rights van Virginia in de Nieuwe Wereld ⁴⁸), het Potsdammer Abkommen ⁴⁹) en de Europese conventies van de rechten van de mens opnieuw in Europa ⁵⁰), zal Nederland niet binnen zijn blikveld vinden. Bennet en Hearst wekten in de Verenigde Staten ontzag voor de invloed van de pers ⁵¹). Hilaire Belloc verloor zijn zin voor verhoudingen onder de indruk van Asquith's val in Engeland door persmagnaten veroorzaakt ⁵²). In datzelfde land heeft Baldwin omstreeks 1930 zich tegen de „press lords" fel moeten weren ⁵³), een strijd die te moeilijker was, omdat geen juiste voorstellingen omtrent de betekenis van de meningsvorming door bladen zich had vastgezet en volgens een enkele had de conservatieve leider vooral aan de radio te danken, dat hij de overhand behield ⁵⁴).

Ook ons Nederlanders echter raakt de positie van de journalistieke pers in deze tijd. Zojuist werd de radio genoemd. Al jaren her werd de vraag gesteld: „Dankt die Presse ab?" ⁵⁵) — Geeft de pers het op? — en toen gelijk nu mag het antwoord ontkenkend luiden. Tegenover de tot dusver onvoldoende communicatiemiddelen, de radio en de televisie hebben de bladen niet afgedaan. Zij bieden het gedrukte, het beklivende woord, zij verschaffen het vastgelegde beeld anders dan radio en televisie welke deze beide slechts in vluchtige vorm geven, indien ze dat al doen; men heeft niet steeds voor elk gebeuren een camera bij de hand ⁵⁶). Ik erken dat geluiden beeldband op een bepaalde wijze aan dit vervliegen van woord en beeld een einde maken. Ik geef toe, dat zoals in 1913 gedane voorspellingen omtrent toekomstige communicatiemogelijkheden in vervulling zijn gegaan ⁵⁷), huidige gissingen met betrekking tot wat te wachten is morgen werkelijkheid kunnen worden. Een thuis via de ether op een scherm tot stand komende krant behoeft geen hersenschim te wezen ⁵⁸). Het blad gelijk wij dit kennen, schenkt intussen de gelegenheid gezaghebbend commentaar te

⁴⁵) R. van der Meulen, *De courant*, Leiden z.j., blz. 72 e.v.

⁴⁶) H. T. Colenbrander, *Willem II*, Amsterdam 1938, blz. 194.

⁴⁷) Zie Harold Herd, a.w., blz. 97 e.v.

⁴⁸) Zie verzekerde dat de pers een van de grote bolwerken der vrijheid was.

⁴⁹) In Abschnitt 10 wordt de persvrijheid erkend, Helmut Bauer, a.w., blz. 33.

⁵⁰) M. Rooy, *De vrijheid van de journalist*. Leiden 1958, blz. 10.

⁵¹) Frank Luther Mott, *American Journalism*. Third Edition, New York 1962, blz. 299 e.v.; 529 e.v.

⁵²) Hilaire Belloc, *The Free Press*. London 1918, blz. 21.

⁵³) Zie vooral A. W. Baldwin, *My Father: the true Story*, London 1956, blz. 155 e.v.

⁵⁴) Harold Macmillan, *Winds of change*, London 1966, blz. 516.

⁵⁵) Walter Hagemann, *Dankt die Presse ab?* München 1959.

⁵⁶) *The Press in Perspective*. Edited by Ralph D. Casey. Louisiana 1963, blz. 64.

⁵⁷) H. A. Taylor, a.w., blz. 150.

⁵⁸) Francis Williams, a.w., blz. 250.

bewaren. Ook als middel om op anderer zienswijze in te werken heeft het een eigen betekenis.

Schelsky heeft beweerd — is gemakkelijk bewijsbaar dat hij overdreef? —: voor 90% bestaat onze wereld uit papier⁵⁹). Er wordt tegenwoordig, in verband met de pers ook, gesproken van „Der manipulierte Mensch”⁶⁰). De titel van een hedendaags boekje is: *Werden wir genormt?*⁶¹) — Worden wij genormeerd? —. In wezen wordt hier een oud punt in nieuwe vorm naar voren geschoven. Ik noem twee getuigen voor deze mening. Lincoln heeft gezegd: „hij die het publiek gevoelen vormt, gaat dieper dan hij die verordeningen vaststelt of beslissingen uitvaardigt. Hij maakt verordeningen en beslissingen wat betreft hun uitvoering mogelijk”⁶²). Carlyle, de grootheid van de journalistiek schilderend, doet dit als volgt: „Is niet elke bewaamde redacteur een regeerder van de wereld, daar hij een overreder, een verleider (a persuader) is?”⁶³). Het heeft niets verwonderlijks, dat er hier en ginds onrust groeide, dat men zich afvroeg of er nog zelfstandige vorming van oordeel mogelijk was⁶⁴), of men niet werd geschoven in stee van zelf te beslissen, verward als men buiten eigen voorkennis was geraakt in een machtsspel, waarvan het einde niet te voorspellen viel, maar dat aan de gewone man zeker onheil brengen zou.

Wanneer het uitsluitend om bladen van klasse ging, was er weinig te vrezen. Tot op vandaag hebben de *Times*, de *Manchester Guardian*, de *Figaro*, de *Welt*, de *Frankfurter Allgemeine Zeitung*, de *Neue Zürcher Zeitung*, de *Nieuwe Rotterdamse Courant*, de *New York Times* hun soms reeds oude, vooraanstaande posities weten te handhaven. Nu het ook kranten met wel bijzonder grote oplagen betreft, liggen de zaken anders. Ik laat de Russische reuzen, de *Prawda* en de *Izwestija* met onderscheidelijk 7, en 6,8 miljoen lezers schieten. Maar in Engeland komen de *Daily Mirror* en de *Daily Express* boven de vier miljoen lezers, vooral dank zij de ruime straatverkoop. In Frankrijk telt de *France Soir* 1,4 miljoen, in Duitsland telt *Bild* 4 miljoen afnemers. Daartegenover kan de *Times* een door ingrijpende modernisering tot boven de 600.000 geklommen lezerstal plaatsen. De *Guardian*, die de plaatselijke aanduiding Manchester prijs gaf, verkeert in vrij ernstige moeilijkheden, want het in Londen verzorgen van een uitgave — naast die welke in Manchester wordt gedrukt — bleek kostbaar. De *Figaro* kan op een kleine 400.000 lezers, de *Welt* op een kwart miljoen — zo ook de *Frankfurter Allgemeine Zeitung* — rekenen. De *Neue Zürcher* doet het met 80.000, de *New York Times* met 680.000. Dan hebben de weekbladen het, als ze tenminste tot de populaire groep behoren, gemakkelijker, gelet op de door hen bestreken kring. *News of the World* en *The People* in Engeland staan op de cijfers 6,3 en 5,4 miljoen voor hun oplage. *Bild am Sonntag* heeft een debiet van 2,2 miljoen. *Hör zu*, het Duitse radio-

⁵⁹) *Gedanken zur Rolle der Publizistik in der modernen Gesellschaft*. In: *Auf der Suche nach Wirklichkeit*, Düsseldorf 1965.

⁶⁰) Door Herbert W. Franke, Wiesbaden 1964.

⁶¹) Door Günter Hegele, Gütersloh 1965.

⁶²) Lord Windleham, *Communication and Political Power*, London 1966, blz. 32.

⁶³) De term gaat op Thomas Carlyle terug. *The Citizen and the News*. Edited by David Hert. The Marquette University Press 1962, blz. 82; zie verder E. Diemer, *Zeitung und Mensch — Mensch und Zeitung*, Utrecht 1959, blz. 10.

⁶⁴) Wat, als zelfs in een democratie, eenzijdig nieuws wordt voorgezet; vergelijk: *The Press in Perspective*, blz. 130.

en televisieblad met de grootste aanhang heeft 3,5 miljoen lezers, *Hören und Sehen* 1,3 miljoen, *Der Stern* 3,6 miljoen en het degelijke familieblad *Der Bunte* 1,4 miljoen. Aan de overzijde van de oceaan heeft *Life* 7 miljoen en *Mc. Calls Magazine* 8 miljoen lezers. Volledigheidshalve: het cijfer van *Readers Digest* is 7,7 miljoen ⁶⁵⁾.

Deze a prima vista droge cijfers stellen in het licht hoe dag- en weekbladen in de regel grote, of zelfs reusachtige, ondernemingen zullen vormen. De investeringen benodigd om nummers van 48 pagina's in een oplage van 100.000 exemplaren te brengen zijn niet kinderachtig ⁶⁶⁾. In 1950 waren er al 96-zijdige rotatiepersen, die 288.000 vellen per uur drukken in gebruik ⁶⁷⁾; de prijzen van zulke monsters zullen zeker directie en aandeelhouders eerbied inboezemen. Uit die behoefte aan grote bedragen voor investering en exploitatie is ook een ander nog niet aangestipt, zich in verband met dag- en weekbladen voordoend verschijnsel te verklaren, dat der vereniging van tal van bedrijven. In Zweden liep van 1954 tot 1964 het aantal kranten van 177 naar 123 terug ⁶⁸⁾. In New York kwamen in 1900 een 25-tal, in 1965 een 6-tal kranten uit ⁶⁹⁾. Het was in mei 1967 tot een drietal bladen geslonken ⁷⁰⁾. Over de concentratie in Engeland is in de afgelopen jaren — niet enkel omstreeks 1949, ook in 1966 — bezorgdheid geuit. In Duitsland toont men zich al evenzeer beducht voor het zich samentrekken van publiciteitsmacht in de greep van enkelen ⁷¹⁾.

Velen hebben ook enkel afkeuring over voor een met het voorafgaande verband houdend gegeven. Dag- en weekbladen trekken grote inkomsten uit advertenties en inlegvellen; soms bedraagt deze post de helft, maar — en dan met name bij geïllustreerde bladen — loopt zij op tot 70% of meer van de ontvangsten ⁷²⁾. Er bestaat een boek als *The Shocking History of Advertising* ⁷³⁾. Natuurlijk is het streven naar winst, het zijn van „Erwerbsunternehmung“ ⁷⁴⁾ niet afkeurenswaardig. Dat journalisten en uitgevers willen verdienen, is een doelstelling welke zij met artsen en hoogleraren gemeen hebben; tot op een bepaalde hoogte laten zich het stoffelijke en het geestelijke verenigen. Gerechvaardigde bezorgdheid doet zich voor, als er moeilijk te constateren machtsvorming gaat optreden en verkeerde drijfveren gaan overheersen, terwijl er van onwaardige middelen wordt gebruik gemaakt ⁷⁵⁾. Geen blad verdraagt een verlies aan advertenties van 25%; misschien ligt dit percentage lager. Wat er terzake van de beïnvloeding mogelijk is, toont de verontschuldiging van een Oostduits blad

⁶⁵⁾ Tal van gegevens bij Helmut Bauer, a.w., blz. 76 e.v.; Kenneth E. Olson, a.w., blz. 132 e.v. en in *Christ und Welt, Deutsche Wochenzeitung*, Sonderdruck März 1966, artikel van Wolfgang Höpker; zie ook Helmut Arndt, *Die Konzentration in der Presse und die Problematik des Verleger-Fernsehens*, Berlin 1967, 20 e.v.

⁶⁶⁾ W. van Norden deelde mee in *Toespraken* mei 1966. De Nederlandse dagbladpers dat tussen de 6 en 8 miljoen gulden nodig was.

⁶⁷⁾ Walter Hagemann, *Die Zeitung als Organismus*, blz. 165.

⁶⁸⁾ *Christ und Welt*, aangehaald nummer, artikel Axel Springer, blz. 5.

⁶⁹⁾ T.a.p. blz. 5.

⁷⁰⁾ *The Times* van 8 mei 1967.

⁷¹⁾ *Christ und Welt* aangehaald nummer 2; Helmut Arndt a.w., 96 e.v.; anders Axel Springer, *Deutsche Presse zwischen Konzentration und Subvention*, Kiel 1967.

⁷²⁾ *Christ und Welt* aangehaald nummer 2; *The Times* 8 mei 1967.

⁷³⁾ Door E. S. Turner, London 1952.

⁷⁴⁾ Walter Hagemann bezigt in: *Die Zeitung als Organismus*, blz. 32 deze term met terughouding.

⁷⁵⁾ Anthony Sampson, *Anatomy of Britain Today*, London 1965, blz. 160.

over de verwerking van de naam Tito als Europese staatsman in een kruiswoordraadsel ⁷⁶).

Terzake van de machtsvorming wil ik eerst op een punt van misschien naar enkeler mening bijkomstige aard wijzen, dat nochtans naar mijn opvatting gewicht heeft. De geniale en zelfs schilderachtige journalisten worden heden iets zeldzamer. Kranten worden niet langer voor alles om hun leidinggevende artikelen afgenomen ⁷⁷). Klachten over een in vergelijking tot het verleden teleurstellende tegenwoordige tijd zijn uiteraard algemeen. Zelden wordt begrepen hoe onbillijk het is grote, door de eeuwen heen opgetreden figuren te plaatsen tegenover de prominenten uit een heel begrensde periode. Het is eenzijdig om Defoe, Swift — schrijver van *The Art of political lying* — Dickens, Scott, Churchill, om Napoleon en Ville-messant, om Palm, Görres en Heine, op te roepen als getuigen teneinde een huidig verval aannemelijk te maken. Verscheiden hunner waren niet in de eerste plaats journalist, wat ook van Benjamin Franklin geldt, op wie het gezegde van toepassing is dat journalistiek tot alles leidt, als men er tijdig uitstapt ⁷⁸). Vandaag leven er invloedrijke kolommenschrijvers, een Lippmann voorop. Zelfs ziet het er naar uit dat de weer in zwang komende ondertekening van artikelen een nieuwe aantrekkelijkheid aan sommige naam zal verlenen ⁷⁹). Toch is heden het laatste woord eerder aan de uitgevers, de uitgevende ondernemingen, dan aan de redacteuren ⁸⁰) en journalisten. Vroeger was trouwens de uitgever ook zelf vaak krantenschrijver en wel zo dat de combinatie boeide, ja bij tijde fascineerde. Northcliffe — Alfred Harmsworth zonder titel — maakte de eerste in de moderne zin populaire krant, redde de *Times* om deze daarna bijna te torpederen, speelde in de eerste wereldoorlog een belangrijke rol ⁸¹) en liet — hij moge dan overschat zijn ⁸²) — een geweldige indruk na ⁸³). Beaverbrook — Mac Aitken zonder titel — schreef af en toe bijzonder fraai Engels ⁸⁴), bezat opvallende organisatorische capaciteiten, legde nooit geheel zijn puriteinendom af, was auteur van een lang ingehouden *Life of Christ* ⁸⁵) en had zich als levensmotto gekozen: „Handel rechtvaardig, bemin lankmoedigheid en wandel nederig” ⁸⁶). De Amerikaanse matador Hearst toonde in elk geval een grote zelfkennis ⁸⁷). Hij verstond daarenboven evenals sommige zijner tijd-

⁷⁶) Michael Choukas, *Propaganda comes of Age*. Washington D. C. 1965, blz. 21.

⁷⁷) Walter Hagemann, a.w., blz. 59; iets anders George V. Ferguson in: *The Press in Perspective*, blz. 309/310; de „leader” gaat terug op 1815, toen de *Times* ook hier baanbrekend optrad. *Fleet Street. The Inside Story of Journalism*, London 1966, blz. 23.

⁷⁸) J. Presser, *Amerika*. Amsterdam 1949, blz. 107.

⁷⁹) In 1967 ging ook de *Times* tot dit gebruik op ruime schaal over.

⁸⁰) Kingsley Martin in: *Le rôle intellectuel de la presse*. Paris 1933, blz. 90.

⁸¹) Tom Clarke, *Northcliffe in History*. Second Impression, London 1950, blz. 11, 86.

⁸²) In 1919 schreef de Aga Khan over hem: „One of the greatest cosmic and world-forces for good — een van de grootste kosmische en wereldkrachten ten goede”. Reginald Pound and Geoffrey Harmsworth: *Northcliffe*, London 1959, blz. 708.

⁸³) Zie Harold Herd, o.a., blz. 249: „Hij was onmetelijk belangrijk...” Het in de vorige noot genoemde boek sluit met de betuiging dat velen er zeker van waren zijns gelijke nooit weer te zien, blz. 884.

⁸⁴) Als staaltje van zijn kunnen moge gelden het journalistiek geschreven boekje *Friends*, London 1959.

⁸⁵) Tom Driberg, *Beaverbrook*. 1956, blz. 313; tenslotte verschenen onder de titel: *The Divine Propagandist in 1912*, zie Kenneth Young, *Churchill and Beaverbrook*. London 1966, blz. 323.

⁸⁶) Tom Driberg, a.w., blz. 216.

⁸⁷) Edmund D. Coblentz, *William Randolph Hearst*, blz. 4: „Alles wat ik doe is een

genoten voortreffelijk de kunst zich tot tolk van een groot publiek te maken⁸⁸). Vandaag zal men wat langer naar zulke gestalten moeten zoeken. De „press-lord” en de „avonturier” zijn vervangen door de zakenman, door de bedrijfsvoerder van groot formaat, die onmiskenbaar zijn verdiensten heeft, doch bij wie de doeltreffendheid van het optreden overheerst. Cecil Harmsworth King en Lord Thomson in Engeland, Axel Springer in Duitsland, geven de toon aan. Bij deze tijd behorende gestroomlijnde mannen als zij zijn, moet voor zekere beperktheden in hun optreden worden gevreesd^{88a}).

De met het verschijnsel der machtsvorming in de pers zich bezig houdende Engelse Royal Commissions van 1947 en 1963 noopten de Britse regering niet tot het doen van bepaalde stappen⁸⁹). Inderdaad zijn er een aantal redenen die er voor pleiten als gouvernement niets te doen. Zij die voor de invloed van advertenties bevreesd zijn, dienen zich voor ogen te houden, dat deze onmisbaar moeten heten voor het economisch leven en dat zich verder de navolgende paradox voordoet: hoe meer er van een blad voor de publiciteit gebruik wordt gemaakt, des te sterker staat het⁹⁰). Zelfs is te verdedigen dat adverteerders het blad voor de lezers betaalbaar maken⁹¹). Staatkundige zieltjeswinnery door bladen is in een democratie aan gevaren verbonden: Roosevelt noch Truman werden van het presidentschap door een in meerderheid hen reeds vijandige pers afgehouden⁹²). Voorts maakt zich bij het publiek een afwending van de staatkunde zeer beslist kenbaar⁹³). In Duitsland wordt een wat kleurloze berichtgeving meer op prijs gesteld dan een nogal van politiek doortrokken journalistiek⁹⁴). Doch ook is het reeds economisch ongewenst dat alle bladen economisch dezelfde staatkundige kleur zouden vertonen; enige geestelijke verscheidenheid is zakelijk voordelig⁹⁵). Ter verdere overweging zij genoemd dat bij vele lezers een zekere beuheid optreedt, als zij te lang hetzelfde voorgeschoteld krijgen en tekenend is gevraagd: welk een portie Lynden B. Johnson het Amerikaanse publiek kon verwerken zonder verveeld te raken⁹⁶).

Daarom blijft nog wel het eerder gesignaleerde gevoel van onbehagen en men doet goed dit sentiment in zijn sterkte niet te onderschatten. Wie gelooft niet in zelfstandig wikken en wegen maar van buitenaf door meer of minder geheimzinnige lieden op de achtergrond bespeeld, zijn oordeel te

---

paar vluchtige gedachten neerkrabbelen die 's nachts geboren zijn en nauwelijks de dag overleven”.

⁸⁸) (P. Dr.) N. Devolder, *De ethiek van de pers*, blz. 117/118.

^{88a}) Zie over Cecil Harmsworth King het reeds vermelde werk *Fleet Street*, pag. 49 e.v., met ook een enkele bijzonderheid over Thomson; voor Springer is karakteristiek *Die Welt*, Berlin 6 oktober 1966, Sonderdruck, de inwijdingsrede van zijn Verlagshaus te Berlijn.

⁸⁹) H. A. Taylor, *The British Concept of the Freedom of the Press*, Gazette Vol. XI, no. 2/3, 1965.

⁹⁰) Zie de mening van Adolph S. Ochs bij Walter Lippmann: *Public Opinion*, New York 1950, blz. 326/7.

⁹¹) Richard Terril Baker, *The Christian as a Journalist*, New York 1961, blz. 61/2; Axel Springer, *Deutsche Presse zwischen Konzentration und Subvention* 6.

⁹²) Zie ook *The Press in Perspective*, blz. 71.

⁹³) Vergelijk N. Cramer, a.w., blz. 217.

⁹⁴) Werner Friedman, *Presse und öffentliche Meinung*, München 1951, blz. 11.

⁹⁵) Kenneth Young, *The Press and the Universities*, blz. 8.

⁹⁶) James E. Pollard, *The Presidents and the Press*, Washington D.C. 1964, blz. 119.

vormen, beschikt over overvloedig materiaal. Bismarck maakte van een reptielenfonds gebruik⁹⁷⁾ en zeide dat fatsoenlijk volk voor hem niet schreef⁹⁸⁾. Pulitzer wenste om zijn circulatiecijfers te onderzoeken een oorlog⁹⁹⁾. In het huidige Duitsland zouden een 200 mensen de omvang van de persvrijheid bepalen¹⁰⁰⁾. Met betrekking tot de Vietnam-oorlog is er eenzijdigheid in de voorlichting, waar deze niet verwacht zou worden¹⁰¹⁾. De huidige psychologie stelt in staat om de waarheid te verkleuren¹⁰²⁾. De politici bedienen zich van couranten en journalisten voor hun eigen doeleinden¹⁰³⁾. Een Max Weber verbond staatkundige opruiming en journalistiek bedrijf nogal nauw¹⁰⁴⁾. Dag- en weekbladen maken propaganda en hier wordt een term gebezigd welke ook — denk aan de Congregatio de propaganda fide¹⁰⁵⁾ — religieuze betekenis heeft. Wat propaganda inhoudt, weten zij die betrokken zijn bij de koude oorlog; zij is te gewichtig om niet aan vakmensen te worden overgelaten, om niet van regeringswege te worden geleid¹⁰⁶⁾. Met verbeterheid stelt men in de Verenigde Staten in het licht hoe daar geweldige sommen voor de oprichting van een blad benodigd zijn, zodat in werkelijkheid de pers gekneveld is¹⁰⁷⁾.

Het beste wat bij zoveel dikwijls niet gerechtvaardigde argwaan te doen staat, is het persoonlijk hoog stellen van de eisen. Meer dan iets anders is de openbaarheid — zij onderscheidt zich van de sensatie of de prikkel — een groot goed; de vrijheid — begrijpelijkerwijs verstandig te gebruiken — om te schrijven wat waar is, kan moeilijk worden overschat. Indien machtsoppeenhoping het voor een aantal kranten mogelijk zou maken zich te handhaven, ligt het op de weg ener regering te overwegen of niet de strijd om het bestaan verlichtende maatregelen ten behoeve van noodlijdende opiniebladen te treffen zouden zijn. De zwarigheden die daarbij overwonnen moeten worden, lijken aanzienlijk. De steunregeling behoort algemeen te wezen en toch niet de machtigen nog machtiger te maken: een democratisch subsidie begunstigt, als het goed is, niet sommige volksgroepen ten laste van anderen. Het gevaar van ongeoorloofde pressie is geenszins afwezig. Dat echter de veelkleurigheid der pers in egaliteit van tint zou eindigen of alleen terwille van het gewin — een verscheidenheid van meningen laat, naar reeds bleek, zich gemakkelijker aan een groot gevarieerd publiek verkopen — zou worden aangehouden, ware funest.

De onafhankelijkheid van de redactie is voor velen een waarborg dat ongewenste beïnvloeding, hetzij van economische hetzij van politiek-sociale aard, moeilijk zal plaatsvinden. Hierin ligt metterdaad, voorzover ik het kan overzien, een relatieve beveiliging, niet een absolute. Uit het verleden is bekend, hoe Scott en Northcliffe hun bladen er aan waagden, de eerste toen hij het Engelse Zuid-Afrikabeleid aan het begin dezer eeuw onjuist

97) Jean Marie Domenach, *La propagande politique*. Paris 1950, blz. 59.

98) Kenneth E. Olson, a.w., blz. 109.

99) H. A. Innes, *The Press*, London 1949, blz. 13.

100) *Christ und Welt*, a.w., blz. 2.

101) Urs Jaeggi e.a., *Der Vietnamkrieg und die Presse*, Zürich 1966.

102) *Le rôle intellectuel de la presse*, blz. 24.

103) *Le rôle intellectuel de la presse*, blz. 205.

104) Emil Obergefell, *Die Problematik der Subjektivität in der politischen Tagespresse*, Inaugural-Dissertation Erlangen 1934, blz. 35.

105) Jean Marie Domenach, *La propagande politique*, blz. 8.

106) Michael Choukas, *Propaganda comes of age*, blz. 282.

107) George Marion, *Stop the Press*. New York 1953, blz. 78.

achte¹⁰⁸), de tweede toen hij meende dat Kitchener Engeland de eerste wereldoorlog zou doen verliezen¹⁰⁹); in geen van beide gevallen stonden redacties en zakelijke leiding los van elkaar. Daar komt bij dat men als krant een ideaal kan dienen maar niet steeds tot iedere prijs. Van de Manchester Guardian — de redactie ging ook in de Suez-kwestie van 1956 tegen het algemeen gevoelen in¹¹⁰ — is betuigd dat dit blad liever gelijk had dan dat het gelezen werd, waarop echter zeer reëel volgde: zo lang als er lezers zijn om het blad in stand te houden¹¹¹). Omstandigheden laten zich indenken dat algehele ondergang verkieslijker moet worden geacht, regel is dit niet. Ook kan men zich bezwaarlijk geheel ingenomen tonen met een socialistisch blad in conservatieve handen zelfs bij een gegarandeerde redactionele zelfstandigheid¹¹²).

Thans vragen de verkeerde drijfveren en onwaardige methoden de aandacht. Dwaasheid zou het zijn dag- en weekbladen als liefdadige ondernemingen te beschouwen. Dat er kranten zijn die mikken op een bepaald publiek is volmaakt geoorloofd. Om zich voortdurend op te winden over de soms gebruikte stijl is onverstandig. Kierkegaard dreef voorheen de spot met journalisten, die hun artikelen kwistig met latijnse aanhalingen opsierden¹¹³). Wij zijn heden tot het tegengestelde uiterste vervallen en stellen er als het ware een eer in zo primitief mogelijk ons uit te drukken. Veelvuldig wordt ook een opdringerige taal gewaardeerd. Men doet het best met bedaardheid van het moderne sportbargoens kennis te nemen: „De ijzeren Willem met kuiten als zuigerstangen hakt zich een opening met het genadeloze zwaard van zijn vlijmscherpe demarrage”¹¹⁴). In de Verenigde Staten is de aanwezigheid geconstateerd van een „ruthless shattering language”¹¹⁵). In Duitsland heeft men een „Groschendeutsch”¹¹⁶), een „centendeutsch” geheld. Erger is het dat zelfs de *Times*, die door Northcliffe voor „slang” werd gevrijwaard¹¹⁷), op het altaar der populariteit offert door thans in sommige bijdragen „amerikaniserend” te schrijven. Bedenklijk acht ik de overneming in Nederland van een volledig onvaderlandse zinsbouw: „Zegt negentienjarige Sylvia, haar lokken schuddend...”. Het is ontmoedigend over een redacteur te lezen, die de foto van een achterlijk misdadiger op zijn schrijfmachine heeft bevestigd om zich bij zijn publiek aan te passen¹¹⁸), of van een ander te vernemen dat hij de vraag vruchtbaar achtte: wil de menigte nog wel lezen¹¹⁹). Voor onderontwikkelde gebieden — waar meestal het interesse groot is — lijkt dat laatste disputabel te stellen vreemd, maar voor Europa betekent het een neerhalen van ieder ideaal. Zo te schrijven dat een werkster in een wolken-

108) William Haslam Mills, *The Manchester Guardian*. London 1921, blz. 129 e.v.

109) Reginald Pound and Geoffrey Harmsworth, a.w. blz. 477 e.v.

110) *The Press in Perspective*, blz. 165; zie *Fleet Street 56* over de houding van Cecil Harmsworth King te dezer zake.

111) T. S. Matthews, a.w., blz. 124.

112) Te denken zij aan de *Daily Herald*.

113) *Kierkegaard und die Presse*. Kopenhagen 1953, blz. 66.

114) Hans Wageman, *Op jacht naar nieuws*, Bilthoven 1959, blz. 97.

115) H. A. Innes, a.w., blz. 28.

116) *Christ und Welt*, t.a.p., blz. 4.

117) Reginald Pound and Geoffrey Harmsworth, *Northcliffe*, blz. 347, 617; vergelijk over zuiver Engels ook Colin Coote in *Fleet Street*, blz. 13.

118) *The Citizen and the News*, blz. 115.

119) T. S. Matthews, a.w., blz. 61.

krabber het begrijpen kan ¹²⁰), behoeft niet verkeerd te zijn, daarentegen het zich richten op het „laagste intellect” ¹²¹), gaat weer over de schreef, tenzij de uiteindelijke bedoeling toch is van deze radicale vorm van aanpassen: de opvoeding van het publiek.

Beslissend is hoe men tegenover het publiek staat. Wanneer de lezers van „populars”, van de echte „volkse” bladen gaan denken dat Hollywood belangrijker is dan de H-bom of dat in het geheel niet te denken nog de voorkeur verdient ¹²²), is er veel mis. Dat men de schare vleit ¹²³), dat men haar genoegens ontziet ¹²⁴), kan worden gebillijkt. Om iets voor ieder te bieden ¹²⁵), verdient bijval. Twijfelachtig wordt het, wanneer men de lezer voorziet waar hij zich het meest voor interesseert, te weten zichzelf en zijn egoïstische belangen ¹²⁶). In een standaardwerk voor journalistiek staat het afschuwelijke oordeel opgetekend dat misdaad en pornografie, waren, zijn en zullen blijven de snelste weg naar een grote circulatie ¹²⁷). Elders werd uitgesproken hoe de prikkeldrempel teneinde een ruime lezerskring te verwerven steeds hoger moest worden gelegd ¹²⁸). Men hield het voor mogelijk breder belangstelling voor sociale en politieke kwesties te kweken, echter alleen dank zij schandaal en sensatie ¹²⁹). Het wordt verklaarbaar, dat Vansittart vernietigend schreef over de „press snooper” als over de „gemeenste bezoeking” van deze tijd ¹³⁰). Te generaliseren zou verkeerd zijn. Een bepaald soort bladen heeft uit de engelse „Profumo-affaire” munt geslagen ¹³¹), en een verwant soort periodieken heeft in de tweede wereldoorlog de inwendige lasten van Soraya en de uitwendige lasten van Brigitte Bardot getorst ¹³²).

Het is juist dat heel wat klachten met een beroep op een alom aange troffen menselijke onvolkomenheid worden afgedaan. De pers zou ziek zijn. Hetzelfde is met de staat, met de democratie, met de kerk, met de cultuur het geval, zodra men aan staat, democratie, kerk en cultuur strenge maatstaven aanlegt, en dat is te eerder zo, indien men ook het verleden in zijn beordeling betreft. Samuel Johnson klaagde over uit de oorlog terugkerende, er maar op los schrijvende onbetrouwbare journalisten ¹³³). Bekend is van een man, die een vooraanstaande positie bij de *Times* in de beginperiode van het blad bezet hield, en die bereid was als er maar geld werd gegeven een bepaald persoon niet aan te vallen. Hem werd een pakje bankbiljetten toegeschoven met de vraag of het genoeg was. Zijn antwoord luidde: „Geef mij er nog een paar en bij St. Patrick ik zal hem die zelfs uw naam maar op ons redactie-bureau durft te fluisteren de

¹²⁰) Zie bij H. A. Innes, a.w., blz. 19.

¹²¹) Harold Herd citeert Kennedy Jones, a.w., blz. 238.

¹²²) Gerald Barry bij Kenneth E. Olson, *The History Makers*, blz. 20.

¹²³) T. S. Matthews, a.w., blz. 174.

¹²⁴) Francis Williams, a.w., blz. 219 e.v.

¹²⁵) *Le rôle de la presse*, blz. 157/8.

¹²⁶) Walter Lippmann, a.w., blz. 331.

¹²⁷) *The History of the Times* aangehaald door H. A. Taylor, a.w., blz. 59.

¹²⁸) Helmut Bauer, a.w., blz. 43.

¹²⁹) *Christ und Welt*, t.a.p., blz. 7.

¹³⁰) Lord Vansittart, *The Mist Procession*. London 1958, blz. 381.

¹³¹) *Massenmedien die geheimen Führer*. Augsburg 1965, blz. 65/6.

¹³²) Günter Hegele, a.w., blz. 64.

¹³³) Zie voor deze aanhaling H. Samkalden, *Publieke mening, pers en staat*. Leiden 1954, blz. 93.

hersens inslaan" ¹³⁴). Vooral in hun eerste jaren waren couranten-eigenaars lasteraars ¹³⁵). Melbourne zei dat hem in het algemeen gebleken was dat niets hetgeen door de kranten verzekerd werd, waar was en zulks vooral wanneer het van de meest gezaghebbende instanties afkomstig was ¹³⁶).

Geheel mis zou het zijn ieder verwijt omtrent vaak ernstige feilen af. te wijzen. Niet zonder reden zal in deze eeuw een journalist erkend hebben dat hij en zijn gilde intellectuele prostitué's waren ¹³⁷). Deze zelfkennis moet de Amerikaanse president Truman slecht hebben kunnen plaatsens, als men mag afgaan op zijn verwijt: „Jullie commentatoren hebt een complex dat ieder die u een van uw talrijke gebreken voorhoudt óf een dictator wil wezen óf een brok onwetendheid is" ¹³⁸). Onmiskenbaar wordt er een ruwe uitdagende toon bij verschillende bladen aangetroffen ¹³⁹). Twijfelachtig is de roem die Bernard Shaw Frank Harris gunde, dat deze niet eerste rangs en niet tweede rangs en niet derde rangs maar zijn eigen verschrikkelijke, geheel eigen persoon was ¹⁴⁰). Nog twijfelachtiger is de lof die Basil Nicholson werd gebracht na diens verscheiden: „Hij is heengegaan maar voor hen die geestelijke explosies beminnen, zal het stof nog in vele jaren niet zijn opgetrokken" ¹⁴¹). William Neil Connor, in 1967 als Sir gestorven, was voor alles vanwege het weergalozes venijn waarmee hij schreef, vermaard ¹⁴²). Een schrijnend puntlicht leert, waartoe moderne penvoerders zich bereid toonden op het Britse eiland ¹⁴³). In deze eeuw, en zelfs ver na de tweede wereldoorlog dateert de uitspraak dat journalisten van blad naar blad en van betrekking naar betrekking gaan, zonder zich aan enig beginsel te refereren ¹⁴⁴). Maar is de eis, door dr. Lang in 1940 gesteld, dat men iets boven de maat van de gemiddelde lezer uitgaand schrijven zou, nu onmatig ¹⁴⁵)? De dag- of weekbladen mogen dan — en terecht — onderhoudend willen zijn ¹⁴⁶), zij behoren ook historisch correct te wezen ¹⁴⁷) en de waarheid voor te zetten ¹⁴⁸). Dat zij zouden kunnen volstaan met nieuws te bieden ongeacht de gevolgen, dat zij zelfs de hel bij de vervulling van deze taak zouden mogen ontketenen ¹⁴⁹) is al te dol.

¹³⁴) Francis Williams, a.w., blz. 60 e.v.

¹³⁵) Kenneth E. Olson, *The History Makers* VII.

¹³⁶) Harold Macmillan, a.w., blz. 538.

¹³⁷) Hamilton Hold in 1909; zie H. A. Innes, *The Press*. London 1949, blz. 15.

¹³⁸) James E. Pollard, *The Presidents and the Press*, blz. 49.

¹³⁹) Leicester Harmsworth klaagde al over „a touch of brutality"; zie Tom Clarke, a.w., blz. 20.

¹⁴⁰) Harold Herd, a.w., blz. 215 e.v.

¹⁴¹) Hugh Cudlipp, *Publish and be damned*. London 1953, blz. 81.

¹⁴²) Voor een staaltje van zijn perswerk — onder de schuilnaam Cassandra — zie men een stukje met betrekking tot Baldwin; in A. W. Baldwin, a.w., blz. 320/1.

¹⁴³) You cannot hope to bride of twist, Thank God, a British journalist. But seeing with the man will do, Unbribed, there is no occasion to. Ge kunt niet, God zij dank, hopen een Brits journalist omkopen of inpalmen. Maar daar is ook geen gelegenheid toe, gelet op wat hij niet omgekocht zal doen. Bij Anthony Sampson a.w., blz. 155.

¹⁴⁴) Robert Sinclair, *The British Press*. London 1949, blz. 8.

¹⁴⁵) H. A. Taylor, a.w., blz. 133.

¹⁴⁶) Francis Williams, a.w., blz. 10.

¹⁴⁷) Vergelijk de artikelen van 6 en 7 februari 1852 in *The Times*, aangehaald door Francis Williams, a.w., blz. 7 e.v.; gezegd wordt: „de plicht van de journalist is dezelfde als die van een historicus".

¹⁴⁸) T.a.p., zie aant. 147; sprake is van de plicht: „de waarheid op te sporen".

¹⁴⁹) Zie voor een uitspraak in deze geest bij John E. Drowry, *Higher Ground for Journalism*. Georgia 1965, blz. 193.

Een voorheen in dier voege niet aanwezige uit deze tijd stammende omstandigheid welke veel last geeft, worde erkend. De verzuchting is geslaakt dat steeds de journalistieke berichtgeving op die terreinen waar iemand zelf deskundig was, ernstig tekort schoot¹⁵⁰⁾. Verder zouden, voorzover zij een speciale opleiding volgden nog al eens zwakker begaafde studenten zich tot het verslaggeverschap wenden¹⁵¹⁾, hetgeen als bevestiging van een zeer fel oordeel, door Lasalle in 1867 over journalisten geveld, kan worden aangemerkt¹⁵²⁾. Welnu, broodnodig is de erkenning hoe thans voor berichtgeving iets anders dan voorheen wordt gevraagd. Geleerden, politici, maatschappelijke werkers moeten zich voortdurend intens specialiseren. Het is uitgesloten dat iemand over kernsplitsing, luchtverontreiniging, ruimtelijke ordening, de vorming van een Europese markt, adoptie, bejaardenproblemen en zoveel meer nauwkeurig schrijven kan, als hij zich niet in de zaken verdiept heeft¹⁵³⁾. Hoe belangrijk ook, het is onvoldoende een vlotte pen te voeren, goed met mensen te kunnen omgaan, een fijne neus voor interessante berichten te bezitten. Alzijdige journalisten zullen zeer zeldzaam worden. Van een volwaardig journalist wordt veel meer dan voorheen verlangd. Het zou eenzijdig intellectualistisch zijn om van opleiding en voortdurende bijscholing — ook deze is ten eerste noodzakelijk¹⁵⁴⁾ alles te verwachten, maar aan redelijke in deze tijd rijzende verlangens mag niet worden voorbijgegaan. Hoe gemakkelijk wordt men anders niet de spreekbuis van toevallige zegslieden, die bepaalde belangen behartigen¹⁵⁵⁾.

Indien erkenning verkrijgt dat vooral aan een ethiek van het journalistiek bedrijf grote behoefte heerst, is het onnodig met sommige zwartkijkers, die de pers als symptoom van een aanmoediging tot het verval van absolute waarden beschouwen¹⁵⁶⁾, aan de toekomst te twifelen. Zulk een ethiek zal niet aan elk meningsverschil een einde maken. Deed het Engelse courantenwezen goed over het voorgenomen huwelijk van Edward VIII met Mrs. Simpson het stilzwijgen te bewaren zolang als dat mogelijk was. Er zijn misprijzende stemmen gehoord¹⁵⁷⁾. Afkeuring verdient buiten kijf over een hond die ter verdediging van zijn jonge baas een politieagent beet, te schrijven als: „de vriend der kinderen, de vijand van de politie”¹⁵⁸⁾. Zoals soms nozems en provo's de hand boven het hoofd gehouden¹⁵⁹⁾ of aan sommige nieuwlichterij een ongehoorde aandacht besteed wordt, is verkeerd. Vorsten, vorstenkinderen, staatslieden, kunstenaars van naam staan bloot aan af en toe schandalige schennis van hun persoonlijk leven¹⁶⁰⁾.

150) Vergelijk een aanhaling van John Gordon bij T. S. Matthews, a.w., blz. 15.

151) H. A. Innes, a.w., blz. 16 en 17.

152) Otto Groth, *Die Zeitung*, Bd. 4. Mannheim 1930, blz. 165.

153) Vergelijk Joseph W. Alsop in: *The Press in Perspective*, blz. 172, 177.

154) Vergelijk Ralph D. Casey in: *The Citizen and the News*, blz. 103 als ook Karl Hermann Flach, *Macht und Elend der Presse*. Mainz 1967, blz. 51.

155) Vergelijk J. Edward Gerald, *The Social Responsibility of the Press*. Minneapolis 1963, blz. 109.

156) Zo in Engeland Crockford, *Clerical Dictionary*, geciteerd door T. S. Matthews, a.w., blz. 152/3.

157) H. A. Taylor, a.w., blz. 47/8 is een van hen die tegen deze geheimhouding ernstige bezwaren koesteren.

158) Hugh Cudlipp, a.w., blz. 43.

159) Men vergelijk de klacht van H. J. van der Molen, de Amsterdamse hoofdcommissaris van politie in *Elsevier* van 20 mei 1967, blz. 56.

160) Over de „harde” journalistiek Thijs Booy, *Morgen zal alles anders zijn*. Amsterdam 1967, blz. 164.

Nooit kan Jefferson, toen hij van hen die een publieke functie innamen, zeide, dat zij ook in zekere zin publiek eigendom werden¹⁶¹⁾ zulk een doorbreken van het recht op een eigen bestaan bedoeld hebben als waarvan wij heden getuigen zijn¹⁶²⁾. Vrije nieuwsgaring is prachtig, is ook onmisbaar. Zonder publiciteit geen belangstelling voor bewapening en ontwapening, voor honger en hongerbestrijding, voor techniek en ruimtevaart; mannen als Wernher von Braun hebben hierop gewezen¹⁶³⁾. Daarnaevens blijve overeind, dat er geheimen zijn over wier schending men zich niet verheugen en nog minder God danken mag, zoals helaas wel geschiedt¹⁶⁴⁾. Bij tijden zullen botsingen zich voordoen. Pers en overheid zijn elkaars uiteindelijke tegenstanders¹⁶⁵⁾, het heeft geen zin dit te betwisten. Lang niet altijd ligt de oplossing voor het grijpen. Over wat geheim is beslist in feite de overheid, over wat nieuws is, de pers¹⁶⁶⁾. Een devaluatie, maatregelen van discontopolitiek, besluiten van internationaal staatkundige aard kunnen onmogelijk steeds worden medegedeeld. Vanzelfsprekend is er geen recht om te liegen, doch even waar is, dat men niet alles kan vertellen¹⁶⁷⁾. Ik handhaaf, dat er eisen van betamelijkheid, dat er normen van waarheid en gerechtigheid bestaan, die slechts tot eigen en anderer schade worden overtreden, dat ook de barmhartigheid moet worden betracht. Wat voor nadeel levert het op om voorletters van verdachten alsmede hun persoonlijke omstandigheden en de beoordeling daarvan bij het weergeven van strafzaken niet te vermelden?¹⁶⁸⁾ Ik weet dat een zekere zucht tot sensatie bij ieder mens gevonden wordt. Wij zijn geen zeventiende eeuwse puriteinen die — dit volledigheidshalve — trouwens ook niet in alles puritein waren. De door Goethe's zwager geschapen rover postiljon Rinaldo Rinaldini trok meer lezers dan Goethe zelf¹⁶⁹⁾. Wij miskennen de werkelijkheid, door voor beeldverhalen, wat gepeperde berichten, een gemakkelijk op papier geworpen losse aaneenrijging van invallen enkel de neus op te trekken. Niet andere lezers, ook wij worden wel enigermate door nihilistische sensationele journalistiek, gelijk *Der Spiegel* die heden in Duitsland levert, aangesproken. Opvallend genoeg, naast bijtende spot hebben wij aan zekere gezapigheid evenzeer op zijn tijd behoefte. Wat deert het, dat de alle levensmoeilijkheden bevredigend oplossende tante Agatha van de problemenrubriek in werkelijkheid uit enkele in hun vuistje lachende jonge reporters bestaat?¹⁷⁰⁾ Het zou kunnen wezen, dat de aanhaling van het Schriftwoord „wees niet al te rechtvaardig”¹⁷¹⁾, op dit punt van het betoog ter zake deed.

161) Aangehaald in: *Higher Ground for Journalism*, blz. 199.

162) Drew Pearson, door Roosevelt een „chronische leugenaar” genoemd, „ontzag geen enkele intimiteit, geen liefde van twee jonge mensen, geen zwangerschap van een jonge vrouw, geen huwelijksleed...” J. Presser, *Amerika*, blz. 510.

163) Lord Windleham, a.w., blz. 192.

164) *Higher Ground for Journalism*, blz. 21/2.

165) *The Citizen and the News*, blz. 65: „Er zal nimmer een tijd zijn dat regering en pers niet in een strijd zijn gewikkeld.”

166) Lord Windleham, a.w., blz. 190.

167) Vergelijk Lord Windleham, a.w., blz. 185/187. Zie in het algemeen nog over liegen: Lord Strang, *The Diplomatic Career* 1962, blz. 146/7.

168) I. A. Diepenhorst in *Anti-Revolutionaire Staatskunde*, 32e jaargang, no. 12, december 1962, blz. 376 e.v.

169) *Massenmedien, die geheimen Führer*, blz. 19.

170) Herbert W. Franke, *Der manipulierte Mensch*, blz. 51.

171) Prediker 7 : 16.

Zonder nieuws zal de huidige samenleving het niet ver brengen. In zover zij wij op bladen aangewezen en op hen die deze vullen. Maar zonder ethiek gaat het evenmin. Als kranten uit overtuiging neutraal tegenover de hemel en zeer welwillend tegenover de mens zich opstellen¹⁷²), zijn zij in hun schijnbare zakelijkheid, ten zeerste eenzijdig. Zullen zij op deze wijze zich bij machte tonen een uiterst omvattende taak bestaande in voorlichten, opvoeden, helpen, kritiek uitoefenen, te vervullen?

Het ligt niet in mijn bedoeling, ofschoon ik de mogelijkheid en zelfs de noodzaak van christelijke bladen aanvaard, de pers te verchristelijken over de hele breedte. Zij heeft een algemene functie. Wanneer een blad de geloofwaardigheid nastreeft¹⁷³), is aan het meest essentiële beslist voldaan. Dat een krant simplificeert¹⁷⁴), of krasser nog, vulgariseert¹⁷⁵), kan men ruiterslijk toestemmen. Dat verscheidene journalisten er wat op los fantaseren¹⁷⁶) en moeite hebben met de verklaring waarom de dingen niet naar hun voorspelling verlopen, is vergeeflijk¹⁷⁷). Als zij er maar toe bijdragen dat het blad dat zij dienen een goed gezicht, een eerbiedwaardige gestalte krijgt. Om de *Times* als het Nieuwe Testament te lezen¹⁷⁸), is onzinnig en nog dwazer moet het heten de *Times* boven de Bijbel te plaatsen¹⁷⁹). Dat er van een krant als volledig betrouwbaar, gewag wordt gemaakt is een fraai resultaat¹⁸⁰). De lezer moet met vertrouwen kunnen zeggen: ik las het daar en daar¹⁸¹). De waarheid volledig te kennen en dus ook volledig te kunnen weergeven is uitgesloten, of men aan deze eis ooit ietwat kan voldoen is een vraag, waarmee reeds Socrates geworsteld heeft¹⁸²); als iemand beide zijden van de zaak wist weer te geven, bracht hij het al ver¹⁸³).

Alle naïviteit moet bij een materie als de onderhavige worden afgewezen. Het is een feit, dat de tempels der journalistiek zeker niet met een geur van heiligheid doortrokken zijn¹⁸⁴). Laat het te kras wezen — en veel te kras — dat slechte mensen slechte bladen voor slechte doeleinden exploiteren¹⁸⁵), men beweegt zich stellig op een gevaarlijk terrein en soms moeilijke beslissingen zijn nodig. Het begrip van de „gele” pers heeft zich kunnen vastzetten¹⁸⁶). Er wordt in de wereld van kranten en weekbladen vaak

¹⁷²) T. S. Matthews, a.w., blz. 157.

¹⁷³) *Higher Ground for Journalism*, blz. 155.

¹⁷⁴) Vergelijk N. Cramer, a.w., blz. 96.

¹⁷⁵) (P.Dr.) N. Devolder, a.w., blz. 57.

¹⁷⁶) Lord Salisbury sprak van „een intelligent anticiperen op nimmer geschiedende feiten”, H. A. Innes, a.w., blz. 16; erger is nog de mening van Hearst dat de taak van een krant was evenzeer nieuws te maken als te verslaan; zie Betty Williams, *Know about Newspapers*. London 1963, blz. 50.

¹⁷⁷) Een kras voorbeeld van „voorspellende” journalistiek is de kop van de *Chicago Tribunal*: „Dewey defects (verslaat) Truman”, terwijl de laatste de winnaar bleek; Frank Luther Mott, a.w., blz. 790 en 792.

¹⁷⁸) Vansittart, a.w., blz. 54 vermeldt zulk een geval.

¹⁷⁹) Joseph Eberle, *Grosmacht Presse*. Wien 1920, blz. 20, 19.

¹⁸⁰) Men neme het oordeel van Lord Clarendon van 18 juni 1848, *The History of the Times*, IV, Part II. London 1952, blz. 1015.

¹⁸¹) *Higher Ground for Journalism*, blz. 78.

¹⁸²) *The Press in Perspective*, blz. 50; Elmer Davis spreekt van „a cantankerous character named Socrates”.

¹⁸³) *The Citizen and the News*, blz. 170; eigenlijk is in strikte zin objectieve berichtgeving reeds uitgesloten; vergelijk Karl Hermann Flach, a.w., blz. 37.

¹⁸⁴) Richard Terril Baker, a.w., blz. 13.

¹⁸⁵) T. S. Matthews, a.w., blz. 148.

¹⁸⁶) J. Presser, a.w., blz. 409 e.v.

een machtsstrijd geleverd, men make zich over de onschuldigheid van de dusgeheten kettingvorming niets wijs¹⁸⁷⁾. Dat er bladen zijn, die voor oppervlakkig beschouwd hopeloze zaken zich willen inzetten is bemoedigend, maar zij kwamen op de rand van de afgrond, of gingen ten onder, hetzij door hun waarheidszin, hetzij ten gevolge van andere omstandigheden¹⁸⁸⁾. Een communicatie in liefde¹⁸⁹⁾ haalt weinig uit in een tijd van hoge papierprijzen, forse materiaalkosten en geweldige loonsommen.

Evenmin is een geen grond in de feiten vindend cultuurpessimisme ten opzichte van de pers gewettigd. Een blad dat te hoog mikt, mist het publiek en kan uit dien hoofde niets uitrichten in weerwil van nobele bedoelingen. Is het publiek zo verachtelijk als sommigen voorstellen? De dagelijkse couranten geven blijk van meer verantwoordelijkheid dan vroeger het geval was; de kwaliteit der berichten is verbeterd¹⁹⁰⁾. Het streven naar een populariteit van een gezond karakter te veroordelen, ook als vaak met forse middelen wordt gewerkt, is dwaas¹⁹¹⁾. De hedendaagse lezers-schaar is beslist intelligenter dan voorheen¹⁹²⁾. Om de abonnees te bieden alles wat zij wensen, kan onsmakelijk, riskant en zelfs noodlottig worden. Hen tegemoet te treden in zorgvuldig gekozen bij hun bevattingsvermogen en smaak aangepaste bewoordingen is niet verwerpelijk. In het gewone leven hoort iemand liever dat de vertegenwoordiger met zijn wagen bij de zaak voorrijdt, dan dat de handelsreiziger met zijn auto naar de winkel komt. Er is geen enkele reden waarom men ter aanduiding van een vereniging loodgieters liever zou spreken van een „kongsi” dan van een groep vooraanstaande zakenmensen¹⁹³⁾. Maar wie tevens zijn lezers — ook de Amerikaanse¹⁹⁴⁾ — de volledige waarheid durft voor te zetten, behoeft niet te wanhopen.

Wij zijn niet precies, in weerwil van een zich in gang zettend onderzoek, er van op de hoogte welke invloed de pers kan oefenen op de publieke opinie. Uitgesproken ruw is verklaard dat zulks te weten gelijk zou staan met vat te krijgen op de Heilige Geest¹⁹⁵⁾. Zoveel is zeker, dat er wisselwerking plaats vindt, dat er eensdeels — en bij tijde zeer kwalijk — bestaat de invloed van het lezend publiek op de pers¹⁹⁶⁾, dat anderzijds de pers de lezers beïnvloedt al zou het slechts wezen door er bij hen in te hameren dat zij beslissen: „gij zijt de regering”¹⁹⁷⁾. Ook bij het vermijden van alle overdrijving, zal men moeten toegeven, dat bladen een klimaat scheppen, gedachten wekken, niet uitsluitend maar samen met andere de gemeenschap tussen de mensen onderhoudende middelen — radio en televisie — een bepaalde kijk op het leven bevorderen. Waar iemand zichzelf vertrouwt, op de terreinen waar hij gewend is zich te laten gelden, zal de

187) *The Times* van 8 mei 1967.

188) Zie Herbert L. Block over de New York World in *The Press in Perspective*, blz. 142.

189) Günter Hegele, a.w., blz. 161.

190) Richard Terril Baker, a.w., blz. 56/7.

191) Deze milde opvatting huldigt heel beslist N. Devolder in *De katholieke dagbladen in de huidige tijd*. Amsterdam 1965, blz. 33/4.

192) Robert Sinclair, a.w., blz. 227.

193) Walter Lippmann, a.w., blz. 355.

194) *The Press in Perspective*, blz. 28.

195) Aldus V. O. Key aangehaald door Lord Windleham, a.w., blz. 232.

196) Norman Angell, a.w., blz. 5.

197) *The Citizen and the News*, blz. 87.

overtuigende kracht van de pers gering zijn. Daarentegen waar gevoelens van onbekendheid en onzekerheid bestaan, is deze groot¹⁹⁸).

Het komt aannemelijk voor, dat hier de weekbladen minstens zo belangrijk zijn als de dagelijks verschijnende couranten. Zij kunnen meer beschouwelijk wezen, wat bredere artikelen leveren, met behulp van overvloedige ondersteuning door het beeld aan het woord nieuwe achtergrond verlenen. Er zijn liever aan een week- dan aan een dagblad verbonden persmensen, die weer vooral naar de opiniebladen eerder dan naar de voornamelijk geïllustreerde periodieken hun voorkeur laten uitgaan in de mening dat zij in een wat rustiger tempo iets van meer blijvende aard kunnen brengen¹⁹⁹). De wereld van deze weekbladen, inzonderheid van de kwistig met afbeelding voorziene, is niet de volle werkelijkheid. Men is er te jong, te knap, te gelukkig. Het leven daar getekend is in zijn broosheid toch te zeer in één kleur gehouden. Behendig wordt met wat de mens prikkelt, de man boeit, de vrouw verlokt, de aandacht van het kind spant, dusdanig gemanipuleerd dat de grootste circulatie gewaarborgd is. Toch oordele niemand te somber. In een mengeling van gezonde en ongezonde populariteit bereikt men een peil, dat soms meer bedenkelijk, soms meer aanvaardbaar worden kan, maar de volksmoraal niet noodzakelijkerwijs behoeft te verlagen en in elk geval aan de wens van het publiek ontspanning te verkrijgen, ruimschoots voldoet.

Tot dusver is in een tamelijk onpersoonlijke trant, met de bedoeling dat hetgeen in het midden gebracht werd, ook wetenschappelijk verantwoord zou heten, over problemen van journalistiek gehandeld. Dat ligt in de lijn der ontwikkeling welke voorheen met betrekking tot de pers eerst om studie en later om wetenschap deed vragen²⁰⁰). Ter afsluiting moet de nadruk op iets anders vallen. De journalistiek is een eigenaardig beroep, dat vanwege de onvergelykbaarheid met andere professies om een bijzondere vervulling vraagt. In een vroeger tijdvak — Caspar von Stieler deed het omstreeks 1600 — is aangedrongen op de vaststelling van een journalisteneed tot het betrachten van de waarachtigheid²⁰¹). Zij die in hart en nieren persmensen zijn, zullen hiervoor gevoelen. Eveneens zullen zij begripen hoe sommigen een journalistiek credo ontwerpen met als kernartikel: „ik geloof dat de journalistiek die het best slaagt en het meest voldoet, God en de mens eert”²⁰²). Een aantal Nederlandse bladen zijn uit het verzet in een levensgevaarlijke worsteling om waarheid en gerechtigheid voortgekomen. Indien ooit adeldom verplicht dan deze, welke uit zulke geboortebewijzen blijkt. Vragen van journalistiek vinden in de tegenover de Allerhoogste te verantwoorden beslissing der consciëntie het antwoord.

Dit vertoog is hiermede tot een einde gebracht. Ik uit de hoop, dat ik aan een der meest elementaire opdrachten voor de journalistiek heb voldaan: het wakker houden van de lezers²⁰³).

¹⁹⁸) David Mitrany aangehaald door T. S. Matthews, a.w., blz. 166.

¹⁹⁹) John Fisher in *The Press in Perspective*, blz. 199.

²⁰⁰) Maarten Schneider, *De urgentie ener dagbladwetenschap in Nederland*, 's-Gravenhage 1948, blz. 20.

²⁰¹) Walter Hagemann, a.w., blz. 226.

²⁰²) Robert W. Jones, *Journalism in the United States*. New York 1947, blz. 525.

²⁰³) Vergelijk: *The Citizen and the News*, blz. 121.

CHRISTELIJKE SOCIALE ETHIEK IN EEN VERANDERENDE WERELD *)

DOOR

PROF. DR. A. TROOST

Onder deze titel heeft John C. Bennett niet minder dan 20 bijdragen verzameld in de eerste van die vier bundels, die gediend hebben als voorbereidend studiemateriaal voor de bekende conferentie van Genève in 1966. Deze conferentie is wel georganiseerd door de Wereldraad van Kerken maar was zelf geen conferentie van die Raad. De Wereldraad van Kerken hoopt in 1968 in Uppsala (Zweden) bijeen te komen en de vragen inzake kerk en maatschappij zullen daar uitvoerig aan de orde komen. De conferentie van Genève 1966 sprak dus niet namens de kerken, maar tot de kerken.

Een recensie van een bundel met twintig, nogal uiteenlopende opstellen, blijft altijd een onbevredigende zaak voor iemand die graag het geschrevene recht wil doen, en daarom niet wil volstaan met het weergeven van een globale indruk. We zullen een compromis zoeken, door de voor ons tijdschrift belangrijkste artikelen wat meer aandacht te geven en andere niet of weinig naar voren te brengen.

De bundel opent met een artikel van m.i. ingrijpend belang, en het liefst zou ik alleen dit artikel naar inhoud en strekking analyseren en daartegenover mijn waardering en kritiek ontwikkelen. Maar dat gaat nu eenmaal niet. Daarom tracht ik zo objectief mogelijk een schets te geven van de inhoud en strekking van dit artikel.

De auteur Richard Shaull (U.S.A.) ontwikkelt in deze bijdrage niet min-

---

*) NOOT VAN DE REDACTIE

Van 12 tot 26 juli 1966 heeft onder het thema *Kerk en Samenleving* in Genève een conferentie plaats gevonden uitgaande van de Wereldraad van Kerken. Aan deze conferentie nemen niet alleen theologen deel, doch tevens deskundigen op velerlei gebied uit alle werelddelen. De conferentie is voorbereid door middel van een groot aantal studies, die in boekvorm in vier delen zijn verschenen onder de volgende titels:

- I. Christian Social Ethics in a Changing World, 302 blz.;
- II. Responsible Government in a Revolutionary Age, 337 blz.;
- III. Economic Growth in World Perspective, 380 blz.;
- IV. Man in community, 382 blz.

De vier delen zijn uitgegeven door Association Press, New York en SCM Press, Bloomsbury street, London.

De conferentie van Genève heeft in tal van kringen binnen en buiten de bij de Wereldraad aangesloten kerken de gedachtenwisseling losgemaakt. Wat gezegd en geschreven is, is kennelijk geen laatste woord, doch als fase in de meningsvorming voor de ontwikkeling van christelijke politiek naar het oordeel van de redactie zo belangrijk, dat wij daaraan niet voorbij mogen gaan. De redactie heeft daarom een viertal schrijvers verzocht in een zelfstandige bijdrage ieder vanuit eigen gezichtshoek, een van de bovengenoemde boekdelen te bespreken. De redactie is verheugd hiermede thans het eerste van de toegezegde artikelen te kunnen aanbieden.

der dan een „theologie der revolutie”. Door de recente discussies in het Nederlandse politieke leven zijn ook de lezers van *A. R. Staatskunde* reeds vertrouwd gemaakt met een ander begrip van revolutie, dan wij in eigen kring gewend waren. In het buitenland was dat al veel eerder het geval.

Revolutie wordt nu waarschijnlijk in het christelijk spraakgebruik der toekomst een hoog gewaardeerde zaak, omdat het christelijk geloof, of beter gezegd, het heilswerk van Christus een revolutionerende invloed heeft op het leven. Het leven van enkeling en samenleving wordt inspiratief en dynamisch gedreven naar een omwenteling, waarbij het onrecht en de ellende van de bestaande toestanden en van de bestaande „orde” (establishment) met kracht worden bestreden en omgezet in een samenleving en in een rechtsorde waarin meer recht, meer vrijheid en meer menselijkheid tot ontplooiing kan komen.

In deze geest probeert Shaull nu de grote historische revoluties en ook de wellicht allergrootste, nog komende, maar reeds in gang zijnde revolutie in de huidige westerse samenleving te plaatsen in een theologisch perspectief.

Dat zgn. theologisch perspectief ziet er aldus uit: Het heils- en verlossingswerk van God is er om de mens en dit werk kan men noemen Gods humaniseringswerk. Overal waar we humaniseringstendenzen zien werken, is God zelf aan het werk. De grote historische revoluties in Engeland, Frankrijk, Noord-Amerika en Rusland stonden in deze lijn. Zij brachten meer vrijheid en recht voor de achteruit gezetten en de onderdrukten, voor de armen en ellendigen. Dat ging niet allemaal even netjes en billijk toe, en niet altijd was de nieuwe orde na de omwenteling in alles zo rechtvaardig, maar het hele leven werd desniettemin op hoger, op meer humaan niveau gebracht. Ook dat is volgens Shaull in de lijn van Gods werk, die naar Jer. 1 : 10, het afbreken en uitrukken, het verdelgen en het verwoesten in het grotere raam zet van het bouwen en planten.

Belangrijk noemt Shaull de ontdekking dat de gevestigde orde niet een onherroepelijk, door God of de goden, vastgelegd levenspatroon is, waaraan men niet mag tornen. Het is geen sacrale orde. Neen, heden en toekomst liggen „open” voor de menselijke verantwoordelijkheid.

Welnu, dit openbreken van de bestaande orde is al in de vorige eeuw begonnen met de technologische revolutie. Daardoor is de samenleving nog meer scheef gegroeid en is er een nog steeds groeiende kloof ontstaan tussen rijk en arm, zowel internationaal als nationaal. Daarom broeit er heden in heel de wereld een onrust die de onvermijdelijke grote sociale revolutie inleidt.

Het spreekt voor Shaull vanzelf dat de christenen, die weet hebben van het heilbrengende humaniseringswerk van God, midden in de revolutionaire beweging behoren te staan en volledig solidair hun plaats aan het *front* hebben in te nemen. Niet maar om daarmee wat goodwill te kweken voor de kerk, maar gewoon om de zaak zelf. Want die zaak is Gods zaak, Gods humaniserend heilswerk, dat zich voltrekt in de richting van het Koninkrijk Gods, omdat het in de richting gaat van meer vrijheid, recht en menselijkheid voor de thans nog onderdrukten en ontrenten.

De les van de geschiedenis is echter, dat de na-revolutionaire orde ook veel nieuw onrecht bracht, dat er ook veel destructieve krachten loskwamen. Maar daar staan twee dingen tegenover: ten eerste weten we dat door

Christus de machten der zonde overwonnen zijn, en ten tweede is er de nieuwe verantwoordelijkheid van de christelijke gemeenschappen om midden in de strijd en aan het front aanwezig te zijn met hun weten en boodschap van de *verzoening*. Let wel: *verzoening*, niet *vóór* de strijd (daarover spreekt Shaull niet), maar in en na de (gewonnen) strijd der revolutionairen.

Met haast volstreekte zekerheid heeft de auteur zich zo sterk op de toekomstige revolutie ingesteld, dat hij nu allerlei aanwijzingen ontwerpt, hoe de christenheid haar bijdrage kan geven in de nieuwe, na-revolutionaire situatie, wanneer de problemen van de stabiliteit zich opnieuw zullen voordoen. Shaull had ook kunnen zeggen, dat het dogma dat de status quo veranderd moet worden, blijkbaar toch niet altijd geldt.

De theologische bovenbouw die deze gehele gedachtengang van Shaull moet dekken, bevat dan naar zijn mening deze drie bijbelse grondlijnen: het feit dat God de schepper en regeerder is van alle sferen der natuur en van de menselijke samenleving; het revolutionaire karakter van het bijbels messianisme en dan het dynamisch, historisch en politieke karakter van Gods werk in zijn wereld-regering. Behalve naar de reeds genoemde tekst Jer. 1 : 10, verwijst ook Shaull naar de lofzang van Maria, het „magnificat”, dat in dit soort literatuur geregeld voorkomt: de Messias zal de nederigen opheffen en de machtigen van hun tronen stoten. Nu, wat is dat anders dan ook een sociale en politieke revolutie? Een in dit verband ook vaak aangehaalde tekst is een woord uit de Openbaring aan Johannes (een woord dat blijkbaar niet voor ontmythologisering in aanmerking komt), hfdst. 21 : 5: „En Hij, die op de troon gezeten is, zeide: Zie, Ik maak alle dingen nieuw”.

Shaull zoekt voor deze „theologie van de revolutie” aansluiting bij de visie van Augustinus op de geschiedenis, en voorts acht hij zich (ik meen niet ten onrechte) gesteund door de Amerikaanse ethicus Paul Lehmann. Hij verzekert ook dat er een radicale theologische heroriëntatie nodig is, en als christenen moeten we er weer ernst mee maken dat God in zijn voorzienig bestel *aanwezig* en *werkzaam* is in de geschiedenis. Evenals in de incarnatie God zelf menselijke gestalte aannam in de concreetheid van het historisch gebeuren, zo is Hij ook thans aan het werk in het revolutionaire humaniseringsproces. Daarom worden we door God zelf, via de revolutionaire situaties opgeroepen om Hem na te volgen. De navolging Gods is geen vrome innerlijke zaak, maar betekent dat de christen op centrale plaatsen aan het front van de revolutionaire strijders moet staan. Maar dat is ten slotte nog maar theorie. Hij zal deze waarheid pas echt verstaan wanneer hij daadwerkelijk staat en strijdt aan het front, in het hart van de concrete dynamische en revolutionaire realiteit. Dan ziet hij pas echt God aan het werk, en leeft hij in de navolging.

Als gereformeerd theoloog vind ik deze theologische theorie grotendeels anti-evangelische onzin. Ook gevaarlijke onzin. Dezelfde weinige bijbelse elementen keren hier weer terug, waarop ook de „Deutsche Christen” destijds de voorzienigheid Gods aan het werk zagen in Hitlers structuurhervormingen van de maatschappij. Dezelfde quasi-theologische geschiedenisfilosofie zien we ook functioneren in de beschouwingen van de kerkgeschiedenis o.a. binnen de vrijgemaakte kerken. Hier en daar, en nu ook in deze „theologie der revolutie” zijn centrale bijbelse noties radicaal uit de gehele samenhang van het Evangelie uitgerukt en als bouwstenen gebruikt voor een ideolo-

gische bovenbouw die een apriori nagestreefd doel aannemelijk moet maken. Het is uiteraard onplezierig en onbillijk zulk een scherp afwijzend oordeel te vellen, zonder de gelegenheid te hebben dit nader te argumenteren. Want ook deze dwaling bevat enige waarheidselementen die haar voor christenen zo verleidelijk maken.

Slechts enkele constateringën moet ik er nog aan toevoegen: Shaull predikt, overigens zeer consequent, dat de grote tegenstelling, de diepste frontlinie in de mensheid nu uiteraard loopt tussen de progressieven en de conservatieven, dat is tussen de revolutionairen en de anti- of contra- (dat is voor hem hetzelfde) revolutionairen. Deze tegenstelling is in dit „theologisch perspectief” radicaal en religieus: het gaat om de *navolging* Gods of het *strijden tegen* God, in de concrete werkelijkheid waarin God zijn heilbrengend humaniseringswerk *openbaart*.

Het is duidelijk dat Shaull c.s. weer in de politiek naar voren brengen een diepe religieuze antithese. In zijn beschouwing wordt deze in de concrete historische werkelijkheid ook openbaar, en krijgt daar gestalte. Tot zover zijn we het grondig met hem eens. Maar verder ook niet. Wel zouden we minstens driekwart of nog meer van zijn uitspraken formeel kunnen overnemen, maar het zou bij ons in een zo totaal andere „scopus” komen te staan, dat het wat kinderachtig zou zijn alles op te sommen waarmee we het formeel gesproken eens kunnen zijn, terwijl we weten dat het bij Shaull praktisch anders gevuld en geconcretiseerd wordt in de politieke strijd.

Het behoeft m.i. geen aanstoot te geven, dat het woord revolutionair en het begrip revolutie door de christenen overgenomen wordt. Want inderdaad drijft de Geest van Christus door zijn Evangelie ons tot revolutionaire omwentelingen, tot afbraak van de status quo, tot nieuwe structuren, enz. enz. Het moet ook helaas erkend worden dat de christenen heel vaak een status-quo-geneigdheid hadden en hebben, ofschoon deze schijn ook wel eens bedriegt. Het moet ook erkend worden, dat de christenen, overigens met alle niet-christenen, dienen te hongeren en te dorsten naar meer gerechtigheid en vrijheid, naar bescherming van de zwakken, enz. Christenen mogen bepaald niet contra-revolutionair zijn, en meestal ook niet conservatief. Maar dat is nog iets anders dan dat zij zich met het religieuze pistool op de borst (met God mee revolutionair zijn of tegen Hemzelf strijden) laten verleiden tot het alternatief van de uit ongelooft geboren revolutie. Groen van Prinsterer moge dan het verband tussen ongelooft en revolutie wat al te simplistisch hebben gehanteerd, zelf voelde hij terdege dat men primair moet onderscheiden tussen een echt christelijke revolutie en een revolutie die niet uit Christus is maar uit de duivel. En Kuyper moge dan de bijbelse boodschap van de religieuze antithese tussen het Rijk Gods en dat van de antichrist niet altijd gelukkig hebben gehanteerd en geconcretiseerd, zodat al spoedig bij zijn aanhang het proces van de verzuiling zich voordeed op het vlak van de „organisatorische antithese”, dat neemt niet weg dat bij hem en zijn volgelingen het bijbels besef levend bleef dat er een geestelijke antithese is, dat deze ook concreet zich uitwerkt, en dat daarbij het hoofdfront ligt tussen geloof en ongelooft.

Door een zekere verobjectivering en universalisering van het heilswerk in Christus, hetgeen in onze tijd nog altijd theologische mode is, komt ook bij Shaull de absolute religieuze antithese (ik zou willen zeggen: met een innerlijke noodzaak) *op het ethische vlak* te liggen, dat bovendien steeds

meer een voor velen sociaal-economisch en politiek karakter blijkt te hebben.

Tegenover dit eerste opstel in de bundel staat het laatste, dat handelt over het verband tussen bekering en de sociale veranderingen. Het is geschreven door een methodistisch predikant uit Uruquay, E. Castro. Afgezien van zijn typisch methodistische theologie en spraakgebruik, waarin het sleutelwoord „bekering” minstens zo'n centrale rol speelt als bij Kuiper de term wedergeboorte, konden we ons in geest en hoofdzaak geheel met deze bijdrage verenigen. In deze bijdrage staan de dingen weer op hun bijbelse plaats. Christus en het geloof in Hem, in de zin van de persoonlijke band aan Hem, staan weer in het centrum. Op voortreffelijke wijze distancieert Castro zich van alle piëtisme en quietisme, van alle vergeestelijking en verinnerlijking van het christendom, zoals dat maar al te vaak een stempel gezet heeft op het protestantisme in de wereld. Ook schiet hij niet door, in een wilde reactie, naar het moralisme van Shaull. Wat centraal is, blijft bij Castro centraal staan. Terecht worstelt hij nu met het probleem van de conservatieve gezindheid van het christendom, terwijl dat in het geheel niet past bij het christelijk geloof, en anderzijds met de sociale vooruitgangsgezindheid die zo vaak tot praktische verwezenlijking kwam bij „onbekeerden”. Dit probleem plaagt hem. Hij zoekt het antwoord in de richting van de erkenning van een betrekkelijke autonomie in politieke en andere wereldse zaken, maar hij geeft er dan onmiddellijk blijk van dat dit toch niet bevredigend is. Er moet verband zijn tussen bekering en wil tot sociale verbeteringen, zoals het geloof vruchten moet voortbrengen. Op nog andere manieren worstelt hij met hetzelfde probleem, maar het zwakke punt lijkt me, dat hij een bevredigende verklaring wil geven van een in wezen onbevredigende en ook onbegrijpelijke zaak, die inderdaad innerlijk tegenstrijdig is: oprecht christen zijn en niet progressief zijn in de zin van een daadwerkelijk strijden voor meer rechtvaardigheid in de sociale structuren. Castro schrijft dan erg mild en sympathiek, omdat hij veel wil zetten op rekening van onbekendheid met de sociale problematiek, maar hij voelt zelf duidelijk, dat dit geen werkelijk excuus is voor christelijk conservatisme.

Dan is er de bijdrage van de presbyteriaan G. C. Cárdenas uit Colombia, over de *uitdaging van de Latijns-Amerikaanse revolutie*. Begrijpelijk dat Latijns Amerika zoveel aandacht krijgt, omdat daar wellicht de duidelijkste voorbeelden liggen van situaties die als het ware schreeuwen om verandering, waar het langs geleidelijke weg onmogelijk schijnt deze veranderingen te weeg te brengen vanwege de grote macht van de weinige bezitters, en waar de schrijnende tegenstellingen tussen rijken en proletariërs roepen om een radicale verandering van de samenleving, zo niet goedschiks dan maar met geweld. Geweld, in dienst van het recht! Helaas niet geweld door de bevoegde overheden, omdat die de hoeders zijn van een duidelijke onrechtvaardige rechtsorde, de handhavers van de establishment.

Cárdenas geeft een interessante historische schets van de anti-clericalistische revoluties in de vorige eeuw en van de hedendaagse opstelling der diverse kerken tegenover de sociaal-economische en politieke wantoestanden. Ofschoon Cárdenas niet of nauwelijks beschikt over andere formuleringen dan Shaull, en ofschoon ook hij volledig bevangen is in wat in de gangbare oecumenische theologie verstaan wordt onder de solidariteit van

de kerk met de wereld, toch is er bij hem, evenals bij Castro, veel méér dan bij Shaull, een worsteling om de bijbelse boodschap van zonde en verlossing door Christus centraal te blijven zien. Hij weet inderdaad al het andere daartegenover te relativeren, zonder het innerlijk verband tussen het heil in Christus en de uitwerking daarvan in het jagen naar aardse gerechtigheid afbreuk te doen. Ook hij ziet dan, en naar wij menen terecht, dat de plaats van de christen *midden in* het historische gebeuren is en dat midden in die concrete politieke werkelijkheid zijn verantwoordelijkheid tegenover God en mensen gestalte moet krijgen. De zg. „theologische fundering” voor deze samenwerking tussen christenen en niet-christenen, ziet hij „gegeven” in de gemeenschappelijke menselijkheid. Hetgeen wij niet anders dan volledig kunnen beamen, al noemen wij dat dan geen *theologisch* fundament. Evenals Shaull ziet ook Cárdenas de noodzaak van de aanwezigheid der christenen aan het revolutionaire front niet alleen terwille van de revolutionaire worsteling zelf, maar mede omdat hij, kennelijk met meer onrust dan Shaull, het gevaar ziet dat in de revolutie zoveel anarchistische krachten loskomen en dat zoveel onrecht en immoraliteit niet verdwijnen doch slechts van bedrivers verwisselen, dat de kerk in de revolutie zich wel bewust moet zijn van haar taak om zout der aarde te zijn en een zuurdeeg in het meel.

Een merkwaardig, en uit de toon van het geheel vallend artikel is dat van de Engelse predikant Bruce Reed, een vertegenwoordiger van de „evangelicals”. Het belooft veel, maar geeft o.i. weinig. Reed ontwikkelt de stelling dat God actief aanwezig is in alle situaties en dat Hij daarin werkzaam is als Koning, die zijn gezag delegeert aan de diverse autoriteiten in de verschillende levenssferen. Gods werk is gericht op een rechtvaardige solutie van de morele problemen, en daarom gaat het er enerzijds om aan de hand van de maatstaf der gerechtigheid te ontdekken waar en hoe God aan het werk is. Anderzijds, wanneer we dat ontdekt hebben, kunnen we daaruit afleiden hoe wij ons in de samenleving hebben te gedragen. Ik heb zijn verhaal niet begrepen. Een aantal orthodoxe stellingen, een groot aantal verwijzingen naar de Bijbel en tenslotte conclusies die m.i. weinig of geen aansluiting vinden bij de eigenlijke problematiek. Aan het slot excuseert de auteur zich een beetje voor zijn ondeskundigheid.

Ook Roger Mehl, uit Frankrijk, een bekend ethicus, geeft zijn bijdrage onder de titel: *De basis van een christelijke sociale ethiek*. Volgens Mehl hebben pas Marx en de socialisten ontdekt dat sociale ethiek betrekking heeft op *structuur-problemen*, terwijl voorheen het christendom bleef hangen in een individuele deugden-ethiek. Gezien de indrukwekkende rooms-katholieke natuurrechtstraditie lijkt mij dat een vreemde stelling voor een Franse geleerde. Maar in ieder geval blijkt uit zulk een uitspraak dat hij onbekend was met het Nederlandse calvinisme van de laatste halve eeuw, om nog maar niet te spreken over Calvin zelf. Maar dat daargelaten. Mehl is van mening dat het Nieuwe Testament — en daarmee excuseert hij de traditionele christelijke ethiek en vindt hij haar fout althans begrijpelijk — inderdaad ook geen preciese aanwijzingen geeft voor de problemen van de sociale ethiek. Het Nieuwe Testament, zelfs in gedeelten als Rom. 13 : 1—7, is gericht op de persoonlijke morele houding der

christenen (bv. tegenover de overheid, echtgenoten, heren, slaven enz.). Vandaar de verlegenheid van de christenen toen de sociale structuurproblemen aan de orde kwamen met de opkomst van het marxisme.

Mehl wijst dan het piëtistische antwoord af, dat geen antenne had voor de sociale structuurproblemen en zich theologisch vaak dekte met de lutherse twee-rijken-leer. Deze afwijzing is correct, maar wordt wel wat eentonig. We vinden deze afwijzing in haast elk artikel, alsof het een moderne vondst is. Zelfs vinden we dit bij de hierboven genoemde Reed, ofschoon die met zijn „evangelical view” nog het meest bevangen is in het piëtisme. Ook wijst Mehl terecht af de biblicistische pogingen, waartoe hij ook het pacifisme rekent. Hij rekent nog veel meer onder dit biblicisme, bv. de rechtvaardiging van de doodstraf, Calvijns afleiding van de kerkorde uit de Heilige Schrift, en nog zo een en ander. Ik dacht dat Mehl hierin voor een groot deel gelijk had.

Voorts wil Mehl ook Paus Johannes XXIII niet volgen, die zijn sociaal-ethische encyclieken baseert op het natuurrecht. Wel geeft hij toe dat de taal van het natuurrechtsdenken een dialoog mogelijk maakt tussen christenen en niet-christenen, maar de eersten kunnen toch nooit toegeven dat de opgestane Heer niet van veel meer relevantie is dan een door de rede geformuleerde conceptie. Ook hiermee gaan we volledig akkoord, al zou er meer gezegd moeten worden om de r.k. natuurrechtsconcepties enigszins recht te doen.

De werkelijk christelijke sociale ethiek leeft volgens Mehl uit motiveringen, die zij nimmer mag verbergen. Wel past haar discretie om deze motiveringen tegenover niet-christenen naar voren te brengen. Op deze motiveringen komt het echter wel aan. Want een sociaal-ethisch systeem uit de H. Schrift afleiden, kan niet. Toch is de H. Schrift uitgangspunt. Want al geeft ze ons niet direct ethische waarden, ze heeft een fundamentele boodschap voor ons, nl. dat God in Christus alle dingen nieuw gemaakt heeft, en ons nu oproept mee te werken aan de verandering van de wereld. Door de aanwezigheid van het Koninkrijk van Christus kunnen we niet langer het voortbestaan van onrecht, tyrannie en oorlog aanvaarden. De Schrift geeft ons een nieuwe visie op het leven en op de mens.

We kunnen het allemaal aanvaarden. Het lijkt ons zelfs fundamenteel juist. Maar nu op naar de praktijk. Hoe komen we vanuit dit uitgangspunt bij de praktische problemen en hun oplossing? Mehl grijpt hier terug op de *analogie*-gedachte van K. Barth. De christenen behoren in de staat en in de samenleving analogieën te realiseren van wat Christus tot stand gebracht heeft in de kerk. Naar mijn mening is dit een onvruchtbaar standpunt, dat slechts mogelijk is vanuit een visie op het sociale leven, die naar mijn overtuiging te kort doet aan het verlossingswerk van Christus. Nl. daarom, omdat daarin het element van het herstel en van de ontsluiting der schepping onvoldoende tot zijn recht komt, en bovendien met de belijdenis van de schepping geen raad weet. Voor nadere argumentatie moge ik verwijzen naar een één dezer dagen verschijnend boekje van schrijver dezes over de kerkelijke verantwoordelijkheid voor de politiek. Mehl ziet als alternatief tegenover deze barthiaanse gedachte slechts een of andere natuurrechtsconceptie, en daarmee blijkt ook hij bevangen in het dilemma dat men zou kunnen noemen de establishment, de oervaste, gevestigde orde in het sociaal-ethisch-theologisch denken, dat blijkbaar zelfs de meest pro-

gressieve theologen niet weten te doorbreken. Het is een gevestigde orde die sinds eeuwen het denken perste in het schema natuur-genade, alsmede in het schema norm en feit, ook dan wanneer deze schema's niet als zodanig bewust worden gehanteerd.

Nu heeft Barth ogenschijnlijk een poging gedaan de macht van dit schema te breken. Althans heeft hij de meest duidelijke expressie van het natuur-genade denken in de *protestantse* theologie, nl. de lutherse leer van de twee rijken, getracht te overwinnen. Daarover gaat een volgende bijdrage in deze bundel.

W. H. Lazareth (U.S.A.) bespreekt op een welwillende wijze *Barths kritiek op de lutherse twee-rijken-leer*. Hij heeft oog voor Barths bedoelingen, voor Barths strijd tegen het quiëtisme en tegen de „Duitse christenen”. Hij waardeert deze goede bedoelingen, is het er mee eens, maar als goed lutheraan kan hij door Barths kritiek niet overtuigd worden. Hij geeft toe dat genoemde leer allerlei ontsporingen heeft veroorzaakt, maar herinnert zich dat Luther met deze leer o.a. tegen het r.k. clericalisme streed. Bij Barth ziet hij dan ook hiervoor in de plaats komen een „christokratisch clericalisme” en wij dachten dat Lazareth daarin niet helemaal ongelijk heeft. Overigens is deze auteur van mening dat een vernieuwing van deze traditionele lutherse leer, die tot op heden de eigenlijke basis blijft van de gehele sociale ethiek van het luthers protestantisme, stellig noodzakelijk is, en wel vanuit Luther zelf. Dit lijkt me inderdaad zin hebben, ofschoon het weinig uitzicht biedt op de overwinning van het religieuze dualisme dat als een boven-persoonlijke geestelijke gemeenschapskracht in deze leer werkzaam is. Deze kracht is nl. de geest van de synthese die een niet-christelijke visie op de werkelijkheid wil „dopen”, en daarmee inlijven in het christelijk denken. Deze doop is echter slechts een „uitwendig waterbad”. Het blijft dan in de werkelijkheidsbeschouwing, in de visie op staat en maatschappij een synthese van bijbelse en van, in het heidendom verwortelde, humanistische gedachten, zoals die zich in onze tijd met name in „de” sociologie breed maken. Wat niet wegneemt, dat we uit zijn originele bijdrage menige graankorrel konden meepikken.

Van grotere allure vonden we de diepzinnige bijdrage van Hans Werner Bartsch, over *de theologische fundering van een christelijk-sociale ethiek*. Vakmanschap, en zelfs meesterschap, spreekt uit elke alinea. Bij hem zien we een zekere radicalisering optreden in de richting van de zg. secularisatie-theologie. We zeggen dit niet alleen met een negatieve waardering. Want hoewel we vierkant tegenover Bartsch menen te moeten staan, dachten we dat zijn scherpe kritiek op elke „theologische fundering van de staat” exegetisch houdbaar is. Als neo-Bultmanniaan komt Bartsch daartoe door zijn „ontmythologisering” van de exegese, en voorts door tal van spitse exegetische opmerkingen. Het eerste deel van zijn bijdrage gaat vrijwel uitsluitend over de staat en de exegese van Rom. 13 en zou in ons tijdschrift een aparte bespreking waard zijn. Zijn resultaat is een volstrekte afwijzing van alle pogingen het wezen van de staat vanuit Rom. 13 te kunnen benaderen. Daartegenover stelt hij positief: de staat wordt in het Nieuwe Testament gezien als behorende tot de categorie der medemenselijkheid, hij ligt in het gebied van „de naaste”. Dit is dan tevens exemplarisch

voor de betrokkenheid van de sociale ethiek op het gebod der naastenliefde.

Onzerzijds geloven we ook niet in enige „theologische fundering van de staat”, en evenmin als Bartsch in een natuurrechtelijke. Ons alternatief is echter niet het existentialistisch gekleurde personalistisch moralisme van Bartsch, maar de geloofserkenning van de goddelijke scheppingsorde.

Dit brengt ons in de problematiek van de eeuwenoude traditie van het natuurrecht. Interessant is in deze bundel dat men daarover een *anglicaan* heeft laten schrijven, nl. J. Fletcher (U.S.A.). Hij is een van de bekendste vertegenwoordigers van de „new morality” in Amerika. In een historische schets laat hij zien, hoe de oecumenische beweging na de oorlog, onder de overmachtige invloed van de dialectische theologie, geen enkele antenne had voor het probleem van het natuurrecht. Nu de anglicanen in de Wereldraad van Kerken gekomen zijn, en ook het gesprek met de r.k. begint, kan men zich niet meer zo gemakkelijk onttrekken aan de confrontatie met deze traditie, die de eeuwen heeft verduurd.

De anglicanen hebben ten deze altijd een ambivalente positie ingenomen tussen Rome en de Reformatie. De reformatorische leer van de radicale verdorvenheid van het menselijk leven en van de menselijke rede door de zonde, heeft zoveel invloed gehad op de anglicanen, dat zij niet meer met de roomse traditie zo vlot tot een systematische ontwikkeling van het natuurrecht konden komen. Anderzijds heeft men zich toch ook nooit kunnen afsluiten voor een zekere evidentie dat er zoiets als natuurrecht moet bestaan, en vooral, men heeft ook gezegd, we *moeten* het *geloven*. De Bijbel leert ons dat God zijn ordeningen voor het leven der wereld heeft gegeven of ingeschapen. Fletcher zelf wil dan ook wel als een „geloofspostulaat” erkennen dat er een goddelijke scheppingsorde is, maar voorts heeft dat praktisch geen betekenis zegt hij. We kennen nl. die orde toch niet, men heeft er in de loop der eeuwen ook de meest tegenstrijdige consequenties uit getrokken, zodat men kan volstaan met de constatering dat dit „geloofspostulaat” van geen praktische waarde is.

Zijns inziens hebben we in de sociale ethiek maar één gebod, en dat is het gebod van de liefde. De vraag, hoe wij vanuit dit gebod komen tot een antwoord op de concrete sociaal-politieke vragen is dan dit, dat er na het liefdegebod ook nog tussenaxioma's zijn van christelijke levenswijsheid.

Hier zouden we Fletcher willen vragen even halt te houden en eerst eens na te gaan wat wijsheid eigenlijk is, en waar ze vandaan komt. Zou het antwoord op deze vragen niet kunnen zijn, dat wijsheid een intuïtief juist en goed antwoord is op de eisen der situatie? En als we dan verder vragen, hoe het komt dat onze levenssituaties überhaupt iets eisen, zou het christelijk antwoord dan niet moeten zijn, dat er in de situaties innerlijke levenswetten aanwezig zijn, die zich doen gelden? Op de vraag waar die dan vandaan komen, geeft een christelijke levenshouding m.i. het antwoord, dat die, althans in beginsel, van God, de Schepper, komen.

Evenwel, Fletcher laat zich door onze vragen niet ophouden, en na de stelling dat er, behalve het liefdegebod, geen wetten of normen meer zijn, doch slechts principes van christelijke levenswijsheid, schetst hij dat dit niet leidt tot een extreme, antinomiaanse en existentialistische situatie-ethiek, maar tot een situatie-ethiek in de zin van een beslissingsethiek die aan de concrete, o.a. historisch bepaalde, situatie recht doet. Het is

ons alles wèl, maar al deze filosofische termen vragen om een kontekst waaruit duidelijk moet worden wat er mee bedoeld is. Zo konden we ons geheel akkoord verklaren met zijn afwijzing van een inspiratie-ethiek en van een doeleinden-ethiek. Maar wanneer we de vraag stellen wat Fletcher nu onderscheidt van de door hem afgewezen concepties van ethiek, dan is zijn antwoord dit: situatie-ethiek in de door hem bedoelde zin (Contextual Ethics) pleit voor beslissingen op grond van algemene (wijsheids)principes, echter met de bereidheid elk principe en elke algemene regel te veranderen, op te schorten of zelfs te doorbreken, wanneer de liefde zulks eist. En daarbij zijn we aangekomen bij de grote vraag voor de wetenschappelijke ethiek, wat naastenliefde dan toch wel is, welke inhoud heeft het gebod der liefde en hoe komen we daar achter?

Wat deze vraag betreft blijft o.i. de gehele christelijke sociale ethiek nog in het idealisme bevangen, daar het de liefde als een norm of waarde ziet met een op zich zelf staande inhoud, zonder *innerlijk structureel* verband met de normatieve structuren van de diverse situaties. En dan kan men er letterlijk alle kanten mee uit.

Dat zien we bv. in de zeer instructieve bijdrage van J. M. Lochman uit Tsjecho-Slowakije, die schrijft over *de dienst der kerk in een socialistische samenleving*. Het is een aangrijpend verhaal. De christenen, die in de lijn van Hromadka en van Lochman denken, verdedigen hun aanvaarding van de „socialistische reconstructie” van de samenleving als een eis van „de rede, gebaseerd op het Evangelie”. Men kan zich niet gemakkelijk afmaken van deze positiekeuze, alsof dat zonder meer een slappe capitulatie zou zijn voor het communisme. Hun standpunt is mij in menig opzicht sympathieker dan de reactionaire houding van een ongenueanceerd grof anti-communisme, dat de indruk wekt de klassenstrijd te aanvaarden, maar dan aan de zijde der bezittende klasse. Lochman stelt het probleem van de christenen in een socialistische (communistische) samenleving zeer duidelijk en eenvoudig, wanneer hij na de opmerking te hebben gemaakt, dat de radicale verandering van de status quo niet beperkt blijft tot de sociaal-economische en politieke sector, maar ook de kerk en de christenen raakt, twee doodlopende wegen aanwijst. Ten eerste de aanpassing. Dat ziet Lochman terecht als een grote verzoeking. In de feodale tijd was de kerk feodalistisch gezind, in de tijd van het burgerlijk kapitalisme was de kerk ook aangepast, en als de samenleving socialistisch is, past de kerk zich daar ook gemakkelijk bij aan, en we zouden er aan toe willen voegen dat men menig christen of zelfs kerkgenootschap ziet inspannen om in de voorste gelederen van het socialisme te komen, om daar goodwill te kweken voor de kerk en/of om „tekenen op te richten van het Koninkrijk Gods”.

Het andere gevaar is dat van de steriele negativiteit, welke houding leeft uit de „constantijnse mentaliteit”. Dit laatste gevaar ziet Lochman echter veel groter en zwaarder dan het eerstgenoemde. Met een verwijzing naar Barth, Hromadka en de Barmer Thesen ziet hij voor de christenheid in de communistische samenleving de weg open liggen voor een positieve instelling, een kritisch-solidaire medewerking aan het socialistisch experiment, dat tenslotte evenals de oudtestamentische profeten, de kant heeft gekozen van de onderdrukten en ontrenten. Met klem wijst hij de kwalificatie „totalitaire staat” af, wanneer daarmee bedoeld is op propagandistische

wijze de indruk te wekken dat het communisme een broertje of zusje is van het fascisme. Het laatste is destructief en nihilistisch, het eerste constructief en humanistisch.

Pragmatisch gezien kan men ondanks de atheïstische ideologie met het socialisme tot op zekere hoogte meegaan, en daarin de werking zien van Gods gemene gratie. Deze term gebruikt Lochman niet, maar hij bedoelt hetzelfde, wanneer hij zich in goed barthiaanse zin aldus uitdrukt, dat de scheppende kracht van de Heilige Geest van Christus ook in een latent atheïsme werkzaam kan zijn. De grote vraag voor Lochman is dan, hoe de kerk haar eigen weg kan gaan in een communistische samenleving, hoe zij haar dienst kan verrichten. Zijn antwoord is dan samengevat in de uitdrukking „wordly proclamation”, „civiele verkondiging”, een „wereldlijke interpretatie en gestalte van de functie der kerk in de samenleving”, verwant met de „niet-religieuze interpretatie” van Bonhoeffer. De toelichting op deze slagwoorden, zoals Lochman ze zelf noemt, is samengevat in drie punten: inperking van de traditionele leefregels, de eis van de dynamische excentrische gerichtheid van de kerk naar de wereld, een onvoorwaardelijk humanisme in de tussenmenselijke verhoudingen.

Deze bijdrage is de enige in de vier bundels met 80 opstellen, die van een naschrift is voorzien. W. Schweizer (o.a. bekend door zijn ethiek onder de titel *Freiheit zum Leben*) vond het nodig in een naschrift nog eens te onderstrepen dat het moeilijk maar noodzakelijk is, om goed duidelijk te maken het verschil tussen een kerk die „begrip voor het socialisme” heeft, en een kerk die zich bij het socialisme heeft aangepast.

Onze totaalindruk van de gehele bundel wordt ook in de bijdrage van Lochman weer versterkt, dat de sociale ethiek heen en weer geslingerd wordt tussen secularisme en gematigd clericalisme, tussen idealisme en naturalisme, tussen revolutie en conservatisme, tussen genade en natuur. De accenten en het primaat worden verschillend gelegd, maar de dialectiek, d.w.z. de innerlijke tegenstrijdigheid blijft, al is de ene evenwichts-constructie heel wat sympathieker dan de andere. Een werkelijk evangelisch-radicaal, christelijk-revolutionaire doorbreking van deze eeuwenoude status quo van het sociaal-ethisch denken hebben we echter nergens bespeurd.

We keren terug naar de problematiek van de natuurlijke zedewet, die we reeds behandeld zagen in de bijdrage van de anglicaan Fletcher. Want ook N. H. Soë (Denemarken) gaf daarover een m.i. belangrijk artikel. *Natuurwet en sociale ethiek* is de titel. Geen enkele ethicus kan aan dit probleem voorbij. Ofschoon nu haast een halve eeuw door de dialectische theologie en door het existentialisme gepoogd is deze problematiek als volkomen verouderd weg te wuiven uit de actualiteit, blijkt dat toch niet zo gemakkelijk te gaan. In verhouding wordt er in deze bundel vrij veel aandacht aan besteed. Haast elk van de 20 bijdragen zegt er wel iets over en een belangrijke figuur als Soë — een consequente Barthiaan — voelt ook weer de noodzaak er zijn hele bijdrage voor de conferentie van Genève '66 aan te besteden. Het is een vreugde om dit eerlijke en geleerde betoog te lezen. De populaire kreten alsof iemand die nog gelooft in scheppingsordeningen en die van betekenis acht voor de sociale ethiek, noodzakelijkerwijs conservatief zou zijn, worden vanaf de oude geschiedenis tot op vandaag toe met de feiten weersproken. Soë geeft dan een goed overzicht van

alle belangrijke bezwaren die in de loop van de tijd, tot en met Barth, zijn ingebracht tegen de leer van de natuurlijke ingeschapen zedewet, en voert de discussie verder door alle pogingen die deze bezwaren willen weerleggen, en die met name ook Barth bestrijden, opnieuw van antwoord te dienen. Er is veel van te leren. Het leert ons o.a., indien we het nog niet wisten, dat deze discussies over de grondslagen van de sociale ethiek onvermijdelijk zijn en dat hierbij elke discussiant zijn bewuste of onbewuste wijsgerige werkelijkheidsvisie bloot geeft. In het licht van de door Dooyeweerd ontwikkelde transcendentale kritiek op het denken, waarmee hij de religieuze dialectische grondmotieven van het westerse leven en denken kon blootleggen, schijnt de traditionele discussie over natuurrecht, natuurlijke zedewet en scheppingsordeningen zonder uitzicht. We kunnen dan ook niet kiezen, want zowel de voor- en tegenstanders van de „natural law”-gedachte hebben veel gelijk in hun kritiek op de anderen, maar grotendeels ongelijk in hun positieve alternatieven. Hier is niets minder nodig dan een „reformatie van de wijsbegeerte”, in de grondslagen en tot in de details van het wijsgerig denken zelf.

Uit de dialectische aard van het westerse denken duikt ook altijd onvermijdelijk de vraag op naar de verhouding tussen de theologie en de sociale wetenschappen. De in de oecumene zeer bekende *Walter G. Muelder* (U.S.A.) wijdt daaraan de 18e bijdrage in deze bundel.

Dat de verhouding tussen twee vakwetenschappen geen vakprobleem van deze beide wetenschappen is, wordt duidelijk uit elke volzin van dit artikel. Muelder begint onmiddellijk met een aantal notities over het waardenprobleem en blijkt van mening te zijn dat de sociale wetenschappen, evenzeer als de theologie, fundamenteel beheerst zijn door hun visie op de mens en op de menselijke waarden. Het thema dat hij behandelt, *Theology and Social Science* komt dan ook al spoedig in het traditionele vaarwater terecht van het schijnprobleem inzake de verhouding geloof en rede (c.q. wetenschap) waarbij hij dan naar voren brengt dat deze twee structureel in elkaar grijpen en niet in conflict behoeven te staan. Daarbij haalt hij treffende citaten aan van Paul Tillich, die hierover inderdaad waardevolle opmerkingen gemaakt heeft. Muelder ziet in zijn verhaal, dat van a tot z een wetenschapstheoretisch karakter draagt met een ruim gebruik van de kennisociologie, dat zowel in de theologie als in de sociale wetenschappen zich de ideologieën van de dag weerspiegelen. Wij zouden ons iets anders uitdrukken, maar noteren dankbaar dat ook Muelder op wetenschappelijke gronden te velde trekt tegen de idee van een ideologisch onbevooroordeelde wetenschap en een dito theologie. Overigens leest hij de theologen nogal de les, en niet toevallig dat hij zich daarbij ook beroept op de vervoerseconoom D. L. Munby. Want deze placht op alle oecumenische conferenties van de Wereldraad de theologen te striemen: „It is exceedingly rare that one can find sound theological insight unadulterated with economic nonsense.” Maar ik dacht niet dat dit afstraffen van de theologen veel zou uithalen, wanneer men samen met vele theologen toch een „waardenfilosofie” bepleit: de traditionele zuiging van het schema waarden tegenover feiten, houdt o.i. toch de theologie in een *dialectische*, d.w.z. innerlijke tegenstrijdige, verbinding met de sociale wetenschappen, d.w.z. in een dynamische dialectiek van tegelijk elkaar afstoten en aantrekken, heen en weer geslingerd tussen

secularisme en gematigd clericalisme, tussen natuur en vrijheid, wereld en kerk, wetenschap en geloof, normloze feiten en idealistische normen.

De redacteur van deze bundel, J. C. Bennett (U.S.A.), geeft in de laatste bijdrage een *terugblik op het geheel*. Het is wijs gesteld, evenwichtig en er op uit de tegenstellingen tussen de auteurs te relativiseren, door ze te verklaren uit historische omstandigheden, van waaruit de auteurs schrijven. In aansluiting aan dit artikel moge ik zelf ook mijn totaalindrukken van dit boek samenvatten.

Als punten van overeenkomst bij alle, soms diepgaande, theologische geschillen, noemt Bennett de volgende:

1. Alle auteurs zijn er diep van overtuigd dat het christelijk geloof impliceert dat de instituten en structuren van de samenleving moeten veranderen. Niemand bepleit een conservatisme of een individualisme. Tegelijk constateert men dat wel de invloed der grote kerken altijd conservatief van aard was. Speciaal Mehl en Bartsch worden genoemd als bevrijders van de traditionele exegese van Rom. 13 welke het politieke protest altijd heeft afgeremd.

We zouden hier de Nederlandse supporters van deze nieuwe exegese er op willen attenderen, dat de nogal kritische instelling van het Nederlandse calvinisme tegenover de overheid, naar ik meen, nooit bevangen is geweest in het dilemma dat in de kringen van de Wereldraad op dit punt het enige schijnt te zijn, nl. op de traditioneel-lutherse wijze de overheid en het „Obrichkeitsdenken” te sacraliseren of op revolutionaire wijze het gezag der overheden los te maken van het gezag van God, „Wien het belooft ons door hun hand te regeren”.

Daarom kent de Nederlandse traditie het belangrijke verschil tussen contrarevolutionair conservatisme en antirevolutionaire progressiviteit. Ook al kan men van oordeel zijn dat het met het oog op de communicatie in internationaal verband raadzaam is dit terminologisch onderscheid (contra- en anti-revolutionair) maar niet al te strak te handhaven, het lijkt mij wel zaak om wat daar inhoudelijk mee bedoeld is opnieuw te doordenken en, desgevenst met andere woorden, als een verrijking in de oecumenische discussie in te brengen.

2. Er is ook een algemene instemming met het „contextualisme”, d.w.z. met een meer situatief ethisch denken, als reactie op de tendens om de sociale werkelijkheid met strakke en abstracte principes te lijf te gaan. Ook wij juichen dit toe, in zoverre daarin de ene dwaling de andere wat in evenwicht houdt. Persoonlijk zien we het zo, dat alle ethiek of sociale ethiek, niet anders kan en mag zijn dan situatie-ethiek, en *tegelijk* niet anders kan en mag zijn dan beginsel-ethiek. Niet beginsel-ethiek met als correctieve aanvulling wat situationisme. Ook geen situatie-ethiek met als aanvullend correctief wat beginsel-ethiek (zoals bij Fletcher en vele anderen). Maar de beginselen zijn zelf *de normatieve structuur van de situaties*, die de situaties pas mogelijk maken. Er is geen situatie, waarvan de bestaanswet, de bestaansmogelijkheid, niet gegeven is met de normatieve structuurbeginselen er van. Maar dat is christocentrische *filosofie*, die in de kringen van de Wereldraad helaas nog onbekend is. Daar behelpt men zich nog met een hutspot van idealisme, positivisme, existentialisme en personalisme.

3. Als derde punt van eendracht tussen alle auteurs, ziet Bennett dat zij allen de gedachte vermeden hebben dat er een „overall Christian system” zou zijn. Er is geen optimistische geschiedenisbeschouwing als in de Social Gospel-beweging, en geen tendens om het koninkrijk Gods te identificeren met welke sociale ontwikkeling in de geschiedenis dan ook. Geen naties of beschavingen worden „gesacraliseerd” en er blijven christelijk-realistische (! A. T.) waarschuwingen betreffende de eindigheid en de zondigheid van de mens en betreffende het precaire karakter van alle menselijke schema's. De eschatologie speelt bij de meeste auteurs een rol in hun denken.

Hier is o.i. de redacteur wel wat al te nivellerend in zijn oordeel. Maar het is inderdaad juist, dat natuur en genade bij geen enkele auteur samen vallen, maar in dialectische spanning tegenover elkaar blijven staan. Maar de religieuze *oorzaak* van het feit dat de ene auteur het accent meer naturalistisch legt (secularisme) en de ander meer idealistisch-eschatologisch denkt (de „nieuwe wereld die in *de kerk* reeds bezig is in de oude in te schuiven”), is de redacteur ontgaan.

4. Voorts ziet Bennett dat alle auteurs een sterk christelijk humanisme tot uitdrukking brengen. Voor de Nederlandse lezers zij er op gewezen, dat deze uitdrukking anders bedoeld is dan ze in onze calvinistische oren klinkt. De uitdrukking christelijk humanisme is in de sfeer van de oecumenische discussies reactief bedoeld tegen een van de wereld en de mens afgewend individualistisch hemel-christendom. Men bedoelt met deze term een houding die volledig betrokken is bij het wel en wee van de mens in deze wereld. De kerk ziet men als geroepen om deze *menselijkheid te dienen*. Vandaar de sterke beklemtoning dat er zoveel criteria en doeleinden zijn in dit leven die christenen en niet-christenen gemeen hebben.

We beluisteren hierin een gerechtvaardigde kritiek op allerlei stromingen in het christendom, die ook in Nederland vertegenwoordigd zijn. Maar we missen in dit ietwat vlakke betoog de inspiratie van het inzicht dat het belangrijkste niet is, dat ook niet-christenen weten wat menselijkheid is, — dat is een waarheid als een koe —, maar dat de Schepper alle mensen roept tot de ware, dat is nu de *christelijke* menselijkheid. We misten anti-thetische opmerkingen tegen de *typisch humanistische* geluiden inzake de *autonome* bepaling door *de mens zelf* van wat rechtvaardigheid en naastenliefde is, in tegenstelling tot de christelijke begeerte om in dezen zich te oriënteren aan het spoor dat de Schepper in de beginselen van de scheppingsorde, als in stippellijnen en krijtstrepen, heeft uitgezet, de mens daarin roepende tot realisering van het leven.

5. Tenslotte constateert Bennett dat alle auteurs van mening zijn dat onze veranderende wereld niet verstaan kan worden zonder de sociale wetenschappen. Dat zal iedereen ook wel met deze auteurs eens zijn. Maar hij voegt er aan toe, dat, ofschoon wel niemand de sociale wetenschappen de gevangene wil maken van een of andere theologie of kerk, er toch geen twee auteurs zijn die de verhouding tussen de theologie en de sociale wetenschappen op dezelfde wijze zien. Inderdaad. Maar deze verwarring zal wel blijven, zolang de onwrikbare dogmatische status quo gehandhaafd blijft, waaruit de grondig onjuiste *probleemstelling* geboren is: hoe verhouden zich geloof en wetenschap, theologie en sociale wetenschappen. Dat hier vanuit de bijbelse boodschap inzake schepping en verlossing een radicaal andere probleemstelling, een christelijk-revolutionaire omwenteling in het

denken *moet* komen, *kàn* komen en in beginsel al gekomen is, is nog onbekend bij deze twintig auteurs.

Intussen ziet Bennett niet alleen convergenties in de 19 bijdragen tot een „christelijk-sociale ethiek in een veranderende wereld”, hij ziet ook allerlei, soms ingrijpende en nog niet opgeklaarde *discussiepunten*. Hij noemt er vier:

1. *De rol van de theologie*. De bundel, zegt hij, stelt als geheel deze ene vraag: hoeveel verschil brengt nu de theologie teweeg in de oordelen op sociaal gebied? Is niet in dit boek gebleken dat er voor de praktijk een grote mate van overeenstemming is, bij soms grote verschillen in theologische traditie? Is er niet een algemene basis-moraal die samenwerking mogelijk maakt tussen christenen en niet-christenen?

Bennett is van mening dat de mens- en levensbeschouwelijke vooronderstellingen beslist van betekenis zijn voor *het type* van humanisme dat in brede kring praktisch wordt nagestreefd. Het nationaal-socialisme bleek een valse conceptie van het menselijk leven te hebben. Het marxisme daarentegen is meer complex. Er zijn enerzijds humanistische elementen in die zouden kunnen gaan domineren, anderzijds heeft het een politiek absolute geïnspireerd dat minstens de persoonlijke vrijheid heeft vernietigd.

In dit licht komt de relevantie van de theologie naar voren, volgens Bennett. Hij noemt dan diverse dwaalwegen die de theologie is gegaan en nog gaat: autoritair legalisme, conservatieve interpretaties van Gods voorzienigheid of van scheppingsordeningen, vormen van een twee-rijken-leer die het publieke leven buiten het bereik plaatsen van een profetisch-christelijke kritiek, mensbeschouwingen die aanleiding geven tot onkritische aanvaarding van de progressiviteit, andere mensbeschouwingen die zo pessimistisch zijn dat ze een zeker fatalisme in de kaart spelen, en tenslotte zijn er concepties inzake kerk en koninkrijk Gods die geen basis geven voor kritiek, noch op de kerk, noch op de christelijke samenleving. Bennett prijst het als een gelukkige omstandigheid dat bij alle theologische verschillen een eenstemmigheid groeit in het afwijzen van deze dwaalwegen. We kunnen dat slechts van harte met hem eens zijn. Dit punt had dan ook m.i. beter bij de opsomming der overeenkomsten behandeld kunnen worden, dan in de paragraaf over de verschillen.

2. *Revolutionaire actie en constitutionele veranderingen*. Ten aanzien van dit kernpunt constateert Bennett terecht dat er ingrijpende verschillen onder de auteurs van deze bundel zijn waar te nemen. Het eerste wat hij er echter van zegt is, dat deze verschillen grotendeels verklaard moeten worden vanuit de historische situatie waarin de betrokken auteurs leven: deze in een hoofdzakelijk stabiele levensorde, waarin men hoopt langs ordelijke weg de samenleving te transformeren, en gene in een samenleving waar de organen voor zulk een ordelijke verandering niet aanwezig zijn of waarin de continuïteit van de samenleving reeds is verbroken (revolutionaire situaties). De schrijvers uit Latijns Amerika hechten grote waarde aan het marxisme, dat een bron is voor interpretatie van de geschiedenis en een stimulans voor revolutionaire acties, ofschoon zij het marxistisch systeem als zodanig afwijzen en ook geen steun zoeken bij Rusland of China. Zij willen slechts dat de christenen met de marxisten praktisch meewerken aan sociale gerechtigheid.

Bennett betwijfelt of de auteurs die vanuit de andere, bovengenoemde

situatie schrijven, daarmee akkoord kunnen gaan. Hij vindt het moeilijk om te zeggen, dat hier sprake is van een principieel verschil. Maar hij acht dat toch niet onmogelijk. Maar ook al zou er principieel overeenstemming zijn, dan nog acht hij het mogelijk, dat men zich in de praktijk van dezelfde revolutionaire situatie politiek geheel tegengesteld zou opstellen. Daarom vindt hij dat dit een punt is dat doorgepraat moet worden. We zijn het ook hiermee geheel eens.

3. *Het debat over principes en situationisme.* In de debatten onder de redactieleden, welke debatten aan de publicatie van dit boek voorafgingen, is geen punt zozeer bediscussieerd als dit. Het situationisme werd gewaardeerd als een correctief tegenover absolutisme en rechtlijnigheid bij het poneren van beginselen. Maar de accenten werden toch wel heel verschillend gelegd. Wie echter het sterkst voor een autonoom situationisme pleitten (Shaull en Fletcher) veronderstelden toch een ingebouwde rem op hun standpunt, nl. resp. de humanisering en de algemeen geldige principes der wijsheid. Inderdaad, zo keert de wal het schip, zouden wij zeggen. Daarmee bedoelen we dan de wal van de realiteit en de laverende vaart van het schip der gedachten.

Bennett voegt hier een paar zeer waardevolle opmerkingen aan toe: hij ziet bij de situationisten twee concepties de plaats innemen van de beginselen. De eerste is dat men wil onderscheiden wat God actueel doende is in de situatie. Maar dan moet men, zegt Bennett o.i. terecht, daarbij een criterium hanteren. Hij hoopt dan dat men, evenals Shaull dat criterium zal ontleenen aan de humaniteit — alsof, zo voegen wij daar weer aan toe, dat een duidelijk en hanteerbaar criterium is, en niet een pure formaliteit, een leuze die de meest tegenstrijdige inhouden krijgt in de praktijk!

De tweede conceptie die de situationisten in plaats van de beginselen menen te stellen, is de idee der christelijke gemeenschap (koinoonia). Zeer nuchter merkt Bennett op, dat men dan genoodzaakt zal zijn in een revolutionaire situatie te *kieszen* tussen de (praktisch uiteengaande en tegen elkaar in werkende) christelijke groepen. Of, als met koinoonia de kerk bedoeld is, dan verkeert deze in een blijvende behoefte aan reformatie ten overstaan van bepaalde maatstaven of criteria.

4. *De discussie over de natuurrechtelijke ethiek.* De probleemstelling van Bennett zegt hier eigenlijk reeds alles: hij meent dat de sleutel tot de gebleken meningsverschillen ter zake van de theologische methodiek gelegen is in de relatie tussen een christocentrische benadering van de ethiek en een benadering die *naast* hetgeen door Christus ons bekend is geworden nog ruimte heeft voor hulp of suppletie vanuit zedelijke inzichten los van Christus. Uit vele opmerkingen onzerzijds in het voorafgaande, zal duidelijk zijn dat wij deze religieuze dialectiek menen te moeten afwijzen vanuit de geloofsovertuiging inzake de innerlijke eenheid van Gods openbaring in schepping en verlossing. Wij zien dan ook in de gangbare ethiek noch de bijbelse leer inzake de schepping, noch die inzake de zonde, noch die inzake de verlossing tot volle gelding komen. De *schepping* niet, omdat men geen mogelijkheid ziet tot een inspiratieve en vruchtbare geloofserkenning van de scheppingsorde. Het christelijk scheppingsgeloof is nog altijd rationalistisch en metafysisch *gesteriliseerd* en daar heeft de opgeleefde exegetische discussie over Gen. 1 *niets* aan veranderd. De *zondeval* niet, omdat men haar diepte afzwakt met gemene-gratie-theorieën of twee-rijken-

leer, dan wel met een dogmatisch heilsuniversalisme. De *verlossing* niet, omdat in samenhang met het vorige, verlossing niet primair verstaan wordt als herstel en ontsluiting van Gods scheppingswerk, maar als revolutionaire afbraak plus revolutionaire nieuwbouw („Neuschöpfung”).

Binnen de o.i. theologisch verengde probleemstelling hierbovengenoemd, ziet Bennett dan ook als van zeer grote betekenis de ontsacralisering en ontmythologisering van de staat, door de reeds eerder besproken exegese van Rom. 13. In plaats van de traditionele toepassingen komt dan als nieuwe vondst dat alle eisen van de staat getoetst moeten worden aan het criterium van de dienst aan de naaste. Daar zullen alle fascisten en communisten het ook wel mee eens zijn. Ik word steeds ongevoeliger voor al die vrome formaliteiten, waar men alle kanten mee uit kan.

Bennett vertoont vermoedingsverschijnselen, wanneer hij zegt dat de hele discussie over de natuurlijke zedewet „gedeelteijk” (! dat is natuurlijk al gauw waar) een woordenstrijd is. Zijn argument hiervoor is, dat niemand een gemeenschappelijke basis-moraliteit bij alle mensen ontkent. Terwijl de rooms-katholieken bezig zijn hun natuurrechtelijke traditie te reviseren, hebben, naar zijn mening, de auteurs van deze bundel allerlei substituten aangeboden voor deze natuurrechtstraditie. Zelfs de strenge barthiaan, prof. Soë. Niemand, zo zegt hij, gelooft in een christelijk monopolie van zedelijke wijsheid. We zijn het er geheel mee eens, maar zouden dan willen doorgaan met de vraag naar een diepborende bezinning op wat zedelijke wijsheid dan is. We komen dan m.i. terecht bij de geloofserkenning van de scheppingsorde, waarvan de natuurrechtstraditie, al dan niet in de gedaante van een protestantse „theologie der scheppingsordeningen”, helaas altijd een half heidense, half christelijke interpretatie heeft gegeven. *Deze synthese*, die met geen secularisatietheologie of gemene-gratie-theorie kan worden goed-gepraat, is naar onze diepe overtuiging de bron van deze 380 bladzijden religieuze dialectiek. Bij de oprechte waardering en dankbaarheid voor vele goede, wijze en leerzame opmerkingen, lijkt het geheel mij nogal onvruchtbaar. Ik vond er dan ook weinig van terug in de volgende drie bundels, voor zover ik ze gelezen heb.

BOEKBESPREKING

Christen radicaal. Samengesteld door Bas de Gaay Fortman en Wim in 't Veld. Hilversum-Kampen, 1967. Prijs f 8,90 (213 blz.).

Deze bundel, een vrij ruim aantal bijdragen van ongelijke lengte en uiteenlopende waarde bevattend, welke gegroepeerd zijn rondom het in Nederland sedert maart 1967 opnieuw — of wil men sedert oktober 1966 — actuele thema: partijvernieuwing, biedt een belangwekkende bijdrage tot de met zoveel levendigheid over dit onderwerp gevoerde gedachtenwisseling. Natuurlijk geven deze opstellen geen antwoord op de vraag in welke mate er een drang leeft om bestaande partijen wat van koers te laten veranderen, een ander reisdoel te doen kiezen dan wel voor iedere verdere vaart ongeschikt te verklaren. Zij verschaffen wel groter helderheid omtrent hetgeen een bepaalde groep van „hervormers” — de christen radicalen — beweegt. Geen van de auteurs stelde een werkelijk historisch stuk op zijn naam. Maar verscheidenen kunnen pakkend hun beschouwingen op papier zetten en deze zijn soms zeer de moeite waard. Wat over de internationale verhoudingen door P. J. A. Idenburg, wat over de „schraperige maatschappij” door Bas de Gaay Fortman wordt te berde gebracht, zet aan het denken.

De presentatie past bij tegenwoordige verlangens. Men wil niet alleen over belangrijke punten worden geïnformeerd, ook volstrekt bijkomstige feiten moeten — anders verslapt de aandacht — worden vermeld. Dat de lezers niet aangaande de leeftijd der schrijvers in het ongewisse worden gelaten — alleen de lengte van de door W. F. de Gaay Fortman afgelegde levensbaan blijft verborgen — moet waarschijnlijk het vertrouwen wekken dat de jeugd — zij die de vijftig nog niet passeerden — aan het woord is. Een kleine optelsom leert desondanks dat meer dan 7 eeuwen opgetaste levenswijsheid ons uit dit geschrift tegemoet treedt, daarbij niet inbegrepen het geestesbezit van de heren Den Uyl en Van Mierlo. Ben van Kaam legt zo al niet voor de eeuwigheid dan toch voor een aantal jaren vast dat op 12 maart 1967 twee jonge medewerkers der Vrije Universiteit in een mismoedige stemming koffie hebben gedronken en dat een hunner in zijn Amsterdamse bovenwoning bitter heeft opgemerkt: „We zijn genomen”, zulks onder bijval „van de dames”; zij worden niet nader geïdentificeerd, maar de aard der liefde doet veronderstellen dat het hier de „gaden” der weemoedigen betreft en de bijval wijst dan op ideale huwelijksverhoudingen. Bijna even pittoresk is de beschrijving van een op 11 mei 1967 in American te Amsterdam gehouden vergadering; sommigen hebben „in hemdsmouwen” aan de besprekingen deelgenomen, terwijl obers „volle bladen koel bier” binnen brachten. Als men bovendien verneemt dat een reeks voorstellen er bij die gelegenheid is „doorgehamerd” onder de krachtige leiding van een (oud-)ritmeester der stoottroepen, dan is er een helder beeld verkregen omtrent het „hoe warm het was”, zonder dat men als

geïnteresseerde nu veel wijzer wordt met betrekking tot het beslotene. De schrijver in kwestie zal echter opmerken dat hij een bepaalde sfeer wenste te tekenen. Welnu dat is zijn goed recht; daarin is hij voortreffelijk geslaagd. Tegelijk kan duidelijk zijn dat het boek soms een lichte toets toont.

De concrete aanleiding tot de verschijning van *Christen radicaal* is geweest de kabinetsformatie van het voorjaar 1967, waar menigeen — ik stel hier enkel een feit vast en geef geen oordeel — niet gelukkig mee kon zijn. Het informateurschap in een vroeg stadium wentelde volgens de bezwaarden de verantwoordelijkheid af van de meest bij de zaak betrokken fractieleiders. Het ontworpen regeringsprogramma was wel heel sterk economisch gekleurd. Een bijzonder slecht uitgevallen brief van de socialistische hoofd-onderhandelaar bracht een snelle keuze van de liberalen als deelnemers aan een te vormen ministerie. Het uiteindelijk optredend kabinet wilde gezonde behoudzucht en gezonde vooruitstrevendheid verenigen volgens iets mildere beschouwers, wilde zonder een al te duidelijk plan doen wat er te doen viel, volgens een wat kritischer publiek. Maar er waren ook anderen, die zich diep teleurgesteld voelden. Zij hadden op grond van de gevoerde verkiezingspropaganda niet verwacht dat met de liberalen een samenwerking, althans zo gemakkelijk een samenwerking, zou worden aangegaan. Enkele jonge antirevolutionairen noemden zich zelf in een brief aan hun partijbestuur „spijstemmers”. Deining ontstond ook in de kring der Katholieke Volkspartij.

Om de verschillende in *Christen radicaal* geopperde denkbeelden goed te kunnen waarderen, moet de staatkundige achtergrond van het jaar 1967 iets breder worden geschetst. Er heerste in kringen waar de verkiezingen geen succes opleverden, zoals te doen gebruikelijk is, zich in onbehagen uitende spijtigheid. Men ging de schuld zoeken bij zichzelf en liever nog bij anderen. Sprake was van onze vermoeid rakende democratie, van een falend kiesstelsel, van aan alle doortastendheid gespeende futloosheid in het partijleven: voor grote ideeën werd de strijd geschuwd. Zij, die van zich zelf geloofden sterke politieke belangstelling te bezitten, verklaarden dat de gangbare politici, het gros der Kamerleden, hen niet boeiden: ze wilden iets anders, een breuk met het gewende en vervelende. Alleen van ingrijpende hervormingen verwachtten ze iets.

Een deel van het Nederlandse volk is staatkundig niet geïnteresseerd en gaat ter stembus min of meer uit gewoonte of om een partij te steunen, welke op enigerlei wijze hem aantrok, niet zozeer vanwege een globaal programma als wel uit hoofde van een enkele hem toesprekende leuze. Deze moeilijk op omvang te schatten groep doet de schaal naar deze of gene zijde doorslaan of vergroot de verwarring. Enkele ideeën leven heden in brede kring. De burgers als burgers zien dat het staatkundig bedrijf heel ingewikkeld is geworden, dat de politiek aan de „vaklieden” is gekomen. Deze vaklieden zijn volgens hen vooreerst middelmatig en vervolgens bijna machteloos; want zij kunnen de feiten niet naar hun hand zetten. Dit wekt te groter ergernis omdat de burgers zo graag ergens houvast zouden willen vinden. Zij hebben met vele overheidsinstanties te maken die voor hen een grote raadselachtige machinerie vormen. Hun illusie dat zij via parlementariërs stevige grond onder de voeten krijgen, gaat in rook op, want hun vermeende toeverlaten betuigen in vertrouwelijke ogenblikken ook geen weg meer te zien: de departementen, de internationale bureaus weten het

of weten het niet. De zaken groeien buiten zich zelf uit: begrotingen, ontwikkelingsplannen, voorgenomen uitbreidingen, gesubsidieerde lichamen. Boven alles welft zich de conjunctuur; ook is er de stijging van de rentevoet, de schaarste aan geld, het gebrek of de overvloed aan mankracht. Wie bewerkt voorts de beslissing als een veelheid van belangen wordt voorgedragen? Wat maakt dat het ene plan wel en het andere niet wordt uitgevoerd? Indien ondanks alles partijen en partijmensen, sociale organisaties en vakverenigingsleiders nog invloed oefenen, hoe hen te bereiken? De simpele kiezer wordt „het haasje”.

Wie tot de kern van het politiek en sociaal gebeuren wenst door te dringen, stuit op heel bijzondere moeilijkheden. Hij verwerpt het een geschovene te zijn. Hij beseft voor zijn en anderer bestaan in staat en maatschappij — er wordt niet langer aan wetenschappelijk deugdelijke onderscheidingen gehecht, het is alleen de bedoeling de realiteit te vatten — geheel en al verantwoordelijk te zijn. De rijke volken worden rijker, de arme landen staan absoluut genomen stil en raken er relatief beschouwd voortdurend slechter aan toe. Van tijd tot tijd hangen er hier of ginder paddenstoelwolken, ontstaan uit kernexplosies. Niet slechts de bestaande wereld en mensheid, ook het straks levend geslacht wordt door de werking van de a.b.c.-wapens bedreigd. Afschuwelijke ongelijkheid, mensontadelende armoede, staategoïstische dreiging met infernaal oorlogsgeweld moeten een einde nemen. Het is onafwendbare opdracht de hand aan de ploeg te slaan, want alles verkeert in beweging en fundamentele revoluties voltrekken zich (blz. 56).

In Nederland is succes belovende arbeid volgens de christen-radicalen mogelijk op voorwaarde dat het partijbestel een drastische hervorming ondergaat. Gegrepen door Bijbelse radicaliteit, welke het evangelie in zijn volheid recht poogt te doen, moet onder afschudding van banden aan politieke behoudzucht en sociale eigenbaat gewerkt worden voor een nieuwe nationale en internationale samenleving. De middelmatigheid en erger de kleurloosheid hebben afgedaan. Geen berusten in de gang der dingen. De Christelijke inspiratie moet de politieke activiteit, de staatkundige partijen, de vormgeving van het sociaal-economisch gemeenschapsleven doortrekken. Er is gevaar in uitstel. Het jaar 1968 dient dat van de „Grote Discussie” te worden. Bijna teatraal wordt verklaard dat voor de huidige partijen geldt: „Slapen zou thans gelijk staan met sterven” (blz. 195). Uiterst gealarmeerd is dan reeds uitgeroepen: „Groter chaos, dan wij de afgelopen twee jaar met vier verschillende kabinetten hebben doorgemaakt, is nauwelijks denkbaar”.

Hoezeer men zich tegen het jonger verleden en het heden afzet, blijkt uit forse oordelen. De oude kerk liet zich door sociaal fundamentalisme op verkeerde wegen brengen. In ons land deed een fixatie op de Gouden Eeuw zich voor (blz. 52). Sprake is van „het klatergoud van Colijns machtsontplooiing” en de periode 1920—1960 maakt „op de naneef de indruk van een 'dark age' (van een duistere tijd) van theologische twisten, moralisme en onterechte zelfverzekerdheid: de particuliere Zondeval van het Calvinistische Christendom” (blz. 53—54). Dringend nodig is een niet aan verstarrende beginselen of vermeend gewijde begrippen zich bindend programmatisch handelen; de actuele politieke binding wordt belangrijker (blz. 65). Van zekere eenzijdigheid is men zich daarbij bewust (blz. 58).

Toch moet worden uitgesproken dat noch de orde, noch het gezag „heilig” zijn (blz. 157), dat een christelijke partij het best als „revolutionair actiecentrum” te karakteriseren valt (blz. 50), dat daaruit onherroepelijk volgt dat het woord „Revolutie” in wezen „een lege doos” is (blz. 50), dat er terecht vandaag meer de rede is van „stuctuurhervorming”, van „harmonische samenleving”, van „radicaliteit van het Evangelie”, dan van „antithese” en „sovereiniteit in eigen kring” (blz. 56).

Uit het aangehaalde kan ieder afleiden dat van huis uit anti-revolutionaire schrijvers geen blad voor de mond nemen bij hun verkenningen voor de toekomst. Wanneer het op de nadere concretisering aankomt luiden uitspraken uit het Rooms-Katholieke kamp afkomstig even beslist: krachtige ontwikkeling van arme landen, beëindiging van de woningnood, bestrijding der werkloosheid; menswaardige arbeid, behoorlijke leefruimte, integrale democratisering (blz. 41 en volgende). Een doeltreffende culturele politiek bevordert de mondigheid (blz. 127) van alle, gelijke kansen ontvangende leerlingen, doorbrongen van de waarheid, dat onderwijs een „sleutel voor de vernieuwing” van het maatschappelijk leven is (blz. 130).

Het beeld van wat de christen-radicalen beogen wordt nog vollediger, indien men de verspreid aangetroffen staatkundig- en sociaal-economische verlangens iets geordend bijeenbrengt. In de nationale politiek is het streven gericht op duidelijkheid in de verhoudingen. Daaraan is dienstig een stembusaccord, een tweede verkiezing als de eerste electorale strijd geen duidelijke beslissing brengt, met zonodig toekenning in deze beslissende ronde van een zodanig aantal extra zetels aan de winnende groep, dat een behoorlijke meerderheid, welke regeren mogelijk maakt, wordt bewerkstelligd. Een districtenstelsel met een beperkt getal districten wordt voorgeslagen, een gekozen minister-president, uitbreiding van de grondrechten, wijziging van het plaatselijk bestuur (blz. 112—120). Verdedigd vindt men een volstreekte afwijzing van de atoomoorlog (blz. 97 e.v.) — hierover heeft zich het van 10 tot 11 november gehouden Schevenings congres der christen-radicalen minder beslist uitgelaten — een herziening van het N.A.T.O.-verdrag, een zelfstandiger buitenlands beleid (blz. 85), een steun aan de Europese eenheid onder verwerping van een supernationalisme (blz. 81). Aan het ondernemingsrecht moet heel wat gebeuren opdat de tot dusver aanwezige achterstelling der werknemers een einde heeft en gezonde democratische verhoudingen ontstaan (blz. 168 e.v.). Een steeds opnieuw gepropageerd streven is, om krachtige steun aan de ontwikkelingsgebieden te verschaffen. Aardig is te weten, dat onlangs een der schrijvers zelf naar Afrika vertrok.

De beoordeling van dit alles is tamelijk lastig. Wie, zoals ik, met de bedoelingen der christen-radicalen grotendeels instemt heeft de neiging zich door zijn gevoelens van geestelijke verwantschap te laten meeslepen en te kwistig te zijn met de waardering van het gebodene. Het is beter om zonder enige terughouding de bezwaren, welke tegen deze bundel rijzen, onbevangen voor te dragen. Er werd om gedachtenwisseling gevraagd. Zelf velt men zonder enige terughouding vonnissen, beoordeelt personen en stelsels, maakt en breekt reputaties terwille van de zaak, die men voorstaat. Het is een bewijs van de ernst, waarmee dit geschrift dezerzijds wordt genomen, als onder vooropstelling van de lof voor vaart,

idealisme, kennis, scherpzinnigheid, volharding, durf, die onophoudelijk naar voren treden, een kritiek volgt, die naar sommiger oordeel misschien gevoelig treft, al zal geen der christen-radicalen van mij vernemen wat hij anderen nahoudt.

Toch moet terwille van die anderen wel iets worden rechtgezet. Met name een enkele anti-revolutionaire spijtstemmer is fel in zijn verwerping van de periode 1940—1960. Veronachtzaamd wordt dat voor velen de bezettingsjaren het kristallisatiepunt van hun leven hebben betekend. Nadien zijn er antirevolutionairen geweest die van meet af een toenemende staatsbemoeienis hebben aanvaard, onder het beslist verwerpen van een enghartig doctrinarisme, die in de Indonesische kwestie durfden te waarschuwen, die de eenheid van Europa bevorderden, een — wat toentertijd zwaar woog — ook leerstellig geslaagde rechtvaardiging gevend. Van een aantal donkere middeleeuwen kan worden bewezen dat zij oog hadden voor de in oecumenische kring verrichte denkbaarheid aangaande recht en staat, dat zij geijverd hebben verouderde standpunten inzake zondagsrust, crematievrijheid, toto-wetgeving en dergelijke op te ruimen. Door hen is het oorlogsvraagstuk openhartig aan de orde gesteld en steeds het recht op een actieve cultuurpolitiek opengehouden. Dat zij stellig een gunstiger mening over Colijn en waarschijnlijk ook over sommige andere anti-revolutionaire voormannen van het tweede plan hebben, is niet zozeer beperktheid van blik als wel billijkheidsbesef. Het natuurlijk overwicht van Colijn, de voortdurende plichtsbetrachting van diens jongere tijdgenoten rechtvaardigt een milder oordeel dan de christen-radicalen vellen.

Dit is overigens een kwestie van bijkomstige aard. Iets meer betekenis hebben een bepaalde mate van argeloosheid en lichtvaardigheid, waarmee langs niet onbelangrijke punten wordt heengelopen. Van uitgesproken gewicht is de een enkele maal onhoudbare wijze waarop — zonder behoorlijk nader te onderscheiden — in hun algemeenheid zeer radicale uitspraken worden gedaan.

Argeloos glijdt men voorbij aan de kwestie van het koningschap. Terloops wordt vastgesteld: „Het is meer zo, dat wij in ons vorstenhuis een waardig symbool zien, dan dat wij voor 'Koningin en vaderland' zouden willen sterven” (blz. 79). Het vlugschrift van C. L. Patijn: *De crisis van ons partijwezen* (z.p. 1967) vestigt er — wat nodig blijkt — de aandacht op hoe in 1946 bij het tot stand komen van de Partij van de Arbeid een der voorwaarden was, het niet in de strijd betrekken, het constitutioneel onaanvaardbaar verklaren van het koningschap (vergelijk a.w. blz. 10). Omdat in het algemeen het historisch gegroeide, het „gevestigde” minder waardering geniet dan vroeger, is naar veler gevoelen de verwisseling der monarchie voor het presidentschap een onbelangrijke aangelegenheid. Waarbij totaal de plaats der dynastie in ons publiek bestel — ofschoon zij reeds bij oppervlakkige kennismaking van de bezettingstijd duidelijk kan wezen — miskend wordt, naar mijn vaste overtuiging de historie totale veronachtzaming lijdt, ook een vraag als die van monisme of dualisme in ons geldend staatsrecht, wijl los van de feiten gesteld, geen deugdelijke beantwoording vinden kan, en — wat wel zeer zwaar weegt — volkomen vervluchtiging optreedt van diepere, het Nederlandse volk mede tot eenheid samensnoerende gevoelens.

Hetzelfde moet worden gezegd aangaande de verwachtingen omtrent een

progressieve coalitie. De diepere hier aanwezige moeilijkheid laat ik in dit verband rusten. Maar het is goed er aan te herinneren hoe aan het einde der vorige eeuw de strijd tegen een „conservatisme van alle gading” niet tot een overwinning heeft geleid — men zal zeggen dat zulks niet beslissend is — en eerder tot verwarring dan tot duidelijkheid bijdroeg. Een coalitie zoals de christen-radicalen deze voor ogen zweeft als een verbintenis tussen confessionele en niet-confessionele partijen zou mislukken, wanneer men over en weer van elkaar stemmen probeerde af te trogelen. Kan een confessionele partij de positie-keuze tegenover een niet-confessionele partij, als zij ernst maakt met haar bedoelingen, verzaken? Kan een niet-confessionele partij dit tegenover een zich aan de christelijke religie bindende politieke organisatie?

Het mag geen misverstand wekken, wanneer ik uitspreek dat men ook betreffende het oorlogsprobleem argeloos zich opstelt. Tenminste in deze bundel *Christen radicaal* is dat het geval; op het Schevenings congres trad aan de dag hoe naar groter belijndheid moet worden gestreefd. Want het is heel onbevredigend een — overigens diep ernstig en verdienstelijk — artikel geschreven in „atoom-pacifistische geest” over te leggen om daarna weer andere vraagstukken aan te snijden. De schrijver van het bewuste hoofdstuk moet hier zelf iets van bemerken. Aan de ene kant is hij uiterst heftig: „Wanneer de overheid van de demonen de totale oorlog, of het poken met de mogelijkheid daarvan, als toverstaf voor de vrede moet lenen, om daarmee verder te reiken dan met haar tussenbeide-komende-zwaard, dan kunnen we de bijbelse principes er beter buiten houden” (blz. 108). Aan de andere kant is hij zeer weloverwogen: „Christelijk radicale politiek behoort ook te kennen het eindeloze overleg, het compromis, het kiezen van de meest belovende van twee kwaden” (blz. 105); in dit verband noemt hij al eerder de „kleine puntenwinst” van het non-proliferatie-verdrag (blz. 105). Het voor een naar duidelijkheid strevende partij beslissende punt is, of zij vanuit een wereld, welke het atoom-evenwicht kent, zal trachten te komen tot een wereld welke in balans is, terwijl de gevaren der nucleaire wapens zijn bezworen, dan wel of zij terstond, met het mogelijk of waarschijnlijk verstoren van het evenwicht, met elke atomaire bewapening zal breken. Men dartaelt niet lichtvoetig over de moderne oorlogsproblematiek heen, doch beseft te weinig wat in politiek kader van een staatkundige organisatie mag worden verlangd; ik herhaal: men is te argeloos.

Lichtvaardig doet aan het snel genoegen nemen met korte omschrijvingen van eigen makelij, de vrijwel kritiekloze tevredenheid met wat men er zelf van vindt, hetgeen schril afsteekt tegen het voortdurend over de hekel halen van anderer opvattingen. Met de vergelijking tussen de nieuwe Fiat 25 en de anti-revolutionaire partij, welke beide het element „beweging” zouden gemeen hebben, kan ik niet dadelijk uit de voeten (blz. 58) en wanneer de term „sovereiniteit in eigen kring” geen genade vindt, heb ik slechts geen bezwaar zolang ik maar tegelijk verklaren mag dat de in deze bundel telkens gebruikte aanduidingen: inspiratie, radicaal en progressief, zich nu ook niet door belijndheid onderscheiden. Dat het onderwijs in wezen niet meer dan een vorm van selectie ten behoeve van een economische samenleving zou zijn (blz. 146), is gelet op de sedert jaren zich voltrekkende, niet in de voornaamste plaats vanuit de maatschappij

bepaalde onderwijsvernieuwing onjuist. Veel te gemakkelijk wordt het probleem van de eigendom van tafel geveegd met de afkondiging dat de eigendomsgedachte nauwelijks meer bruikbaar is (blz. 143), en thans geen sleutelfunctie meer heeft (blz. 149), nadat die eigendom eerst gedefinieerd is in wat heel eenzijdige trant: concentratie van beschikkingsmacht en genotsbevoegdheid over zaken in de vorm van een tegenover ieder geldend te maken recht. Waarom geen enkele herinnering aan de mogelijkheid van een omschrijving die zowel met een individuele als met een collectieve eigendom rekent? Even bedenkelijk is het voorstellen van een groot aantal de onderneming democratiserende maatregelen en dat op stellige — ongetwijfeld door de aanwezige deskundigheid gerechtvaardigde — toon, om toch te besluiten met de alle vorige resoluutheid ondergravende voorzichtige opmerking: „We zullen met een democratisering in bovenbedoelde zin ervaring moeten opdoen” (blz. 175); enkele overheidsbedrijven konden deswege het best „een voorbeeld” geven (blz. 175). Als laatste staal noem ik de idee van de door de Kamer gekozen minister-president met als enige werkelijke grond het achterwege blijven van het tot dusver gebruikelijk „geheimzinnig gedoe” (blz. 117). Ware het niet gepast geweest even te onderzoeken of het gevaar van onaantrekkelijke machinaties in verband met de verkiezing niet aanzienlijk is en geen waardevolle spellingsvrijheid in de werking van ons staatsrechtelijk systeem wordt weggeconstrueerd?

Nog geheel iets anders zou ik onder de lichtvaardigheid, zich af en toe in dit geschrift openbarend, willen brengen. Het is te waarden dat geen doekjes gewonden worden om de wellicht zich voordoende noodzaak van „hogere belastingoffers” (blz. 36). Mijn bezwaar is inmiddels dat er aan de waarheid „regeren is kiezen” wordt voorbijgeleefd. Zelden zijn cijfers omtrent toekomstige begrotingsposten te vinden. Ik tref er twee aan. Een ontwikkelingshulp in 1970 ten bedrage van minstens 1½ miljard gulden, wat in 1972 een 2 miljard zou moeten zijn. Moet er niet meer aandacht, ook al is er afkeer voor het regime van een stevige „financiële technocratie” (vergelijk blz. 162), aan de betaalbaarheid van het christelijk idealisme worden geschonken? Het te Scheveningen aanvaarde program laboreert in nog veel hoger graad aan dit euvel. Ook christelijke politiek is de kunst om het wenselijke dat betaalbaar is, te realiseren. Wat kost het ruimte-commando zelfs als niet de vader van dit verlangen als chef ruimtevaart zou optreden? Het is een klein kunstje in Nederland onderwijs te geven, dat dank zij een aantal geringe verbeteringen, aan investeringen 's jaars voorlopig een 350 miljoen extra vraagt en aan exploitatie een nog forser bedrag. Interessant ware verder een uiteenzetting, tot hoever men als klein land in een zich hechter aaneensluitend Europa elders niet geëiste offers aan de bevolking kan opleggen.

Toen ik naast argeloosheid en lichtvaardigheid ook de onhoudbaarheid van sommige uitspraken noemde, dacht ik niet voor alles aan het stembusaccord. Er wordt soms voorzichtig over gesproken (blz. 195), soms geschiedt het met grote beslistheid (blz. 139). Hier is plaats voor het vaker reeds vernomen bezwaar, dat men zich te zeer aan anderen bindt. Dat de ene partij zich aldus aan een andere zou uitleveren, is te rechtlijnig geredeneerd. Het accord wordt op basis van vrijwilligheid gesloten. Wel is het een feit, dat ook een accord bron van onenigheid kan vormen, dat een acoord met geheime bedingen niet ondenkbaar is, dat het op de

uitslag preludeert door geen rekening te houden met zich in de stembus-uitslag vertonende nieuwe wilsuitingen van de kiezers. Verder opent het accoord de baan — zelfs partijleiders zijn mensen — tot wat heel onwillend „politieke chantage” wordt genoemd. Met het streven naar duidelijkheid laat zich dit stembus-accoord moeilijk verenigen; met de mondigheid van de kiezer kan men het evenzeer niet zo gemakkelijk rijmen. In stee van de bindende overeenkomst met andere partijen voor de verkiezingen aangegaan, verdient het uitspreken van een voorkeur om met een of meer andere partijen samen te werken, aanbeveling. De gezochte voordelen worden alsdan verkregen maar de zoëven aangestipte nadelige omstandigheden doen zich niet voor.

Hoezeer ik evenwel een stembusaccoord minder geslaagd acht, het gaat mij te ver om het als volstrekt onaanvaardbaar te bestempelen. Meer moeite heb ik om het recht krijgsveld te weigeren onder de sociale grondrechten op te nemen (blz. 119), daar tot dusver de dienstweigering in uitzonderingsgevallen optreedt, door de staat ook eigenlijk alleen als exceptie kan worden toegelaten en bij erkenning als grondrecht een zodanige ijk ontvangt, dat miskennis van de overheidstaak dreigt. Toch behoeft ook op dit punt het onaanvaardbaar nog niet te klinken. Wat voorzover ik kan zien geheel wordt scheef getrokken, is het begrip omtrent orde en gezag, of scherper nog gezegd orde en gezag zelf worden op een gevaarlijke manier ondermijnd.

Dat Christenen geen paladijnen mogen zijn van de bestaande orde stem ik volmondig toe en evenzeer dat de kerk er niet is om de bestaande structuren te sanctioneren (blz. 157). Hetgeen daarna volgt is misschien waar, misschien, ja zelfs waarschijnlijk, niet: „Veeleer moet ze (de kerk) die (structuren) relativeren. Noch de orde, noch het gezag zijn heilig”. De verdediger van deze stelling heeft immers kort geleden met anderen, zij het niet al te uitvoerig, de goddelijke oorsprong van het gezag ontkend (*Antirevolutionaire Staatskunde*, mei 1967, blz. 102). Op zich zelf zou in een heel ongeslaagde formulering bedoeld kunnen zijn, dat een aanwezige orde, een voorhanden gezag nooit onberispelijk en dikwijls zeer laakbaar, soms ook volkomen verwerpelijk kunnen zijn. Wanneer echter met de ontkenning van de heiligheid van het gezag het metafysisch karakter, de bovenaardse oorsprong van alle autoriteit wordt geloofchend, zou ik dit nadrukkelijk willen bestrijden. Insgelijks acht ik onaanvaardbaar het woord „Revolutie” tot een „lege doos”, tot een „terminus technicus” voor omwenteling, omkeer, krachtdadige verandering terug te brengen. Indien het uitsluitend een woordenkwestie was, zou er in kunnen worden berust. In dit geval zou men tevens voor lief nemen dat van „Revolutie” met een hoofdletter gesproken wordt, als men in deze „Revolutie” een aantal „evangelische noties” stopt. Jammer genoeg is het geen woordenspel, al zal de bedoeling alleszins eerbaar zijn. Vrij zeker heeft de desbetreffende schrijvers voor ogen gestaan dat goddelijke en menselijke orde kunnen verschillen, dat de Eeuwige machtigen van de troon stoot en eenvoudigen verhoogt (Lucas 1 : 52). Maar een totaal verwereldlijken van het gezag — het is niet „heilig” —, een beurtelings met grote R en kleine r geschreven Revolutie of revolutie, welke achtereenvolgens uit „engagement en inspiratie” (blz. 57) of uit het „verwerpen van opvattingen en toestanden” zou bestaan „die de opbouw en ontwikkeling van een samenleving van

mondige mensen" hinderen (blz. 58), ontnemt aan de Revolutie in on-eigenlijke zin het heilskarakter, en doet de wezenlijke revolutie haar afschrikwekkendheid verliezen. Ik zal de laatste zijn om de antithese „Tegen de revolutie het evangelie" voor het een en het al te verklaren, maar als samen met het gelaakte „antithetische denken" (blz. 58) de antithese van „gezag" en „gezagsomwenteling" stilzwijgend wordt overboord gezet, is het tijd om zich met beslistheid hiertegen te verzetten.

In dit verband rijst ook een vraag, volgens sommigen misschien bijkomstig, volgens anderen spitsvondig, volgens mijzelf van „ontdekkende" aard. Het is, voorzover ik kan zien, een door alle christen-radicalen gedeelde gedachte, dat met de mannen van het „behoud" niet, met die der „progressiviteit" wèl, dus met de liberalen bijkans onmogelijk, met de socialisten betrekkelijk gemakkelijk kan worden samengewerkt. Deze gedachtengang is aannemelijk, inzover de liberalen zich door een slap, de socialisten zich door een op bepaalde punten vurig streven naar hervorming onderscheiden. Waarom inmiddels niet van christelijk-radicaal standpunt uit ook het socialistische beleid met de daaraan ten grondslag liggende ideeën zeer nauwlettend op de aanvaardbaarheid onderzocht?

Ter afsluiting van de kritiek nog een zelfstandige, essentiële bedenking. Geheel tegen hun bedoelingen in vertonen de christen-radicalen van tijd tot tijd een gevaarlijke tweeslachtigheid. Ten diepste drijft hen hun christelijke inspiratie waar zij wel eens met iets irriterende nadrukkelijkheid van uitgaan (vergelijk de mening van sommige socialisten, blz. 203), zodat het lijkt dat bij hen alles anders wordt; tegelijk kan men verdedigen dat het hun radicaliteit is welke hen tot hun opvattingen beweegt; een schrander beoordelaar als Van Mierlo voelde dit aan (blz. 209). Een der schrijvers gelooft meer voor christen-werknemers dan voor christen-werkegevers met zijn christelijke volkspartij geschikt te zijn (blz. 192) enigszins met de universaliteit van het „christelijk element" in het ongerede rakend. Zouden de christen-radicalen zelf niet inzien dat het voor hen gevaarlijk is zo krachtig op christelijke radicaliteit te hameren en dit terwijl ze de mogelijkheid niet uitsluiten dat op de christelijke partij de niet-christelijke partij volgen zal. De scherp formulerende Henry Faas spreekt van het „nu vasthouden aan een christelijk verbond", de kans open latend dat de christelijke partij, waartoe hij behoort straks verdwijnen zal „met een laatste demonstratieve daad ten dienste van de vooruitstrevendheid en de democratie" (blz. 47). De opzet is om de, naar reeds bleek, „evangelische noties" te verwerken (blz. 57). Daarnaast echter is het niet nodig een zeer aanvaardbare toekomstige partij christelijk of evangelisch te noemen, wanneer slechts de levensbeschouwelijke achtergrond wordt vastgelegd (blz. 20). De vooruitstrevende concentratie krijgt een even grote plaats als de christelijke partij (blz. 47, zie ook blz. 38 en 190). Als het zaak is het verschil met de doorbraak van 1946 aan te geven is de duidelijkheid niet bijster groot. Destijds groepeerde men zich — aldus de redenering — rondom een gemeenschappelijke inspiratie, daarna volgde de politieke keuze, nu groepeerde men zich „rondom dezelfde (radicaal vooruitstrevende) gezindheid en praktische opstelling" en zulks „in de eerste plaats"; daarbij laat men zich „door eigen bron van inspiratie" stimuleren (blz. 190).

Het zijn heel begrijpelijk niet alleen de christen-radicalen die op de moeilijkheid stuiten om christelijke partijformatie te rechtvaardigen. De poli-

tiel beweegt zich op door alle mensen betreden terreinen. Feitelijke omstandigheden leggen zich aan een ieder op. Dezelfde zakelijke inzichten worden door velen gedeeld. Het praktisch handelen van door uiteenlopende motieven gedreven burgers, toont geen verschillen. Verder springen dan de financiële polsstok lang is, zelfs het wekken van de schijn dat men dit doet, bezorgt staatkundig een nat pak. Het veelvuldig beroep op de christelijke inspiratie met een daaraan voorafgaande of gelijktijdige werking van de vooruitstrevende gezindheid als zodanig, maakt de christen-radicalen heel kwetsbaar. Meer dan nodig is, treft hen de scherpe, van een weerhaak voorziene vraag door Van Mierlo gesteld: „Waarom ze in 's hemelsnaam bij elkaar gaan zitten” (blz. 211).

De christen-radicalen willen zelf discussie uitlokken. In het bovenstaande werd getracht aan deze wens te voldoen. Ten besluite en om ieder misverstand te voorkomen, wil ik verklaren dat een op sommige punten gebrekkige uitwerking ten spijt het streven naar vernieuwing van de christen-radicalen bezonnen steun verdient. De Nederlandse politieke situatie op zich zelf beschouwd is niet zo schokkend als zij menen. Maar Nederland maakt deel uit van een gespleten Europa, van een wereld waarop 700 miljoen analfabeten zich bevinden. Het Nederlandse volk behoort tot „the family of man”, de grote mensengemeenschap van welke de meerderheid leeft beneden een aanvaardbaar welvaartspeil. Samen met niet enkel allen die nu leven, ook met hen die straks geboren zullen worden — denk nogmaals aan de gevolgen voor het nageslacht — worden wij bedreigd door de moderne verdelgingswapenen welke aantasting van het bestaan in zijn kern veroorloven. Het is de verdienste van *Christen radicaal* dat men hier met te bewonderen elan opnieuw tracht evangelie en staatkunde aan elkaar te verbinden.

I. A. DIEPENHORST

